

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

72845

DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ

72845

Hazırlayan:
Gülgün TOSUN

Danışman:
Prof.Dr. Hüsnü ERKAN

İZMİR
1998

Y.O. YÜKSEKÖĞRETİM NİSPLU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Demokratikleşme Sürecinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

22.05.1998

Gülgün TOSUN

“Demokratikleşme Sürecinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği” konulu tezi incelenmiş ve aday 22.6.1998 tarihinde saat 10⁰⁰’da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90⁰⁰ dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verildi.

BAŞKAN

Prof. Dr. Nazif AKÇALI

ÜYE

Prof. Dr. Hüsnü ERKAN

ÜYE

Doç. Dr. M. Emül KÖKTAŞ

“Demokratikleşme Sürecinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği” konulu tezi incelenmiş ve aday/...../..... tarihinde saat’da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonradakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin olduğuna oy..... ile karar verildi.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

Tez No:

Konu Kodu :

Üniv.Kodu:

Tezin Yazarının

Soyadı : TOSUN

Adı: Gülgün

Tezin Türkçe Adı : Demokratikleşme Sürecinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve
Türkiye Örneği

Tezin İngilizce Adı : Relationship Between State and Civil Society in
Democratization Process and Turkish Case

Tezin Yapıldığı

Üniversite : Dokuz Eylül Üniv.

Enstitü : Sosyal Bilimler Enst.

Yıl: 1998

Tezin Türü :

1- Yüksek Lisans ☐

Dili : Türkçe

2- Doktora ☒

Sayfa Sayısı : 327

3- Tıpta Uzmanlık ☐

Referans Sayısı: 433

4- Sanatta Yeterlilik ☐

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Hüsnü ERKAN

Türkçe Anahtar Kelimeler :

İngilizce Anahtar Kelimeler

1- Sivil toplum

1- Civil society

2- Kamusal alan

2- Public sphere

3- Demokratikleşme

3- Democratization

4- Patrimonyalizm

4- Patrimonyalism

5- Siyasal kültür

5- Political culture

22.05.1998

Ö Z E T

1990'larda, demokratikleşme sürecine ilişkin tartışmalarda devlet-sivil toplum ilişkisinin merkezi bir konuma oturduğu gözlenir. Söz konusu çalışmalar, hangi tür devlet-sivil toplum ilişkisinin demokratikleşme sürecini başarıya ulaştıracığı, demokratik sivil toplumdan beklenen işlevlerin hangi koşullar altında gerçekleşeceği konusuna odaklanmaktadır. Özellikle doğu ve orta Avrupa'da yaşanan gelişmeler sonucu ortaya çıkan yeni demokrasilerin tercihlerinde demokratik sivil toplumun etkinliği bu ilgiyi arttıran bir unsur olmuştur.

Demokratikleşme sürecinin başarı koşullarını inceleyen çalışmalar, sürecin hem toplum hem de devleti kapsayacak şekilde çift yönlü işlemesi gerektiğini ileri sürerler. Demokratik sivil toplum demokratik devletin sürekliliğini sağlarken, ancak demokratik bir devlet içinde demokratik sivil toplumun oluşabileceğini vurgularlar.

Bu çalışma, demokratikleşme sürecinde devlet-sivil toplum ilişkisi bağlamında Türkiye'deki işleyişi incelemektedir. Osmanlı tarihsel mirasından, günümüze dek devlet-sivil toplum ilişkisini belirleyen dinamiklerini araştırır. 1980'lerden sonra ortaya çıkan yeni koşullar içinde sivil toplumun görünümü üzerinde durur.

Türkiye'de devlet-sivil toplum ilişkisinin temel belirleyeni devlet olup, güçlü devlet karşısında zayıf bir sivil toplumun varlığı dikkat çeker. Bunun en önemli sonucu, sistemin demokratikleştirilmesi yönündeki talep ve düzenlemelerin devlet merkezli olmasıdır. Sivil toplumun örgütsel zayıflığı yüzünden sistem ve devlet üzerindeki denetim gücü de zayıftır. Ortaya çıkan boşluk çoğu zaman ordu tarafından doldurulmakta, fatura ise sivil topluma çıkarılmaktadır. Özellikle 1980 sonrasında getirilen yasal düzenlemeler sivil toplumun alanını daraltıcı niteliktedir. 1990'lardaki görünüme bakıldığında, sivil toplum alanında bir canlanma gözlenmekle birlikte, demokratikleşme sürecinin başarısı açısından öncelikle devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin demokratikleştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

ABSTRACT

It is observed that the relationship between state and society have a central position in the arguments of democratization process in the 1990's. These arguments focus on what kind of state-civil society relationship result with succession and in which conditions functions that are expected from democratic civil society will be realized. As a result of the developments that take part especially in the eastern and central Europe, new democracies have occurred. And the efficiency of the democratic civil society is an factor that increases to the preferences of the countries.

Studies that examine the conditions of the success of democratization process claim that, this process must operate with double sided by consisting both the state and civil society. While democratic civil society on the one hand ensure the continual of the state, on the other hand it stresses only in a democratic state democratic civil society can occur.

This study examines the process in Turkish case in the context of state-civil society in the process of democratization. It investigates the dynamics that determine the relationship of the two from Ottoman historical inheritance till today. And give attention to the view of civil society in the new conditions take occur after 1980's.

The main determinant of this relationship is state and there is being a weak civil society against the state. The most important result of this is, demands through the democratization of the system stem from the state. For the organizational weakness of the civil society, system and power of control on the state is weak. This emptiness usually full with by the army and the bill make belongs to the civil society. Legal arrangements especially brought after the 1980's are those that make narrow the space of the civil society. Taking a look at the view of the civil society in the 1990's, although it is clearly seen that there is a alive civil society, we come into result that, so as to success of democratization, firstly the relationship between state and civil society must be democratized.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR.....	V
 GİRİŞ	 1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ

(KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE)

I. SİVİL TOPLUM.....	8
I.1. Kavramın Tarihsel-Düşünsel Temelleri.....	8
I.2. Hegel, Marks ve Gramsci’de Sivil Toplum Kavramı.....	13
I.3. Modern Sivil Toplum Kavramı.....	24
II. DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ.....	33
II.1. Devlet-Sivil Toplum İlişkisinde Anahtar Kavramlar	36
II.1.a. Kamu Alanı - Özel Alan.....	37
II.1.b. Modern Kamusal Alan.....	39
II.2. Devlet-Sivil Toplum İlişkisinin Kuramsal Çerçevesi	43
II.2.a. Devlet-Sivil Toplum İlişkisine Kısa Bakış.....	45
II.2.b. Devlet-Sivil Toplum İlişkisine Eleştirel Yaklaşımlar	50

İKİNCİ BÖLÜM

DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE

DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ

I. DEMOKRASİ KURAMLARI VE DEMOKRATİKLEŞME SORUNU.....	58
I.1. Demokrasi Kavramı.....	58
I.2. Liberal Demokrasi Kuramında Devlet-Sivil Toplum İlişkisi	66
I.3. Liberal Demokrasi Kuramına Yönelik Eleştiriler Ve Alternatif Proje Arayışları	72
I.4. Az Gelişmiş Kapitalist Toplumlarda Devlet- Sivil Toplum- Demokrasi İlişkisi	81
I.5. Demokratikleşme Çabalarının Genel Olarak Değerlendirilmesi	88
II. DEMOKRASİ VE SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ	96
II.1. Demokratik Sivil Toplumun Nitelikleri	96
II.2. Demokratik Sivil Toplumun Oluşumunda Siyasal Kültür Ve Gelenek Etkisi.....	99
II.3. Demokrasi-Sivil Toplum İlişkisinin Değerlendirilmesi: Koşullar, Zorunluluklar	105
III. DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ	109
III.1. Devletin Kamu(sal) ve Özel Alanlardaki Rolünün Demokratikleşme Üzerindeki Etkisi	110
III.2. Demokratikleşme Sürecinin Tamamlayıcısı Olarak Sivil Toplum.....	114
III.3. Sivil Toplumun Demokratik İşlevleri.....	119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1980'E KADAR TÜRKİYE'DE DEMOKRATİKLEŞME

SÜRECİNDE DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ

I. OSMANLI TARİHSEL ARKA-PLÂNI	126
I.1. Osmanlı'nın Sosyo-Ekonomik Düzeni.....	126
I.2. Osmanlı Siyasal Düzeni Ve Devlet Anlayışı.....	133
I.3. Osmanlı'da Devlet-Sivil Toplum İlişkisinin Görünümü	140
I.3.a. Millet Sistemi.....	141
I.3.b.Loncalar	142
I.3.c.Tarikatler.....	145
II. MODERNLEŞME SÜRECİ VE CUMHURİYET'E GEÇİŞ.....	153
II.1. Eğitim Kurumları	163
II.2 Basın.....	164
III. CUMHURİYET DÖNEMİ.....	175
III.1. Tek Partili Dönemde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi.....	176
III.2. Çok Partili Döneme Geçiş ve 1980'e Kadar Devlet-Sivil Toplum İlişkisi.....	186

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1980 SONRASI TÜRKİYE'DE

DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ VE

DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ AÇISINDAN

SORUNLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

I. 1980 SONRASI DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ.....	201
I.1. 24 Ocak Kararları ve Yeni Ekonomik Düzen	201

I.2. 12 Eylül 1980 Müdahalesinin Getirdiği Yeni Anayasal, Siyasal Düzen İçinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi.....	207
I.2.a. 12 Eylül'ün "Yeni Siyasal Merkez" Projesi.....	207
I.2.b. 1982 Anayasası İle Oluşturulan Anayasal-Siyasal Düzen ve Devlet-Sivil Toplum İlişkisine Etkileri	210
I.3. 1980'lerin Yeni Kültür Projesi ve Sonuçları	219
II. 1983'DEN GÜNÜMÜZE DEVLET- SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ VE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ GÖRÜNÜMÜ	225
II.1. Sivil Toplum Kuruluşlarının Görünümü ve Sorunlar.....	229
II.2. Basın.....	233
II.3. Sendikalar	236
II.4. Meslek Kuruluşları	239
III. DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİNİN SORUN BOYUTLARI	244
III.1. Siyasetin Anlamı ve Ordunun Rolü.....	244
III.2. Devlet Geleneği ve Muhalefete Bakış	249
III.3. Otoriter Reform Anlayışı.....	253
III.4. Ekonominin İşleyiş Biçiminden Kaynaklanan Nedenler	255
III.5. Devlet-Toplum İlişkisinin Niteliği.....	263
III.6. Siyasal Partilerin Demokrasiyi Algılayış Biçimi.....	267
III.7. Birey-Toplum İlişkisi ve Yükselen Yeni Cemaatçilik	271
III.8. Sivil Toplum Kuruluşlarının Örgütsel-Yapısal Özellikleri	275
SONUÇ	282
KAYNAKÇA	292

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.S.B.F.	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
bkz.	: Bakınız
C	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
C.D.T.A.	: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
Çev.	: Çeviren
DEP	: Demokrasi Partisi
Der.	: Derleyen
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	: Demokrat Parti
DYP	: Doğruyol Partisi
Haz	: Hazırlayan
İ.T.	: İttihat Terakki
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
RP	: Refah Partisi
S	: Sayı
s.	: Sayfa
STK	: Sivil Toplum Kuruluşları
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TESK	: Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu
TİSK	: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TMMOB	: Türkiye Mimar ve Mühendis Odaları Birliği
TOBB	: Türkiye Odalar Borsalar Birliği
Türk-İş	: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
vd.	: Ve devamı
v.d.	: Ve diğerleri
Y.	: Yıl
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

“Demokratikleşme Sürecinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği” isimli bu çalışma, 1990’larda artan sivil toplum tartışmalarına demokratikleşme süreci ve Türkiye örneği açısından doktora tezi düzeyinde katkıda bulunmak üzere seçilmiştir. 1980’lerden itibaren sosyalist ve kapitalist refah devleti modelinin girdiği ideolojik, kurumsal kriz ile dünya ekonomisinin globalleşmesi gibi olgular, klâsik devlet temelli stratejilerin yeniden gözden geçirilmesine yol açmıştır. Bu süreçte tüm dünyayı kaplayan ve Huntington’un **üçüncü dalga** olarak isimlendirdiği demokratikleşme dalgası, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan gelişmelerle birlikte, demokrasi teorisi içinde sivil toplumun yeniden uyanışını tartışmaya açmıştır. Siyasal değişim dalgası içinde siyasal iktidar merkezlerinin ve toplumsal yapının yeniden formülasyonunda vurgu; sivil haklar ve özgürlükler, yurttaş katılımı, gönüllü birliklerin güçlendirilmesi çerçevesinde sivil toplum üzerinedir. Geleneksel parti siyaseti ve politikacılara yönelik güvensizliğin artması, demokrasinin daha ‘katılımcı’ modellerinin aranması yönündeki çabaları arttırmıştır. Kısacası, devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkilerin işleyişte ideal duruma uygun gelişmemesi, yaşanan krizlere bağlı olarak ortaya çıkan demokrasiye ilişkin sorunlar, devlet-sivil toplum ilişkisinin yeniden gözden geçirilmesine yol açmıştır. Bu bağlamda öne çıkan akademik araştırmalar, demokratikleşme sürecinde devlet merkezli kurumsal düzenlemelerden çok, devlet-sivil toplum ilişkisi, demokratik sivil toplumun ve yeni toplumsal hareketlerin katılımı arttırma yönünde oynadığı rol üzerine odaklanmaktadır. 1980’lerden itibaren yükselişe geçen feminizm, çevre ve barış gibi yeni toplumsal hareketlerin stratejilerini genelde sivil toplum kavramı üzerinde temellendirmeleri, bu ilgiyi arttıran bir unsurdur.

Liberal demokrasinin küresel düzeyde yaşadığı kriz yanında, sivil toplum tartışmalarını yeniden uyandıran bir başka olgu, modernitenin yaşadığı krizdir. Taylor’ın terimleriyle modernitenin yaşadığı üç önemli kriz; anlam yitimi olarak da isimlendirilen ahlaki ufku kararması, araçsal aklın dolu dizgin yükselişi karşısında (kamusal) hedeflerin gölgede kalması ve özgürlüklerin yitirilmesidir. Her üç sıkıntı da piyasa ve bürokratik devletin demokratik inisiyatifi zayıflatması, toplumda demokratik

denetim isteğinin zayıflaması ve insanların “büyük vekil güç” tarafından yönetilmeyi kolayca benimsemesi noktasında birleşmektedir¹. Bu bağlamda demokrasinin küresel olarak yaşadığı sorunun ana odağı; “farklılıklarımızla birlikte yaşamayı, gitgide daha çok açılan, ama aynı zamanda da olası en büyük çeşitliliği içeren bir dünya kurmayı öğrenmektir”². Bu çerçevede sorun salt devlet düzeyinde yaşanan bir demokrasi sorunu olmaktan çıkmakta, toplumsal düzeyde de bir demokrasi sorununun yaşandığına işaret edilmektedir. Üretilen yeni katılımcı demokrasi projelerinin ortak paydasını ise birlik ve çeşitliliğin birarada yaşatılması, demokratik inisiyatifli oluşturacak, toplumsal enerjiyi demokrasi doğrultusunda harekete geçirecek, devlet üzerinde demokratik denetim mekanizmalarını işletecek bir demokratik sivil toplum arayışı yönündeki tartışmalar oluşturmaktadır.

Demokratikleşme sürecinin sağlıklı işlemesi açısından konuya yaklaşan çalışmalarda, devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin niteliği ile demokrasinin niteliği arasında yakın ilişki bulunduğu, devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkide devletin baskıcı tutumu arttığında, ya da sivil toplumun demokratik değerleri üretecek ölçüde güçlü olmadığı bir durumda, mevcut demokrasinin biçimselliğe kayarak, demokratik içeriğini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı ileri sürülür. Sivil toplumun kendi içinde demokratik unsurlar taşımadığı bir durumda da, demokratik devletin sürekliliğinin tehlikeye gireceği savunulur. Dolayısıyla birinin demokratikliği, diğerinin demokratikliğinin ve özerkliğinin devamını sağlayacak sigorta olarak değerlendirilir.

Yeni gelişmeler ve arayışlar çerçevesinde, demokratikleşme sürecinde sivil toplumun yaşamsal önemini vurgulayan çalışmaların artması, Türkiye’nin demokratikleşme süreci açısından da devlet-sivil toplum ilişkisinin niteliğinin ve etkisinin incelenmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Ülkemizde bugüne dek devlet eliyle yukarıdan aşağıya gerçekleştirilen düzenlemeler, demokrasiyi pekiştirme yönünde başarılı olamamıştır. Demokrasiye geçiş sürecinden, istikrarlı demokrasiyi yerleştirme aşamasına geçilememiştir. Türkiye’nin demokratikleşme süreci açısından bugün

¹ Charles Taylor; **Modernliğin Sıkıntıları**, Çev.Uğur Canbilen, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1995, s.17.

² Alain Touraine; **Demokrasi Nedir**, Çev.Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s.11-12.

gelenen noktada üzerinde birleşilen konu, siyasal sistemin toplumsal taleplere cevap verememesidir. Devlet merkezli yeni yapılanma arayışlarında dikkatlerden kaçırılan nokta ise; devlet üzerine yoğunlaşırken, devlet-sivil toplum ilişkisinin ihmal edilmesidir. Bize göre bu ihmalde sivil toplumun ve sivil hareketlerin yeterince güçlü olmaması yanında, geleneksel devlet-toplum ilişkisindeki devletin baskın ve belirleyici rolünün payı vardır. Ülkemizde demokratikleşme sorununu devlet merkezli yaklaşımla ele alan çalışmaların bolluğuna rağmen, devlet-sivil toplum ilişkisine ve sivil toplumun işlevlerine ağırlık veren, aşağıdan yukarıya doğru gerçekleştirilecek demokratikleşme sürecinde demokratik sivil toplumun öne çıkaran çalışmaların sınırlı olması, bizi bu konuyu incelemeye yöneltmiştir.

Devlet geleneğinden siyasal kültürün yapısına, partilerin demokrasiyi algılayış biçiminden toplumsal düzeyde örgütlenme ve dayanışma örüntülerine ve doğal olarak askeri darbelere uzanan oldukça geniş bir yelpazedeki faktörlerin etkisiyle biçimlenen demokratikleşme sürecimizin sorunları, sonuçta büyük ölçüde devlet-sivil toplum ilişkisinin niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmadaki amacımız, hem devlet, hem de sivil toplum düzeyinde çift yönlü işlemesi gereken demokratikleşme sürecinin sorunlarını, devlet-sivil toplum ilişkisinin işleyişi bağlamında inceleyerek, mevcut sorun boyutlarından hareketle, demokrasimizin geleceğine yönelik çıkarsamalarda bulunmaktır.

Demokratikleşme sürecinde devlet-sivil toplum ilişkisini incelemeye yönelik bu çalışmada doğal olarak öncelikle teorik çerçevenin çizilmesi gerekir. Türkiye örneğinin incelenmesinde alan araştırması yöntemi yerine, tarihsel süreç içinde ortaya çıkan olguların ele alınarak yorumlanması yöntemi benimsenecektir. Alan araştırması bu türden bir inceleme için elverişli araç niteliğine sahip değildir. Çünkü, belirli bir anda, belirli bir mekana (örneğin temsil ettiği evrenin bulunduğu yere) ilişkin sonuçlar verecek olan bu yöntem, sürece ilişkin değerlendirme yapmaya izin vermeyecektir. Tarihsel süreç içinde ortaya çıkan olgular ve kurumlar bağlamında devlet-sivil toplum ilişkisinin incelenmesi ise, tavırlara yönelik daha ayrıntılı değerlendirme yapmayı sağlayacaktır.

Burada belirtmeden geçemeyeceğimiz bir başka çekince, sivil toplum kavramına ilişkindir. Her ne kadar batı dışı toplumlara ilişkin analizlerde sivil toplum kavramının bir siyasal analiz aracı olarak kullanımı konusunda kavramın belirsizliğinden kaynaklanan bir isteksizlik bulunmakla birlikte³, liberal demokrasinin ayrılmaz parçası sayılan demokratik sivil toplum açısından ülkemizin demokratikleşme sürecinin gözden geçirilmesi, demokratikleşme sürecimizin sorunları ve çözümlerine ilişkin ipuçları verebilir. Çünkü, sivil toplumun demokratik bir içerik kazanmasını sağlayan demokratik kamusal alan, medenilik, demokratik-katılımcı yurttaşlık, gönüllü örgütlenmeler, farklılıklara hoşgörü, oyunun kurallarına uyma, laiklik gibi kavramlar, hem devlet, hem de toplumun demokratikleşmesi açısından merkezi öneme sahiptir.

Demokratikleşme sürecinde devlet-sivil toplum ilişkisi üzerinde yoğunlaşma, ayrıntılı bir demokrasi kuramı incelemesi yanında, hem devletin, hem de sivil toplumun taşıdığı özelliklerin demokratikleşme açısından elverişlilik analizini gerektirmektedir. Bu nedenle, birinci bölümde devlet-sivil toplum ilişkisinin belirleyenleri konusundaki teorik çerçeve ele alınacaktır. Öncelikle kavramın günümüze dek geçirdiği tarihsel ve düşünsel evrim ve içerikler bağlamında yapısal dönüşümü incelenecektir. Ayrıca, modern sivil toplumun alanını belirlemede kullanılan özel alan-kamu alanı ve modern kamusal alan kavramları ile devlet-sivil toplum arasındaki ilişkinin kuramsal çerçevesi, bu ilişkiye yöneltilen eleştiriler üzerinde durulmaktadır.

“Demokratikleşme sürecinde devlet-sivil toplum ilişkisi” başlığını taşıyan ikinci bölümde, demokratikleşme perspektifinden devlet-sivil toplum ilişkisi çeşitli boyutlarıyla ele alınmaktadır. “Demokrasi kuramlarında ve demokratikleşme sürecinde sivil toplum kavramının yeri nedir?”, “Hangi sivil toplum demokratikleşme yönündeki gelişmeleri destekleyebilir?”, “Demokratik bir sivil toplum hangi koşullar altında ortaya çıkar, özellikleri ve işlevleri nelerdir?” sorularına yanıt aranacaktır.

Bu çerçevede ilk olarak, demokrasi kuramlarında yer alan demokratikleşme sorunu incelenmekte, demokrasi algısının biçimsellikten toplumsallığa doğru

³ Eva Bellin; “Civil Society: Effective Tool of Analysis for Middle East Politics?”, **Political Science and Politics**, C:27, S:3, Eylül 1994, s.509.

genişleyen alanı üzerinde durulmaktadır. Modern toplumların ihraç ettiği biricik hegemonik model olan liberal demokrasi kuramında devlet-sivil toplum ilişkisinin biçimsel doğasına yönelik eleştiriler ve alternatif demokrasi projesi arayışları değerlendirilecektir. Türkiye'nin mevcut koşullarını açıklamada temel alınabilecek olan az gelişmiş toplumlarda devlet-sivil toplum ilişkisine değinilerek, liberal modele tam uymayan demokrasimizi tartışmak için teorik bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu bölümde ele alınan yaklaşımlar eklektik bir görünüm vermekle birlikte, Türkiye gerçekliğinin de olgusal olarak bu eklektik yapıya yakın olduğunu düşünüyoruz. Demokratikleşme çabalarının değerlendirilmesine ilişkin başlık, bir anlamda 'puzzle'ı birleştirme gayreti olarak yorumlanmalıdır.

İkinci bölümün diğer ana temasını oluşturan "her sivil toplumun demokrasiyi geliştirmeye hizmet etmeyeceği" düşüncesinden yola çıkarak ele alınan demokrasi ve sivil toplum ilişkisinin incelenmesinde, demokratik sivil toplumun nitelikleri, siyasal kültür ve geleneğin demokratik sivil toplumun oluşumundaki etkisi değerlendirilmektedir. Üçüncü ana temayı oluşturan demokratikleşme sürecinde devlet-sivil toplum ilişkisi başlığı altında ise, devletin kamusal ve özel alanlardaki rolünün demokratikleşme üzerindeki etkisi, demokratikleşme sürecinin tamamlayıcısı olarak sivil toplumun demokratikleştirici işlevleri üzerinde durulacaktır.

Üçüncü bölümde 1980'e kadar Türkiye'nin demokratikleşme süreci, devlet-sivil toplum ilişkisi çerçevesinde incelenmektedir. Bu bölümde, "Günümüz devlet-sivil toplum ilişkisini şekillendiren kültürel ve tarihsel arka-plân nedir?", "Devlet-sivil toplum ilişkisi hangi tarihsel-kültürel koşullar altında, nasıl biçimlenmiştir?" sorularına yanıt aranacaktır. Bu sorulara ilişkin yanıtların kaynağını oluşturduğunu düşündüğümüz Osmanlı tarihsel arka-plânı ve modernleşme süreci ile Cumhuriyete geçiş dönemi, taşıdığı sivil toplum potansiyelleri açısından ele alınacaktır.

Son yıllarda Türkiye'nin sosyo-ekonomik ve politik yapısı üzerine yapılan çalışmaların ortak noktası, 1980'li yılların bir dönüm noktası olarak alınmasıdır. 1980'lerden itibaren uygulanan politikalar toplumu dönüştürücü nitelikte olup, bugünü açıklamada anahtar olarak kullanılır. Biz de bu geleneğe bağlı kalarak, 1980'den

günümüze devlet-sivil toplum ilişkisini ve demokratikleşme sürecimiz açısından bu ilişkiden kaynaklanan sorunları, dördüncü bölümde birarada inceleyeceğiz. Bu bağlamda, dördüncü bölümün ilk temasını, 1980 sonrası ekonomik-siyasal gelişmeler üzerinde yoğunlaşarak, bu gelişmelerin devlet-sivil toplum ilişkisindeki yansımaları oluşturmaktadır. 1980 sonrasında gerçekleştirilen düzenlemelerin bu ilişkiyi nasıl, hangi yönde etkilediği sorusuna yanıt aranacaktır. İkinci olarak, 1983'den günümüze sivil toplum kuruluşlarının görünümü ve devlet-sivil toplum ilişkisi incelenecektir. Özünde zengin birer sivil toplum potansiyeli olması gereken odalar-sendikalar ve dernekler gibi ekonomik ve toplumsal birliklerin “neden bu potansiyeli harekete geçiremedikleri” sorusuna yanıt aranmıştır. Ayrıca, devlet-sivil toplum ilişkisinin sorun boyutları bağlamında, demokratikleşme potansiyelini zayıflatacak olguların neler olduğu araştırılacaktır. Ele alınan her bir olgu tarihsel ve kültürel koşullarla birlikte değerlendirilerek, olası sonuçları incelenmekte, demokrasimizin pekiştirilmesi açısından geleceğe yönelik tasarımların içeriğinin nasıl doldurulabileceği sorusuna yanıt aranmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM:

DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ

(KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE)

Siyaset bilimi terminolojisinde bugün sıkça kullandığımız sivil toplum kavramı içeriğini Batı siyasal düşünce tarihindeki bir dizi tartışma ve Batı'nın toplumsal yaşam deneyimlerine bağlı olarak ortaya çıkan evrimin sonucunda kazanmıştır. Batı toplumsal ve düşünsel gelişme dinamiğinin yarattığı bir ürün olan bu kavram, içinde doğup geliştiği siyasal-toplumsal felsefe tarihinde 12.yüzyıldan başlayıp 18.yüzyıla uzanan gelişmeler ve 18.yüzyıl ortalarından günümüze devam eden tartışmalarda, Rousseau'dan Hegel'e, Marx'tan Gramsci'ye kadar birbirinden farklı içeriklere bürünmüştür. Aynı zamanda düşünürlerin yaşadıkları toplumun içinde bulunduğu tarihsel aşamadan da geniş ölçüde etkilenmiştir.

Bu bölümde sivil toplum kavramının geçirdiği evrimin kısa tarihçesinin yanısıra, devlet-sivil toplum ilişkisini açıklamaya çalışan 19.ve 20.yüzyıl düşünürlerinin çizdiği çağdaş teorik çerçeve incelenmektedir.

Sivil toplumun kavramsal-düşünsel temelleri yanında, devlet-sivil toplum ayrımı, sözkonusu ayrımın nüvesini teşkil eden kamu alanı-özel alan dikotomisi bağlamında incelenmekte, devlet-sivil toplum ayrımının sınırları ilk kısımda kurucu kuramcılar, ikinci kısımda ise eleştirel kuramcılarının oluşturdukları teoriler bağlamında ele alınmaktadır.

I.SİVİL TOPLUM

Sivil toplum kavramı Batı toplumlarının gelişim sürecinin ve Batı siyasal geleneğinin içinde doğup gelişmiştir. Aynı gelenek içinde siyasal-yönetişel sistem, demokrasi ve demokratikleşme arayışlarının birçok ana temasını kuşatan onlara rehberlik eden bir kavramdır. Sivil toplum kavramsallaştırmasına yönelik farklı girişimler geçmişte klasik liberal parlamenter geleneğin ve sosyalist-marksist geleneğin merkezini oluştururken, bugün de hem yeni sağ hem de post-marksistlerin kuramsal tartışmalarında aynı yeri ve değerini korumaktadır. Aşağıda sivil toplum kavramının geçirdiği tarihsel ve düşünsel evrime kısaca değinilmektedir.

I.1. Kavramın Tarihsel-Düşünsel Temelleri

Sivil toplum kavramının düşünsel temelleri, Antik Çağda Aristo ve Çiçeron, Orta Çağda Thomas Hobbes, John Löcke, Charles de Montesquieu ve Jean Jacques Rousseau'nun eserlerinde yer verdikleri devlet-toplum ilişkileri bağlamında incelenebilir. Bu düşünürlerin biçimlendirdikleri “doğal kanun”-“doğal hukuk teorisi” veya çokça bilinen adıyla “Sosyal Sözleşme” geleneği, Batı Aydınlanma çağına kadar kavram ve kuramlara yön veren egemen gelenek konumunu korumuştur. Batı toplumsal tarihinin 18.yüzyıla kadar geçirdiği dönüşüm ise soyut kavramsallaştırmaya temel oluşturan somut tarihsel temeli oluşturur.

18.yüzyıla kadar “devlet” ve “siyasal toplum” ile eşanlamlı olduğu kabul edilen “sivil toplum”, ilk klasik versiyonu olan ve Aristo tarafından siyasal toplumu belirtmek için kullanılan “politike koinonia”¹ (veya koinonia politike)nın Çiçeron tarafından Latince'ye “societas civilis” olarak aktarılmış biçiminin birebir çevirisidir. Aristo'da “politike koinonia”, yasalarla belirlenmiş kurallar sistemi içindeki özgür ve eşit (kabul edilen) yurttaşların siyasal toplumu, ahlaki bir kamu olarak tanımlanır. Bu kavram bir yandan özgür yurttaşların ortak kullandığı “polis”in alanını (koinonia) gösterirken,

¹ Aristo “politike koinonia” terimini Politika adlı eserinin başında “polis” veya şehir devletini göstermek için kullanır. Polis, asırlarca kelimenin modern anlamında devletin tarihsel örneği ve orijini olarak gösterilen bir yasa (politeia) üzerine temellenmiş kendi kendine yeterli ve bağımsız bir şehri ifade etmiştir. Aristo'nun modelinde polis (devlet), ailenin doğal bir başarımı olarak kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Norberto Bobbio; **Democracy And Dictatorship - The Nature And Limits of State Power-**, İng.Çev.Peter Kennealy, Polity Press, Cambridge, 1989, s.35.

aynı zamanda toplumun parçalarıyla birlikte bir bütününe de işaret etmektedir². Aristo'nun sivil toplum kavramını kullanımında gözlenen, "polis" ile bireylerin özel yaşam alanlarına ait olan "oikos" arasındaki ikilik, bir zıtlığı göstermemektedir. Çünkü oikos'un temsil ettiği haneler aslında polis'in doğal arkaplanından başka bir şey değildir. Bu anlamda tüm siteyi saran siyasal toplum olarak kabul edilen sivil toplum, devletten ayrı ve/veya ona karşıt bir alanı tanımlamaktan uzaktır.

Eski Yunan felsefe geleneğinde oldukça genel bir kullanıma sahip olan kavram, benzer şekilde Ortaçağ'da da, bölünmüş egemenlik birimlerinin feodal düzenini (patrimonyal kurallar vb.), Ortaçağ krallıklarını ve imparatorluklarının tümünü belirtmektedir³. Aristo'yu izleyen gelenekte, koinoia politike yerine Augustine'nin "siyasal toplum" anlamında "societas terresta", Aquinas'ın ise "societas" ile eş anlamlı olarak "politike communitas" terimini kullandıkları dikkat çeker. Roma Katolik Kilisesi'nde ise, sivil toplum kiliseye zıt olarak devlet anlamında kullanılıyordu⁴. Tarihsel bir olgu olarak Ortaçağ'ın sonlarında biçimlenmeye başlayan sivil toplum, modern ticari merkezlerin ortaya çıkmasına bağlı olarak gelişen kentsel unsurların (esnaf, tüccar gibi burjuvazinin habercilerinin) feodal sistem içinde ekonomik özerkliklerini elde ederek feodalizmin kurallarından özgürleşmeleri⁵ sonucu ortaya çıkan durumu tanımlıyordu. Bir başka ifade ile, Batı toplumlarında sivil toplum kavramı orta sınıfa kentsel yaşamda sağlanan birtakım sivil özgürlükler temelinde ortaya çıkan, merkezi otoriteden bağımsız ve özerk kurumların şahsında gelişme imkanı bulan toplumsal alanı belirtir.

Aristo'yu izleyen doğal hukuk (toplumsal sözleşme) geleneği düşünürlerinden Hobbes'un modelinde devlet, doğal devletin antitezi olarak özgür ve eşit (varsayılan)

² Jean L.Cohen, Andrew Arato; **Civil Society And Political Theory**, MIT Press, Cambridge, 1992, s.84.

³ Cohen ve Arato bu kullanımın farkına varmadan kavramı, organize bir düşünce altında birleştirilmesini engelleyecek çoğullaşmaya doğru ittiğini belirtmektedir. Çünkü burada devlet-siyasal toplum ve sivil toplum arasında bir ayrım yapılmaksızın, sivil veya siyasal toplum ile devletin bir yanda prens diğer yanda da toprak veya halk veya ulusla ikili olarak organize olmuş bir tipi olarak anlaşıldığı ileri sürülmektedir. A.g.e, s.85-86.

⁴ Sivil toplum kavramının tarihsel süreçte kazandığı içeriğin dönüşümünü gösteren şema için bkz. Dominique Colas; "Civil Society From Utopia To Management, From Marxism To Anti-Marxism", *The South Atlantic Quarterly*, C:94, S:4, Güz 1995, s.1009-1010.

⁵ Michael H.Bernhard; **The Origins of Democratization in Poland**, Columbia University Press, New York, 1993, s.2.

bireylerin kurduğu “societas naturalis”tir. Bu modelde sivil toplum, sonradan kurulmuş, kurumlaşmış bir toplum (homo artificialis veya machina machinarum) olup⁶, insanlar arasındaki sosyal sözleşme bir toplum değil bir devlet yaratır. Toplumun bütünleşmesi ise ancak devlet iktidarı (gücü) tarafından gerçekleştirilir. Hobbes’a göre; doğa yasaları doğa durumunun terkedilip sivil toplumun kurulmasını buyurmaz; ama toplumsal insanı doğa durumuna düşme tehlikesine karşı uyarır. Doğa (savaş) durumuna düşmemek için de güçlü bir devlet gerekir. Hobbes’un sivil toplum kavramsallaştırması içinde analiz ettiği bireyin çatışmacı ve saldırgan niteliğinin önplana çıkması, Leviathan’ı yazdığı dönemde henüz kendi sınıf iktidarını kuramamış olan burjuvazinin yaşadığı çatışmalarla yakından ilişkilidir⁷. Hobbes’un modelinde vurgu devlet üzerine olup, bireyler, barış (devlet) uğruna sivil toplumdan vazgeçmez ise toplumsal insan doğa (savaş) durumuna dönme tehlikesiyle yüzyüzedir.

Devlet-toplum ilişkisine ait kuramını sivil toplumun kendi kendini düzenleyen bir toplum olarak kurulmasının gündeme geldiği burjuvazinin yükselme çağında geliştiren John Locke ise Hobbes’dan farklı olarak, siyasal alanın statüsünde bir değişikliğin sözkonusu olduğunu, devletin rolünün mümkün olduğunca sınırlanması gerektiğini ileri sürer⁸. Yine Hobbes’dan farklı olarak, “doğa durumu” anlayışını özgürlük ve eşitlik önkabulü üzerine oturtan Locke’a göre, savaş doğa durumunun zorunlu bir özelliği olmayıp sadece bir olasılıktır. Sivil topluma geçiş de aslında doğada bağımsız insanlar arasında varolan uyumun arttırılması ve sürekliliğinin sağlanması ile gerçekleşir. Locke kavramsallaştırmasında “sivil yönetim”den bahseder ki, bu da sivil toplum ile siyasal toplumun birbirinin alternatifi olarak kullanıldığının göstergesidir.

Siyasal liberalizmin temsilcisi olarak kabul edilen Locke’un düşüncesinin merkezinde, özgürlüklerin ve hukukun üstünlüğünün iktidarlara (devlete) karşı

⁶ Bobbio; a.g.e., s.35.

⁷ Thomas Hobbes’un kavramsallaştırmasında “doğa durumu” betimlemesi egemen bir gücün yokluğu durumunu açıklamak için kullanılıp, savaş haliyle eşanlamlıdır. Burada “doğa durumu” kavramının işlevi, düşünürün 17.yüzyıl İngiltere halkı için güçlü bir devletin gerekliliğini gösterme çabası içinde olduğu dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Gülnur Savran; *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1987, s.24, 35, 39.

⁸ A.g.e, s.28, 39-40.

savunulması yatmaktadır⁹. Toplum ve yönetim arasında açık bir farklılaşmayı vurgulayarak , toplum ve devlet için iktidardan feragat etme arasında bir ayrımı giden Locke, özel mülkiyet temeli üzerinde yükselen yeni bir toplumsal düzenin de ilk habercilerindendir.

Hobbes ve Locke gibi tarihsel etkileşime açık olan Montesquieu'nun sivil toplum kavramsallaştırması, Roma Hukuk geleneğindeki sivil (medeni, özel) ve kamu hukuku (siyasal hukuk) ayrımı ile 18.yüzyılın ikili (toplumsal ve idari) sözleşme yaklaşımını birleştirir. Siyasal hukuk yöneten ve yönetilenlerin ilişkilerini düzenlerken, sivil hukuk toplum üyelerinin diğer üyelerle arasındaki ilişkilerini düzenler. Hem Locke hem de Montesquieu'nun konuya ilişkin kavramsallaştırmalarının -ideolojik olmasına rağmen- “devlete karşı toplum” söyleminin salonlarda, kafelerde, localarda ve klüplerde yaygınlaşmasına ve sivil toplumun modern zamanlardaki yeniden tanımlanma çabalarına önemli katkıları olduğu kabul edilir. Devlete zıt bir toplum kavramına gönderme yapan anlayışın temellerini atan Locke ve Montesquieu'nun düşüncelerinde bu yeni kavram, paradoksal olarak sivil ve siyasal toplumun devletle birlikte tanımlandığı geleneksel biçimi ile birarada bulunur¹⁰. Bir başka ifadeyle devlet ile toplumun keskin bir ayrımından çok yumuşak bir birlikteliği sözkonusudur.

Sivil toplum kavramını siyasal toplum ile eşanlamlı kullanan Jean-Jacques Rousseau da Locke'a benzer biçimde savaş durumunun ancak özel mülkiyetin yasalaşması, yani toplumsal sözleşmenin yapılması ile son bulacağını savunur¹¹. Doğa durumunun savaş durumu olmadığını, birbirleriyle savaş haline giren insanların zaten “doğallık-dışı” olduklarını belirterek Hobbes'dan ayırır. Rousseau'nun devleti “etat civil” olarak isimlendirmesi, insanlığın “sivilleşmemiş” (uncivilized) durumuyla ilişkilendirilir¹². Doğa durumu anlayışını yalıtılmışlık ve sınırlı ihtiyaçlar eksenleri üzerine oturtan Rousseau özel mülkiyeti sivil toplumun temeli olarak alır ve doğa durumu ile sivil toplum arasındaki kopukluğu vurgulayarak sivil topluma geçişin

⁹ Kürşat Bumin; **Sivil Toplum ve Devlet: Kuramlar-Deneyler-Arayışlar**, YAZKO 1982 İnceleme Özendirme Ödülü, YAZKO, İstanbul, 1981, s.22.

¹⁰ Cohen, Arato; **a.g.e.**, s.88-89.

¹¹ Savran; **a.g.e.**, s.42.

¹² Krishan Kumar; “Civil Society: An Inquiry Into The Usefulness of an Historical Term”, **The British Journal of Sociology**, C:44, S:3, 1993, s.376.

köklü bir dönüşüm gerektirdiğini ileri sürer¹³. Düşünürün sivil topluma ilişkin kavrayışının anahtarlarından biri de yurttaşın bakış açısıdır. Rousseau'ya göre yurttaş bir bütünün parçası, bir kesirin, değeri paydasına bağlı olan payıdır, bu bağlamda da yurttaşın değeri ait olduğu topluluğa (bütüne) bağlıdır. Politikanın özü de özgürlük ve boyun eğmenin uyumunda saklı olup, "yurttaş" olmak kendine dolayısıyla bütüne, yani topluma boyun eğmekten geçer¹⁴. Düşünürün kavramsallaştırması içinde yer alan insan-yurttaş (doğal insan-toplumsal insan) ikiliği uyumlaşmış bir ikilik olabileceği gibi, aşılmaz bir çelişkiye de dönüşebilir. Bu ikisi arasındaki seçim eğitim tarzıyla yakından ilgilidir¹⁵.

Yaşadığı dönemin geçiş süreci koşulları nedeniyle düşünür, burjuva toplumunun bireyi (yurttaş) ile doğal toplumun insanı arasındaki ikilemi yasa ve yasa koyucu dolayısıyla açıklamaya çalışır. Rousseau'nun sözünü ettiği "Toplumsal Sözleşme", bireyin kendisinin de bir parçası olduğu bütüne bağlılığını göstermekte olup, birey üyesi olduğu halk aracılığıyla egemenliğe de katılır¹⁶. Bu bağlamda tüm toplumsal kurumlar yasalar aracılığıyla insanı doğa durumundan çıkarıp, bireyi grup içinde kaynaştırarak, kendini bütünün bir parçası (gerçek birer yurttaş) olarak hissetmesini sağlamalıdır. Bu süreç içinde yurttaşlara güçlü vatanseverlik duyguları verecek olan bir kamu eğitimi sayesinde özel olan ile kamusal olan arasında birlik kurularak, kişisel çıkarların giderek kamu çıkarlarına yöneleceğini savunur¹⁷.

Ancak, kendisindeki soyut yasa anlayışına yine kendisi eleştiriler getiren Rousseau'ya göre eşitsizlikleri meşrulaştıran sivil toplum istenmeyen bir durum olup, sivil devletteki hayal ürünü hak eşitliğini ayakta tutmak için düşünülmüş tüm araçların son tahlilde bu eşitliği yıkmaya yarayacak araçlara dönüşeceğini ileri sürer. Devlet-sivil toplum ikilemini insan-yurttaş ikilemi perspektifinden inceleyen Rousseau'nun

¹³ Rousseau, "Siyasal İktisat Üzerine Konuşma" adlı eserinde yurttaşlık hakları arasında en kutsal hakkın mülkiyet hakkı olduğunu belirterek, mülkiyetin sivil toplumun gerçek temeli olduğunu vurgulamaktadır. Savran; a.g.e., s.46, 49. Ayrıca benzeri açıklama için bkz. Judith A. Best; *The Mainstream of Western Political Thought*, Human Sciences Press Inc., New York, 1980, s.85.

¹⁴ A.g.e., s.65.

¹⁵ Rousseau üç tür eğitimden bahseder. Bunlar; organlarımızın ve yetilerimizin içsel gelişmesi için doğanın verdiği eğitim, bu gelişmeyi kullanmayı öğrenmek için insanların verdiği eğitim ve çevremize ilişkin deneyimlerin bize kazandırdığı (şeylerin verdiği) eğitimidir. Savran; a.g.e., s.66-67.

¹⁶ Bumin; a.g.e., s.24, 25.

¹⁷ Savran; a.g.e., s.70-71.

amacı, bu ikilemlerin aşarak toplumsal bütünlüğü sağlayacak elverişli bir yol olarak insanın yurttaşla dönüştürülmesidir.

Buraya kadar incelediğimiz dönemde dikkati çeken nokta; sivil toplumu belirten “politike konionia” ve “societas civilis” gibi terimlerle, devleti ifade eden “polis” ve “civitas” gibi terimlerin birbirleri yerine kullanılabilir olmaları, bir başka ifade ile aynı olguyu ifade etmeleridir. Bu anlayışa göre, bir sivil toplumun üyesi olanlar doğal olarak bir yurttaş (citizen) -devletin bir üyesi- olmaları nedeniyle onun yasalarına uyma ve diğer yurttaşlara zarar vermeyecek biçimde davranma yükümlülüğü altına girer¹⁸. Sivil toplumu devlete bitişik olarak ele alan eski geleneğin, sürekli olarak Hristiyan düşüncesinde tekerrür eden, sivil iktidarın yetki alanının dinsel iktidar alanından ayrılması girişimlerinden gelen baskının etkisi altında olduğu ileri sürülür¹⁹. Söz konusu düşünürlerin sivil toplum kavramsallaştırmalarındaki ortak nokta; devlet ve toplumun tek vücut olması gereğidir. Kavram, 18.yüzyıldan sonraki dönemde özellikle Hegel ve İskoç Aydınlanmasının öncüllerinin çabalarıyla farklı bir gelişim çizgisine doğru kaymıştır.

1.2. Hegel, Marks ve Gramsci’de Sivil Toplum Kavramı

18.yüzyılla birlikte sivil toplum kavramında bir kınılma gözlenir. Adam Ferguson’un 1767’de yayınlanan “Sivil Toplumun Tarihi Üstüne Bir Deneme (An Essay on the History of Civil Society)” isimli ilgi çekici çalışmasında sivil toplum barbar hareketlerin en az olduğu, düşünce yani beyinlerin sanat ve edebiyat ile münevverleştirildiği toplum anlamında kullanmıştır²⁰. 18.yüzyıla hakim olan düşüncede sivil toplum, kent yaşamı ve ticari faaliyetlerin geliştiği, çoğulcu, devlet tarafından asimile edilmemiş ve aile sınırları dışında gerçekleşen bireysel faaliyetlerin yer aldığı toplum olarak kabul edilir. Sivil toplum kavramını kullanmamakla birlikte, Adam Smith de aslında bunu tarif ederek konuyla ilgilenmiştir. Bu yüzyıla kadar sivil toplum; barışçı düzenin ve iyi yönetimin koşulu olarak hukukun öznesi üyelerden

¹⁸ John Keane; “Sivil Toplum İle Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850”, Der. John Keane, **Sivil Toplum Ve Devlet -Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar-**, Çev. Erkan Akın, Aksu Bora, Ahmet Çiğdem, v.d., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s.48.

¹⁹ John Keane; “Introduction”, Norberto Bobbio, **Democracy And Dictatorship: The Limits of State Power**, Çev. Peter Kennealy, Polity Press, U.K., 1989, s.xvi.

²⁰ Edward Shils; “The Virtue of Civil Society”, **Government and Opposition**, C:26, S:1, Kış, 1991, s.5

oluşan siyasal birlik tipi (devlet) ile eşanlamli sayılırken, bu duruma ilk olarak Hegel ve Marks doğrudan eleştiri getirmişlerdir.

Eserlerinin büyük kısmında (Tin'in Olgubilimi, Hukuk Felsefesinin İlkeleri, Tarihte Us ve Haklar Felsefesi vb.) sivil toplum konusunu çeşitli açılardan ele alan Hegel, sivil toplumu, daha doğrusu toplumun sivil parçasını aile ve devletten ayırmaya çalışır. Bu anlamda Hegel, "societas civilis" kavramının geleneksel karşılığını radikal biçimde değiştiren ilk kişi olarak kabul edilir²¹. O'na göre sivil toplum, üyelerinin korunması ve pazarın işlevselliği için zorunlu olan kurumlar ve toplumun ticari sektörünü oluşturan pazardır²². Toplumsal yaşamın sivil toplum şeklinde örgütlenmesi gereği, devlet denilen üst yapısal bir örgüte evrensel bir gereksinim doğurur. Bireyin öznel yapıdan nesnel bir yapıya kavuşturulmasının yolu olarak Hegel, bireyin vicdan sorunlarından kurtarılacak -öznel bireyci ahlaktan koparak- toplumsal nesnel hukuk kurallarına uymasının ancak sivil toplum, dolayısıyla da devlet içinde mümkün²³ olacağını ileri sürer. Hegel'in düşüncesindeki devletçi²⁴ eğilim, -Marks ve özellikle Marksizmin ortaya koyduğu üzere- kökeni ihtiyaçlar sistemi analizinde olan sivil toplum nosyonuna sıkı sıkıya bağlıdır. Devleti ve sivil toplumu bir ihtiyaçlar sistemine dayandırarak açıklayan Hegel'in devlet(çi) kavramsallaştırması, yaşadığı dönem Almanya'sının koşullarından büyük ölçüde etkilenmiş, Hegel'in sivil toplum kavramı, daha fazla gelişmiş olduğu İngiltere veya Fransa yerine, Almanya'dan çıkmıştır²⁵.

Hegel'in Haklar Felsefesi (Philosophy of Rights) adlı eserinde ahlaki yaşam (ethical life) kavramının geçirdiği içerik farklılaşması, O'nun sivil toplum

²¹ Matko Mestrović; "The Sociality of Information and Civility of Society", Der.Slavko Splichal, Andrew Calabrese, Colin Sparks, **Information Society and Civil Society -Contemporary Perspectives on the Changing World Order-**, Purdue University Press, West Lafayette, 1994, s.140.

²² Shils; a.g.m., s.5.

²³ Toplumda çiftçi sınıfı, evrensel sınıf (devlet görevlileri) ve sanayi sınıfı olarak üçlü bir sınıflandırmaya giden Hegel, bu sınıfları modern toplum içindeki somut gerçeklikler şeklinde değerlendirip, onların herbiri içinde sivil toplumun gerçekleşmesi ve örgütlenmesi gereğinin altını çizmektedir. Şahin Yenişehirlioğlu; **Birey, Toplum, Devlet İlişkileri**, 2.Baskı, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1995, s.105 ve 131.

²⁴ Kendine getirilen "devletçi" eleştirilerine karşın Hegel ulus-devlet'in ilk teorisyeni olup, ortaya attığı modern devletin kökeninin antik devletten ulus-devlet'e geçiş sürecinde değiştiğini, modern devletin toprak ve toprak rantından çok taşınabilir servet (sermaye) üzerine dayandığını belirterek, modern ve antik devlet arasına kalın bir ayrım çizgisini çeker. Bumin; a.g.e., s.31.

²⁵ A.g.e., s.31.

değerlendirmesine de yansımıştır. Önceki eserlerinde halk-yönetim-devlet kelimelerini aynı anlamda kullanan Hegel, ilk kez bu eserinde sivil toplumu “ahlaki yaşam” başlığı altında tartışarak, ahlaki yaşamda sivil toplumu aile ile devlet arasındaki farklılaşmanın bir aşaması (a stage of difference) olarak değerlendirir²⁶. O’na göre sivil toplum uygar toplum ve yurttaşlar toplumu ile eşanlamlıdır. Hobbes ve Rousseau “devlet”i doğa durumunu dışta bırakırken, Hegelci devlet anlayışı sivil toplumu içermektedir²⁷. Hegel doğa durumu modeline karşıt olarak, devleti doğa durumunun bertaraf edilmesi olarak değil, tam tersine bunun korunması, uzatılması ve dengelenmesi için bir araç olarak ele alır. Düşünüre göre devlet; evrensellik, rasyonellik ve nesnellik açısından işbirliğini sağlayan, herkes için uygar bir yaşamı mümkün kılan tek sosyal varlık iken, sivil toplum; bireysel çıkar ve isteklerin, ihtiyaçların ilan edildiği bir alandır²⁸. Bu nokta doğal hukuk geleneğinde eşitliği kabul edilen (ve civitas sive societas civilis sive res publica deyiimiyle ifade edilen) devlet ve sivil toplum kavramlarını alarak, ikisi arasındaki farklılığını vurgulaması açısından önemlidir.

Sivil toplumu “burjuva toplumu” (Bürgerliche Gesellschaft) ²⁹ kavramı ile ifade eden düşünüre göre, sivil toplum bir yandan bireysel, özel çıkarların, bencil arzuların ve ihtiyaçların savaş arenası konumunu sürdürürken, diğer yandan ekonominin gelişmesinin koşulu olan çelişkileri de içinde barındırır. Hegel tam da bu noktada

²⁶ Aktaran, Garbis Kortian; “Subjectivity And Civil Society”, Der.Z.A. Pelczynski, **State And Civil Society: Studies in Hegel’s Political Philosophy**, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, s.198.

²⁷ Norberto Bobbio, Jacques Texier; **Gramsci ve Sivil Toplum**, Çev.Arda İpek, Kenan Somer, Savaş Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1982, s.5.

²⁸ Mestrovic; **a.g.m.**, s.140.

²⁹ Hegel’in veri aldığı burjuva toplumu deneysel bilim, teknoloji, kitle üretimi, ticaret, bürokratik yönetim arasındaki ilişkilere hakim olan soyut rasyonaliteye sıkı sıkıya bağlıdır. Bu toplum yüksek düzeyde işbölümünü geliştirmiş, kendi varlığını sürdürmek için gerekli medeni ve ceza hukukuna sahip, barışçıl ortamı polis tarafından korunan, eşitlikçi işleyen bir adalet sistemine sahiptir. K.H.İlting; “The Dialectic of Civil Society”, Der.Z.A. Pelczynski, **State And Civil Society: Studies in Hegel’s**, **a.g.e.**, s.215 vd.

devlete dengeleyici rol vererek³⁰, bireysel ve ailevi ilişkileri düzenleyen sivil toplum yanında, eylem düzeyinde rasyonalite olarak sivil toplumu düzenleyecek bir devlete gereksinim olduğunu ileri sürer³¹. O'nun burjuva toplumu anlamındaki sivil toplum kullanımının merkezini özel mülkiyet sahipliği oluşturur. Bu kullanım kendinden sonraki modern zamanların kullanımına ışık tutucu niteliktedir.

Felsefesini rasyonalite-akıl-nesnellik ve moralite üzerine kuran Hegel'e göre, sivil toplum üretim, değişim ve tüketime ilişkin alanları içerir ve "nesnel moralite"nin aileden sonraki ikinci katıdır³². Aileden sivil (burjuva) topluma geçiş ya ailelerin çoğalmasıyla doğal yoldan olur, ya da farklı ailelerin üyelerinin diğerleriyle bağımsız bireyler olarak ilişkiye girmeleri ve bu ilişkilerin bir "tam bağımsızlık sistemi" üretmeleriyle gerçekleşir. Bu sürecin sonunda bağımsız insanlar olarak bireyler artık karşılıklı bağımlılık sisteminin evrensel ilişki içinde olan parçaları haline gelir³³. Burada Hegel'in vurguladığı nokta; sivil toplumun bir karşılıklılık ve karşılıklı kabul alanı olduğudur. Sivil toplumu modern devletin bir boyutu olarak tanımlayan düşünöre göre, devlet hem sivil toplumun dışındadır hem de aynı zamanda bir "moment"³⁴ olarak sivil toplum devletin biçimlenme sürecinin içindedir. Hegel'de devlet tarafından korunmuş ve garanti altına alınmış haklar alanı olan sivil toplum

³⁰ Hegel devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkileri 3 normatif düzene bağlar. Bunlar; Sonuç-Hak (Recht), Moralite (Moralität) ve Ahlaki Yaşam (Sittlichkeit)dır. Haklar düzeni bireylerin yaşamına, mülkiyete ve çeşitli özgürlüklere ilişkin yasal sistemin bütününe idare eden ilkeler üzerine kuruludur. Moralite düzeni bireylerin vicdani yargıları üzerinde temellenen kurallar sistemidir. Ahlaki yaşam düzeni ise, sosyal yaşamda tarihsel olarak evrilen kavram ve değerlerden oluşur. İlk düzen içinde Hegel bireyi, diğer bireyler ve kurumlara karşı özel hakların taşıyıcısı olarak değerlendirir. İkinci düzende birey, sadece vicdanına karşı sorumlu bir moral unsurdur. Üçüncü düzende ise, organik bir birlik olarak kurulmuş olan bir cemaatin, töresel cemaatin bir parçasıdır. Hegel'e göre sivil toplum özel bireysel hakları korumak ve özel bireysel çıkarları sürdürmek için bireylerin, özerk kurumların ve kamu otoritelerinin düzenlemelerinden ibaret olan bir gereksinim devletidir. Hegel için devlet, kamu iyiliğinin sürdürülmesi için bir siyasal çerçeve sunan en üst normatif kurumdur ve ahlaki yaşam düzeni açıklamasını devlette bulur ve ancak orada gelişebilir. Zbigniew Rau; "Introduction", Der. Zbigniew Rau, *The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union*, Westview Press, U.S.A., 1991, s.6-8.

³¹ A.g.e.,s.33.

³² Bumin; a.g.e., s.33.

³³ Ilting; a.g.m., s.213-215.

³⁴ Hegel, Marks ve Gramsci'de sıkça rastlanan "moment"e Türkçe'de tek bir kelime ile karşılık bulmak mümkün değildir. Kelime olarak kısa süre, evre, lahza anlamlarına gelen "moment" Felsefe'de "herhangi bir gelişmenin, maddi değişimin evreleri", Hegel'in kullanımında ise; "bir düşünceyi karşıtıyla bize gönderen (yansıtan) ve idea'da olduğu kadar realite'de de gelişmenin aşamasına -uğrağına- götüren kuvvet"tir. Bobbio, Texier; a.g.e., s.7.

devlet otoritesi tarafından doğrudan kontrol edilmeyen sosyal ilişkiler alanını belirtir³⁵. Kısacası devlet, toplumsal evrim sırasında ahlaki cemaatler dizisinin ortaya çıkışındaki en son gelişme noktası olup, bu noktaya ulaşana dek geçirilen diğer aşamalar (noktalar) aile ve sivil toplumdur. Sivil toplum devlet olmaksızın varolamayacağı gibi, sivil toplum olmaksızın devletin doğasında bulunan “evrensel özgürlüğe” de ulaşmak mümkün değildir. Buna bağlı olarak da modern devletin sivil toplumu tamamen masetmemekle birlikte, evrensel değerleri koruma yönde düzenleyici olması kaçınılmazdır.

Hegel’in öznel çıkarların çatışması ile ahlaki yaşamın evrensel bir çerçevede düzenlenmesi etrafında dönen sivil toplum analizinin, aslında maddi çıkarların ve pazar mekanizmasının analizinden başka bir şey olmadığı ileri sürülürken³⁶, Marks’ın sivil toplum kavramsallaştırması kendinden önceki yazarların eleştirisi üzerine oturur. Ferguson, Smith ve Hegel’i çeşitli açılardan eleştiren Marks’ın Hegel’i eleştirisinde, Hegelci sivil toplum kavramının hem ekonomik yapıyı hem de devletin ve idealist üst yapının temelini oluşturan toplumsal örgütlenmeleri kapsamaması nedeniyle ikili bir anlamı olduğu şeklindeki vurgulara rastlanır. Ayrıca, Hegelci devlet anlayışının üstünlüğünü veya evrenselliğini sorgulayan Marks’a göre, devlet sivil toplumdaki çatışmaları ortadan kaldıracak, genel çıkarı hakim kılacak üstün bir güç olmadığı gibi, Akıl’ı gerçekleştiren bir kurum da değildir³⁷. Bu açıdan siyasal alan ile toplumun ilgilerini, arzularını, çıkarlarını temsil eden, ancak o yönde işlemeyen burjuva toplumunun yarattığı özel yaşam alanı arasında derin bir uçurum vardır. Hegel sivil

³⁵ Slavko Splichal, Andrew Calabrese, Colin Sparks; “Introduction”, Information Society and Civil Society, a.g.e., s.6.

³⁶ Kumar; a.g.m., s.378.

³⁷ Bumin; a.g.e., s.35.

toplum-siyasal toplum ayrımının ortaya çıkardığı çelişkilerin aşılmasında³⁸ devleti esas alırken, Marks sivil toplumu temel alır³⁹.

Kavramı kendinden önceki tarihsel-felsefi kullanımından çıkaran Marks, eleştirel-bilimsel kullanımı içinde 17.ve 18.yüzyılın toplumsal-ekonomik dönüşümünü (sermaye toplumunun doğuşunu) açıklamaya çalışırken ona ayrı bir önem atfeder ve onu siyasal önlemlerle sınırlandırılmayan ekonomik faaliyet alanı olarak ayırır. Böylelikle kapitalizmin doğuşuna siyasal bir yorum getirmeye çalışır. Marks'a göre sivil toplum, ortaçağ sonu burjuvazilerinin toplumsal hareketi olup, burjuva sınıfı ile sermayenin doğuşuna yer açmıştır. Esası ise kent korporasyonları, komünlerdir. Bu noktada Hegel'i izleyen Marks'ın, sivil toplumu burjuva kapitalist toplumu ile denk tuttuğunu söyleyebiliriz⁴⁰. Marks için sivil toplum, cilalanmış görgü (medeniyet) toplumu olmaktan ziyade, üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduranlar tarafından zorla boyun eğdirilen mülkiyetsiz kitlenin bulunduğu bir toplumdur. Üretim ilişkileri ve toplumun mülkiyet sahibi sınıflar-mülkiyetsiz sınıflar olarak bölünmesi sivil toplumun tanımlayıcı özelliğidir⁴¹. Marksgil kullanımda, kavramın devlete karşı değil, fakat emekçi sınıfların esaretten kurtulmasıyla başlayacak geleceğin daha az devletli toplumuna karşılık geldiği belirtilir⁴² ki, buna göre burjuva toplumu uzun vadede ortadan kalkacak, onun yerini toplumsallaştırılmış insanlık alacaktır.

Marks'ın devlet ve sivil toplum kavramsallaştırması, kullandığı altyapı-üstyapı şemasına paraleldir. Bu şemada devlet siyasal düzenin (üstyapının) aktörü iken, sivil

³⁸ Analizinde sivil toplum kavramına eleştirel yaklaşan Hegel, devlet-sivil toplum kopukluğunu, ayrımını ve çelişkilerini aşmada bir araç olarak kullanılabilecek meslek birliklerinin ve zümrelerin işlevlerini vurgular. Kamu otoritesinin örtük evrenselliğini tamamlayıcı organlar olarak sunduğu meslek birliklerinin en önemli özelliği, bireylerin bunlara üye olarak ulaştıkları bilinçtir. Bu bilinçlilik yoluyla sivil toplumun soyut bireyleri belirlenmişlik niteliği kazanır. Zümreler (stände) ise sivil toplumun siyasal anlam yüklenmiş sınıfları olarak sivil toplum ve devlet arasında geçiş alanı yaratırlar. Zümreler de soyut bireylerin bilinçlilik, eğitim ve başkaları tarafından tanınma süreçlerini işletir. Marks ise, Hegel'in bu yaklaşımını eleştirerek, sivil toplumun siyasallaşmasına karşı önlemler olarak ortaya koyduğu meslek birlikleri ve feodal zümreleri devlet-sivil toplum arasındaki çelişkinin cisimleşmesi olarak değerlendirir. Savran; a.g.e., s.153-161.

³⁹ Bum; a.g.e., s.37.

⁴⁰ Sivil toplum kavramını Hegel'deki Bürgerliche Gesellschaft teriminden alan Marks, sivil ya da burjuva toplumunu, üretici güçlerin belli bir gelişme aşaması içerisindeki bireylerinin somut ilişkilerinin bütünü olduğunu kabul ederek, burjuva toplumunun tarihin gerçek fuayesi, gerçek sahnesi olduğunu ileri sürer.

⁴¹ Shils; a.g.m., s.6.

⁴² Mestrovic; a.g.m., s.139.

toplum üretim süreci ve sosyal sınıfların (altyapının) aktörüdür. Bir başka ifadeyle Marks devletin sivil toplum üzerine oturduğunu savunarak, sivil toplumun sadece ekonomik olanı değil, doğrudan doğruya devlet aygıtı dışında kalan herşeyi kapsadığını ileri sürer⁴³. Bu noktada sivil toplumu şahsi mutluluk, kazanç ve bireysel statünün korunmasına indirgeyen, devleti de sivil toplumun dışında, ona şekil veren bir çerçeve olarak gören Hegel'e eleştiri getirir⁴⁴.

Marks'a göre, devlet-sivil toplum çelişkisi "...ne liberalizmdeki gibi sivil toplumu (burjuva) kendi haline bırakıp devleti ona bağımlı kılmakla, ne de Hegel'deki gibi sivil toplumun üzerine devleti koymakla aşılabacaktır. Bu ayrımın aşılması bir radikal devrim gerektirir"⁴⁵. Bu ise ancak toplumda sınıfların ve devletin ortadan kaldırılmasıyla mümkündür⁴⁶. Görüldüğü üzere sivil topluma olumlu bir değer atfetmeyen Marks, sivil toplum ve siyasal toplumun uzlaştırılmasının değil, ortadan kaldırılmasının gereğini vurgulamaktadır.

Post-Marksist kuramcılardan Cohen "Sınıf ve Sivil Toplum: Marksist Eleştirel Teorinin Sınırları (Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory)" adlı eserinde, Marks'ın sivil toplum nosyonuna dört temel eleştiri getirir⁴⁷. İlki; Marks modern sivil toplumu tek yönlü ve olumsuz olarak değerlendirmekte, olumlu ve ilerlemeci boyutlarını (çoğulculuğun normatif ilkeleri, yasallık, açıklık, özerklik ve bunların anayasal ilkelerle kurumsallaşmasını) tanımada başarısız kalmaktadır. İkinci olarak; devletin siyaset tekeline meydan okuyacak biçimde sosyo-politik hayatta tüm çoğulcu unsurların katılımı ve tüm çıkarların ortak formülasyonu ile gerçekleşebilecek

⁴³ Anthony Giddens; **The Nation State and Violence: A Contemporary Critique of Historical Materialism**, C:2, 2.Baskı, Polity Press, Cambridge, 1992, s.21.

⁴⁴ Şerif Mardin Marks'ın devlet-sivil toplum bileşiminin anlattığı kadar çatlaksız olmadığını, sivil toplumu olmayan, bu geleneğe dayanmayan topluluklarda devletin engellenmemiş bürokrasi aracılığıyla dayanılmaz bir baskı yaratmasının mümkün olduğunu ileri sürer. Mardin'e göre "Marks her ne kadar bunları Asyagil toplumlar için vurgulamışsa da, ayrıca sivil toplum 18.yüzyıldan itibaren yeni bir eksen kazanmıştır. Bu eksen, kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve bu gelişmenin aydınların grup niteliğini ve etkinliğini değiştirmesi ile ilgilidir". Şerif Mardin; "Sivil Toplum", Der.Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset - Makalalar 1**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.13-14.

⁴⁵ Bumin; a.g.e., s.37.

⁴⁶ A.g.e., s.23-24 ve 38.

⁴⁷ Jean Cohen; **Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory**, University of Massachusetts Press, Amherst, 1982, s.28-41. Aynı görüş için bkz. Jeff Livesay "Post-Marxist Theories of Civil Society", **Current Perspectives in Social Theory**, C:14, 1994, s.118-120.

evrensel devlet-sivil toplum kurumsallaşmasının arayışı yerine, belirli bir sınıf içinde evrenselliği oluşturma arayışındadır. Buna bağlı olarak da, sivil toplumun evrensel çıkarları olarak belirli bir grubun (proleteryanın) temel monistik çıkarını içermektedir. Cohen'e göre, bu yaklaşım çoğulculuk değerlerini kötüleme ve sosyalist rejimlerin otoriter eğilimlerinin temel kaynağı olmuştur. Cohen'in üçüncü eleştirisi Marks'ın yöntemine ilişkindir. Marks modern topluma ilişkin analizini bir sistem teorisi içine soktuğunda zorunlu olarak kuramsal faaliyet unsurlarını da buna dahil etmektedir. Sistematik kriz teorisi ile sosyal aksiyon (sınıf mücadelesi) teorisinin tek bir eleştiri çerçevesindeki Marksist sentezi, yaşamın tüm alanlarını yapılandıran ve nüfuz eden kapitalist üretim biçimine dayanır. Marks'ın tüm konuları ekonomi mantığına indirgeme eğilimi hem sosyal yaşam, hem de sosyal aksiyonun siyasal, normatif, ideolojik, dinsel ve kültürel boyutlarına ilişkin monistik bakış açısını getirir. Dördüncü olarak; Marks'ın sivil toplum görüşünü tamamen özelleştirilmiş ve depolitize edilmiş olarak nitelendiren Cohen'e göre, Marksizm ile otariteryenizm arasında bir bağ varsa, bunun teorik temeli buraya yerleştirilmelidir.

Marksist kuramın izleyicilerinden olan Gramsci, sivil toplum kavramının yeniden canlanmasında etkili olan düşünürlerdendir. *Bürgerliche Gesellschaft* terimini “società civile” olarak değil “società burghese”⁴⁸ olarak çeviren Gramsci'ye göre, sivil toplum üretim ve ekonomik örgüt içinde değil, fakat devlet içinde bulunur⁴⁹. Gramsci'nin sıkça kullandığı Devlet=Siyasal Toplum+Sivil Toplum formülünde bu vurgu açıktır. Düşününün bu kavramsallaştırması bağımsız toplumsal örgütlenmeler ve hükümet dışı kurumlar alanının oluşturduğu dar anlamda sivil toplum ve bir dereceye kadar toplumsal özerkliğin varlığına bağlı olan devletin dışında ve devlete karşıtlık içinde olan siyasal toplum alanını içerir⁵⁰. Yukarıdaki formülün bir başka ifade şekli; Devlet=Diktatörlük+Hegemonya olup, açıklaması ise; devlet, baskıcı aygıtları

⁴⁸ Portelli'ye göre terimin çeviri sorunu önemsiz bir konu değildir. Çünkü bu Gramsci'nin sivil toplum kavrayışına ışık tutar. Gramsci'de sivil toplum, genellikle “halk dilinde özel denilen ve egemen grubun bütün toplumda uyguladığı hegemonya işlevine karşılık düşen kurumlar bütünüdür”. Hugues Portelli; *Gramsci Ve Tarihsel Blok*, Çev.Kenan Somer, Savaş Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1982, s.14.

⁴⁹ Kumar, a.g.m., s.381.

⁵⁰ Z.A.Pelczynski; “Dayanışma ve Polonya'da Sivil Toplumun Yeniden Doğuşu 1976-81”, Çev.Ahmet Çiğdem, *Sivil Toplum Ve Devlet...*, a.g.e., s.393.

kapsayan siyasal toplum ile hegemonyayı⁵¹ sağlayan sivil toplumun bir bileşimidir⁵² ya da devlet eşittir zor ile pekiştirilmiş hegemonya⁵³dır. Bu şemada dar anlamda sivil toplum alanı (Hegelci yaklaşıma benzer olarak) bencil, özel ve maddi çıkarlarla ilgilidir, siyasal toplum ise (Marksist yaklaşıma benzer olarak) sınıf-bağımlı devlet sisteminin gündeminden uzak tutulan her türlü genel soruna ilgiyi (hükümeti) yansıtır. Görüldüğü üzere, Gramsci hem Hegelci hem de Marksist unsurları kullanarak devlet-sivil toplum şemasını yeniden biçimlendirmeye çalışmaktadır. Klasik Marksizm sivil toplumu ekonomik kurumları temel alarak belirlemeye çalışırken, Gramsci özellikle sivil toplumun ekonomik olmayan boyutuna ağırlık vererek, demokratik, kültürel, dini ve diğer kurumların önemini ön plana çıkarır.

Yaşadığı dönemdeki Faşist İtalya'nın ortamından büyük ölçüde etkilenen düşünürün ürettiği “eksiksiz devlet”, “düzenlenmiş toplum” kavramları ve buna bağlı olarak geliştirdiği hegemonya teorisi, bugün de güncelliğini ve etkisini sürdürmektedir. O'na göre “devleti yalnızca burjuvazinin elinde emekçileri baskı altında tutan bir araç olarak görmek”, onun sivil toplum olarak isimlendirilen ve içinde kültürel-ideolojik hegemonyanın olduğu boyutun gözden kaçırılmasına neden olur⁵⁴. Gramsci sivil toplumu, toplumsal bir grubun toplumun bütünü üzerindeki kültürel ve siyasal hegemonyası olarak tanımlarken, sivil toplumun sözkonusu hegemonyanın işleyişini sağlayan özel ilişkiler (kurumlar) bütünü olduğunu ileri sürer.

Gramsci için sivil toplum; “modern savaşta siper sistemlerine benzemektedir. Bu sistemlerin labirente benzer yapıları normal olarak, ekonomik krizin hücumlarına

⁵¹ Hegemonya, Gramsci tarafından “egemen sınıfın karşıt gruplar üzerinde zorunlu olarak uygulayacağı zorlama” şeklinde ifade edilir. Antonio Gramsci; **Hapishane Defterleri -Seçmeler-** Çev. Adnan Cemgil, 2. Baskı, Belge Yayınları, No:40, İstanbul, 1986, s.28. Batı Marksist geleneği içinde “işçi sınıfının feodal bir düzene karşı burjuva devrimindeki rolü bağlamında üretilmiş hegemonya kavramını istikrarlı bir sermaye toplumunda işçi sınıfı üzerinde burjuva egemenlik mekanizmasını kapsayacak kadar genişleten” Gramsci bu kavramı, Batı burjuva iktidarlarının yapısını analiz için kullanır. Gramsci'nin Hegemonya kavramına ilişkin geniş bilgi için bkz. Perry Anderson; **Gramsci Hegemonya -Doğu/Batı Sorunu Ve Strateji-**, Çev. Tarık Günersel, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1988, s.29-43.

⁵² Bumin; **a.g.e.**, s.45.

⁵³ Anderson; **a.g.e.**, s.28.

⁵⁴ Bumin; **a.g.e.**, s.41.

karşı direnmekte ve devlet aygıtını korumaktadırlar”⁵⁵. Bu mevzi savaşında, çağdaş demokrasilerin kitlesel yapısı içinde yeralan -ister devlet isterse toplumun sivil yaşantısı üzerinde etkili olsun- kuruluşların bütünü sürekli tahkimat ve siperleri oluşturur⁵⁶. Gramsci devletle sivil toplumun ilişkilerinin bir (ekonomik) yapı değişikliğinin meydana geldiği gelişme aşamasında ortaya çıkacağını açıklamaya çalışır. O’na göre yapı değiştiği zaman hakim grubun (sınıfın) temsilcileri, egemenliklerini zora başvurarak (devlet=diktatörlük) sivil toplumdaki değişikliği zorla kabul ettirir⁵⁷. “Ekonomik yapı ile yasama ve baskı gücüne sahip olan devlet arasında kalan sivil toplum kağıt üzerinde ve bilginlerin kitaplarında değil, somut olarak kökten değiştirilmelidir”⁵⁸. Düşünür bu noktada değişimin aracı olarak devlet’i gösterir, bir başka ifadeyle, ekonomik yapıda meydana gelen değişikliğin temsilcilerinin devleti ele alması gereğine işaret eder. Bu köklü değişim gerçekleştirilmeden sadece propaganda ve inandırma yoluyla eski “homo economicus”un yok olacağını zannetmenin boş olduğunu belirtir. Genel olarak değerlendirdiğimizde, sivil toplumu olmayan devletlerin hemen ve devlet eliyle sivil toplumu oluşturmaları gereğini vurgulayan Gramsci, kavrama olumlu bir değer yükleyen yaklaşımıyla, Marks’dan çok Hegel’e yakın görünmektedir.

Gramsci’ye eleştiri yönelten Pelczynski’ye göre, Gramsci’nin şeması Polonya örneğinde Dayanışma’dan önceki durumu veya diğer Merkezi Doğu Avrupa ülkelerinin 1980 öncesi durumunu açıklamada yetersizdir. Bir başka ifadeyle, buralarda meydana gelen gelişmeler Gramscici şemanın altyapısal etkenlerin üstyapısal

⁵⁵ Keane, Gramsci’nin sivil toplum kavramsallaştırmasını çağdaş siyasal stratejide kullanılabilirliği konusunda üç açıdan eleştirir. Birincisi; Gramsci’den bugüne pekçok gelişme ve değişmelerin yaşanmış olması, ikinci olarak Gramsci’nin komünist parti tarzının totaliter potansiyelini gözardı ederek onun önderliğine büyük inanç duyması ve son olarak devletin (dolayısıyla sivil toplumun) ortadan kaldırılmasına yönelik Marksçı postülaya dayanması onun çağdaş siyasal stratejide kullanılabilirliği konusunda “siyasal endişelere ve normatif kuşkulara” yolaçar. John Keane; “Giriş”, Çev.Levent Köker, Sivil Toplum Ve Devlet, a.g.e., s.36, 38.

⁵⁶ Antonio Gramsci; *Felsefe Ve Politika Sorunları*, Çev.Adnan Cemgil, Payel Yayınları, İstanbul, 1975, s.116.

⁵⁷ Gramsci’nin siyasal toplumla eşanlamlı tuttuğu devlet kavramı üç tanım arasında gidip gelmektedir. Bunlar; sivil toplumun zıddı olan devlet, sivil toplumu saran devlet ve sivil toplum ile aynı şey olan devlettir. Düşünürün devlet-sivil toplum ilişkisi konusundaki değerlendirmelerinde bulanıklığın nedeni olarak, kavramları aşırı derecede geniş tutması gösterilir. Anderson; a.g.e., s.28-59.

⁵⁸ Gramsci; *Felsefe ve Politika...*, a.g.e., s.333.

etkenlerle olan ilişkinin belirsizliğinde odaklanan zayıflığını ortaya çıkararak⁵⁹, teorisinin radikal bir değişime uğramasına yol açmıştır. Egemen sınıf kendi hegemonyasını uygulamak için her ikisini de kullandığı ve birbirleriyle birleştirdiği için⁶⁰, sivil toplum ile siyasal toplum arasındaki ayrım da organik açıdan tam ve belirli değildir. Keane ise, Gramsci'nin çağdaş kapitalist sistemlerde artan farklılaşma ve karmaşıklığın ortaya çıkaracağı “düzenlenmiş toplum”u dönüştürecek “eksiksiz devlet” varsayımının gözlenen sonuçlarına bakarak, eleştiri getirir. Keane, 20.yüzyılda bu farklılaşmayı tersine çevirmeye çalışan devletlerin, ya da merkezi devlet iktidarı eliyle sivil toplumu devletle yeniden birleştirme çabalarının totaliter sonuçlar doğurduğu, gelecekte de bunların var olacağı görüşündedir⁶¹. Kumar ise Polonya'daki Dayanışma deneyiminin, bugün sivil toplum kavramının en yaygın şeklinin Gramscigil olduğunu açık bir biçimde gösterdiğini belirtir. O'na göre, modern temsili parlamenter devlet, ideolojik hegemonyanın en güçlü kurumlarından biridir ve sivil toplum kurumları kadar, demokratik devlet zorunlu “kültürel-ideolojik” rolünü oynar⁶².

Sivil toplumun tarihsel ve düşünsel temellerinin buraya kadarki incelemesinde bir değerlendirme yapmamız gerekirse, doğa hukuku geleneğinin temel kavramları olan doğa durumu-sivil toplum'un Hegelci kullanımda devlet-sivil toplum şekline dönüşerek, anlamlarında bir kırılma meydana gelmiştir. Marks ve Gramsci'nin yorumlarının ise sözkonusu kırılmanın belirginleşmesine önemli katkıları olduğunu söyleyebiliriz. Bu düşünsel süreç içinde kavram, kimi zaman devlet karşında yadsınmış veya devlet ile eşanlamlı sayılmış, kimi zaman ise olumsuz-olumlu değer atfedilerek kullanılmıştır.

Her ne kadar tarihsel gelişime ilişkin genellemeler yapmak zor ise de, Batı'da feodalizmden krallıklar dönemine geçişle birlikte kavramın geleneksel anlamında bir iç parçalanma ortaya çıktığı söylenebilir⁶³. Bu parçalanmaya paralel olarak, 18.yüzyıl

⁵⁹ Z.A.Pelczynski; “Dayanışma ve Polonya'da Sivil Toplumun Yeniden...”, a.g.m., s.393.

⁶⁰ Portelli; a.g.e., s.31.

⁶¹ Keane; “Giriş”, Sivil Toplum ve Devlet..., a.g.e., s.38.

⁶² Kumar; a.g.m., s.389.

⁶³ Keane, sivil toplum kavramını değişime uğratan sürecin coğrafya, zaman ve anlam bakımından büyük ölçüde karmaşık ve düzensiz oluşuna değinerek, klâsik sivil toplum kavramındaki iç parçalanışın en erken ve en canlı örneğinin İngiltere ve Fransa'da ortaya çıktığını belirtmektedir. Keane; “Sivil Toplum İle Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri...”, a.g.m., s.49 ve 51.

sonu, 19.yüzyıl ve günümüzde birçok düşünürün sivil toplum ve devleti yeniden ele alarak, iki kavramın birbirlerine karşı konumlarını tartışmaya başlamaları, sivil toplum kavramının çok anlamlı bir hale gelmesine yol açar. Bu dönemden günümüze sivil toplum kavramının kullanımında ve içeriğinde meydana gelen değişim aşağıda ayrı bir başlık altında incelenecektir.

1.3.Modern Sivil Toplum Kavramı

18.yüzyılın mülk devletinden 20 yüzyılın refah devletine dönüşümün sonucunda sivil özgürlüklerin (genel oy hakkı gibi) toplumun tüm üyelerine yaygınlaştırılması ve ulus-devlet sürecinin bir sonucu olarak yurttaşlık düşüncesinin gelişimi, modern sivil toplumun olmazsa olmaz koşulu sayılmaktadır⁶⁴. Sivil, siyasal ve sosyal yönlerin ayrı ayrı ele alındığı tanıma göre yurttaş, sivil olarak bireysel özgürlük ve kişi hakları için zorunlu olan konuşma, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülkiyete sahip olma hakkı, sözleşme yapma hakkı, adalet ve başkalarına karşı kendi haklarını ileri sürme (savunma) hakkı gibi, diğerleriyle eşitlik içinde kullandığı yasalara uygun hakların bileşiminden oluşan (sivil) bir unsurdur. Siyasal bir unsur olarak yurttaş, toplumun bir üyesi olması nedeniyle, siyasal otorite ile birlikte siyasal iktidarın kullanımına katılma hakkına sahiptir. Sosyal bir unsur olarak ise, en az ekonomik kalkınma ve güvenlik hakkı ile toplumda yerleşmiş standartlara uygun olarak uygar bir şekilde yaşamını sürdürme hakkına sahiptir⁶⁵. Marshall'ın yurttaşlık şemasında, yurttaşlığın sadece sivil ve siyasal hakların değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik isteklerin de yaygınlaşmasını içerdiği dikkat çeker. Bu şema ile bakıldığında, devlet sosyalizminin egemen olduğu dönemin doğu ve merkezi-doğu Avrupası ile, devletin her alanda etkin görüldüğü diğer doğu ülkelerinde yurttaşlığın siyasal ve sivil yönlerinin yadsındığı bir sivil toplum modelinin varolduğu söylenebilir. Merkezi ve doğu Avrupa rejimlerindeki bağımsız yurttaş inisiyatiflerinin ve toplumsal hareketlerin büyümesinin önünü açan şey Keane'e göre, devletin iktidarın dağılımı konusunda gerçek bir çoğulculuğu önlemek istemesidir⁶⁶. Bu bağlamda sözkonusu bölgelerde 1980'lerin sonunda, sivil toplumu yeniden canlandırmaya yönelik yaygınlaşan hareketlerin aslında yurttaşlığın siyasal ve

⁶⁴ Adam B.Seligman; *The Idea Of Civil Society*, The Free Press, New York, 1992, s. 107, 113.

⁶⁵ T.H.Marshall; *Class, Citizenship And Social Development*, Greenwood Press, Westport, 1973, s.71-72.

⁶⁶ John Keane; "Giriş", *Sivil Toplum ve Devlet...*, a.g.e., s.13.

sivil (demokratik) modellerinin yerleştirilerek, evrensel yurttaşlık ilkelerine ulaşma isteği taşıdığı ileri sürülebilir.

19.yüzyılın ikinci yarısında -Marks'ın eleştirisini izleyen dönemde- Batı Avrupa toplumlarında kapitalist ekonomilerin yükselişi ve sosyalist hareketlerin artışı ile birlikte yaşanan bireysel ve toplumsal istekleri birleştirme sorunu veya kuramsal düzeyde bireysel üyeliğin özerkliğini temsil eden bir toplum modeline eklenmesi olarak ifade edilen sorunun özü aslında sivil toplum kavramına gelip dayanırken, son dönemde eski sol geleneği yeniden canlandırmaya yönelik yeni bir siyasetin kaynağı olarak da aynı kavrama başvurulur⁶⁷. Seligman'a göre bu süreçte yurttaşlığın tanımlanması ve anlamları kolektif yaşama katılma ve üyeliğin değerleri ile ulus-devletin sınırları içinde karşılıklılık ve özerkliğin temsili için yeni bir model haline gelmiştir⁶⁸. Kısacası 19.yüzyılın ikinci yarısında sorunun özü aynı olduğu halde, terimlerinin değiştiği ve sivil topluma ilginin "yurttaşlık" terminolojisi çerçevesindeki tartışmalarda karşımıza çıktığı görülür.

"Yurttaşlık" kavramı, özellikle ulus-devletlerin krize girdiği bazı bölgelerde gündeme gelen etnik çatışmaların merkezini oluşturur. Söz konusu kriz bölgelerinde "hakim ideoloji ve siyasal sistemlerin etkisizleşmesi" sonucu siyasal kimlikleri (yurttaşlık bağları) boşlukta kalan etnik grupların kendi etnik kimliklerinin birer yurttaşlıkta temsili istemeleri⁶⁹, günümüzde kriz bölgesi dışındaki devletlerin de "yurttaş" ilişkilerini gözden geçirmelerini zorunlu kılmıştır. "Refah devletinin sınırlarını kalınlaştırmak" için kullanılan yurttaşlık kavramı, küreselleşme, milliyetçilik akımlarının yayılması, ulus-devletlerin çözülme süreci ile birlikte ulus-devletlerin varlığının sorgulanması ve "öteki"ni tecrit ve dışlama üzerine kurulu yeni kimliklerin inşası⁷⁰ tartışmalarındaki ana eksenlerdir. "Devletin özerkliği mi, bireyin devletten

⁶⁷ Kumar; *a.g.m.*, s.383. Örneğin, Keane'nin sivil toplum kavramını yeniden ele alıp formüle edişinde birbiriyle yakından ilgili görünen iki temel başlangıç noktası göze çarpar. Bunlar; sosyalizmin geç dönemine hakim olan siyasal koşullar ve batı solunun krizidir. Colin Sparks; "Civil Society and Information Society as Guarantors of Progress", *Information Society and Civil Society...*, *a.g.e.*, s.23.

⁶⁸ Seligman; *a.g.e.*, s.101.

⁶⁹ Büşra Ersanlı Behar; "Siyasetin Alanı ve Kimlik Hakkı", *Toplum Ve Ekonomi*, S:8, Temmuz, 1995, s.43.

⁷⁰ Ayşe Kadioğlu; "Kamusal Alan İle Özel Alanın Yeniden Eklemlenmesi: Demokratik Vatandaşlık", *Diyalog*, S:1, 1996/1, Türk Demokrasi Vakfı, s.126.

özerkliği mi” sorunsalı çerçevesindeki tartışmalar da aslında devlet-sivil toplum ilişkisinin değişik bir terminolojiyle yeniden ele alınmasından başka bir şey değildir.

Sivil toplum kavramının modern dönemdeki global yeniden doğuşu, birbirleriyle yakından ilişkili dört kriz bağlamında açıklanmaya çalışılır⁷¹. Bunlardan ilki, “otarşik devlet kapitalizmi modeli” olarak ifade edilen sosyalist modelin genel krizidir. Modelin en belirgin örneği olan Sovyet ekonomik sisteminin ve bu sistemi kopya eden ülkelerdeki benzer modellerin dünya ekonomisindeki değişme ve üretimdeki entegrasyon artışı karşısında erimesi yanında, üretim tekniklerindeki gelişme, ihtiyaçların genişlemesi, eğitilmiş işgücünün artışı gibi faktörler giderek merkezi devlet kontrolünün iyi çalışmayan, verimsiz ve kaba bir mekanizma olduğu yönündeki kanıları güçlendirmiştir. Devletçi projenin ekonomik temellerinin yıkıldığına tanıklık eden 1980’li yılların sonu ise, ilk genel krizin iyice belirginleştiği yıllardır.

İkinci kriz ise, genel krize bağlı olarak mikro düzeyde Stalinizmin siyasal mirasçılarının moral ve entellektüel yapısına, makro düzeyde ise siyasal kurumlara ilişkindir. Krizin ortaya çıkışı, kriz bölgelerinde uzun süredir devam edegelen zorunlu ekonomik kalkınma üzerine kurulu siyasal ve sosyal sistemlerin minimum düzeyde de olsa rızaya dayalı egemenliğe izin vermediğinin ortaya konulmasıyla bağlantılıdır.

Splichal üçüncü krizi Batı Avrupa’da uyanan sosyal demokrat partilerin sınırsız kapitalizmin işçi sınıfı üzerindeki kötü etkilerini azaltmaya yönelik projesinin, dünya ekonomisinin globalleşmesi nedeniyle başarısız olma durumuyla karşı karşıya kalmasına bağlar.

Dördüncü kriz, klasik devlet temelli stratejilerin giderek kendi kendini tüketmesine bağlı olarak klasik muhalefetin de aşınması nedeniyle ortaya çıkar. Bu krizdeki en önemli etken, son yirmi yılda yeni çalışma alanlarının ortaya çıkışına bağlı olarak Batılı kapitalist ülkelerde çalışan sınıfın bileşimindeki yeniden yapılanma, değişme, eski emekçi sınıfın vaad ve geleneklerinin dışındakilerin nüfus içindeki artışıdır.

Keane de bugünkü modern sivil toplum kavramını etkileyen Avrupa kaynaklı üç yeni gelişmeye dikkat çeker. Bunlardan birincisi; birçok devlet politikasının, sivil

⁷¹ Splichal, Calabrese, Sparks; a.g.m., s.2-3.

toplumdaki görece bağımsız meta üretim-mübadele süreçleriyle yaşamsal bağımlı açıkça ortaya çıkaran kapitalist ekonominin yeniden canlanmasıdır. Diğer; iç politikada siyasal amaçla planlama mekanizmasını genişleterek toplumdaki dayanışmanın bozulmasına, bürokrasi, profesyonellik ve uzmanlığa şüpheyle bakılmasına neden olduğu yönünde eleştirilen Keynesçi refah devletine ilişkin sancılı siyasal tartışmalardır. Üçüncüsü ise; gündelik yaşamın içindeki “görünmez” ilişki ağlarından oluşan, bu yaşamın egemen kodlarını sorgulayarak yeniden tanımlamaya çalışan yeni toplumsal hareketlerin gelişimidir. Kapitalist ekonominin canlanması ekonomi ağırlıklı sivil toplum alanını genişletirken, Keynesçi refah devletine yönelik eleştiriler devlet garantisi altına alınmış daha geniş bir sivil toplum alanını toplumsal ihtiyaçlar bağlamında karşılıklı destek ve değişim ağları ile geliştirmeyi günümüzde devletin anahtar nitelikteki siyasal görevi olarak değerlendirir. Anti-politik nitelikleri ağır basan yeni toplumsal hareketler ise, bir yandan sivil toplum ile devlet arasındaki bölünmeyi derinleştirirken, diğer yandan sivil toplum içindeki iktidar ilişkilerini çoğullaştırarak yeni dayanışma biçimleri inşa eder ⁷². Kavramın evrimini etkileyen modern döneme ilişkin bu gelişmelerin bizi getirdiği nokta; anlam açısından ortaya çıkan çoğulculaşmadır.

Yüzyıllar boyu aileden devlete uzanan yelpazede çeşitli ilişki, örgüt veya toplumsal grupları belirtmek için kullanılan kavramın anlam çoğulculuğunu tarih içindeki değişimi bağlamında açıklayan Mardin’e göre, sivil toplum kavramının; 1-Bir medenilik anlayışı olarak sivil toplum, 2-Batı Avrupa’nın toplumsal tarihindeki çok önemli bir sosyal tarih aşaması olarak sivil toplum, 3-Tarih felsefesi alanında bir tartışma konusu olarak sivil toplum⁷³ olmak üzere üç farklı anlamı vardır. Bir medenilik⁷⁴ anlayışı olarak sivil toplum kavramsallaştırması, toplumların medenileşme

⁷² Keane; “Giriş”, Sivil Toplum ve Devlet..., a.g.e., s.16-24.

⁷³ Şerif Mardin; “Sivil ...”, a.g.m., s.9-10.

⁷⁴ Shils kibarlık olarak anlaşılan medenilik ile sivil toplumun bir fazileti olarak medenilik anlayışını birbirinden ayırır. Nezaket anlamında medenilik, medeni davranışlar estetik açıdan hoş olduğu, hayatı kolaylaştırdığı gibi ahlaki açıdan da haklıdır. Sivil toplumun bir fazileti olarak medenilik ise, siyasal aktivitelerden beklenen yararın gerçekleşmesini sağlar, yasama meclislerinde, kamu önündeki siyasal görüşmelerde, yasama organlarının komitelerinde, siyasal bir görüşün veya siyasal bir grubun temsilcilerinin hitaplarında vb. tüm durumlarda siyasal alana girerek, sivil toplum kurumlarının barışçıl çalışmasını ve bunlar arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesini sağlar. Çünkü, sivil toplumun bir özelliği olarak medenilik, diğerlerini (“öteki”leri) sivil toplumun üyeleri olarak haklar ve sorumluluklarda eşit değere sahip yurttaşlar olarak düşünür. Shils; a.g.m., s.12 ve 13.

(civilization) süreçleriyle ilgili olup, bu bağlam içinde sivil toplum, toplumun “sivilleştiği” son noktaya kadar bunun daha da büyümesini ifade eder⁷⁵. Söz konusu sivilleşme Atina ‘polis’inde veya Roma ‘cumhuriyet’inde klâsik olarak ifade edildiği üzere, vatandaşlığın sosyal bir düzeniyle -bireylerin (genellikle köle olmayan erkeklerin, nadiren de kadınların) ilişkilerini hukuk sistemine göre tartışma yoluyla halletmeleriyle- ilgili olduğu kadar, inceliğin ve medeni tavırların yaygın görünümü ile kendini belli eder. Shils sivil toplumu, toplum üyelerinin birbirlerine karşı davranışlarında medeniliğin varolduğu toplum olarak belirtir⁷⁶. Söz konusu medenilik bireylerarası, bireylerle devlet arasındaki ve bireylerin topluma karşı davranışlarını topluluk ilişkilerini, topluluklararası ilişkileri ve topluluk-birey-devlet ilişkilerini düzenler. John Locke da bireysel ilgilerin, karşılıklı anlaşmaların, özel hakların ve mülkiyetin gerçekleştirildiği alana sahip devleti medenileşmiş devlet (state of civilization) olarak nitelendirir⁷⁷.

İkinci durumda sivil toplum, Batılı toplumların evrim sürecinde devlet ile devlete ait olmayan alan arasındaki farklılaşmanın ortaya çıkardığı, yerellikten ziyade aile ve klân sınırları dışında kalan, ancak devletten de ayrık, özerk kurumların (ekonomik, dinsel, entelektüel veya siyasi) bileşimini içeren bir toplumsal parçayı ifade eder⁷⁸. Batı Avrupa’nın sosyal tarihinde, 12.yüzyıldan başlayarak gelişen ticaretle birlikte feodalizmden feodal-sonrası topluma geçiş sürecinde ortaya çıkan bu toplum parçası, kendisi ile devlet arasındaki ilişkilerin (o güne kadarkinden) farklı bir biçimine ve (devlet ile arasındaki) bağlantılarını etkili bir şekilde sürdüren kurumlar dizisine sahiptir.

Üçüncü anlamda sivil toplum, kendini ortaya çıkaran maddi koşulların düşünsel öncülleri olan felsefecilerin temel tartışma temalarından biri olarak karşımıza çıkar. Felsefedeki bir tartışma konusu olarak sivil toplum düşüncesi ise, devletten açıkça farklı ve belirgin olarak da ondan özerk bir toplumsal yaşamın varlığı üzerine oturtulur.

⁷⁵ Kumar; a.g.m., s.377.

⁷⁶ Shils; a.g.m., s.4.

⁷⁷ Mestrovic; a.g.m., s.139.

⁷⁸ Shils; a.g.m. , s.4.

Mardin'e benzer olarak Bozoki ve Sükösd da kavramın 1-Somut sosyal hareketler bütünü olarak sivil toplum, 2-Bir sosyal teori kategorisi olarak sivil toplum ve 3- Siyasal bir program olarak sivil toplum⁷⁹ şeklinde üç farklı açıdan ele alınabileceğini ileri sürerler. İlkine göre sivil toplum, belli amaçları gerçekleştirmek üzere biraraya gelmiş örgütlü bireylerin oluşturdukları çeşitli türden sosyal hareketlerin genel bir adı olarak kullanılır. Sivil toplum kavramının, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan demokrasiye geçiş sürecinde, özellikle Polonya'da 1976'da kurulan ve daha sonraki Dayanışma hareketinin çekirdeği olan, İşçi Savunma Komitesi tarafından sergilenen siyasal muhalefet biçimine gönderme yapılarak kullanılması⁸⁰ bu bakış açısına uygun düşmektedir.

İkincisinde ise kavram, Şerif Mardin'in üçüncü durumuna benzer şekilde sosyal teoriyle ilgili çalışmaların bir alt kategorisi olarak değerlendirilmektedir. Üçüncü bakış açısı sivil toplumun, insanlığın toplumsallaşmanın başlangıcından beri ilgilendiği "en iyi yaşam biçiminin sürmesini sağlayacak en iyi çevre (ortam) hangisidir?" sorusunun yanıtı olarak sunulan siyasal projelerden biri⁸¹ olduğunu vurgulamaktadır.

Bu çoğulculuk içinde çoğu zaman Batı toplumlarının özgün toplumsal-felsefi ve siyasal değerlerini özetlemek için kullanılan kavramın, tarihsel olarak karmaşık, merkezi bir çekirdekten çıkarak gittikçe geniş yankılar yaparak anlam kazanan oynak bir nirengi noktası olduğu⁸² yönündeki değerlendirmelere katılmaktayız.

Onu her yönüyle kapsayabilecek bir tanımlama yapmanın önündeki engellere rağmen, kavram çoğu zaman devlet tarafından kontrol edilmeyen haneler, kitle iletişim

⁷⁹ András Bozoki, Miklós Sükösd; "Civil Society and Populism in the Eastern European Democratic Transitions" *Praxis International*, C:33, S:3, Ekim 1993, s.224.

⁸⁰ Pelczynski; *a.g.m.* s.385.

⁸¹ Bu soruya yanıt olarak sunulan siyasal projeleri Michael Walzer dört ana başlık altında toplamaktadır; Sol Yanıt (Cumhuriyetçi ve Sosyalist olarak ikiye ayırır), Kapitalist Yanıt, Milliyetçi Yanıt ve Alternatif (Sentez) Yanıt'tır. Walzer, bu çalışmasında, "iyi bir yaşam biçiminin süregelmesini sağlayacak en iyi çevre ya da ortam nedir? Hangi tür kurumlar için çalışmalıyız?" gibi soruların 19. ve 20. yüzyıl toplumsal düşünce tarihindeki yanıtlarını değerlendirerek, sivilliği yaratan ve yeniden üretimini sağlayan iletişim ağlarına ve ilişkilerine önem veren 'alternatif yanıt'ın (sivil toplum projesinin) altını çizmekte ve bu projenin, "insanların siyasal veya ekonomik yaratıklar olmadan önce toplumsal yaratıklar olmasına dayandığını" vurgulamaktadır. Michael Walzer; "Sivil Toplum Düşüncesi; Toplumsal Yapılaşmaya Doğru Bir Adım", Çev.Nuran Erol, *Birikim*, C:7, S:37, Mayıs 1992, s.33-37.

⁸² Şerif Mardin; "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum", Der.Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, *Türkiye'de Toplum Ve Siyaset -Makaleler I-*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.18-19.

araçları, piyasa, gönüllü kuruluşlar ve sosyal hareketler gibi toplumsal ilişkiler alanına gönderme yapılarak⁸³ belirlenir. Bireylerin siyasal aygıtın denetimi dışındaki faaliyet alanını belirten sivil toplum; “insan topluluklarının hiçbir güç tarafından zorlanmaksızın içinde hareket edebilecekleri, kendini belirleyebilecekleri alanının adı ve bu alanı oluşturan aile, çıkar, inanç ve ideoloji adına kurulan karmaşık ilişkiler dizgesinin kendisi”⁸⁴ olarak da kullanılmaktadır. Bugünkü modern yaşam pratiklerini çağrıştıran tanımın içinde, hem devlet ile sivil toplumun zorunlu ayrımını, hem de çağdaş yaşamın zorunlu olarak birbirine bağımlı kıldığı iki eksen (toplum ve devlet) görmek mümkündür.

İster bir siyasal projeyi, ister bir sosyal teoriyi, isterse de somut sosyal hareketleri belirtsin, bugün için her durumda geçerli ve kullanışlı bir sivil toplum kavramı var mı ? Modern sivil toplum kavramı neyi ifade eder, hangi unsurları içinde barındırır ? Günümüzde bu soruların yeniden gündeme gelmesi, demokrasi ile devletin sınırlandırılması arasında ilişki kuran sivil toplum(cu) düşüncenin yeniden canlanması, daha önce belirtildiği üzere kapitalizm ve sosyalizmin geçirdiği yapısal değişimlerin yeniden değerlendirilmesi çabaları ile yakından ilgilidir.

Sivil toplumu süregelen koşullara uygun biçimde kullanma arayışı içinde olan çağdaş kuramcılardan Giner’e göre, özgür bir alan olarak hem aile etkisi hem de devlet iktidarının dışında yeralan sivil toplumun temel ayırıcı özellikleri; bireycilik, piyasa (pazar) ve çoğulculuktur⁸⁵. Giner bu üç temel özellik yanında, kişisel dokunulmazlık (gizlilik) ve sınıf ilişkilerine de ayrıca yer vermektedir. Giner’e göre “bireycilik”; sivil toplumda öncelikle bireysel değerlerin peşinden koşulduğu varsayımının sonucu olup, topluluk değerleri bireysel değerler tarafından meşrulaştırılan ve onlara bağlı olarak onlardan türeyen değerlerdir. Sivil toplum birliklerinin altında yatan da, bireylerin onları düzenleyen, uyarlayan, dönüştüren ve çözümleyen olmaları nedeniyle bireysel değerlerdir⁸⁶. Sivil toplumun “piyasa”

⁸³ Keane; “Introduction”, a.g.m., s.xvi.

⁸⁴ Walzer; a.g.m., s.33.

⁸⁵ Bu özelliklerin tartışıldığı bir çalışma için bkz.Salvador Giner; “The Withering Away of Civil Society?”, *Praxis International*, C:5, S:3, Ekim-1985, s.247-266.

⁸⁶ Giner bu noktada, bireysel değerlerden türemeyen veya onlar tarafından meşrulaştırılmayan, kısacası, bireylere dayanmayan grup veya sosyal kuruluşlara sahip olan kolektivist toplumun, her tipten sivil toplumun zıddı olduğunu belirtir.A.g.m., s.255.

yönelimli olduğunu belirten Giner, piyasanın sadece ekonomik işlemlerle sınırlı olmadığını, siyasal, ekonomik, sanatsal ve sosyal yaşamın geliştirilmesine yönelik diğer gönüllü düşünce alışverişinin (değişiminin) de bir pazar süreci olduğunu ileri sürer. Siyasal iktidar, zenginlik ve sosyal prestij kazanımını rekabetçi temele dayalı olarak bireylerin oluşturdukları birliklere bağlayan “çoğulculuk” ise, Giner için sivil toplumun “birarada varoluş kültürünü” genelleştiren, iktidarın topluma yayılmasını sağlayan karakteristik bir özelliğidir. Buna bağlı olarak da, çoğulcu sivil toplum iktidar, zenginlik ve prestijin katı bir değerler dizgesi üzerinde temellenmiş bir otorite tarafından dağıtıldığı, insanların yetenek konusunda birbirlerinden farkının olmadığı ve aynı inançların, anlayışların ve tutumların bireyler tarafından paylaşılarak sürdürüldüğü monolitik toplum tipine zıttır. Giner’in kavramsallaştırması çerçevesinde sivil toplumun gelişimini bireycilik, piyasa ve çoğulculuğun gelişimine bağladığımızda, bu faktörlerin varlığı ya da yokluğu, zayıflığı ya da güçlülüğünü siyasal, ekonomik ve kültürel gelişmenin düzeyine, bir başka ifadeyle liberal değerlerin yerleşme durumuna bakarak belirlemek gerekir. Eğer siyasal, ekonomik ve kültürel alandaki gelişme yüksek düzeyde ise bu özellikler güçlü olacak, sonuçta da sivil toplum gelişmiş kabul edilecektir. Tersisi durumda, eğer sözkonusu alanlardaki gelişme düzeyi düşük ise, bu özelliklerin yokluğundan ya da güdük kaldığından, sivil toplumun hiç gelişmemiş veya az gelişmiş olduğundan bahsedilecektir.

Sivil toplumu, “bireylerin ve onların örgütlerinin kendi değerlerini maksimize etmek için birbirleriyle rekabet halinde oldukları bir alanın varlığına dayanan, tarihsel olarak evrilmiş bir toplum biçimi” olarak tanımlayan Rau ise, ön koşul olarak üyelerinin uzlaşmış olmalarını arar⁸⁷. Rau, bu uzlaşmanın hakim olan moral ve sosyal düzenle ilgili olduğunu, normatif uzlaşmanın sivil toplumun üyelerini birbirine bağlayarak onları moral cemaat haline getirdiğini ileri sürer.

Konuya farklı bir açıdan yaklaşan Keane de, sivil toplumu “kapitalist şirketlerin ve ataerkil ailelerin egemen olduğu, devletin dışında yer alan ve yasal güvence altında bulunan bir alanla” eş anlamlı olarak değerlendiren Yeni Sağ akımı eleştirerek, “en soyut anlamıyla” sivil toplumu “üyeleri öncelikle devlet dışı faaliyetlerle -ekonomik ve kültürel üretim, ev yaşamı ve gönüllü birlikler (voluntary associations)- uğraşan ve bu

⁸⁷ Rau; a.g.m., , s.4, 6.

faaliyetler dolayısıyla devlet kurumları üzerinde her çeşit baskı ve denetim uygulayarak kendi kimliklerini koruyan ve dönüştüren kurumların oluşturduğu bir bütün” şeklinde tanımlar. Hatta daha da ileri giderek, “sivil toplumun, siyasal iktidarın başından hiç eksilmeyen bir bela kesilmesi” gerektiğini de belirtir⁸⁸. Bu yaklaşımda sivil toplumun devlet üzerindeki denetleyici ve devlet karşısında kendini koruyucu niteliği vurgulanmaktadır.

Shils, “bir sivil toplum olmak için ne gerekir?” sorusuna cevap olarak, kendini “devletin tecavüzünden koruyacak ve bir sivil toplum olarak muhafaza edecek kurumlara” ve “rekabetçi bir siyasal partiler sistemine sahip olma”yı belirtir⁸⁹. Shils bu iki ana eksen çerçevesinde, özerk seçmenlere sahip, periyodik seçimlerde genel oy desteği arayan rekabetçi siyasal partileri⁹⁰, bireylerin ve kurumların özgürlüğünü koruyacak bağımsız bir yargıyı, yönetimin faaliyetleri hakkında sivil toplumu bilgilendirecek serbest basın kuruluşlarını (ki burada basın; yazılı basın, radyo ve televizyon yayıncılığı, yazılı araştırmaları, eleştirel tartışmayı ve politikacıların, bürokratların, siyasal usul ve idari kurumların faaliyetlerinin değerlendirilmesini kapsar), gönüllü birlikleri, akademik çalışma-eğitim-araştırma ve yayınlama özgürlüğünü sivil toplumun unsurları olarak gösterir.

Tarihsel olarak vahşet ve/veya anarşiye, kiliseye ve devlete karşı çıkma şeklinde anlaşılagelen sivil toplum kurumlarının (devletten bağımsız kurumlar ve birliklerin) endüstriyel dünyada, farklı nedenlerle asıl temelleri olan siyasal ve dinsel alanda değil, sadece ekonomik alanda yerleştiği belirtilir⁹¹. Modern toplumda sivil toplumun

⁸⁸ John Keane; **Demokrasi Ve Sivil Toplum: Avrupa’da Sosyalizmin Açmazları, Toplumsal Ve Siyasal İktidarın Denetlenmesi Sorunu Ve Demokrasi Beklentileri Üzerine**, Çev.Necmi Erdoğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s.36-37.

⁸⁹ Shils; a.g.m., s.10.

⁹⁰ Norberto Bobbio sivil toplumda siyasal partilerin yerine ilişkin farklı bir görüşe sahiptir. Bobbio’ya göre siyasal partiler gerçekte ne tamamen sivil topluma ne de devlete bağlanabilir. Devlet-sivil toplum kavramları çerçevesinde siyasal toplum alanına sokulan siyasal partilerin bir ayağı sivil toplumda, diğer ayağı ise devlet kurumları içindedir. Bobbio; a.g.e., s.25. Siyasal karar alma sürecinin bir nesnesi olarak kabul edilen siyasal partilerin seçilme işlevinin, toplumsal taleplerin toplanma işlevinin yerine getirildiği yer sivil toplumdur.

⁹¹ Gellner bu görüntünün nedenlerini; modern toplumda çoğulculuğun ekonomik alanda siyasal alandakinden daha öncelikle yerleşmesine, modern çağda çoğulculuğun sosyal alandakinden daha çok ekonomik alanda bir merkeze sahip olmayı gerektirmesine ve ekonomik alanda etkili olabilmek için öncelikle yüksek düzeyde demokratik ruh ve ekonomik gelişmenin desteklenmesi gereğine bağlar. Ernest Gellner; “Civil Society in Historical Context”, *International Social Science Journal*, C:43, S:3, 1991, s.495-502.

ekonomik alan içine yerleşmiş görüntüsünün halen baskın olduğu söylenebilirse de, kurumsal temelden çok onun faaliyetleri ve yönelimlerinin önemli olduğu kanısındayız.

Sivil toplum kavramının modern versiyonuna ilişkin yukarıdaki görüşlerde dikkati çeken ortak nokta ve vurgu; özerk alanların çoğulculuğu ile bu alanlar içinde faaliyet gösteren kurum veya bireylerin özerkliği konusunda odaklanmaktadır. Modern sivil toplumun içerdiği üç önemli boyut bulunmaktadır. Modern sivil toplum, özel hukuk, sivil-siyasal-toplumsal eşitlik ve haklara dayanması nedeniyle yasallık, özerk, kendi kendi oluşturan gönüllü birlikleri kapsamı nedeniyle çoğulculuk, iletişim alanları, kamu katılımı, siyasal iradenin ve toplumsal normların doğuşunu, çatışmasını ve bunlara ilişkin düşüncelerin ifade edilmesini içerdiği için de kamusalılık ile eşanlı olarak değerlendirilir⁹². Buna paralel olarak, sivil toplum içindeki topluluklar için; çoğulculuğun onların birbirine karşı özerkliklerini; kamusallığın birbirine karşı sorumluluklarını; “özel”liğin birbirlerine karşı bireyselliklerini, yasallığın ise tabi olacakları ortak çerçeveleri sağladığı belirtilir⁹³. Özellikle refah devleti çerçevesindeki tartışmalarda devletleştirme/özelleştirme görüşleri bağlamında öne çıkarılan olgu “toplumun devletten görece özerkliği”nin nasıl sağlanabileceği arayışıdır. Bu özerkliği sağlamanın yolu ise sivil toplumun sınırlarının genişletilerek, bireylerin dayanışma ağları içinde faaliyet gösterebilecekleri, sosyal işlevlerin ağırlıkta olduğu yeni ara alanların çoğalmasındır.

II. DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ

Günümüzde devlet ile sivil toplum arasındaki ayrım ya da ikilik, modern toplumun, çoğulcu parlamenter demokrasilerin temel bir koşulu olarak değerlendirilir⁹⁴. Bu değerlendirmeye koşut olarak sivil toplum ve devlet arasındaki benzerliğin yerini farklılığa bırakması, kavramın geleneksel anlamı ile modern anlamı arasındaki sınırın belirginleşmesi, Batı Avrupa toplumsal tarihindeki mutlakiyetçiliğe

⁹² Cohen; a.g.e., s.255.

⁹³ Ali Yaşar Sarıbay; “Sivil Toplum-Devlet İlişkisi Veya Demokrasinin Etiği”, *Postmodernite, Sivil Toplum Ve İslâm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.141.

⁹⁴ Splichal, Calabrese, Sparks; a.g.m., s.2.

doğru gelişme⁹⁵ ile eşzamanlı olduğu söylenebilir. İnsanlığın belirli bir tarihsel aşamasında, sınırları belli bir toprak parçası ve orada yaşayan belli sayıdaki insan üzerinde kurumsallaşmış belli bir yönetim biçimine (hükümet) sahip merkezi devletin ortaya çıkıp, yöneten ile yönetilenler arasındaki farklılaşmanın belirginleşmesiyle birlikte devlet-toplum arasındaki ilişkiler ve devlet-toplum ayrımı gündeme gelmiştir. Devlet ve toplum arasındaki ayrımlaşma, devlete ait olan asker, polis, hukuki-idari, üretici ve kültürel organlardan oluşan alan ile devlete ait olmayan özel denetim altında bulundurulmuş ya da gönüllü biçimde örgütlenmiş, kökleri toplumun içinde bulunan alan arasındaki ilişkileri, konuyla ilgilenenlerin temel odağı haline getirir.

İnsan topluluklarının devlet ve sivil toplum alanlarına ayrılması sosyal ve siyasal alandaki teorilerin de birbirine muhalif alanlara ayrılmasına yol açmıştır. Geçmişte, bugün ve gelecekte devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkilerin tamamını kapsayacak büyük bir teorik açıklamayı oluşturmak için vakit henüz erken olduğu gibi, bu türden bir üstsöylemin (metadiscourse) devlet-sivil toplum ayrımına insan biçimli nitelikler yüklemek suretiyle, bu ayrımı özsel hale sokacağı eleştirisi ve endişesi dile getirilmektedir⁹⁶. Bu eleştiri ve endişe saklı kalmak kaydıyla, devlet-sivil toplum ayrımının ve ikisi arasındaki ilişkilerin gelişim çizgisinin incelenmesinin, toplumsal-siyasal sistemlerin kökenleri, gelişimleri ve değişimlerini anlamada araç olarak kullanılabileceği de açıktır.

Dayanılan temel sav bu olunca, devlet-sivil toplum ayrımının tarihsel kökeni de devletin ortaya çıkmasına bağlanabilir. Devlet'i karşılayan sözcük, Latince'de ayakta duruş anlamına gelen "stare"nin "status"a dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır. İlk kez

⁹⁵ Cohen ve Arato'ya göre bunun iki önemli nedeni vardır. İlki, prene ait otoritenin klasik feodalizm ve "Ständestaat"dan (iktidarı elinde tutanların çoğulluğu ve yaşlılarla ortaklığa dayalı ikili otorite sisteminden) modern devletin kuruluşunda meşruluk aracının tekeli nitelik kazanması yönündeki değişimdir. İkincisi; eskiden iktidarı elinde tutanlarla, halkın ve toplulukların depolitizasyonunun onların örgütlü ve birleşmiş statülerini yok etmemesidir. Bu nedenle Ständestaat'ın yapısından depolitize toplum yapısına geçiş sadece tarihsel ilklik açısından değil, aynı zamanda, en azından Avrupa kıtası için, çok büyük önem taşımaktadır. Cohen, Arato; *a.g.e.*, s.86.

⁹⁶ Keane, bu tür bir girişimin iyi düşünülmemiş felsefi genellemelerle, aşırı basitleştirilmiş sosyolojik gözlemlerle ve yanlış yönlendirilmiş veya dogmatik siyasal önerilerle sonuçlandırılacağını, bu gibi üstsöylemlerin ise ayrımın radikal olarak çoğulcu veya demokratik yapısını felç ederek, işlevsel bir çelişki içinde kullanılmasına engel olacağını belirterek, devlet-sivil toplum ayrımını açıklama amacının, tarihsel araştırmalarda, sosyolojik incelemelerde, normatif tartışmalarda ve siyasal eylemde işe yarayacak yorumlayıcı bir bakış açısı vermek olduğunu ileri sürer. Keane; "Giriş", *Sivil Toplum Ve Devlet...*, *a.g.m.*, s.24.

Machiavelli'nin 15.yüzyılda, belli bir toprak ve topluluk üzerindeki etkin otoriteyi, bir yönetim biçimini anlatmak üzere "stato" sözcüğünü kullandığı⁹⁷ görülür. Merkezileşmiş bir hükümet, ülke üzerindeki egemenlik ve ötekilerden ayrı bir eğitimden geçirilmiş, üyeleri ayrı bir işlemle alınan, statüleri farklı bir yönetici grup genel olarak devlet olma durumunun öğeleri olarak gösterilir⁹⁸. Ortaya çıkışından günümüze devletin ve devlet iktidarının etki alanının ve niteliğinin aldığı şekillere göre, kapitalist, sosyalist, faşist, emperyalist, sosyal demokrat ve daha bir çok devlet biçiminin varlığına bağlı olarak, devletlerle tebaalarının (toplumun) hareket alanı arasındaki ayrım ve bu iki alan arasındaki ilişki her bir devlet türünde farklılık arzeder⁹⁹. Devlet kavramının geçirdiği dönüşüm gibi, sivil toplum da arkaik toplumda kabile, Greko-Latin uygarlığında site, feodal toplumda senyörlük, modern devlette ise ulus ismini almıştır¹⁰⁰. Ulus-devlet'in "hayali"¹⁰¹ doğasına ilişkin eleştirileri de dikkate aldığımızda, hangi devlet tipinde olursa olsun, hangi ismi alırsa alsın, devlet ile sivil toplum ilişkilerini ortaya koymada anahtar bazı kavramlara

⁹⁷ François Rangeon; Hobbes, *Etat et Droit*, s.21'den aktaran Cemal Bali Akal; *Sivil Toplumun Tanıtısı*, 21.Yüzyıla Doğru Dizisi :12, AFA Yayınları, İstanbul, 1990, s.24.

⁹⁸ Henri J.M.Claessen, Peter Skalnık; *Erken Devlet -Kuramlar-Veriler-Yorumlar*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s.48.

⁹⁹ Sandra Braman, enformasyon çağında devlet kavramındaki (yeni) düzenlemelere ilişkin bir makalesinde, enformasyon toplumunun doğuşuyla birlikte devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkilerin devletin evrimine bağlı olarak değiştiğini belirtir. Devletin örgütsel evriminin alternatif bir kavramsallaştırma ile (ikinci sibernetik düzeni ve kaos teorileri yardımıyla) geliştirilebileceğini ileri süren Braman'a göre, ulus-devletin içinde bulunduğu değişim sürecinin bir parçası olarak sivil toplumun da devlet ile ilişkileri yeni bir yolla yapılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Sandra Braman; "Entering Chaos: Designing The State in the Information Age", *Information Society and Civil Society...*, a.g.e., s.157-184.

¹⁰⁰ Lapierre, *Siyasi İktidar* adlı kitabında, Hegel'in *Hukuk Felsefesinin İlkeleri* isimli eserine atıfta bulunarak, Hegel'deki soyut sivil toplum nosyonuna karşılık kendisinin somut bir gerçeklik olarak sivil toplumu tanımlayacağını belirtir. Hukuki bir kavramdan çok sosyal bir olgu olarak değerlendirdiği sivil toplumun, birbirleriyle karışmadan birbirlerine eklenilen çok sayıda kümenin oluşturduğu sosyal bütün veya sosyologların deyimiyle "Global Toplum" olduğunu vurgular. Akal ise, bu yaklaşımı sivil toplumun kapsadığı alanı somuta indirgemek açısından yararlı bulmakla birlikte ulus-devlet modeli içinde yer alan, siyasal iktidarın niteliği ve kullanımı açısından birbirinden çok farklı özelliklere sahip devlet biçimleri içinde yaşayan toplumsal grupları tek bir kategoride (ulus) topladığı, devlet-sivil toplum ilişkisindeki bağımlılık olgusunu gözardı ettiği için eleştirir. Jean-William Lapierre; *Le Pouvoir Politique*, s.39, 43'den Aktaran Akal; a.g.e., s.30, 31.

¹⁰¹ Anderson ulus'un kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir siyasal topluluk olduğunu belirterek, hayal edilmişliği, en küçük ulusun üyelerinin bile diğer üyeleri tanımaması, onlarla tanışmayacak olması, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecek olmasına rağmen yine de herbirinin zihninde toplumlarının hayalinin yaşamaya devam etmesine bağlar. Benedict Anderson; *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri Ve Yayılması*, Çev.İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1993, s.20-22.

başvurma ihtiyacı hissedilir ki, bu kavramlar soyut devlet-sivil toplum ilişkilerinin somut temellere dayandırılmasına yardımcı olabilir.

II.1. Devlet-Sivil Toplum İlişkisinde Anahtar Kavramlar

Devlet-sivil toplum ilişkilerini konu alan çalışmalarda ilk başlardaki sorun, kurulan yeni toplumsal düzenlerin ihtiyaçlarını karşılayacak en iyi devlet biçiminin nasıl olması gerektiği üzerinde yoğunlaşmıştır. Bugün ise sorun, şimdiye dek ortaya çıkan devlet biçimlerinin toplumsal ihtiyaçları tam anlamıyla karşılayamaması ve devletin giderek etki alanını genişletmesine bağlı olarak şekillenmektedir. Hatta son yıllarda, sivil toplumun koruyucusu olarak tasavvur edilen ulus devlet'in "mega devlet"e dönüştüğü -totaliterliğin türlü biçimlerinin uygulandığı aşırı durumda-, sivil toplumun ortadan kaldırılarak mega devlet'in onun yerine geçtiği, onun efendisi olduğu ileri sürülür¹⁰². Bu sorun bağlamında, devletin denetimi altındaki adli, idari, askeri, kamuya ait üretici organlar ve siyasal kurumlardan oluşan kamu alanı ile sivil toplumu oluşturan devletten bağımsız ve özerk toplumsal birimler, örgütlenmeler, gönüllü kuruluşlar, sendikalar, mesleki örgütler, şirketler, haneler, özel-entellektüel yaşam ve kamuoyunu kapsayan; hak, sözleşme, rekabet, gönüllülük ilkelerine dayalı unsurların içinde faaliyette bulundukları özel alan arasındaki sınırların belirlenmesi önem kazanmaktadır.

Ancak, özel alan-kamu alanı, siyasal alan, kamusal alan gibi anahtar kavramların sözkonusu ilişkiyi açıklama-anlamadaki önemi kabul edilmekle birlikte, bunlar gündelik yaşamda işlevi minimum düzeyde olan kavramlardır. Kuramsal düzeyde bu kavramları birebir karşılayarak anlam boşlukları bırakmaksızın mükemmel şekilde açıklayabilecek tek bir kuramın varlığından bahsetmek imkansızdır. Buna bağlı olarak aşağıda verilmeye çalışılan ayrımlar birer sınır belirleme işleminden çok, devlet-sivil toplum ayrımının temellerine ilişkin anlam haritasının anahtar kavramlarının irdelenmesi olarak düşünülmelidir.

¹⁰² İmparatorlukların varisi olan ulus devletin 19.yüzyılın son on yılı içinde kendini derinden derine değiştirerek "Mega Devlet" haline geldiğini ileri süren Drucker, artık tüm alanların siyasallaştığını, toplumun tümünün siyasal topluma dönüştüğüne işaret eder. Devletin modern zamanlarda geçirdiği evrime ekonomideki rolünün değişimi açısından yaklaşan Drucker, zaman tüneli içinde ulus devletin dönüşümünün kilometre taşlarını "mega devlet", Schumpeter'den ödünç aldığı "mali devlet", "soğuk savaş devleti" ve mali devletin bozularak dönüştüğü "talancı devlet" olarak belirler. Peter F.Drucker; *Kapitalist Ötesi Toplum*, Çev.Belkıs Çorakçı, İnkılap Kitabevi, Yönetim Dizisi, İstanbul, 1994, s.161-199.

II.1.a. Kamu Alanı - Özel Alan

Sosyal bilimlerde karşılığı içinde barındıran özel araştırma alanlarının incelenmesi ve düzenlenmesinde kullanılan savaş/barış, demokrasi/otokrasi, topluluk/cemaat, olgu/kurgu, teori/pratik gibi dikotomilerden biri de, devlet-sivil toplum ayrımını belirlemede anahtar sayabileceğimiz kamu/özel alan dikotomisi¹⁰³ Almanca'da "privat", Latince'de "privatus"a dayanan ve İngilizce'de "private", Fransızca'da "privé" ile ifade edilen "özel" kelimesinin tüm dillerdeki karşılığı "kamu(sal) görevi olmayan"dır. Burada "özel" devlet aygıtının dışını ifade ederken, "kamu" "mutlakiyetçilikle birlikte egemenin kişiliğinden bağımsızlaşmaya" başlayan devleti, halk (public, kamu) ise özel varlıkların karşısı olarak kamu gücünü belirtir. Kamu'nun ise İngilizce'de 1470 yılına uzanan en eski kullanımı, terimi toplumun ortak çıkarı ile bir tutar¹⁰⁴.

Kamu alanı - özel alan ikiz terimleri ilk olarak Batı siyasal ve sosyal düşünce tarihine, Justinian'ın Corpus iuris pasajlarında kamu hukuku (quod ad statum rei romanae spectat) ve özel hukukun (quod at singulorum utilitatem) alanının tanımlayıcıları olarak girmiştir¹⁰⁵. Kamu/özel alan ikiz teriminden ilki olan "kamu" daha güçlü olup, "özel" çoğu zaman "kamu olmayan" şeklinde tanımlanmaktadır. Bobbio hukukun sosyal ilişkilerin düzenleyicisi olmasından yola çıkarak, kamu - özel ayrımının öncelikli olarak sosyal ilişkilerin iki tipi arasındaki bir başka ayrıma; eşitlerarası ve eşitsizlerarası ilişkiler ayrımına da yansıdığını ileri sürer. Bobbio'ya göre; çoğu kez komuta iktidarını elinde tutanlarla, itaat edenler (yönetenler-yönetilenler) arasındaki bağıllık ilişkileriyle karakterize edilen devlet (kamu) eşitsiz ilişkiler alanını oluştururken, hem doğal hukukçuların doğal toplumu ile, hem de klasik ekonomistlerin kamu alanına karşı özel alan olarak idealize ettikleri piyasa toplumu eşitlerarasındaki ilişkiler alanını oluşturur¹⁰⁶. Habermas ise, feodal erklerin kilise, prenslik ve beyler gibi zümrelere bölünerek kutuplaşma sürecine girmelerinin,

¹⁰³ Bir dikotomiye oluşturan ikiz terimlerin biri diğerinden bağımsız olarak tanımlanamayacağı gibi, çoğu zaman biri diğerinin olumsuzu olarak tanımlanır ve bu ikilemler bizim algı dünyamızı ikiye bölerler. İki terim birbirlerini kendi kelime anlamlarıyla nitelendirirken, negatif tanımlamanın yapıldığı durumlarda terimlerden ilki baskın, ikincisi ise zayıf olanı ifade eder.

¹⁰⁴ Kamu sözcüğünün kullanımının geçirdiği evrim süreci için bkz. Richard Sennet; *Kamusal İnsanın Çöküşü*, Çev. Serpil Durak, Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1996, s.31-41.

¹⁰⁵ Bobbio; a.g.e., s.1.

¹⁰⁶ A.g.e., s.4.

bir yanda özel unsurlar diğer yanda kamu unsurları şeklinde bir ayrımlaşmaya yol açtığını¹⁰⁷, kamusal alanın yapısal dönüşümünün devlet ve ekonominin dönüşümüne bağlı olduğunu¹⁰⁸ ileri sürer. Doğal hukuk nosyonuyla temelleri atılan klasik kamu-özel ayrımı, kamu çıkarı ve bireysel çıkarlar arasındaki farklılaşmaya bağlı olarak “siyasal alan” - “ekonomik alan” arasındaki ayrımla ifade edilmeye başlamıştır. Bugün bulunduğumuz noktadan bakıldığında, kamu tarafından temsil edilen eşitsiz ilişkiler alanının aynı zamanda siyasal niteliğe sahip olduğu; özel hukuk tarafından düzenlenen eşitlerarası ilişkiler alanının da öznel yaşam ve ekonomik yaşamı kapsadığı anlaşılır.

1540'lara gelindiğinde “genel gözleme açık ve ortada olan” anlamını kazanan kamu kavramı, 18.yüzyılda “aile ve yakın arkadaşlar dışında geçen yaşam”ı, yani “kamusal”ı ifade etmeye başlamıştır. Kamusal alanla mahremiyet alanının ayrıştığı bu yaklaşımda, insan “kendini kamusal alanda yaparken, özel alanda, öncelikle de aile yaşantısı içinde doğasını gerçekleştiriyordu”. Böylece kamusal alan ve özel alan birlikte, bugün toplumsal ilişkiler evreni olarak isimlendirilen bütünü oluşturuyordu¹⁰⁹.

Yukarıdaki açıklamalar ışığında, temelleri farklı hukuki düzenlemelere tabi alanlar ayrımına dayanan kamu-özel dikotomisinin, zaman içinde toplumsal-siyasal farklılaşmaya bağlı yapısal dönüşüme uğrayarak, “kamu”nun (ortak kamusal iyiliği sağlama amacını nedeniyle) devlet yönetimi ile doğrudan ilgili “siyasal alan”, “özel”in ise öznel (mahrem) yaşam alanı, “ekonomik alan” ve “kamusal alan” şeklinde bir iç parçalanma yaşadığı söylenebilir. Devlet’in geçirdiği dönüşüm süreci ile paralel gelişen bu kavram bolluğu içinde, zaman zaman “kamu” kavramının hem devleti (resmi kamu) hem de halkı ifade edecek şekilde kamusal alan ile eş anlamlı kullanıldığına da tanık olmaktadır. Eğer araya şimdilik bir ayrım çizgisi koymak gerekirse, bir tarafa ekonomik, öznel ve kamusal alanı yani sivil toplumu, diğer tarafa ise siyasal alan ve devleti koymak mümkündür.

¹⁰⁷ Jürgen Habermas; “Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü”, Çev.Ahmet Doğukan, Defter, Nisan-Temmuz 1991, s.62.

¹⁰⁸ Jürgen Habermas; **Kamusallığın Yapısal Dönüşümü**, Çev.Tanıl Bora, Mithat Sancar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.25.

¹⁰⁹ Sennet; a.g.e., s.34-35, Habermas; a.g.e., s.28.

II.1.b. Modern Kamusal Alan

Sivil toplumun ne olduğundan bahsederken, çoğu zaman onu belirten örgütsel, şematik yapılarından hareket ederiz. Bu aslında sivil toplumun sosyal bir gerçeklik ve yapılanmalar temelinde belirlenmesine yardımcı olarak, bizi, resmi kamu ile özel yaşam arasında bir yerlerde varolan, farklı ve özerk örgütler etrafında toplanmış bir “kamusal alan” nosyonuna götürür. Kamusal alan, sivil toplumun “somut, maddi sınırlara sahip, farklı unsurlar dizisinin bir bileşimi”¹¹⁰ olarak tanımlanır. İngilizce’de “Public space”, “public sphere” gibi terimlerle ifade edilen kamusal alan, sivil toplumun tarihsel ve düşünsel temelleri bölümünde incelenen toplumsal grupların dar anlamda devletten, geniş anlamda siyasal otoriteden özgürleşim sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmış bir özerklik alanıdır. Sayı ve mekanın genişlemesi, çıkarlar ve kanaatlerin çoğalarak birbirleriyle rekabet haline girmeleri gibi, hükümdarın iradesinin din, ekonomi, ordu ve yönetimin her alanında uygulanmasını güçleştiren koşullar zaman içinde birbirlerinin özerkliklerinin de yaratıcısı olmuşlardır. Günümüzde sayı ve mekan engeli kitle iletişim ve ulaşım araçlarının gelişimine bağlı olarak ortadan kalkmış gibi görünmektedir¹¹¹. Buna bağlı olarak, siyasal alan ile toplum arasındaki kamusal alanların özerkliğini koruyabilecek tek olgu; çıkar ve kanaatlerin çoğulluğu ve biraradalığıdır.

Bugün geline nokta, özel yaşam ile toplumsal yaşam, kamu yaşamı ile siyasal alan arasında yer alan bir ortak mekânın kurgulanması daha kolaydır. Zaman içinde kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle birlikte popüler hale gelen gönüllü, profesyonel, kültürel, sosyal veya ekonomik nitelikli örgütlenmeler, siyasal partiler ve sosyal hareketlerden oluşan kamusal alanın güçleri, resmi siyasal alan dışında örgütlenerek, siyasal yapıları, devleti kendi varlıklarını tanıma ve kabul etme yönünde zorlayabilirler¹¹². Kamusal alanın gücü ve önemi de bu noktadan kaynaklanmaktadır. Devlet (siyasal alan) ile toplumsal alan arasındaki özerk aracı kurumlara sahip olması nedeniyle kamusal alan, toplumu ve siyasal sistemi dönüştürücü bir potansiyele sahiptir. Kamusal alanın dönüştürücü etkisine bağlı olarak, Batı toplumsal-siyasal

¹¹⁰ Bernhard; a.g.e., s.3.

¹¹¹ Jean Baechler; **Kapitalizmin Kökenleri**, Çev.Mehmet Ali Kılıçbay, 2.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.88-89.

¹¹² Bernhard; a.g.e., s.3.

tarihinde kamusal alanın kurucu unsuru kabul edilen “burjuvazi”¹¹³, Batı’da yaşanan değişimlerin en önemli tarihsel aşamayı kabul edilir.

Modern kamusal alanın -doğurucu unsur olarak- burjuva(zi)ye bağlı içeriği bizi; demokratik kamusal alanın işlevi için devlet ve sivil toplum arasındaki kesin bir ayrımın gerekliliğine götürür. Frazer bu kavrayışın sivil toplum ile özel girişim ve kapitalist ekonomiyi özdeşleştirerek, iyi işleyen kamusal alanın zorunlu ön koşulu olarak liberalizmi göstermeye hizmet ettiğini ileri sürer. Günümüzde sivil toplum alanını oluşturan örgüt veya birliklerin siyaset veya ekonomi dışı amaçlara da sahip olduğu dikkate alındığında, iki tür kamusal alan vardır. İlki karar almayı içermeyen, sadece kanaatleri biçimlendiren, müzakere pratiğini içeren “zayıf kamular” (weak publics), ikincisi ise devlet içinde bir kamu alanı olarak parlamentoların gelişimiyle ortaya çıkan, hem kanaatlerin biçimlenmesini hem de karar almayı içeren “güçlü kamular”dır (strong publics)¹¹⁴. Devlet iktidarının kullanım yetkisine sahip bir organ olarak parlamentonun ortaya çıkışı ve parlamenter dayanışmanın gelişmesiyle birlikte örgütsel sivil toplum ve devlet arasındaki ayrım çizgisinin bulanıklaşması bazı önemli sonuçlara yol açmıştır. Bunlardan ilki, kamusal alanın sınırlarının genişlemesidir. Diğer, devlet merkezli hegemonik bir kamu söyleminin tek bir kamu idealini yaygınlaştırmaya girişmesidir. Kamusal alandaki uzlaşmaz çıkarların çoğulculuğu, sözkonusu hegemonik söylemin etki alanını genişletirken, uzlaşmazlığı aşmaya yönelik yeni demokrasi arayışları da (radikal demokrasi, müzakereci demokrasi gibi) gündeme gelmiştir. Bu nedenle, bugün sivil toplumun biçimlenmesi büyük ölçüde devletle diğer toplumsal aktörler arasındaki ilişkinin yönüne bağlı görünmektedir.

Sivil toplumun herhangi bir ülkedeki gelişimi, doğurucu faktör olan sosyal aktörlerin özerkliklerini devlete karşı koruma istekleriyle paralel seyir gösterir. Özellikle Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinde tek parti düzeninin iktidar ve meşruluk temellerine duyulan tepki bazında yayılan bağımsız hareketler örneğinde, sivil

¹¹³ Devletin geçirdiği yapısal dönüşüme bağlı olarak burjuvazinin geçirdiği dönüşüm hakkında geniş bilgi için bkz. Immanuel Wallerstein; “Kavram Ve Gerçeklik Olarak Burjuva(zi): 11.Yüzyıldan 21.Yüzyıla”, Çev.Hüseyin Kamil Yıldırım, *DeFTER*, S:8, Şubat-Mart 1989, s.102-118.

¹¹⁴ Nancy Frazer, “Rethinking The Public Sphere: A Contribution To The Critique Of Actually Existing Democracy”, *Habermas And The Public Sphere*, Der. Craig Calhoun, The MIT Press, Cambridge, 1992, s.133-134.

toplumun doğurucu motor güç olarak sosyal aktörlerin kamusal alana yönelik açıklayıcı, bilgilendirici ve yönlendirici aktivitelerinin önemi daha iyi izlenebilir. Sosyal aktörler yanında ,sivil toplumun kurumsal karakterinin her ülkeye özgü olan tarihsel geçmiş, teamül, siyasal kültür ve özellikle toplumun örgütlenme eğilimi ve sosyal sınıflar arası ilişkiler, milliyetçiliğin öznel biçimi ve kurumsal gelişmenin sosyal içeriğine bağlı olduğu ileri sürülür¹¹⁵. Sayılan faktörlerin tümü kamusal alanın biçimlenmesi ve sahip olduğu potansiyelini kullanma derecesini de yakından etkiler. Özellikle son yıllarda gelişen yeni toplumsal hareketlerin nitelikleri, amaçları ve eylem tarzları kamusal alanın kurumsal içeriği üzerinde önemli etkilere sahiptir¹¹⁶.

Kamusal alanın kendinden beklenen dönüştürücü potansiyeli kullanabilmesi, aracı rolünü etkin bir şekilde yerine getirebilmesi için, devlet tarafından konulmuş müeyyidelerle devletten özgürleşmiş (özerk) bir alan olduğunun garantiye alınması gerekir. Ne var ki günümüzde modern kamusal alanın yukarıdaki özerklik koşulları sağlandığı halde, kendinden beklenen dönüştürücü potansiyelini harekete geçirmesinin önünde çağımıza özgü başka toplumsal-yapısal engeller dikkat çeker. Araçsal akıl çerçevesinde yapılandırılmış modern toplumda, özgürlükler alanında bireysel ve grup bazında görülen daralma ve insanların “kendi içine kapalı” bireylere dönüşmesi nedeniyle çok az kişi özyönetim faaliyetlerine aktif olarak katılmak isteyecektir. “Yönetim özel yaşamın doyurucu olması için gerekli araçları ürettiği ve yaygın olarak paylaştığı sürece herkes evde oturup, özel yaşamın keyfini çıkarmayı” tercih edecektir. “Büyük vekil güç” tarafından ılımlı ve babacan tavırla yönetilmenin rahatlığı içindeki bireyler farkında olmadan kendilerini “yumuşak” bir despotluğun ellerine teslim edecektir. Kavramları Tocqueville’den ödünç alan Taylor, merkezileşmiş bürokratik siyasal yaşamın sonunda kamusal alana yabancılaşma ve siyasetteki denetimin kaybedilmesine yol açacağını belirterek, “araçsal aklın dörtmala giden

¹¹⁵ Marcia A. Weigle, Jim Butterfield; “Civil Society in Reforming Communist Regimes -The Logic of Emergence-”, *Comparative Politics*, C:25, No:1, 1992-1993, s.2.

¹¹⁶ Yeni toplumsal hareketlerin nitelikleri ve bunların kamusal alan üzerindeki belirleyiciliği hakkında geniş bilgi için bkz. Maree Gladwin; “The Theory And Politics of Contemporary Social Movements”, *Politics*, C:14, S:2, 1994, s.59-65.

hegemonyasını geri döndürebilecek güç” olarak demokratik inisiyatifi gösterir¹¹⁷. Halkın bu gücü, yani demokratik inisiyatifi, kendilerini yumuşak despotluğun hegemonyasından kurtarma, kendi aralarındaki parçalanmayı¹¹⁸ engelleme ve daha geniş kesimleri ortak toplumsal projelerde biraraya getirme yönünde kullanmaları beklenir. Habermas bu noktada, normatif bir demokrasi teorisinin temel kavramı olarak gördüğü, vatandaşlar arası müzakereye dayalı “siyasal kamu”nun oluşumunu sağlayacak iletişimsel koşulların önemine dikkat çeker¹¹⁹. Joshua Cohen de, kamusal alandaki parçalanmışlığı aşmak için, müzakereci bir demokrasi düşüncesinin yerleşmesi gereğini vurgular. Kamusal tartışma ve yurttaşlar arasındaki muhakemenin geliştirilmesinin çatışmacı eğilimleri azaltarak, demokrasinin kurumsal meşruiyet düzeyini yükselteceğini ileri sürer¹²⁰. Bu çerçevede, etik ve siyasal bir tartışma modeli olarak kamusal alanın, müzakereci demokrasi açısından vazgeçilmez olduğunu söyleyebiliriz.

İktidar (tahakküm) ilişkileri açısından kamusal alan muhalif alt kültürlerin oluştuğu bir mekân olarak kabul edildiğinde, görece özerk kamusal (toplumsal) alanların, pratik ve söylemsel muhalefetin geliştiği tarafsız bir alan yaratmanın yanında, sahip olduğu kendine özgü iktidar ilişkileri nedeniyle alternatif muhalefet modellerinin de üretildiği yerler¹²¹ olduğu söylenebilir. Burada kamu veya kamusal alan, egemen iktidar ilişkilerinin tahakkümünden kısmen kaçınılabilecek, “(resmi)

¹¹⁷ Bu olumsuz duruma karşı Tocqueville’in önerdiği savunma, yönetimin çeşitli düzeylerinde ve gönüllü kuruluşlarda katılıma değer veren etkin bir siyasi kültürdür. Alexis de Tocqueville, *De la Democratie en Amerique*, 2.Cilt Paris, 1981, s.385’den Aktaran Charles Taylor, **Modernliğin Sıkıntıları**, Çev.Uğur Canbilen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s.16 ve 93.

¹¹⁸ Taylor siyasal güçsüzlük deneyimiyle beslenen parçalanmanın, insanların kendilerini içinde yaşadıkları siyasal toplumla özdeşleştirmemeleri ya da bir şeye ait olma duygularını başka bir yöne kaydırmaları ya da bu duyguların tamamen çürümesi noktasına kadar varabileceğine dikkat çekerek, silikleşen siyasal kimliklerin etkin bir seferberliği güçleştirmesi ve çaresizlik duygusunun yabancılaşmayı beslemesi tehlikesine karşı uyarır. Taylor, *a.g.e.*, s.98-99.

¹¹⁹ Habermas; *a.g.e.*, s.43.

¹²⁰ Joshua Cohen; “Deliberation and Democratic Legitimacy”, Der.Alan Hamlin, Philipp Pettit, **The Good Polity: Normative Analysis of the State**, Basil Blackwell, London, 1989, s.17-34.

¹²¹ J.C. Scott; **Tahakküm Ve Direniş Sanatları:Gizli Senaryolar**, Çev.Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s.168.

kamusal senaryo”ya karşılık geliştirilecek “gizli senaryo”¹²² söylemi için güvenli bir sığınaktır. Bir başka ifadeyle, toplumsal görüş ve düşüncelerin ifade mekânı olarak kamusal alan, tâbi gruplara üst siyasal iktidarın denetim ve gözetiminden yalıtılmış oldukları ölçüde siyasetin arka sahnesi olma rolünü yerine getirebilecektir. Devlet-sivil toplum ilişkilerinin olası modelleri, egemen ve tâbi olan arasındaki iktidar ilişkilerinin doğal sonucu ortaya çıkabilecek toplumsal muhalefetin (alternatif siyasetin) gelişip olgunlaşacağı kamusal alanın niteliğini üzerinde belirleyici etkiye sahiptir.

Bu nedenle kavramsal ve kuramsal çerçevenin tamamlanması, bugün erişilen modern sivil toplum nosyonunun daha iyi anlaşılabilmesi için, öncelikle devlet-sivil toplum ayrımının geçirdiği düşünsel evrimin ortaya konulması gerekir.

II.2. Devlet-Sivil Toplum İlişkisinin Kuramsal Çerçevesi

Devlet-sivil toplum arasındaki ilişkiyi inceleyen yaklaşımlar genellikle bu iki kavram arasındaki dikotomik bağlantıyı (ayrımı) temel alır. Buradan hareketle birinin diğerine göre aldığı konum veya durum saptanmaya çalışılır. Sparks, devlet-sivil toplum ayrımının kullanımına ilişkin olarak klasikleşmiş yazılar üzerine yaptığı çalışması sonucunda ortaya çıkan bazı noktalara dikkatimizi çeker¹²³. Buna göre; devlet ile sivil toplum arasındaki ayrım, askeri devrimin sonucu doğması ve askeri devrimi haklı çıkarma ihtiyacına bağlıdır. Devlet, öncelikli olarak askeri gücün ve savaşın bir aracı olarak değerlendirilirken, sosyal refahı sağlama çoğu zaman sivil topluma özgü olarak görülür. Modern devlet gerçekten de çok büyük bir askeri güce sahip ise de, klasik kullanımını aşan sosyal yönü de mevcuttur.

¹²² Scott, “kamusal senaryo”nun, şematik olarak “maddi bir temellük (örneğin emeğin, tahılın, vergilerin temellükü) alanından, kamusal bir egemenlik ve tâbi kılma (örneğin hiyerarşi, hürmet, konuşma, cezalandırma ve aşağılama tüelleri) alanından ve eşitsizlikleri ideolojik olarak gerekçelendirme (örneğin hâkim elitin kamusal dinsel ve politik dünya görüşü) alanından ibaret olduğu” düşünüldüğünde, “gizli senaryo”nun, bu kamusal senaryoya yönelik sahne arkası yanıtlardan oluştuğunu ileri sürer. Scott; a.g.e., s.159. Kamusal senaryonun alanı parlamento, siyasal partiler, devletin ideolojik aygıtları içinde ise, gizli senaryonun alanını da kahvehane, ev (hane), pazaryeri, (Batı’da) kilise ve meyhane gibi küçük kamusal alanların oluşturduğu söylenebilir. Özellikle “Avrupa kültüründe, meyhane, pub, taverna, han, bar, şarap mahzeni, dünyevi otoriteler tarafından ve kilise tarafından yıkıcılık mekânları olarak” görülmesine karşın, tâbi olanların sahne arkasında, görev dışında, alkolün kattığı cesaret içinde biraraya geldikleri bu mekânlar aynı zamanda resmi kültür ile arası genellikle açık olan popüler kültürün aktarıldığı, antihegemonik söylemin hakim olduğu yerlerdir. A.g.e., s.172.

¹²³ Colin Sparks; “Civil Society And Information Society As Guarantors of Progres”, Information Society and Civil Society..., a.g.e., s.31-33.

Klasik liberal teoride devlet sivil toplumun bir sonucu olarak yorumlanırsa da, Sparks devlet ile sivil toplum arasındaki ayrımın demokratik teoriyle bağlantısının olmadığını ileri sürer. Çünkü, bir yandan özel mülkiyet ve piyasa sivil toplumun kurucu unsurları olarak kabul edilirken, diğer yandan özel mülkiyet demokrasinin temeli, piyasa ise onu tekzip etmek (yalanlamak) için kullanılır. Siyasal ve ekonomik yaşamın birbirinden ayrılmasını zorunlu sayan kapitalizm bile sözkonusu ayrım için uygun koşulları sağlayamamıştır. Kaldı ki, bu ayrım siyasal demokrasinin kurulması için uygun koşulları da tek başına sağlamamaktadır. Sivil toplum nosyonunun felsefi ve siyasal bir çok formülasyonunda kavram, ekonomik karakterli ve maddi yaşamın üretimi tarafından biçimlendirilen bir olgu olarak ele alınmakta idi. Bu yaklaşım bir ölçüde günümüzde de geçerli olmasına karşın, çağdaş deneyimler sivil toplumun bir ekonomik yaşamdan daha fazla bir şey olduğunu, gerçekten de “ekonomik” olan tarafından biçimlendirilmiş diğer unsurlar üzerinde de düşünülmesi gereğini ortaya koymuştur. Sparks’a göre sivil toplumun klasik teorisi, üretim araçlarındaki küçük çaplı özel mülkiyetin evrenselliği önkabulüne dayanır. Ancak bunun kabulü gerçekte sorunsalın boyutlarını genişletir. Klasik kuramlar 1800’lerden beri varolan, bir yanda sermayenin belli ellerde yoğunlaşmasına, diğer yanda ücretli çalışanların sayının artmasına bağlı olarak ekonomik yaşamın kutuplaşması olasılığını tam açıklayamazken, sivil toplum da eşitler arasındaki karşılıklı değişimin yuvası ve demokratik yaşamın temeli olmaktan çok, bugün iktidarın eşitsiz büyüklüğü ile karakterize edilen ve içinde kendi tiranlarını barındıran bir yapı olarak eleştirilir. Bu eleştiriye karşın devlet-sivil toplum arasındaki ilişkilerin ve kendi içlerindeki yapılanmaların demokrasi tartışmaları bağlamında incelenmesi, bugün dahi önemini arttırarak korumaktadır.

Sivil toplumun anlam açısından belirsizliğinin özellikle devlet’e zıt olarak kullanıldığında anlam kazandığını belirten Splichal, “devlet” ve “sivil toplum” terimlerinden özellikle sivil toplumun, devlet tarafından ne kadar kontrol edildiğine veya üzerinde devletin kurduğu hakimiyet derecesine bakarak, sosyal ve siyasal sistemin herhangi bir biçimini açıklamak ve tanımlamak için kaynak olarak gösterildiğini ileri sürer¹²⁴. Bu noktada devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin

¹²⁴ Slavko Splichal; “From Civil Society To Information Society”, Information Society And Civil Society..., a.g.e., s.50.

(ayrımın) siyasal yönetim aygıtının işleyişini açıklayan göstergelerden biri olarak kullanıldığını belirtmek yanlış olmaz. Sonuçta demokrasiye ilişkin teorilerin merkezini, demokratik siyasal düzenin çekirdeği olan devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkilerin oluşturduğu söylenebilir.

Her ikisinin de kesin sınırlarla birbirinden ayrılmış, bağımsız varlıklar olduğunu ileri süren ve devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkiyi paylaşılan normatif düzen bağlamında ele alan Rau'ya göre, eğer bu iki varlık aynı normatif sistemi paylaşıyorlarsa, onların ilişkileri uyumlu ve ortak amaçlara yönelik nitelik taşıyacak, eğer iki farklı normatif sistem temeline dayanıyorlarsa, ilişkileri çatışma ve farklı çıkarlara (amaçlara) yönelik olacaktır¹²⁵. Birinci durumda devlet ile sivil toplum arasında uyum olduğu için sorun da olmayacaktır. İkinci durumda ise devletin dayandığı normatif sistem ile sivil toplumun dayandığı sistemin birbirleri üzerinde hegemonya kurmaya çalışmaları yüzünden, ikisinden birinin baskın konuma geçmesi beklenir.

Devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkiyi (ayrımı) farklı noktalardan ele alan yaklaşımlar kadar, sözkonusu ayrımın gelişimine de kısaca göz atmak gerekir. Bu inceleme ile devlet-sivil toplum dikotomisinde yer alan kavramların tarih içinde birbirleri karşısında elde ettikleri konumlar ve modern duruma yöneltlen eleştirilerle, günümüze ilişkin çıkarsamalara ilişkin kuramsal temel oluşturmanın kolaylaşacağı umulur.

II.2.a. Devlet-Sivil Toplum İlişkisine Kısa Bakış

Sivil toplum ile devlet arasındaki ayrımın Anglo-Amerikan dünyasından türediğini, coğrafi yayılımının ise Avrupa'nın batı ve orta bölgeleriyle sınırlı kaldığını ileri süren Keane'e göre, sivil toplum kavramının geçirdiği istikrarsız evrim de göz önüne alındığında, sözkonusu ayrıma ilişkin genellemeler yapmanın güç ama bir o kadar da önemlidir¹²⁶. Keane devlet-sivil toplum ayrımının kökenlerine ilişkin genellemesinde "geleneksel societas civilis kavramının alt bölümlere ayrılma ve

¹²⁵ Rau; *a.g.m.*, s.6.

¹²⁶ Keane; "Sivil Toplum İle Devlet Arasındaki Ayrımın ...", *a.g.m.*, s.49-50

çoğullaşma sürecinin” tarihsel ve coğrafi açıdan birbirleriyle kesişen dört evresine işaret eder¹²⁷.

Bunlardan ilki, klasik Yunan ve Roma’nın içerdği eski sivil toplumdan¹²⁸ modern sivil topluma geçişin ilk aşaması olarak Fransa ve İngiltere’de kavramın uğradığı bozulma sürecidir. Bu süreçte sivil toplumun geleneksel ve modern anlamları arasındaki kırılma klasik feodalizmden mutlakiyetçiliğe doğru gelişme ile paralellik gösterir. Kavramın modernleşmesinin bu ilk evresini yazılarında inceleyen Ferguson’a göre, modern işbölümünün ortaya çıkardığı ticaretin tek amaç haline gelmesi, zenginlik mücadeleleri, lüks ve boş ayrıcalıklar peşinden koşmak gibi etkenler kamusal ruhta bir yozlaşmaya yol açmakta, sonuçta, sivil toplum “toplum” ruhu taşımayan bir parça haline gelmektedir. Bu durum ise despotizmin güçlenmesine neden olur. Despotizmi önlemenin yolu; “sivil toplumun ayrıcalıklı (erkek, mülksahibi) yurttaşları”nın kamusal ruha sahip çıkmaları, yurttaş örgütlenmesini sağlamaları ve “egemen bir anayasal monarşi altında daha alt tabakalara” önderlik etme çabasına girmeleridir¹²⁹. Locke, Kant, Fizyokratlar, Adam Ferguson ve diğer İskoç Aydınlanması düşünürlerince sistematize edilen klasik dönem sonrası ilk yaklaşımlarda sivil toplumun devletin despotizminin hazırlayıcısı olabileceğine dikkat çekilir ve sınırsız devlet egemenliğinin hukuk devleti garantisine alınması gereken bireysel özgürlüklerle bağdaşmaması nedeniyle “anayasal devlet”¹³⁰ modeli önerilir.

Klasik sivil toplum yaklaşımının, modern zamanların karmaşık toplum yapısına cevap veremeyeceğini gören Ferguson’un yaklaşımında dikkati çeken nokta; bir yandan sivil toplumu despotizme giden yolun hazırlayıcısı olarak nitelendirilirken, diğer yandan bu olumsuzluğun önlenmesinde yine sivil toplum içindeki yurttaş örgütlenmelerine önem verilmesidir. Bu yaklaşım bir sonraki evrim aşamasının çerçevesini çizen Thomas Pain’in yazılarında olgunlaşmış halini alan “devlete karşı sivil toplum” temasının temelini oluşturur.

¹²⁷ A.g.m., s.50.

¹²⁸ Demokrasi ve Sivil Toplum adlı eserinde Keane, sivil toplumun, devlet ve devletin yasalarına eşdeğer görüldüğü klasik döneme ait versiyonu “Güvenlik Devleti” yaklaşımı olarak isimlendirir. Keane; Demokrasi Ve Sivil Toplum..., a.g.e., s.60-61.

¹²⁹ Adam Ferguson; An Essay On The History Of Civil Society, Der.Duncan Forbes, Edinburgh, 1966’dan aktaran Keane; “Sivil Toplum İle Devlet Arasındaki Ayrımın ...”, a.g.m., s.54-57.

¹³⁰ Keane; Demokrasi ve Sivil Toplum..., a.g.e., s.67-70.

İkinci evrede özgür toplum (société libre), basit devlet (gouvernement simple) ile sınırlandırılmış toplum (société contrainte), karmaşık devlet (gouvernement compliqué) arasında ters ilişki olduğu belirtilir. Bu evrede hakim olan görüş; despotik hanelere dayanan, gerekli bir kötülük olarak görülen devlet iktidarının kendinden önce de varolan doğal toplumsallık ve paylaşım-dayanışma ilişkileri üzerine kurulu sivil toplum lehine sınırlandırılması zorunluluğudur. Bu noktada “despotizm ve savaş çağında devletlerin neye göre, nasıl sınırlandırılacaktır?” sorusunun yanıtını Pain, devletlerin meşruluğunu ölçmeye yarayan bir “Siyasal Arşimed Noktası”, sabit ve şaşmaz ilke olarak nitelendirdiği “doğal hak”lar şeklinde verir¹³¹. Pain’e göre despot devlet tarafından kuşatılmış ve baskı altına alınmış toplum, ancak onu oluşturan bireylerin kendi kendini yönetmeye ilişkin güvenlerinin artması ve birbirleriyle özgürce etkileşimde bulunmalarıyla bundan kurtulabilecektir. Eğer devletler doğal haklar temeli üzerine kurulmuşlarsa, bireyler ve gruplar arasındaki çatışmalar, eşitsizlikler yok olacak, “toplumsal bölünme ve karışıklık yerini medenileşmiş bir toplumun yürekten gelen birleşmesine bırakacaktır”¹³². Doğal hakların ön plana çıkarılması ve devletin meşruluğunun kaynakları tartışması; anayasal yönetim, eşit doğal haklar, aktif rıza ve topluma saygı ilkeleri çerçevesinde sivil toplumun potansiyel bir devlet karşıtı alan olarak anlaşılması ve kavramsallaştırmasını beraberinde getirmiştir.

Üçüncü evrede Hegel’in “evrensel devlet”¹³³ yaklaşımı içinde ele aldığı sivil toplum değerlendirmesi -Pain’e tezat oluşturacak şekilde-, özgürlüğün doğal bir koşulu olmaktan ziyade, “ataerkil hane düzeninin basit dünyası ile evrensel devlet arasında konumlanmış bulunan tarihsel olarak üretilmiş ahlaki yaşam alanı” olarak kabul edilmiştir. Piyasa ekonomisi, toplumsal sınıflar, korporasyonlar ve refahın yönetimiyle ilgili olan bu alan; aralarındaki ilişkiler medeni hukuk tarafından düzenlenen, bu nedenle de doğrudan siyasal devlete bağımlı olmayan birey, sınıf ve kurumların oluşturduğu bir mozayik olarak nitelendirilir¹³⁴. Hegel’in sivil toplum

¹³¹ Thomas Paine; Rights Of Man, Der.Henry Collins, Harmondsworth 1977, s151’den aktaran Keane; “Sivil Toplum İle Devlet Arasındaki...”, a.g.m., s.60-61. Burada önerilen “Minimum Devlet” modelidir.bkz. Keane; Demokrasi Ve Sivil Toplum..., a.g.e., s.71-75.

¹³² Pain, a.g.e., s.189’dan aktaran Keane, a.g.m., s.66-67.

¹³³ Evrensel Devlet yaklaşımının ayrıntılı incelemesi için bkz.Keane; Demokrasi Ve Sivil Toplum..., a.g.e., s.76-78.

¹³⁴ Keane; “Sivil Toplum İle Devlet Arasındaki ...”, a.g.m., s.67.

yaklaşımına daha önceki kısımda değindiğimiz için burada ayrıntılı olarak incelemeyeceğiz. Ancak belirtilmesi gereken nokta, Hegel'in Ferguson ve Pain'den farklılaşan devlet yaklaşımıdır. Devlet-sivil toplum ilişkilerinin sadece "siyasal aklın bakış açısına uygun bir biçimde" düzenlenerek, sivil toplumun bağımsızlığının, özgürlüğünün ve rekabetçi çoğulculuğunun evrensel devletin önceliklerine göre biçimleneceği¹³⁵ kabul edilir ki, devleti sivil toplumun önüne koyan bu yaklaşım aynı zamanda devlet-toplum ilişkilerini oldukça organik bir model içine hapsederek, sivil toplumun yasal varlık alanı ile devlet arasındaki ayrım çizgisini bulanıklaştırmaktadır. Sivil toplum devlet tarafından yutulma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Düşünsel gelişim çizgisi içinde Marks da Hegel'den ödünç aldığı bu model içinde, kamusal alanın baş aktörü olarak nitelendirdiği burjuvazinin yönelimleri ile devletin belirlediği yasal çerçeve arasında fark olmadığına, bu nedenle de işçi çıkarlarını koruma vb.gibi alternatif amaçları gerçekleştirmenin mümkün olmadığına dikkat çeker. Sivil toplumun çeşitli katman ve grup örgütlenmelerini kapitalist ekonomik üretim tarzının mantığına, devleti ise burjuvazinin siyasal örgütlenme biçimine indirgeyen bu yaklaşım, sivil toplumun ekonomik olmayan kurumlarının (haneler, kilise, bilimsel-edebi dernekler, hapishaneler v.b.)¹³⁶ değerini de gözardı eder.

Keane devlet ile sivil toplum arasındaki ayrımın şekillenmesi sürecindeki dördüncü evrenin betimleyicisi olarak, Tocqueville'in "De la démocratie en Amérique" adlı eserini gösterir. Buna göre; kendini despotizm tehlikesinin uzağında gören modern uluslar aslında sürekli "toplumsal devrim"e maruz kalırlar ve farkında olmadan her an kendilerini yeni despotizmin kucağına atabilirler. Toplumsal hakların her kesime eşit şekilde yayılması sürecinin ortaya çıkardığı eşitlik mücadelesinin -ki bu demokratik girdap olarak nitelendirilir- toplumsal ve siyasal özgürlüklerin güvenceye alınmasıyla aynı anlama gelmediği ve yurttaşların eşit özgürlüklerinin birbirleriyle çelişebileceği için yeni dönemde "despotizmden kurtulma idealinin yerini devlet güvencesi altına alınmış eşitliğin aldığı" ileri sürülür¹³⁷. Tam bu noktada, kendi aralarındaki çatışmalardan kaçan toplumun devletçe düzenlenmiş kuralların egemenliği

¹³⁵ A.g.m., s.71.

¹³⁶ Keane; Demokrasi ve Sivil Toplum..., a.g.e., s.57.

¹³⁷ Alexis de Tocqueville; De la Démocratie En Amérique, Paris, 1981'den Aktaran Keane; "Sivil Toplum İle Devlet Arasındaki...", a.g.m., s.77. Keane, Tocqueville'in yaklaşımını "Demokratik Devlet" modeli olarak isimlendirir. Keane; Demokrasi Ve Sivil Toplum..., a.g.e., s.79-82.

altına girmesi sözkonusudur. Modern zamanların belirleyici siyasal sorunu ise; demokrasi isteklerinin harekete geçirdiği yeni eğilimler karşısında devlet iktidarının kötüye kullanılmasını, sivil toplumu yok etmesini ve yurttaşları özgürlüklerden mahrum etmesini önleyecek mekanizmaların kurulmasıdır. Devlet-sivil toplum ilişkisi, despotizme kayma tehlikesinde olan devlet karşısında, çoğulcu ve kendi kendini örgütleyebilen, devletten bağımsız, demokrasinin vazgeçilmez bir koşulu olan sivil toplum ile ilişkisi ve demokratik devleti yerleştirme çabaları çerçevesinde kavranır. Bu kavrayış devlet-sivil toplum ilişkisinin demokratikleşme tartışmalarının içine dahil edilmesine yol açar. 18. ve 19. yüzyılda sivil toplum ve devlet faaliyetinin sınırları hakkında sürdürülen bu tartışmalar “öncelikle, bilimsel, edebi, sanatsal ve dinsel arayışları, kendilerini, devlet iktidarının birikimi ve bu iktidarın koruma altına aldığı örgütlü pratikler ve seçkin ayrıcalıkları ile karşı karşıya getirmiş bulunan müteşebbis olmayan”lar ile kamuoyunu iyi bilenler arasında geçiyordu. Dolayısıyla, demokrasi arayışlarında sözkonusu gruplar diğerlerine göre daha etkindiler¹³⁸.

Sivil toplumu devlet tarafından düzenlenmeyen ilişkiler bütünü şeklinde kabul ettiğimizde, sivil toplum doğal olarak tanımlanmış devlet iktidarının alanından geriye kalan artık şeydir. Buraya kadar incelenen kavramsallaştırmalarda devlet-sivil toplum ayrımı çerçevesinde sivil toplum kavramının üç farklı bağlam içindeki kullanımı dikkat çeker¹³⁹. İlki, doğal hukuk teorisine uygun olarak, bireylerin kendilerini geliştirme ve yenilemelerine engel olmayan, bir devlet öncülüne dayanan devlet öncesi veya devletsizlik bağlamıdır. İkincisi, devlet karşıtı bağlam (devlete karşı sivil toplum) içindeki kullanımdır. Bu durumda sivil toplum olumlu bir değer çağrışımı yapar ve siyasal iktidardan özgürleşmek için savaşılan grupların bulunduğu, kendini egemenlik ilişkilerindeki tüm değişimlerde açıkça gösteren, iktidara karşı ortak yararı şiddetle talep edenlerin var olduğu alanı belirtir. Devlet sonrası olarak isimlendirilen üçüncü bağlamda ise sivil toplum, -tarih sırasına göre ilkinde ve değerlendirme olarak ikincisine benzetmekle beraber- siyasal iktidarın çözülmesinden kaynaklanacak devletsiz ideal bir toplum isteğini ifade eder. Marksist ve Gramsciyan düşüncede sistematize edilen devlet sonrası yaklaşım, siyasal toplumun sivil toplum tarafından tamamen masedileceği umuduna dayanır. Bobbio ise, her üç yaklaşımın da sahte görüntüler

¹³⁸ Keane; “Sivil Toplum İle Devlet Arasındaki Ayrımın ...”, a.g.m., s.87.

¹³⁹ Bu üç farklı bağlama ilişkin ayrıntılı açıklama için bakınız.Bobbio; a.g.e., s.23-24.

sunduğunu, ilkinde devletin önkoşulu gibi, ikincisinde devletin anti-tezi (alternatifi) gibi, üçüncüsünde ise devletin çözülüşünün temel elemanı gibi algılanan sivil toplumun, gerçekte olumlu bir tanımını yapmanın zor olduğunu belirtir. Modern durumda sivil toplum ile siyasal kurumlar arasında -gerçek ulus ile yasal ulus arasındaki zıtlığın formülasyonuna bağlı olarak- bir karşıtlık ilişkisi olduğunu ileri sürer. Ona göre sivil toplum, ekonomik, sosyal, ideolojik ve dini çatışmaların meydana geldiği, bunları baskı altına alma, koruma veya aracılık etme ya da çözme görevine sahip devlet kurumlarının bulunduğu yerdir¹⁴⁰. Burada dikkati çeken nokta, sivil toplumun, toplumsal self-örgütlenmeler, kadar siyasal nitelikli devlet kurumlarını da kapsayan bir alan olarak devlet ile arasında hem bir ayrım, hem de bir yakınlaşmayı barındırmasıdır.

Eğer sivil toplum kavramı yasal olarak tanımlanmış devlet-toplum ilişkisi bağlamında kullanılıyorsa, anlamı, bireysel, ulusal ya da grup çıkarlarını izlemek için kamu aktivitelerinde gönüllü mücadelenin ayrılmaz parçası olan toplumun “self-örgütlenmesi”dir¹⁴¹. Bu yaklaşımla, sivil toplumun sosyal grupların özerkliğini garantiye alan, devlet tarafından belirlenmiş yasalar çerçevesinde, ama kamusal alandaki özerk örgütleri oluşturan hareketlerin temelindeki değerlere bağlı olarak işlevlerini yerine getireceğini kabul edilir. Sivil toplum bütün olarak devletten ayrı değildir, devlet de sivil toplumun farklı alanlarını tamamen kuşatma altında tutmaz. Aksine devletin kendisi de aynı zamanda kamusal alanların özerkliğinin en dıştaki sınırlarını düzenleyen hukuk temeline oturur. Tamamen hukuk kurallarına dayalı görünen bu sistemin ideal sürece uygun işlemesi için gerekli olan nokta; sivil toplumun kendi üyeleri arasındaki ilişkilerde ve devletle ilişkilerinde medeniliğin varlık koşuludur.

II.2.b. Devlet-Sivil Toplum İlişkisine Eleştirel Yaklaşımlar

Modern sivil toplum kuramına, devlet-sivil toplum ilişkilerine en açık ve ateşli eleştiriyi yönelten Arendt’ın eleştirisinin merkezini, özel ve kamu, aile ve siyasal

¹⁴⁰ Bobbio; *a.g.e.*, s.24.

¹⁴¹ Weigle, Butterfield; *a.g.m.*, s.3.

yaşam arasında aracı bir alan olarak kabul ettiği “toplumsal” kavramı oluşturur¹⁴². Arendt’in klâsik kamusal yaşam değerleri (siyasal eşitlik, kamusal tartışma, onur gibi) ile özel yaşam değerlerini (teklik, farklılık, bireysellik gibi) temel aldığı normatif eleştiri kuramında ¹⁴³, Latince insanlar arasında özel bir amaç çerçevesinde kurulan ittifakı ifade eden Societas terimi eleştirilerek işe başlanmaktadır. Societas’ın belirttiği ittifakın, başkalarını yönetmek veya suç işlemek üzere kurulacak ittifakları da kapsadığını, bu nedenle sınırlı da olsa siyasal bir anlamı olduğu ifade edilir. Kamu ve özel alanların kavranışındaki karışıklığı, sözkonusu alanları ifade eden terimlerin Yunanca’dan Latince’ye çevrilmeleri ve Roma-Hristiyan düşüncesine uyarlanması sırasındaki yanlış anlaşılmalara bağlayan düşünöre göre, modern devlet ile birlikte ortaya çıkan “toplumsal” kelimesi bu karmaşayı daha da arttırmaktadır¹⁴⁴. Burada Arendt’in, geliştirdiği eleştiri çerçevesinde kamu-özel, devlet-sivil toplum alanlarına üçüncü bir alan olarak “toplumsal”ı eklediği görülür.

Modern devletin sosyal devlet olma vasfıyla üzerine aldığı işlevler yanında, özel çıkarlar, faaliyetler ve kurumların da bazı kamusal rolleri üzerine almaları nedeniyle, kamu ve özel arasındaki farklılaşmanın düzenli ve durağan olmaktan çıkarak, ayrım çizgisinin eridiğini belirten Arendt, bu olgunun her ikisinin de (kamu ve özel’in) özerkliğini ve entegrasyonunu tehdit ettiğini belirtir. Bitip tükenmeyen çatışmalarıyla birey, kendini toplum içinde ne evinde gibi hissedebilmekte, ne de onsuz yapabilmektedir. Toplumsalın yükselişiyle birlikte ortaya çıkan “konformizm”, ulus-devletin toplumu olan milletin eşitlerden veya eşit olmayanlardan oluşması, arasındaki farkı ortadan kaldırmaktadır. Mensuplarının her zaman büyük bir ailenin tek bir ortak çıkar ve kanaate sahip üyeleriymiş gibi davranmasını isteyen “toplum”un yükselişi aslında “aile”nin çöküşüne denk geliyordu¹⁴⁵. Daha önceleri özel alana ait faaliyetlerin kamusal alana dahil edilmesi, kolektif hale gelmesi ve siyasallaşması, modern kitle toplumunun yapısı içinde hane-devlet -toplum kavramlarını birbirine karıştırarak

¹⁴² Hannah Arendt’in modern sivil toplum kavramına ve devlet-sivil toplum ilişkisine yönelttiği eleştirilerle ilgili olarak bkz.Hannah Arendt; *İnsanlık Durumu -Seçme Eserler 1-*, Çev.Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, Hannah Arendt; *Geçmişle Gelecek Arasında -Seçme Eserler 2-*, Çev.Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, Cohen, Arato; *a.g.e.*, s177-200.

¹⁴³ Cohen, Arato; *a.g.e.*, s.177.

¹⁴⁴ Arendt; *İnsanlık Durumu...*, *a.g.e.*, s.41 ve 47.

¹⁴⁵ *A.g.e.*, s.62.

ayrılmasını güçleştirir. Arendt'a göre, eski (antik) kamu-özel ayrımında, özel'i (oikos'u) temsil eden hane'yi yöneten birey, yani "baba", büyük bir hane haline gelen toplum'u yöneten devlet'e dönüşmüştür. Toplum tam teşekküllü bir biçimde ailenin yerini alıncaya kadar onu sürekli kemirecektir. Yaşam sürecinin kamusal hakimiyetini kurduğu yer olarak toplumsal alan giderek büyürken, karşısında "ne özel ve mahrem olan ne de (kelimenin dar anlamıyla) siyasi olan" kendini koruyamamaktadır¹⁴⁶. Bu çerçevede içinde işçi hareketi de diğerleriyle benzer bir baskı grubu haline gelecektir. Modern parti sisteminin işleyişi hakkında da derin şüpheleri olan Arendt, kurtuluş noktası olarak, parlamento-dışı ve partiler-dışı hareketleri gösterir¹⁴⁷. Ancak bu konuda da karamsardır; kitle toplumunu karakterize eden depolitizasyon ve atomizasyonu (atomlaşmayı) bu tip hareketlerin gelişiminin önündeki en büyük engel olarak değerlendirir. Kamu ve özel arasındaki tüm önemli ilişkileri farklılaşma, tamamlayıcılık ve çatışma terimleriyle betimleyen Arendt, kamu yaşamının özgürlüğünün "özel" in ekonomik kapasitesinin zaferine bağlayarak, bağımsız bir özne, önemli mâlik ve bağımsız bir düşünce olarak yurttaşın doğuşu için gerekli koşulların oluşturulması gereğini vurgular¹⁴⁸. Devlet-sivil toplum ilişkisinde sivil toplumun kurumsallaşmasının karamsar yüzünü yansıtan Arendt'ın eleştirisi daha çok kitle toplumunun ve ulus-devlet yapısının olumsuzluklarına yöneliktir. Toplumsal alanın genişleyip, toplumdaki tüm sınıfları yutma özelliğine bağlı olarak, özel alandan kamusal alana çıkan her konunun, her ilişkinin, her hareketin, farklılıktan uzaklaşarak benzeşmesi, sivil hareketlerin kendi içinde otoriterliğe kayma eğilimini barındırmaları ve siyasal partilerin işlevsizleşmesi endişesi, aslında hiç de yersiz değildir. Bir adım daha ileri gidersek, "toplumsal" ın şahsında genişleyen aslında devlet iktidarının alanı olduğunu söyleyebiliriz.

Modern sivil toplum kavramına yönelik bir başka önemli eleştiri Habermas'a aittir. Antikiteden günümüze kamusal alan kavramının geçirdiği dönüşümü ele aldığı "Kamusallığın Yapısal Dönüşümü" (The Structural Transformation of the Public

¹⁴⁶ A.g.e., s.53.

¹⁴⁷ Parti siyasetinin parlamenter kamusal alanı yok ettiğini ifade eden Arendt aslında ortaya çıkacak toplumsal hareketlerin de kitle hareketleri olacağını ve bunların her zaman proto-totaliter niteliğe bürünebileceklerini belirtir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cohen, Arato; a.g.e., s.198-199, Arendt; İnsanlık Durumu..., a.g.e., 291-300.

¹⁴⁸ Cohen, Arato; a.g.e., s.180,199.

Sphere) adlı eserinde düşünür, aynı zamanda karmaşık grupların ne zaman ve hangi koşullar altında siyasal eylemin temeli olmaya başladıklarını, kamusal sorunlar hakkındaki rasyonel-eleştirel tartışmaların yapılmasına önderlik eden toplumsal koşulların neler olduğunu da sorgular¹⁴⁹.

Habermas'ın teorik kavramsallaştırması üç temel çerçeve içinde şekillenir¹⁵⁰. İlki, devletin meşruluk krizidir. Düşünüre göre, meşruluk krizinin nedeni, devletin ekonomiye kapsamlı müdahalesidir. Modern refah devleti, meşruluğunu kendi tebası üzerinde uyguladığı politikalar aracılığıyla göstermek ister. Ancak bu isteğin, devlet ile rekabet halindeki toplumsal çıkarların geniş çaplı alanını oluşturan kamusal alana tamamen müdahale etmemesi gerekir. Bu noktada Habermas devletin ve kamusal alanın çıkarları arasındaki olası çatışmanın, rejimin varlığı ve işleyişi konusunda devleti bir krizle yüzyüze bırakabileceğini ileri sürer. İkinci çerçeve, sistem ile yaşam dünyası (lifeworld¹⁵¹) arasındaki ayrıma dayanır. Habermas, farklı temellere dayalı entegre alanlara ayrılmış olan ileri kapitalist toplumun bir sosyal bütünlük olarak kavramsallaştırılamayacağını belirtir. Bu ayrımın sistem; para ve iktidarın belirlediği alan iken, yaşam dünyası bireysel ilişkilerin, iletişimsel eylemin alanıdır. Üçüncü olarak dikkatimizi, tüm söylemlerini evrensel olarak geçerli iddialara dayandıracak demokratik bir temelde kamusal alanın kurumsal yapılanması sorununa çeker.

Ayrıca, modern devlet ve onun yapılarının, ortaya çıkardığı burjuva kamusal alanının gelişimine bir noktaya kadar yardım ettiğini, ancak günümüzde bu kamunun toplumsal temellerinin sarsıldığını, kamu'nun alan olarak giderek genişlerken, işlevinin gittikçe güçsüzleştiğini ileri sürer¹⁵². Bir sosyal entegrasyon alanı olarak kamusal alanın taşıdığı potansiyel, onun kamusal tartışma -ki Habermas bunu son tahlilde “iletişimsel eylem” (communicative action) olarak isimlendirir- ile piyasa ekonomisi ve devlete benzer şekilde insan yaşamının koordinasyonu mümkün kılmasında

¹⁴⁹ Habermas; *a.g.e.*, s.396-404.

¹⁵⁰ Calhoun; *a.g.m.*, s.30-31.

¹⁵¹ Habermas yaşam dünyasının üç yapısal unsura -kültür, toplum ve bireysellik- sahip olduğunu ve bunlardan her birinin diğerinden farklılaşmış olduğunu belirtir. Yaşam dünyası, bir kültürel gelenek içinde yetişen bireylerin, grup yaşamına katıldıkları, değer yönelimlerini içselleştirdikleri, genel eylem yeteneğini edindikleri ve bireysel-sosyal kimliklerini geliştirdikleri alandır. Konuya ilişkin geniş bilgi ve yaşam dünyasının ayrıntılı şeması için bkz. Cohen, Arato; *a.g.e.*, s.428.

¹⁵² Habermas; “Kamusal Alanın Yapısal ...”, *a.g.m.*, s.56.

saklıdır¹⁵³. Kamusal alan, devlet otoritesine ilişkin sorunların tartışılmasına katılan bireylerin oluşturduğu bir alan iken, piyasa ekonomisi özel bireysel-ekonomik çıkarların takip edildiği, devlet ise siyasal iktidarı kullanan alandır. Bu yönüyle Düşünür, kamusal alanı yönlendiren kamusal tartışmanın iki rakibini ayırd eder: Piyasa ekonomisinin belirleyicisi olan para ve devleti tanımlayan iktidar. Para tarafından yönlendirilen modern devletin, buna özgül biçimde tepki gösteren yaşam dünyasına ait toplumsal mekanizmalardan farklılaştığını, bir başka ifadeyle, sivil toplum içinde toplumsal olarak bütünleşmiş eylem alanlarının sistemle bütünleşmiş ekonomi ve devlet alanlarından ayrıldığını ileri sürer. Ekonomi ve devletin yaşam dünyasından - yani sivil toplumdaki- ayrılmalarını sivil toplumun çoğulculaşmasının ön koşulu olarak değerlendirir¹⁵⁴. Çünkü, bu sayede kamusal alanda rekabet halinde bulunan kamusal olmayan kanaatlerle kamusal kanaatlerin ayrımı gerçekleşebilecektir. Sivil toplum içinde, örgüt-içi kamusalılıklar üzerinden işleyen resmi iletişim sürecine her düzeyde katılan bireylerin artmasıyla birlikte bireylerin siyasal kanaatleri ile kamusal benzeri kanaatler¹⁵⁵ arasında bir muhabere imkanı doğabilecektir¹⁵⁶. “Yaşam dünyası” ve “iletişimsel eylem” kavramları çerçevesinde şekillenen Habermas’ın eleştirisi genel olarak değerlendirildiğinde, geleneksel dayanışma ve otorite biçimlerinin çözümsüzlüğe sürüklediği modern toplumda, gelenek-sonrası sivil toplum kavramının ve yaşam dünyasının gerçekleştirilmesinin, kamusal alanın siyasal ekonominin yayılmacılığı tehdidinden kurtarılmasının temeli, rasyonel- eleştirel tartışmanın taşıyıcısı olan iletişimsel eylemdir.

Modern devlet-sivil toplum ve kamusal alan terimlerinin yapılanışına karşı bir başka eleştiri Fenimist kesimden gelir. Carole Pateman’ın görüşlerinde şekillenen bu eleştiri, geçmişteki ve bugünkü modern sivil toplumların “erkek egemenliği” altında

¹⁵³ Calhoun; *a.g.m.*, s.6.

¹⁵⁴ Jürgen Habermas; *Theorie Des Kommunikativen Handelns*, C:2, Frankfurt, 1982, s.471’den Aktaran Keane; “Giriş”, *Sivil Toplum Ve Devlet...*, *a.g.m.*, s.29.

¹⁵⁵ Kamusal benzeri kanaatler; resmi biçimsel kanaatlerdir. Bunlar, “bildiri, ilan, beyanat, konferans vb. Kalıplarla resmi ya da yarı resmi ve vekalet/temsil selahiyeti taşırlar. Burada her şeyden evvel, halk kitlesi atlanarak, görece dar bir çevrede büyük siyasal basın, genel olarak düşünce üreten gazetecilik ve akıl veren, etkileyen, karar alan siyasal nitelikli ya da siyasal açıdan önemli yetkilere sahip organlar (bakanlar kurulu, hükümet komisyonları, idari kurullar, parlamento kurulları, holding yönetimleri, sendika sekreterlikleri vb.) arasında dolaşan kanaatler sözkonusudur”. Habermas; *a.g.e.*, s.400.

¹⁵⁶ *A.g.e.*, s.401.

olmaları noktasında odaklanır. Antikiteden günümüze kamusal alanın dönüşümü sırasında bozulmaya uğramayan unsurun kadınlar aleyhine yapılan ayrımcılık olduğunu ileri süren Pateman'a göre, sivil toplum ve kamusal alan kuramlarının ataerkil kategoriler olması nedeniyle, "kardeşler arası toplumsal sözleşme aracılığıyla yaratılan sivil siyasi gövde" ancak erkekler örnek alınarak oluşturulmaktadır¹⁵⁷. Bu bağlamda yazar, devlet-sivil toplum ilişkilerini feminist yaklaşımla yeniden değerlendirerek, özel ve kamusal alanlar arasındaki liberal karşıtlığın (cinsiyetler arasındaki ataerkil karşıtlık gibi) çeşitli tiplerde ortaya çıktığını; toplum, ekonomi ve özgürlüğün devlete, kamuya ve baskıya karşı durduğunu savunur¹⁵⁸. Kadınların erkeklerle eşit yurttaşlar olarak katıldıkları demokratik bir toplumun yaratılması için, öncelikle "siyasal topluluk" anlayışının analiz edilmesi, kişiliklerin ve cinsel kimliklerin dönüştürülmesi ve kamu-özel arasındaki ataerkil ayrımın kaldırılması gerektirir¹⁵⁹.

"Bugünün koşulları altında, kamusal olanla özel olan, devlet ile sivil toplum arasındaki klasik sınırlar ortadan kalkmıştır. Örneğin; refah devletinin yaptığı müdahalenin temel ekonomik ve toplumsal sorunları çözme amacına yönelik olduğu ve böylelikle özel yaşamın en mahrem alanlarına bile temas ettiği ve bunları yeniden tanımladığı; özel şirketlerin özel güvenlik ve tüketicinin korunması adına kamusal olarak düzenlendiği ve hatta yasayla vergi toplama ve istatistik tutma gibi kamusal amaçlar taşıyan hizmetleri yerine getirmeye zorlandıkları" gözlenir. Kamusal alan ile özel alan, devlet ile sivil toplum arasındaki eski ayrımın anlamsızlaşması nedeniyle, bunların yerini alan ve artık "siyasal" yada "toplumsal" varlıklar olarak tanımlanamayacak, birbirleriyle örtüşen, karma nitelikli kurumlardan oluşan bir "mağma"sözkonusudur artık¹⁶⁰. Bugün devlet-sivil toplum ilişkilerini geleneksel ayrımlaşmış iki eksen çerçevesinde incelemek, devlet kurumlarının ekonomi, kültür ve sivil ilişkiler alanından tamamen ayırık olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Çünkü bir çok ülkede milyonlarca işçi ve memur ekonominin bir parçası olan devlete

¹⁵⁷ Carole Pateman; "Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme", Sivil Toplum ve Devlet..., a.g.e., s.120.

¹⁵⁸ A.g.m., s.139.

¹⁵⁹ A.g.m., s.146.

¹⁶⁰ Keane; "Giriş", Sivil Toplum Ve Devlet..., a.g.m., s.14-15.Benzer görüş için bkz.Ali Yaşar Sarıbay; Siyasal Sosyoloji, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s.160, P.G Cerny; The Changing Architecture Of Politics, London, 1990, s.187-188.

ait kurumlarda çalıştıkları gibi, öte yandan sivil toplum alanı içinde olduğu kabul edilen iletişim ve eğitim, kültür kurumlarının bir çoğu devlet ile organik bağ içindedir.

Devlet ile sivil toplum ve kamusal alan, kamu alanı -özel alan, siyasal alan - sivil toplum alanı arasındaki sınırların sis perdesi ardına saklanması, sivil toplumu tamamen devletten özgürleştirmeye yönelik siyasal hedefin giderek belirsizleşmesine yol açmaktadır¹⁶¹. Fakat, devletsiz bir toplumun, toplumsuz bir devletin mümkünsüzlüğü totolojisi bağlamında, sözkonusu ilişkide demokratikleşme arayışı önemini hiç kaybetmemektedir. Sivil toplum kavramı ortak iyiliğin ve “toplum halinde yaşamının nasıl mümkün olduğunu anlamaya yönelik analitik bir araç” tır¹⁶². Bu aracı kullanarak, toplumsal muhalefet odaklarını içinde barındıran kamusal alanın devlet iktidarının yıkıcılığı karşısında benimseyeceği uygun örgütlenme yapısının ne olması gerektiğini, farklı kamuların demokrasinin çoğunluk ilkesini kullanarak birbirleri üzerinde tahakküm kurmadan var olabilme koşullarını araştırabiliriz.

¹⁶¹ Boris Frankel; **Sanayi Sonrası Ütopylar**, Çev.Kamil Durand, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991, s.224.

¹⁶² K.Tester; Civil Society, London, 1992, s.6’dan Aktaran Ali Yaşar Sarıbay; “Sivil Toplum-Devlet İlişkisi Veya ..., **a.g.m.**, s.137.

İKİNCİ BÖLÜM:

DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE

DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ

Antik çağlardan günümüze insanlığın ortaklaşa yaşamın siyasal modelleri arayışında, “demokrasi” kavramı merkezi bir konuma sahiptir. İnsanlığın henüz sona ermemiş bu arayış serüveninde, kavram diğer tüm sosyolojik kavramların tâbi olduğu “tarihsellik” özelliği nedeniyle, zaman içindeki evrimini halen devam ettirmektedir. Tarihsellik özelliğinin bir sonucu olarak kazandığı “görelilik” ve “mekânsallık” özellikleri nedeniyle, “demokrasi” her toplumsal mekânın kendi görelî farklılıklarına (tekliğine) bağlı olarak, her toplumsal ortamda kendini yeniden inşa eden bir niteliğe sahiptir. Demokrasi’nin ne olduğunun yeniden yazımı, aslında felsefi ve pratik tarihin her ülke için ayrı ayrı bir yeniden yazımını gerektirdiği için, oldukça zorlu, bir çok açıdan eksik kalmaya mahkum bir uğraşıdır. Eldeki demokrasi literatürünün genişliğine karşın, kapsayıcı çalışmaların azlığı, varolanların ise aşırı indirgemeciliğin tuzaklarına düşme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu görülür. Hem “demokrasi”, hem de ilk bölümde geçirdiği tarihsel dönüşümle verilmeye çalışılan “sivil toplum” kavramlarını ilişkilendirme ve “demokratikleşme” perspektifinden biraraya getirme çabasının akıp giden zamanın içinde bir momenti yakalama gayreti olarak değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Bu bölümde demokrasi kavramından kısaca bahsedildikten sonra, demokratikleşme perspektifinden sivil toplum-demokrasi ilişkisi, sivil toplumun demokratikleştirici işlevleri, demokratik sivil toplumun nitelikleri ve demokratik değerlerin kazanılması sürecinde etkili olan siyasal kültür ve gelenek etkisi incelenecektir.

I. DEMOKRASİ KURAMLARI VE DEMOKRATİKLEŞME SORUNU

Tüm sosyolojik kuramlar kendilerini ifade etmek için, kendilerinden öncekilere gönderme yaparlar, bir anlamda kendi konumlarını öncekine göre belirlemeye çalışırlar. Siyasal bilimin merkezi ilgi odaklarından olan demokrasiye ilişkin kuramlarda da bu zincirin varolduğu görülür. Demokrasi alanındaki kuramları açıklama faaliyeti, bir ucu Eski Yunan'a, diğer ucu günümüz modern -hatta kimilerine göre postmodern- dünyasına kadar uzanan, içinden çıkılması gerçekten zor bir düşünsel faaliyeti gerektirir. Bu nedenle, daha başlangıçta kavramın -tüm diğer sosyolojik kavramlara benzer olarak-, hemen her zaman kesin bir biçime uymaktan uzak ve içerikten yoksun gibi görünen, ancak bu görüntünün altında geniş bir anlam yelpazesini barındırdığını kabul etmek gerekir. Klâsik demokrasi, siyasal demokrasi, çoğulcu demokrasi, liberal demokrasi, sosyalist demokrasi, biçimsel demokrasi, temsili demokrasi, kılavuz demokrasi, burjuva demokrasisi, Marksist demokrasi, tekeli demokrasi, endüstriyel demokrasi, iktisadi demokrasi, kalkınmacı demokrasi, sosyal demokrasi, otoriter demokrasi, kitle demokrasisi, doğrudan demokrasi, halk demokrasisi, himayeci demokrasi, uzlaşmacı demokrasi, birlikçi demokrasi, cılız demokrasi, güçlü demokrasi ve daha birçok örnekte olduğu gibi, geçmişten günümüze demokrasinin önüne aldığı eklerin çokluğu bu görüşü destekler niteliktedir.

I.1. Demokrasi Kavramı

Demokrasi kavramının çoğu kez bir siyasal sisteme, bazen de bir idealler-değerler sistemine gönderme yapılarak kullanılması nedeniyle, varolan gerçeklik ve olması gereken arasında sürekli gidip gelmeler yaşadığı söylenebilir. Kavramın içeriğini çoğullaştıran bu durum, aslında onun bulanıklaşmasına, dahil edildiği her kalıbın biçimine uyarak değişken yorumlarının ortaya çıkmasına neden olur. Günümüzde hemen herkesin benimsediği evrensel bir ilke ve genellikle olumlu değer atfedilmiş bir kavram olmasına karşın, yukarıda da belirttiğimiz üzere tek ve değişmez bir anlamı, şekli yoktur. Kavram, sıkça başvurulduğu gibi **siyasal bir mekanizma**'yı tanımlamak için kullanıldığında dahi, onun kurumlarını ve işlevlerini anlatacak değişmez bir bakış açısı, tek bir açıklama şekli bulunmaz.

Genel olarak demokrasi kavramına üç farklı içeriksel yaklaşımın hakim olduğundan sözedilir¹. Bunlar; muhalif, gerçekçi ve mükemmeliyetçi (ütöpik) yaklaşımdır. Muhalif bir içerikte kullanıldığında, demokrasi ne olmaması gerektiğini; gerçekçi yaklaşımlarda neyin olduğunu (kurumlar, işlevler ve süreçler olarak demokrasiyi); ütöpik yaklaşımlar ise mükemmel toplumun nasıl olması gerektiğini (bir değer bütünü olarak demokrasiyi) anlatır. Gerçekçi yaklaşım tanımlayıcı bir duruş noktasından demokrasiye bakmakta ve onu bir sistem olarak rekabet eden partilere, azınlık haklarına, çoğunluk kuralına, muhalefetin varlığına, alternatif yönetim modellerinin yarışmasına ve kontrol mekanizmasına dayandırmaktadır. Tanımlanmış **bir siyasal sistem** olarak demokrasi yukarıda sayılan kurumsal yapıları, süreçleri ve davranışları düzenleyen birtakım mekanizmaları içinde barındırır.

Hirst, demokrasinin halkın yönetim tarafından yapılmasını istediği kamusal eylemlerin tercih edilmesinde kullandığı bir siyasal mekanizma, bir karar verme süreci olarak kabul edildiğinde tekil bir tipinin olamayacağını; siyasal mekanizma ve karar alma süreçlerine ilişkin kuramların çeşitliliğinin bunun göstergesi olduğunu belirtir². Çoğu zaman basitçe **halkın, halk tarafından, halk için yönetimi** olarak tanımlanan demokrasinin siyasal terminolojideki anlamı ilk anda, temsili ve sorumlu yönetim kurumlarını, yasalarla düzenlenmiş süreçlerle periyodik olarak değişen yöneticileri ve bunların sorumluluklarının hukuk kurallarıyla düzenlenmesini³, yönetime katılmanın genel ve geniş çapta olması gerekliliğini, özel hukuk, kamu hukuku ve siyasal hukuk alanındaki bireysel özgürlükleri, ideoloji çeşitliliğini, çoğunluk kararının geçerli olmasına karşın azınlıklara saygıyı ve kurumların çokluğunu⁴ çağrıştırmaktadır. Sayılan mekanizmaların varlığı ve işleyişi onu diğer demokratik olmayan siyasal sistemlerden ayırır. Bu noktada demokrasinin dayandığı anayasal yönetim, siyasal özgürlük, bireysel güvenlik ve adaletin tarafsızlığı ilkeleri ön plana çıkar. Anayasal yönetim-anayasal demokrasi kavramı, yönetenlerin sahip olduğu otorite ile yönetilenlerin özgürlükleri arasındaki denge arayışının ortaya çıkardığı hukuk

¹ Demokrasi kavramına ilişkin yaklaşımlarla ilgili olarak bakınız. "Democracy"; **International Encyclopedia Of The Social Sciences**, MacMillan And Free Press, London, 1972, s.112.

² Paul Hirst; "Representative Democracy And Its Limits", **Political Quarterly**, C:59, 1988, s.191.

³ Yehudah Mirsky; "Democratic Politics, Democratic Culture: Democratization And Civil Society", **Current**, S:359, Ocak 1994, s.29.

⁴ Nazif Akçalı; **Çağdaş Siyasi Rejimler**, Bilgehan Basımevi, İzmir, 1989, s.27-28.

kurallarına dayalı hukuk devleti anlayışının bir uzantısıdır. Tüm bu sayılan ilke ve mekanizmalar demokrasinin standartları olarak kabul edildiğinde, standartların yüksek olduğu ülkelerde demokrasinin bir siyasal aygıttan çok, toplumsal bir yaşam tarzı haline dönüştüğü görülür. Standartların nisbeten düşük olduğu örneklerde ise demokrasi sadece bir hükümet ve onun işleyiş şekline indirgenir. Demokrasinin toplumsal bir yaşam tarzı haline gelmesi ise, ancak onun bir idealler ve değerler bütünü olarak toplum tarafından benimsenmesiyle mümkün olur. Demokrasi konusundaki kuramlar ne kadar ayrıntılı, görüşler ne kadar farklı olursa olsun, bugün hakim olan kurulu demokrasilerin karşısında, geçerli, sistematik ve genel kabul görmüş bir alternatifi -henüz- yokluğu ve otoriter yönetimler karşısında demokrasinin tercih edilir alternatif olma özelliğini koruması veridir. Demokratik olmayan bir siyasal-toplumsal yapıdan demokratik olana doğru arayış ve evrimi besleyen en önemli kaynak; otoriter bir yönetim sistemi altında yaşayan milyonlarca insanın demokrasiye ilişkin umutlarıdır.

Gruplararası çatışmaları yönlendiren ve sona erdiren özel bir sistem olarak kabul edildiğinde, demokrasi onu diğer siyasal düzenlerden ayıran bir dizi özelliğe sahiptir⁵. Bunlar; çatışan çıkarların varlığı ve bu çıkarların kendilerini gerçekleştirmek için kurumsal garantilere sahip örgütler kurabilmesi, çatışmaların önceden belirlenmiş katılım ve eylem pratikleri kurallarına göre yönlendirilmesi ve sona erdirilmesi, güç kullanımının evrensel olarak belirlenmiş kurallara göre düzenlenmesi, her bir grubun sonuçlarına katlanacakları önemli stratejiler arasında tercih hakkına sahip olması ve demokratik çatışmanın çıktılarının belli sınırlar içinde gerçekleşmesidir. Demokrasi bir siyasal sistem olarak siyasal iktidarın örgütlenmesini belirlerken, aynı zamanda belirli grupların kendi özgül çıkarlarını gerçekleştirme kapasitelerini de belirler. Hangi çıkarların ne kadarının tamamen, ne kadarının kısmen tatmin edileceğine, hangi çıkarların ise tatmininin imkansız olduğuna ilişkin bu belirlemeyi daha başlangıçta ekonomik, ideolojik ve diğer kaynakların dağıtımını yoluyla yapar. Özel çıkarların gerçekleşme olasılıklarını belirleyen faktörler, seçim sistemi, hukuki süreçler, toplu pazarlık düzenlemeleri, kitle iletişim araçlarına ulaşımı düzenleyen yasalar ve toprak

⁵ Adam Przeworski; "Some Problems In The Study Of The Transition To Democracy", Der.Guillermo O'Donnel, Philippe C.Schmitter, Laurence Whitehead, **Transition From Authoritarian Rule: Comparative Perspectives**, John Hopkins University Press, Baltimore, 1986, s.56-57.

kullanımı ile benzeridir. Przeworski'ye göre, demokrasiyi kurabilmek için toplumsal yaşamın bütünü ototer ideolojik projeden kurtarmak gerekir⁶. Przeworski'nin kapitalist devlet bağlamında açıklamaya çalıştığı yukarıdaki şekliyle, sürekli varolan - ve varolacak- çatışmaları kurumsallaştırmanın yollarından biri olarak ele alındığında, demokrasinin aynı zamanda özel grupların kendi çıkarlarını gerçekleştirme kapasitesinden, özel kurumsal düzenlemelerden ve çatışmaların sonuçlarından da etkileneceği açıktır. Özellikle örgütlenmeye ilişkin teminatlar, parlamento, partiler ve seçimler aracılığıyla iktidarın dağıtım şekli çatışan çıkarların korunması ve siyasal alana eklenmesinde oldukça önemli rol oynar.

Demokrasiyi siyasal bir mekanizma olarak ele alan yaklaşımlarda kavramsallaştırmanın merkezi, bu mekanizmanın siyasal iktidara sahip olan yöneticilerin bu iktidarı kendi bireysel amaçlarını gerçekleştirme amacıyla kullanmalarına engel olmayı sağlamasıdır. İktidarın bu tür kullanımı, iktidarın yağmalanması veya şüpheli şekilde el değiştirmesine imkan veren süreçlerin ortaya çıkmasıyla belirir. Keane, demokratik sistemlerde iktidarın dağılımının karar-alma kurallarıyla çerçelenmiş bir siyasal yarışmanın sonuçlarını yansıtmaya eğiliminde olduğunu, bu nedenle de çatışma ve uzlaşmanın kurumsallaştığını, iktidarın kişisellikten uzaklaştığını belirtir⁷. Bu noktada “siyasal iktidarın kullanımını sınırlayan ve kurumsallaştıran bir mekanizma” olarak demokrasi, aynı zamanda çıkarların rekabetini uzlaştıran, yani çatışmaları uzlaştıran bir yöntemdir.

Schumpeter ise demokrasi'ye, “özgürlük, eşitlik, adalet katılım gibi birtakım değerlerin gerçekleştirilmesini amaçlayan ve tüm toplumsal yaşamı kucaklayan bir örgütlenme tarzı olarak” değil, değer yargılarından arındırılmış bir şekilde sadece **bir hükümet kurma metodu** olarak bakmaktadır⁸. Bu yaklaşım demokrasinin salt kapitalist, gelişmiş toplumlara özgü sayılmasını engelleyerek, alanını genişletirken, onun idealist bir toplumsal değer olarak varlığını yadsır.

⁶ A.g.m., s.58.

⁷ John Keane; “Introduction”, **Democracy And Dictatorship: The Nature And Limits Of State Power**, Norberto Bobbio,İng.Çev.Peter Keneally, Polity Press, U.K., 1989, s.x.

⁸ Joseph A.Schumpeter; **Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi**, Çev.R.Tınaz, C:II, Varlık, İstanbul, 1971, s.159'dan Aktaran Levent Köker; **İki Farklı Siyaset:Bilgi Teorisi-Siyaset Bilimi İlişkileri Açısından Pozitivizm Ve Eleştirel Teori**, 1.Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1990, s.41.

Demokrasiyi salt bir yönetim biçimi olarak tanımlamak istemeyenlerden Wolin'e göre, demokrasi sıradan yurttaşın siyasal potansiyeli ile ilgili bir projedir. Bu siyasal potansiyelin temel belirleyicisi ise modern ulus-devletin çizdiği sınırlardır⁹. Sınırlar metaforu çerçevesinde anayasal demokrasinin kapsamını açıklamaya çalışan Wolin'in önemli gördüğü sorun; sınırların nasıl belirleneceği, sınırlanmış alanın nasıl doldurulacağı veya yapılandırılacağı, bu dolgu veya yapının demokrasi ve demokrasiden beklentilerle nasıl ilişkilendirileceğidir. Dikkat edilirse, bu sorunlar doğrudan doğruya devlet-toplum ilişkisinin belirlenmesine gönderme yapar. Bugün tartışılan konuların gizli bir sınırını çizmesi, demokrasiden ne beklendiğini göstermesi açısından ilginçtir.

Demokrasi kavramını daha iyi anlamak için, karşıtlıklardan veya genellemelerden yararlanabiliriz. Bu konuda bize yardımcı olacak genellemelerden biri; doğrudan veya katılımcı demokrasi ile liberal veya temsili demokrasi arasındaki ayrımdır¹⁰. Yurttaşların siyasal alana dahil olma, siyaset yapma, siyasal konularda karar alma sürecine katılmalarına ilişkin konumlarını belirleyen bu ayrımındaki ilk tanım, yurttaşların kamu işleri hakkındaki karar alma sürecine bireysel olarak doğrudan katılmasını ifade eder. İlk uygulama örnekleri Antik Yunan şehir devletlerine kadar indirilen doğrudan demokrasi -günümüz ortalama kent büyüklüğü düşünüldüğünde- ancak, oldukça az (birkaç bin) sayıda insanın yaşadığı yerlerde uygulanabilir özelliğe sahiptir. Antikitenin küçük şehir devletlerinde uygulandığı haliyle **doğrudan** özelliği olan, ancak **demokratikliği** şüphe götüren doğrudan demokrasi, günümüzde ulaşılacak ve gerçekleştirilmek istenen ideal tip olarak demokrasi kuramlarındaki ayrıcalıklı yerini halen korumaktadır.

Liberal veya temsili demokrasi sistemi ise, siyasal kuralları yapma yetkisinin yurttaşların görüş veya çıkarlarını temsil yükümlülüğü altındaki **seçilmiş** kişilere verildiği sistemdir¹¹. Weber, Schumpeter ve Dahl gibi plüralist yazarlar, liberal demokratik geleneğin **koruyucu ve temsili** boyutunu vurgulayarak, liberal demokrasinin bireysel özgürlüklerin devlet iktidarına karşı korunması, yarışmacı

⁹ Sheldon S. Wolin; "Fugitive Democracy", *Constellations*, C:1, S:1, Nisan, 1994, s.11-13.

¹⁰ David Held; "New Forms Of Democracy ?", Der.David Held, Christopher Pollitt, *New Forms Of Democracy*, Sage Publications, London, 1986, s.7.

¹¹ A.g.m., s.7.

siyasal partiler ve açık seçimlerle eşanlı olduunu ileri sürerler. Burada demokrasi öncelikli olarak, seçmenlere kendilerini yöneten elitin iktidarı kullanım şekli üzerinde periyodik bir veto hakkının verilmesiyle tanımlanır¹².

Doğrudan demokrasi-temsili demokrasi paralelindeki bir başka ayırım, Barber'ın **ideal tip demokratik rejimler** tipolojisidir. Barber'ın tipolojisinde de demokratik rejimler doğrudan demokrasi ve temsili demokrasi olarak iki ana grupta toplanır. Doğrudan demokrasi kendi içinde **birlikçi demokrasi** ve **güçlü demokrasi** olmak üzere iki alt gruba ayrılır. Temsili demokrasinin alt grupları ise, **otoriter temsili demokrasi**, **hukuki temsili demokrasi** ve **çoğulcu temsili demokrasi**'dir. Barber tüm bu demokrasi tiplerini siyasal tarz, değer, kurumsal eğilim, yurttaşlığın durumu, yönetim hali ve siyasetin "bağımsız temel"inin dayanağı gibi kriterler açısından değerlendirerek¹³, temsili demokrasiyi **cılız demokrasi** olarak nitelendirmekte ve doğrudan demokrasinin bilinçlenmiş yurttaş katılımına dayalı **güçlü demokrasi** tipini önermektedir.

¹² Günümüzde ulus düzeyinde halkın yönetime doğrudan katılımını sağlayacak teknolojiler henüz tam anlamıyla gelişmediği için (teknolojik açıdan gelişmiş Batı ülkelerinde digital demokrasi'den söz edilmesine, internet veya yerel network ağları aracılığıyla katılımı sağlama yönünde bir kaç denemenin varlığı bilinmesine karşın, bunların tam anlamıyla uygulanabilir olduğunu söylemek mümkün değildir), temsili demokrasi yaşanan krize rağmen tek uygulanabilir alternatif gibi görünmektedir. Bu alternatif çerçevesindeki tartışmalar demokrasinin yaygınlaştırılmasına ilişkin sorunun katılımcı bir modelden ziyade, ulus düzeyinde yarışmacı-çoğulcu bir modelin (siyasetin) zorunluluğunun kimler tarafından kabul edileceğine odaklandığını kabul eder Margareth Kiloh; "Industrial Democracy", New Forms Of..., a.g.e., s.19-20.

¹³ Barber'ın ideal tip sınıflandırmasına göre, **otoriter temsili demokrasi**'nin siyasal tarzı otorite (iktidar/himmet)', değer'i düzen, kurumsal eğilimi yürütme, yurttaş hali itaatkar-birleştirilmiş yurttaş tipi, yönetim hali merkezi/etkin, siyasetin bağımsız temeli ise soylu yükümlülükler ve hikmet'e dayanmaktadır. **Hukuki temsili demokrasi** ise siyasal tarz olarak yargıç kararı ve hüküm'e, değer olarak hak'ka, kurumsal eğilim olarak yargı'ya, yurttaş tipi olarak itaatkar-bölünmüş yurttaş tipine, merkezi ve sınırlı bir yönetim tarzına, doğal hak ve yüce hukuk kavramından kaynaklanan bağımsız siyasal temele sahiptir. Pazarlık ve Alışveriş'e dayalı siyasal tarza sahip **çoğulcu temsili demokrasi** ise özgürlük değerine, yasama'ya eğilimli kurumsal yapıya, etkin ve bölünmüş yurttaş tipine, ademimerkezi ve etkin yönetim biçimine, görünmez el, doğal eşitlik ve piyasa kurallarından kaynaklanan bağımsız siyasal temel'e sahiptir. Doğrudan demokrasi tiplerinden olan **Birlikçi demokrasi** uzlaşmacı tarzda siyasete, birlik değerine, simgesel kurumsal yapıya, etkin-birleştirilmiş yurttaş tipine, merkezi ve etkin yönetim biçimine ve kolektif genel iradedden kaynaklanan bağımsız siyasal temel'e dayanırken, Barber'ın kuvvetle savunduğu **güçlü demokrasi** katılımcı tarzda siyasete, değer olarak eylemliliğe, popülist kurumsal eğilime, etkin-merkezileşen yurttaş haline, ademimerkezileşen etkin yönetim tipine dayanmakta, ancak siyasetin bağımsız bir temeli (öncülü, önkabulü) bulunmamaktadır. Benjamin Barber; **Güçlü Demokrasi: Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset**, Çev.Mehmet Beşikçi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s.184-200.

Modern devlet ve demokrasiye ilişkin kuramlara baktığımızda, bunların iki ana gelenek etrafında biçimlendiği görülür. Liberal demokrasi kuramı ekseninde biçimlenen gelenek, burjuva sınıfı öncülüğünde aristokratların doğal yönetme ayrıcalıklarını ellerinden almak üzere başlatılan, özgürlük ve eşitlik ilkelerinin uzantısı bir yasal eşitlik ilkesine dayanan demokrasi anlayışını savunur. Bu anlayışın tarih içindeki evrimi, özellikle kapitalizmin başarısına paralel olarak başarı kazanması siyasal liberalizm ve liberal demokrasi kavramlarını terminolojiye dahil etmiştir. Liberal demokrasinin genel oy ilkesi, geniş toplumsal kesimlere dayanma ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Liberal demokrasi teorisyenleri **özel mülkiyet**'i sosyal düzenin yapı taşı olarak görürler ve bu sosyal düzen içinde demokratik siyasal usuller bireysel hakları devlet tiranlığına karşı koruyacak zorunlu bir araçtır¹⁴. Bu bölümün başında saydığımız “demokrasi” önekli kavramların büyük kısmının merkezini “liberal demokrasi” ana eksenini oluşturur. Modern kapitalist devletin dayandığı liberal demokrasi felsefesi çerçevesindeki tartışmalarda da bu ana eksenini görmek mümkündür.

Diğer terim olan Marksist demokrasi ise, sosyalist ideoloji çerçevesinde işçi sınıfının öncülüğünde kurulacak bir demokrasi tipi önerir. Sosyalist teorisyenler özel mülkiyet ve onu sürdürecektir siyasal sistemi ekonomik ve siyasal demokrasinin gerçekleştirilmesinin önünde engel olarak görürler¹⁵. Marksçı kuramlar modern devletin yürütme organının, aslında “bütün burjuvazinin ortak işlerini idare eden bir komiteden” ibaret olduğunu vurgular. Lenin'in **burjuva demokrasisi** ismini verdiği liberal demokrasi, kapitalistlerin çıkarlarına hizmet etmesi, kapalı ve gizli (sınıf farklılıklarını gizleyen) doğası, karar alma ve yönetimde kitlelerin desteğini almadaki başarısızlığı açısından eleştirilirken; işçilerin ve sömürülen halkların doğrudan kendi kurumları olan sovyet-tipi organlara dayalı **proleterya demokrasisi**, burjuva demokrasisinin ciddi sınırlamalarının üstesinden gelebilecek tek yönetim tarzı olarak savunulur¹⁶. Ancak marksist demokrasi anlayışının kendisi de, siyasal parti ve rekabete yer vermemesi nedeniyle **tekelci demokrasi** olarak isimlendirilerek,

¹⁴ Kiloh; a.g.m., s.17.

¹⁵ A.g.m., s.17.

¹⁶ I. V. Lenin; The Proletarian Revolution And The Renegade Kautsky'den Aktaran Geoff Hodgson; **Sosyalizm Ve Parlamenter Demokrasi**, Çev.Ahmet Demirel, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, s.24.

eleştirilmekten kurtulamamıştır. Marksist demokrasi çağdaş gelişmelerin onu bir anlamda sürüklediği noktada, bir yandan kamusal taleplerin ortaya çıkmasına izin vermeyen, kendi baskıcı, monolitik ve bürokratik yapılarını dönüştürme, diğer yandan girilen kriz ortamında liberal demokrasi alternatifi karşısında insanların Marksist demokrasinin gerçekleştiremeyeceğine ilişkin umutsuzluklarını umuda döndürme arayışı içindedir¹⁷. Bu yaklaşımın günümüze kalan en önemli mirası, kapitalist toplum ve burjuvazinin (liberal demokrasinin) oldukça etkili ve kapsamlı eleştirisidir. İlk bölümde sözettiğimiz devlet-sivil toplum arasındaki ilişkilerin demokratik bir tarzda ayrılması, korunması ve dönüştürülmesi yönündeki arayışların temel çıkış noktası da aslında Marksist demokrasi taraftarlarının çekindikleri, kötüledikleri sermaye iktidarının yerini bugün büyük ölçüde otoriter devletin almasıdır¹⁸.

Yukarıdaki iki ana yaklaşım arasındaki temel farkı **özel mülkiyet**'in konumu oluşturmaktadır. Liberal demokrasi özel mülkiyet hakkını temel bireysel haklar arasına yerleştirip, devlet ve diğer mütecaviz bireylere karşı korunması gereğini demokrasinin temel işlevi olarak gösterirken, sosyalist demokrasi anlayışına göre liberal demokrasinin özel mülkiyet yaklaşımı aslında sınıfsal, cinsî ve ırkî eşitsizlikleri gizleyerek bunların artmasına yol açmaktadır.

Verili durumlar ve yukarıdaki yaklaşımlar bağlamında demokrasinin burada bizi ilgilendiren yönü; devlet ile toplum ilişkilerini düzenleyen mekanizmalardan biri olmasıdır. Bu mekanizma kimi zaman bir siyasal mekanizmaya, kimi zaman toplumsal değerler sistemine gönderme yapar. İnsanlığın genel arayış macerasına baktığımızda, demokrasi kavramı etrafındaki devlet-toplum ilişkilerinin temel kuramsal çerçevesini liberal demokrasi ve onun eleştirisi bağlamında görmek mümkündür. Varolan terminoloji yığınının genel olarak bakılacak olursa da, demokrasi kavramının bizi ikilemler dizgesini incelemeye ittiğini söyleyebiliriz. Bu ikilemleri oluşturan kavrayışlar benzer sorunları ele almalarına karşın kolayca birbirlerinin yerine konulamayacağı gibi, içerik olarak da farklı çıkış noktalarına sahiptirler. Örneğin, liberal demokrasi-radikal

¹⁷ Bu arayış ve dönüştürme çabaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahir Sayın; **Komün'den Ekime, Ekim'den Bugüne Sosyalist Demokrasi**, Der. Mustafa Yavuz, Devinim Yayıncılık, İstanbul, 1993; Mehmet Gündüz; **Bürokrasi Ve Sosyalist Demokrasi**, Koral Yayınları, İstanbul, 1990.

¹⁸ Anne Phillips; **Demokrasinin Cinsiyeti**, Çev. Alev Türker, Metis Yayınları, İstanbul, 1995, s.24.

demokrasi arasında yapılacak bir ayrım Phillips'in de belirttiği üzere¹⁹; ne doğrudan demokrasi-temsili demokrasi ayrımına, ne Macpherson'un korumacı demokrasi-gelişimci demokrasi ayrımına, ne Mansbridge'in muhalif demokrasi-üniter demokrasi ayrımına, ne de Barber'ın yukarıda sözünü ettiğimiz cılız demokrasi-güçlü demokrasi ayrımına denk düşer. Ama ortak olan bir şey var ki, o da tüm bu ikilemlerin aslında liberal demokrasinin alternatifleri arasındaki bir arayışı yansıttığıdır. Bu nedenle biz de ilkin liberal demokrasi kuramında devlet-toplum -daha doğru bir ifade ile devlet-birey- ilişkilerini inceleyecek, daha sonra liberal demokrasi kuramına yöneltilen eleştiriler çerçevesinde devlet-toplum ilişkisi arayışlarına yer vereceğiz.

I.2. Liberal Demokrasi Kuramında Devlet-Sivil Toplum İlişkisi

Siyasal bir mekanizma ya da iktidarın belirlenmesi yöntemi olarak ele alındığında, "İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı toplumlarında varolan siyasal kurumları, bu kurumları güvence altına alan hukuk kurallarını ve bu kurum ile kurallar içinde işlemekte olan siyasal süreci anlatmak üzere" kullanılan liberal demokrasi kavramı, "genel ve eşit oy ilkesini, düzenli aralıklarla yapılan gizli oy ve açık sayımlı seçimlerle siyasal iktidarın el değiştirebilmesini, halkın temsil edildiği kurumların (parlamento gibi) varlığını, hukukun üstünlüğünü (ve dolayısıyla yargı erkinin bağımsızlığını), düşünce, anlatım ve örgütlenme özgürlüğünü"²⁰ ifade eder.

Demokratikleşme perspektifinden devlet-toplum ilişkileri üzerine bir zihinsel faaliyet, aslında dikkatimizi insan doğası, siyasal iktidarın (devletin) rolü, toplumun ekonomik, siyasal, kamusal ve özel alanları arasındaki ilişkilere yöneltir. Klâsik liberalizmin, aydınlanma çağıının arka-plânı, ekonomi bilimi alanındaki gelişmelerin de desteğiyle giderek kendini geliştirmiştir. Kaynağı doğal hukuk geleneğine (Hobbes, Locke ve Rousseau'ya) kadar uzatılabilen sosyal sözleşme ve anayasal yönetim teorilerine dayanan klâsik liberalizm, bu doğal gelişme süreci içinde piyasa ekonomisi ve sözleşme özgürlüğünü içeren kapitalizm ile eklemlenmiştir.

Sosyal sözleşme teorisinin liberal demokrasi kuramına en önemli katkısı, "insanları bir ödevle -devlete- bağlamanın, onların kendi iradelerine dayanan bir söz

¹⁹ A.g.e., s.25.

²⁰ Levent Köker, *Demokrasi Üzerine Yazılar*, İmge Kitabevi, İstanbul, 1992, s.29.

verme'den türetilebileceği"²¹ fikrine dayandırılmasıdır. Bu türden bir belirleme, devletin, dolayısıyla da onun yönetimi altındaki insanların tabi olacağı kuralların bireyler tarafından kendi iradeleriyle tercih edileceğini göstermesi açısından önemlidir. Bir başka ifadeyle, sosyal sözleşme yaklaşımı bireyi ve toplumu devletin önüne koymaktadır. Devlet bireylerin isteklerini, güvenlik gibi ihtiyaçlarını karşıladığı ölçüde, bireyler devletin otoritesini kabul edeceklerdir. Anayasal yönetim kuramı ise devletin sınırlanmasına ilişkin çabaların temel çıkış noktası olarak, devlet karşısında bireylerin hak ve özgürlüklerinin koruyucu hukuk şemsiyesi altına alınması işlevini görür. Piyasa ekonomisi yaklaşımı ve sözleşme özgürlüğü de bu şemsiyenin işlevlerinin pekiştirilmesini sağlar.

19.yüzyıla ait liberal demokrasi kuramı, ekonomik rekabet ve özgür değişim kurallarına bağlı olarak, tüm bireysel çıkarların sağlanmasına yönelik hakların korunması amacıyla, kamusal, siyasal alan ve ekonomik, özel alan arasındaki kesin ayrımın gerekliliğine dayanıyordu²². Bu yorum aynı zamanda modern kapitalist devletin dayandığı felsefi temelleri de biçimlendirmiştir. "Batı toplumlarının egemen siyasal sistemi olan liberal demokrasi, sanayileşmişlik ve adil gelir dağılımını sağlamış olmak, şehirleşme, okur-yazar oranının yükselişi gibi diğer toplumsal-kültürel göstergelerle birleşik bir biçimde **modern toplum** olarak tanımlanmış"²³ ve siyasal gelişme teorisi çerçevesinde liberal demokrasi ile modern toplum birbirine eklemlenerek ulaşılmaması gereken **ideal tip** olarak gösterilmiştir.

Ortaya çıkışından günümüze kapitalist toplumların geçirdiği evrime bağlı olarak kendi içinde evrim yaşayan liberal kuramda, "sosyal liberalizm", "neo-liberalizm", "kamu tercihi teorisi" ve "yeni refah devleti teorileri" geliştirilmiştir. Liberalizmin günümüzdeki şekli olarak nitelendirilen Neo-Liberalizmin siyasal ve ekonomik yaşama ilişkin temel ilkeleri; bireyselliğin değeri ve insan hakları, piyasa ekonomisi, sınırlı devlet, hukuk devleti ve liberal rasyonalizmdir²⁴. Rasyonel birey ve rasyonel toplum imgesine dayanan liberal kuram, toplumu özel bireyler arasındaki piyasa yapılanmalı

²¹ Mustafa Erdoğan; **Liberal Toplum, Liberal Siyaset**, 1.Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993, s.22.

²² Kiloh; **a.g.m.**, s.17.

²³ Köker; **İki Farklı...**, **a.g.e.**, s.37.

²⁴ Bu ilkelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.Erdoğan; **a.g.e.**, s.37-46.

ağların etkileşimi olarak, demokratik süreci de yönetimin toplum ihtiyaçlarına göre programlamanın başarımı olarak görür²⁵. Liberal ve demokratik geleneğin 19.yüzyılda bulunduğu yer olarak beliren modern devlet yapısı, içinde siyasal modernite ile toplumsal moderniteyi, yani giderek büyüyen kapitalist üretim ilişkilerinin hegemonyası altında işleyen modernleşme sürecini birarada barındırır²⁶.

Modern kapitalist devlet tanımlaması, içinde belki de ilk bakışta farkedilemeyen- üç temel unsuru içerir. Modernitenin siyasal projesini ifade eden baştaki “modern” nitelemesi, kapitalizm ve demokrasiyi içselleştirmiş muğlak bir “liberalizm” kavramına gönderme yapar. Ancak bu noktada **liberal ve demokratik** geleneği birbirinden ayırmak gerekir²⁷. Ekonomik insanın (Homo economicus’un) özgürleşimini ifade eden liberalleşme, bireylerin ekonomik faaliyetlerini devlete karşı koruyacak temel liberal değerleri ve insan haklarını kapsar. Tarihsel olarak liberalizmin doğuşu demokratikleşmenin ortaya çıkmasından daha önceye rastlar ve modern devletin doğuşu ile eşzamanlıdır. Siyasal insanın (Homo politicus’un) özgürleşimi olan demokratikleşme ise, siyasal karar alma süreçlerine yurttaşların katılımı yoluyla iktidar monopolünün kırıldığı radikal bir değişim olarak tanımlanır. Neo-liberalizmin öncülerinden Hayek de liberalizm ve demokrasi’yi birbirinden ayırarak, liberalizmi “yasanın ne olması gerektiğine ilişkin” bir teori, demokrasiyi ise “yasanın ne olacağının belirlenme tarzına ilişkin” bir teori olarak niteler. Ona göre, demokrasi “başarılarıyla değerlendirilmesi gereken bir yöntem” iken, liberalizm “hükümetin alanına ve amacına ilişkin”²⁸ bir teodir. Agh ise, tarihsel deneyimin

²⁵ Jürgen Habermas; “Three Normative Models Of Democracy”, *Constellations*, C:1, S:1, Nisan 1994, s.1.

²⁶ Modernitenin siyasal düzeyi, toplumsal düzeydeki ilişkileri şekillendiren ve bunlara ilişkin semboller üreten düzey olarak tanımlanır. Mouffe’ye göre, demokrasi ile liberalizm, siyasal liberalizm ile ekonomik liberalizm arasındaki ayrıma dikkat edilmezse, modernitenin savunması bizi Kuzey Atlantik demokrasilerinin kurum ve pratiklerinin “saf ve basit savunmasına sürüklenme” tehlikesini içerir. Chantal Mouffe; “Radikal Demokrasi: Modern mi, Postmodern mi?”, Der.(Çev).Mehmet Küçük, *Modernite Versus Postmodernite*, Vadi Yayınları, Ankara, 1993, s.183, 184.

²⁷ A.g.m., s.183. Erdoğan ise, çağdaş demokrasinin içeriğinin liberalizmin değerlerinden oluşması nedeniyle bunların ayrılması durumunda yöneticileri yönetenlerin seçmesi dışında bir şey kalmayacağını, yani demokrasinin sonuçta bir yönetim metoduna indirgeneceğini ileri sürmektedir. Erdoğan; a.g.e., s.39.

²⁸ Anthony de Crespigny; “F.A.Hayek, İlerleme İçin Özgürlük”, Çev.Huri Türsan, Der.Anthony de Crespigny, Kenneth R.Minogue, *Çağdaş Siyaset Felsefecileri*, 2.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s.72.

paradoksal bir etki gösterdiğini ileri sürerek, liberalleşme bir kere başladığında onun demokratikleşmeye doğru gelişme dinamiğini durdurmanın çok zor olduğunu belirtir. Çünkü liberalizm sonunda sivil toplumun doğuşuna ve demokratikleşme isteklerinin ortaya çıkışına öncülük edecektir²⁹. Bu tartışmalara bakarak, liberal demokrasi kuramının, liberalizm ve demokrasiyi birbirine eklemleyerek, liberalizmin ekonomik sistemi olan kapitalist sisteme göre yapılanmış modern kapitalist devlette iktidarın ne olması ve nasıl işlemesi gerektiğine ilişkin yaklaşımları bütünleştiren bir kuram olma niteliğine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Liberal demokrasi en genel sınırlar içinde, tüm vatandaşların sahip olduğu genel oy verme ve siyasal örgütlenme hakkını, devlet-birey ilişkilerinin hukukun üstünlüğü ilkesi çerçevesinde düzenlenmesini, bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını sağlayan bir hukuk devletine sahip olmayı ve toplumun çoğulculuğunu kabul eden bir sisteme³⁰ gönderme yapar. “Piyasa dışı bir toplumun bağlarından ve korumacılığından kopmuş, herkesin kendi başına kaldığı piyasa toplumunda bireysel özgürlükleri güvence altına alabilecek tek kurum devlettir; devlet, piyasanın parçalara bölücü etkisinin toplumu çözmesini önleyecek güçte olmalıdır”³¹ diyen Macpherson’a göre, başlangıçta salt birbirinin yerine geçebilen partiler sistemi ile devlet gücünün keyfi kullanımını denetleme, üretim araçlarını denetleyenlerin çıkarlarını koruma ve uyumlaştırma amacıyla ortaya çıkan liberal devlet, zaman içinde alttan gelen baskılarla demokratikleşirken, demokrasi de giderek liberalleşmiştir³². Anlaşılacağı üzere liberal demokrasi geleneğinde devlet, piyasaya mühadale etmeksizin bireylerin hak ve özgürlüklerini güvenceye alan kurum iken, bireyler de rekabetçi bir partiler sistemi aracılığıyla siyasal iktidarın keyfi kullanımını denetler. Bu sistem içinde devlet-toplum ilişkisini düzenleyen temel mekanizma **temsil** kurumudur.

Temsil kurumunun işleyişi ise, devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkiyi büyük ölçüde belirler. Liberal demokrasi kuramında devletin ekonomik düzeni olan kapitalist

²⁹ Attila Agh; “Basic Democratic Values And Political Realities In East Central Europe”, elektronik versiyonu için bkz. <http://april.libpm.serpukhov.su/friends/education/audem93/agh.html>, s.1.

³⁰ E.Fuat Keyman; “Nasıl Bir Liberal Demokrasi”, *Diyalog*, S:1, 1996/1, Türk Demokrasi Vakfı, s.98.

³¹ C.B.Macpherson; “Halévy’s Century Revisited”, *Science And Society*, C:31, S:1, Kış 1967, s.43’den Aktaran Michael A.Weinstein; “C.B.Macpherson: Demokrasi Ve Liberalizmin Kökleri”, *Çağdaş Siyaset ...*, a.g.e., s.254.

³² A.g.m., s.254.

sisteme değer atfedilir ve ekonomik etkinliğin maksimize edilmesi arayışında ilk koşul olarak sivil toplumun devlet karşısında özgürleşmesi gösterilir. Bu koşul ise, ancak bir kültürel alan çok sayıda siyasal birim arasında bölündüğünde gerçekleşir. Tüm bu önermelerin sonuç verebilmesi için, “değerler sisteminin, dinsel, askeri ve geleneksel siyasal değerler aleyhine değişmesi ve ihtiyaçların serbestleşmesi”³³ beklenir. Sayılan koşulların gerçekleşmesi için de devlet **siyaseti** kullanarak birtakım eylemlerde, toplumsal yaşama müdahalelerde bulunur.

Bu noktada kısa bir geri-dönüş yaparsak, devletlerin doğuş sürecinin genellikle çiftçilik, hayvancılık, zanaat, ticaret alanındaki ileri toplumsal işbölümünün ve farklılaşmış iki sınıfın (alt katman-üst katman) ortaya çıkışı ile eşzamanlı olduğunu söyleyebiliriz³⁴. Devlet; **siyaset** aracılığıyla ortak çıkara hizmet eden üretim biçimlerini düzenleme işlevi, egemen sınıf çıkarına hizmet eden üretim ilişkilerini düzenleme işlevi ve kendi (devletin yönetici sınıfı) çıkarına hizmet işlevi olmak üzere üç farklı işlevi yerine getirir³⁵. Devletin bu işlevlerini “nasıl” yerine getirdiği sorusu, devletin kullandığı **araçları, üslupları, mekanizmaları ve biçimleri** gündeme getirir. Devletin kullandığı araçların incelenmesi, “devletin en çok hangi alanlara karıştığını” ortaya koymaya yardım edebilir. Araçların etkilerine göre sıralanması, devletin toplum üzerindeki denetim sınırlarını ölçmemize hizmet edebilir. Devletin üslubu (iktidarı kullanma şekli) egemen sınıfın kültürel durumuna, devlet araçlarının gelişmişliğine, yöneticilerin siyasal kültürüne, yönetici sınıfların özgül durumuna, egemen sınıfın göreceli gücüne bağlıdır. Yönetici personelin göreve gelmesine (veraset, atama, seçim, sınav vb), karar verme sürecine (oybirliği, seçim sistemi, gizli oy vb), kuralların uygulanmasına (mahkeme buyrukları, gözaltı, tutuklama vb), uyuşmazlıkların çözümüne (mahkeme kararları, hakemlik, temyiz yolları vb), hukuk kuralları yaratılmasına (anayasa, yasa yapımı, kararnameler vb) ilişkin mekanizmalar ise siyasetin “teknik” yönünü oluşturur. Sözkonusu mekanizmalar “özüml devletlerin gizli doğalarını siyasal yaşamın yüzeyinde yansıtan ampirik gerçekleri” şekillendirirken, sayılan araçlar, üsluplar ve mekanizmaların birleşerek oluşturduğu özüml yapı, devletin

³³ Jean Baechler; **Kapitalizmin Kökenleri**, Çev.Mehmet Ali Kılıçbay, 2.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.169.

³⁴ Cem Eroğul; **Devlet Nedir?**, 1.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s.69-70.

³⁵ Devletin sözkonusu üç işleviyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. A.g.e., s.23-42.

somut biçimini, rejimini³⁶ anlamamıza yardım eder. Liberal demokrasi kuramı bireylerin özel faaliyet alanlarının güvence altına alınması temeline dayandığı için, devletin toplum, özellikle özel alan üzerindeki denetim araçlarının asgari düzeyde olması beklenir. Çünkü, sözkonusu güvenceyi sağlamanın yolu devleti sınırlamaktan geçmektedir. Devletin üslubu koruyucu, devam ettirici ve yeniden üretici iken, devleti sınırlayacak ve denetleyecek mekanizmalar siyasal temsil, parlamentolar, siyasal partiler, seçimler vb. tekniklerle sağlanacaktır. Tüm bu düzenin sağlanması için gerekli **hukuk devleti** ilkesinin gerçekleştirilmesi ise, yasama organının etkinlik ve öneminin artmasına yol açmaktadır. Aslında biraz da bu nedenledir ki, liberal demokrasi ilk anda bir yönetim tekniği olarak algılanır.

Bu açıklamalara dayanarak, liberal demokrasi kuramının iki temel ilke üzerinde yükseldiği ileri sürülebilir: “Prosedürel düzeyde liberal demokrasi, siyasi, ekonomik ve sivil hakların korunması ve siyasal karar alma-sürecine eklenilerek yaşama geçirilmesi” ilkesine dayanırken, “toplumsal düzeyde, liberal demokrasi çoğulculuğu yaşama geçirecek bir **kamusal alan** üzerinde”³⁷ temellenir. Prosedürel düzeydeki yapılanmaları, yani üslup, araç ve mekanizmaları ile liberal demokrasi, devlet karşısında toplumun bireylerinin marjinalleşmesini engelleyen, temsiliyeti sağlayan, bireylerin hak ve özgürlüklerini koruyan bir düzeni kurmaya çalışır. Toplumsal düzeydeki kamusal alan imgesi ise, çoğulculuğun varoluş mekânını simgeler.

Schmitt’e göre modern liberalizmin özü, onun devlet iktidarına beslediği derin antipatide yatar; bu anlamda parlamento devlet ile sivil toplum arasındaki dengeyi sağlayan kilit siyasal mekanizmadır. Açıklık ve tartışma ilkelerine dayanan, toplumsal ve siyasal uyumun garantörü olan bir parlamento, bir yandan devlet aygıtını ve yürütme organını müzakere ve yasama süreçlerine bağlı kılarken, diğer yandan sivil toplumdaki görüş farklılıklarını açık, adil ve barışçıl bir şekilde çözüme kavuşturmaya çalışır³⁸. Sivil toplumun etkinliği ve kendi kendini örgütleyebilme başarısı, büyük oranda sivil toplumun örgütlenme ve eylem özgürlüklerinin etkili bir parlamentoda

³⁶ A.g.e., s.35-37.

³⁷ A.Giddens; *Beyond Left And Right*, Polity, London, 1994 ve David Held; *Cosmopoliton Democracy*, Polity, London, 1995’den aktaran Keyman; a.g.m., s.98.

³⁸ John Keane; *Demokrasi Ve Sivil Toplum*, Çev.Necmi Erdoğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s.205.

savunulmasına bağlıdır. Unutulmamalıdır ki Nazi Almanyası'nda da parlamento vardı ve yasalar yapıyordu. Dolayısıyla, "hukuk siyaseti aracılığıyla toplumun kontrol edilmeyen veya edilemeyen yasamanın saldırılarına karşı korunması ihtiyacı vardır"³⁹. Görüldüğü üzere, liberal demokrasi kuramında parlamento ve diğer temsili kurumlar, devlet ile sivil toplum, siyasal alan ile kamusal alanlar arasındaki denge merkezleri ve aracı kurumlardır.

Devleti bireylerin temel hak ve özgürlüklerini güvence altına alan bir kurum olarak gören liberal demokrasi kuramında, devlet ile bireysel özgürlük arasında bir çelişki vardır. Buna bağlı olarak da siyasal iktidar, yani devlet ile bireysel özgürlük arasında ters orantılı bir ilişki olduğu söylenebilir. Tam bu noktada siyasal temsil kurumları ve parlamento devreye girerek, bireyler (toplum) ile devlet arasında aracı rol oynama ve devlet iktidarını sınırlama işlevi görür.

I.3. Liberal Demokrasi Kuramına Yönelik Eleştiriler Ve Alternatif Proje Arayışları

Ekonomik ve siyasal liberalizm taraftarları her ne kadar devleti teknik bir hizmetkâra dönüştürmeye, onun optimal büyüklüğünü minimal düzeyde tutmaya çalışmışlarsa da, "kapitalizm, devletin güçlenmesini veya güçlü devlet yapılanması sürecini etkileyen" unsurlardan biri olarak⁴⁰, "devletin toplumun uzağına çekilmesi ve **yöneten** rolünün pekişmesi"⁴¹ yönünde etki yapmıştır. Yasal pozitivizm üzerine kurulu demokrasinin, verili kurumsal ve ekonomik ilişkileri kesinkes doğrulayan, haklılaştıran sosyolojik pozitivizme dönüşmesi bağlamında da gözlenen bu sonuç **yeniden feodalleşme** olarak isimlendirilir. Burada devlet "baba" ise, yurttaş "çocuk" konumundadır. Oysa demokratik hukuka dayalı devlet anlayışında babacan devlet iktidarının yeri yoktur⁴². Bu olgu aslında kapitalist sistemin yaşadığı krizin en açık görüntüsüdür. Batı'da kapitalizmin yaşadığı yapısal krizle ilintili olan refah devletinin

³⁹ Dick Howard; "Just Democracy", *Constellations*, C:2, S:3, Ocak 1996, s.335

⁴⁰ Mahçupyan'a göre "devletin denetlenemeyen ve zaptedilemeyen gücü"nü arttıran, "güçlü devlet yapılanması sürecini" etkileyen unsurlar, kapitalizm ve dünyanın ulus-devlet adı altında farklı menfaat ve çıkar alanlarına bölünmesidir. Bu iki unsurun biraradalığı kitlelerin zihninde devletin zorunlu ve vazgeçilemez bir varlık olarak pekişmesini sağlayarak, onu "toplumun sahibi olmadığı bilgi ve yetkiyle donatmıştır". Etyen Mahçupyan; *İdeolojiler Ve Modernite*, 2.Baskı, Yol Yayınları, İstanbul, 1997, s.121-122.

⁴¹ A.g.e., s.120, 121.

⁴² Howard; a.g.m., s.336.

krizi, enflasyon, işsizlik ve benzeri ekonomik sorunların artışı ile uzlaşmacı siyasetin gücünü zayıflatan değişimler (muhalafetin yokluğu, iç şiddetin uluslararası alana taşınması, dar kurumsallaşma vb.), kuramcılar devlet-sivil toplum, devlet-ekonomi, kamusal alan-özel alan ve siyasal alan arasındaki ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesine yönelmiştir. Dolayısıyla da liberal demokrasi kuramına yönelik eleştirilerin hem içeriden (neo-liberallerden), hem de dışarıdan (neo-marksistler, feministler ve radikal demokratlardan) artmasına neden olmuştur.

Liberal demokrasi kuramına yönelik eleştirilerin merkezi odağını liberal birey ve yurttaşlık konusu oluşturur. Bu çerçevede devlet-toplum dikotomisinin nasıl aşılabacağı, yatay demokrasi örüntülerinin toplumda nasıl yaygınlaştırılacağı, devlet-sivil toplum ilişkisinin olası biçimlerinden yalnızca birisi olan demokrasiye nasıl ulaşılabacağı, demokrasi sürecini felç edici niteliğe sahip devlet müdahalelerinin nasıl önleneceği, yani demokratik kontrolün nasıl sağlanacağı, devletin karar alma mekanizmasının faaliyet alanının nereye kadar genişletilebileceği tartışılmaktadır. Ayrıca yeni yurttaşlık anlayışının hangi ilkeler üzerine oturması gerektiği, sivil toplumda ne tür kapitalizm sonrası mülkiyet düzenlemelerine gidilirse sivil toplumun aşırı genişletilmiş devlet iktidarına karşı daha kolay direnebileceği, devlet kurumlarının ve politikalarının demokratik karakterlerinin ve etkinliklerinin nasıl arttırılabileceği, hangi kurum tiplerinin sivil toplum ile devlet arasında en iyi şekilde “ulaklık”, “kuryelik” yapabileceği⁴³ gibi konular da tartışılan diğer olgulardır. Bu sorunların tümü bir yandan devlet iktidarının, diğer yandan da toplum içindeki sivil iktidar merkezlerinin yükselen demokratik talepler çerçevesinde yeniden yapılanmasıyla yakından ilişkilidir. Devlet ve sivil toplumun yeniden yapılanması için bir rehber oluşturmaya yönelik bu çabalar, aslında her iki kesimin faaliyet alanlarının demokratikleşmesi için de bir anahtar sunma olasılığı yüzünden büyük önem taşır.

Devlet-sivil toplum ve demokrasi ilişkisi açısından siyasal liberalizmin içerdiği “demokrasi” öncülü, bugün de baskın niteliğini korumakla birlikte, devlet ile toplum arasındaki ayrımın sonuçları tartışılmaktadır. Pateman devlet-sivil toplum arasındaki kesin ayrımın sonucunda, devletin gündelik yaşam pratik ve birliklerinden ayrılması düşüncesinin sonuçta devletin yurttaşın saygı göstermesi ve itaat etmesi gereken bir

⁴³ Keane; a.g.e., s.96.

özel aygıt türü olarak görülmesini makulleştirdiğini (olağanlaştırdığını) ileri sürer. Devlet ancak sivil toplum kurumları veya gündelik yaşam pratikleri tarafından ağ gibi sarılı ise, bağımsız bir otorite veya sınırları belirlenmiş tarafsız bir güç olabilir. Ne var ki, mevcut duruma göre devlet kaçınılmaz olarak toplumdaki, gündelik yaşamdaki eşitsizliklerin koruyucusu ve yeniden üreticisi durumundadır⁴⁴. Bir başka ifade ile, devletin sivil toplum ve kurumları tarafından kontrol edilmediği bir toplumsal pratikte devlet-sivil toplum ayrımının pek önemi yoktur. Bu yaklaşıma bağlı olarak, günümüz demokrasi kuramlarının ana ilgi odaklarından birini; devletin toplumu ne kadar sarıp sarmaladığı, sivil toplum ve özel yaşam alanlarına siyasetin dokunmadığı ne kadar alan bıraktığı konusundaki tartışmalar oluşturur.

Yine, liberal demokrasi kuramının toplulukçu eleştirisi (Habermas, Arendt, Rorty, Alasdair MacIntyre) siyasal iktidarı toplumdan ayırarak, “toplum (society) üyelerinin dışında, ele geçirilecek, korunacak ve uygulanacak bir nesne konumuna oturtulması”na karşı çıkarak, özgürlük ve siyasal iktidar kavramlarının topluluktan (community) bağımsız ele alınamayacağını, bu kavramların “topluluk üyelerinin sınırlandırılmamış ve çarpıtılmamış bir iletişim içinde ortaklaşa belirledikleri bir praxis”⁴⁵ olduğunu ileri sürer. Toplulukçu yaklaşım siyaseti fayda (çıkar) temeli yerine, “insanların anlaşmak üzere bir araya geldikleri topluluk” kavramına dayandırır. Liberal kurama yönelik eleştirel siyaset kuramı demokrasiyi salt bir siyasal düzen, ideal bir örgütlenme şekli olarak ele almamakla birlikte, onun temsili düzenlemelerini de dışlamamaktadır. Bu perspektiften demokrasinin temel sorunu; “her bir somut kurumsal düzenlemeler kümesi içinde, temel siyasal kararların, bu kararlardan etkilenecek olanların söylemsel irade oluşturma (discursive will-formation) içinde sınırlandırılmamış bir katılma olanağına sahip olmaları halinde anlaşmalarını”⁴⁶ sağlayacak kurumsal düzenlemelerin nasıl yapılacağıdır. Eleştirel siyaset kuramı biçimsel kurallar yanında, demokrasinin olabilirliğini katılım ve kararları etkileme

⁴⁴ Carole Pateman; *The Problem of Political Obligation: A Critique of Liberal Theory*, Polity Press, Cambridge, 1985, s.172-173’den Aktaran Held; “Introduction”..., a.g.m., s.4.

⁴⁵ Köker; *İki Farklı Siyaset...*, a.g.e., s.73. Praxis genel olarak eylem anlamında kullanılır. Praxis’in ifade ettiği eylem veya faaliyet “insanın kendi yarattığı (oluşturduğu, ürettiği), tarihsel ve beşeri dünyasını ve kendisini değiştirdiği (biçimlendirdiği) özgür, evrensel, yaratıcı etkinliği” olarak tanımlanır. A.g.e., s.75-76.

⁴⁶ Thomas McCarthy; *The Critical Theory of Jürgen Habermas*, Polity Press, Oxford, 1984, s.332’den Aktaran Köker; *İki Farklı Siyaset...*, a.g.e., s.77.

boyutlarını gerçekleştirmesine bağlayarak, kamusal alan ve kamusal tartışmanın denetleyici, eleştirel niteliğini ön plana çıkarmaktadır.

Liberal demokrasi kuramındaki devlet-toplum ilişkisinin belirgin çerçevesini; devlet ile bireyler arasındaki siyasal ilişkiyi kuran yurttaşlık nosyonunun düzenlenişi çizer. Kapitalist bir toplumun demokrasi anlayışında devlet siyasal yönetici aygıtı, toplum ise yurttaş nosyonu içinde biçimlendirilmiş, halkın genel iradesinin ifadesi olarak kabul edilen, atomize, soyut, görünüşte kanunlar önünde eşit ve özgür birey imgesine gönderme yapan ulusu ifade eder. Hem yurttaş, hem de ulus kavramları birer soyutlama olup, liberalizmin yurttaş vurgusu aslında “homo economicus” a, yani iktisadi insana gönderme yapar. Liberal devletin gelişim süreci içinde devlet tipi “jandarma devletten refah devletine doğru” ilerledikçe “iktisadi ve siyasi liberalizmin seyrine göre yurttaş tanımı da genişlemiştir”. Bireyin içinde yaşadığı topluma eklenmesinin, siyasal ve kamusal alanla kurduğu ilişkinin bir ifadesi olarak yurttaşlık, birey-yurttaş “devlet-sivil toplum-kamusal alan ekseninde oluşan gerilim hattının hem muhatabı hem de aktörü”⁴⁷ durumuna sokmaktadır. Modern ulus devlet, “ulusu oluşturan toplulukların özgüllüklerinin özel’in alanında varkalmasını ve bireylerin kamusal alanında yurttaşlık mantığına uymalarını gerektirir... Bireyin yurttaşlığının birlik, eşitlik, evrenselliği kamusala; buna karşılık insanın varoluşuna özgürce bir yön verdiği kimliklerin ve tikel gönderi kaynaklarının olumlanması özele aittir”⁴⁸. Modern ulus devlet bağlamında yurttaşlık nosyonunun milliyetçi üst kimlik tarafından belirlenmesi “kamusal alanı ulusal aidiyetin ayrıcalıklı bir biçimde ifade bulduğu, açıkça farklılaşmış bir alan” haline getirirken, “özel alan ve sivil toplum, ifadesinin kamusal alanda gayrimeşru olarak kabul edildiği bütün tikel değerlerle zenginleşti”⁴⁹. Bu gelişmeler sivil toplum alanını yurttaşlığın pratik alanı, yurttaşlık dışı (etnik, dinsel, dilsel, sosyal, kültürel, sınıfsal) tüm aidiyetlerin (kimliklerin) mekânı durumuna sokarken, kamusal alanı yurttaşlığın yasal statü alanı haline getirmiştir. Bu kurgu içinde, kamu özgürlüklerinin dernek kurma, dininin gereklerini özgürce yerine

⁴⁷ Füsün Üstel; “Devlet-Sivil Toplum-Kamusal Alan Ve Yurttaşlık”, *Birikim*, S:93-94, Ocak-Şubat 1997, s.127.

⁴⁸ Dominique Schnapper; *Yurttaşlar Cemaati -Modern Ulus Fikrine Dair*, Çev.Özlem Okur, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.11.

⁴⁹ Yves Deloye; “Etat, Nation et Identité Nationale: Pour Une Clarification Conceptuelle”, Der. Noelle Burgi, *Fractures de L’Etat-Nation*, Paris: Edition Kimé, 1994, s.157’den aktaran Üstel; *a.g.m.*, s.129.

getirme ya da kendi dilini konuşma serbestliğini vereceği kabul edilmekle birlikte, bu özgünlüklerin kamu alanı içinde belirgin bir siyasal kimlik oluşturmaması gerektiği, kamu alanının siyasal birimin ve ortak siyasal projenin alanı olarak kalması gerektiği ileri sürülür⁵⁰. Böylece sözkonusu alanlar arasında yurttaşlık faaliyet ve tezahürleri açısından bir farklılaşmayı ortaya çıkarmıştır. Bugün demokrasi kuramındaki tartışmaların odağı, devletin hedeflerinden bireylerin devlet karşısındaki haklarına kaymış, sivil haklar ve siyasal haklar birlikte ele alınır hale gelmiştir⁵¹. Buna bağlı olarak da liberal demokrasi kuramına yönelik eleştirel çalışmaların büyük kısmının, bireylerin devletten özerklikliğinin nasıl sağlanacağı -yurttaşlığın içeriğinin nasıl doldurulacağı-, katılımın nasıl arttırılacağı, bireylerin soyut özneler olmaktan nasıl kurtarılacağı, farklı kimlik (aidiyet) taleplerine nasıl cevap verileceğine ilişkin konularla ilgilendiği dikkat çeker.

Barber, “ihtiyaçlarının egemenliği altındaki bir insana” işaret eden liberal birey imgesinin, aslında “onu küçük, durağan, inatçı ve hepsinden önce bayağı olarak”⁵² betimlediğini ifade eder. Katılımın zevkini, yurttaşlar birliğinin yoldaşlığını, sürekli siyasal faaliyetin özerkliğini ve karşılıklı müzakereyi görmezden gelen bu imgenin aslında; “mahremiyetleri ve mülkiyetleri ile tanımlanan; ancak kim olduklarını belirlemekten aciz, haklar ve özgürlüklerle kurtarılan; fakat ahlaki bakımdan özerk failler olarak hareket edemeyen, hırs ve ihtiraslarla güdülenen; ancak mutluluğa ulaşmasını kolaylaştıran güçlerin ta kendisi tarafından mutsuz edilen bireyler”i ifade ettiğini belirtir. Ona göre, liberal teorideki kusursuz özgürlük pratikte umutsuzluğa, kusursuz bağımsızlık savunmasızlığa, kusursuz bireysellik fiili mahrumiyete, kusursuz mahremiyet dostluk kuramamaya, kusursuz temsil ise eylemlilik kırılması ve siyasal irade uyusukluğuna yol açmıştır. Bu nedenle “formel argümanda yararlı olan bir kurgunun gerçek dünyada tehlikeli bir yanılsama haline gelebileceğini”⁵³ ileri sürerek, cılız demokrasi olarak adlandırdığı liberal demokrasinin “olsa olsa durağan bir çıkarlar

⁵⁰ Schnapper; a.g.e., s.109.

⁵¹ Büşra Ersanlı Behar, “Siyasetin Alanı Ve Kimlik Hakkı:Farklılık, Karşıtlık, Ortaklık Ve Yurttaşlık”, *Toplum Ve Ekonomi*, S:8, Temmuz 1995, s.43.

⁵² Barber; a.g.e., s.54.

⁵³ A.g.e., s.137, 140.

siyaseti olduğunu, asla bir dönüşüm siyaseti değil; bir pazarlık ve mübadele siyaseti”⁵⁴ olduğunu savunur.

Barber’ın liberal demokrasinin maddeci, atomize, bölünmezlik özelliğine sahip, duyumcu, kıyaslanabilir ve dışlayımcı birey imgesi yerine önerdiği, “güçlü demokrasi”nin psişik ve tinsel bir varlık olarak birey imgesi, bölünebilirlik, kıyaslanamazlık, müştereklik ve amaçlılık gibi özelliklere sahiptir. Yurttaşlık ise ne kan, ne de sözleşme ile değil, ancak “ortak çatışmalara, ortak çözümler arayışına olan ortak ilgilerin ve ortak katılımın birbirine bağladığı komşuluk” nosyonu çerçevesinde şekillenen bir kavramdır⁵⁵. Son tahlilde Barber için halk yığını seçmenlerden, insan kalabalığını da yurttaşlar topluluğundan ayıran temel fark **siyasal bir fail** olabilme yeteneğine sahip yurttaşların varlığıdır. Katılımcı tarzda siyasetin temelini oluşturan bu yetenek yurttaşlar adına temsili yönetimi değil, yurttaşların özyönetimini ve bunu sağlayacak gündem oluşturma, tartışma, yasama ve siyaset yapma (ortak çalışma) süreçlerine yurttaşların sürekli katılımını sağlayacak kurumsal düzenlemelerin geliştirilmesini öngörür. Bu belirlemesiyle Barber’ın yurttaşlık nosyonu bir üst kimlik olmaktan çok, diğer kimlikler arasında onlarla eşit seviyede, ancak eşitler arasında birinci gelen (primus inter pares), uzlaşmacı, çözüm arayıcı, katılımcı, özgürlükçü, eylemliliğe sahip bir yurttaşlık nosyonuna denk düşer.

Liberal demokrasiye yönelik eleştirilerden bir bölümü, onun **anayasal demokrasi** yönü üzerinde durur. Liberal demokraside biçimler, usuller, yapı ve sınırların anayasa ile belirlenmiş olması aslında onu bir anayasaya sıkıştırmaktadır. Ancak uygulamada “demos”suz bir demokrasi öngören bu anlayışın demokratik veya demokratikleşmiş bir anayasacılık örneği olmadığı ileri sürülür. Bu eleştiri perspektifinden anayasal demokrasi siyaseti, “savunucularının iddia ettikleri gibi **temsili demokrasiye** değil, (kamu oyu araştırmaları, kasaba toplantılarındaki elektronik seçim yöntemi veya telefonla seçim tahmini gibi) çeşitli şekillerde **demokrasinin temsiliyetine**”⁵⁶ dayandırılır. Liberal demokrasi kuramına karşı bu

⁵⁴ A.g.e., s.55.

⁵⁵ Güçlü demokrasinin birey imgesi ve yurttaş tasarımı hakkında geniş bilgi için bkz. A.g.e., s.65, 265-317.

⁵⁶ Wolin; a.g.m., s.13-14.

yöndeki eleştiriler, **siyasal**'ın sınırlarının tüm insanlığı kapsayacak şekilde genişletilmesini, gerçek temsiliyetin önündeki tüm **sınırların** kaldırılmasını öngörür.

Liberal kuramın rasyonalite temeli, toplumu bürokratikleştirecek zorunlu bir mantığın da temeli olmuştur. Rasyonel karar almayı şematikleştiren standart bürokratik yapılar “yurttaşların, kamu tartışmalarından uzak durmaları(na) ve bütün karar alma işlemini teknik uzmanlara, kurumlaşmış değerlendirme modellerini bilen uzmanlara devletmeleri(ne)”⁵⁷ yol açar. Held bu bağlamda bürokrasiyi, demokrasinin gelişimi üzerindeki merkezi sınırlamalardan biri olarak görür. Özellikle kamu bürokrasilerinden gelen bu tehdidi ve ikisi arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar çerçevesinde, demokrasi ve bürokrasi arasında işin doğası gereği bir uzlaşmanın olmayacağını belirtir⁵⁸. Kanımızca buradaki en önemli eleştiri noktası, bürokratikleşmenin gayrişahsiliğinin insani iradeyi gözardı etmesi veya işlemlerin formelleştirilip uzatılması kadar, bireylerin kamusal tartışmadan uzaklaşması, kamusal sorunlara yabancılaşmasına da yol açmasıdır.

Neo-liberal akımın temsilcilerinden Peter Wagner ise, liberal demokrasi kuramının normatif potansiyelinin, “iktisadi, siyasal, bilimsel ve kültürel alanların özerk ve katılımcı bireylerin özgür etkileşimine bırakıldığı taktirde, bu alanların kendi kendini yönetme yeteneğinde” yattığını belirterek, bu alanların farklılaşmasının özgürlüğün garantörü olduğuna dikkat çeker. Wagner; “örgütlü modernlik” olarak ifade ettiği bu düzen kapsamı içindeki siyasal partiler, seçimler, siyasal katılma tipleri vb.örgütlenmiş toplumsal pratik dizilerinin giderek biçimselleştiğini, standartlaştığını ve tahribata uğradığını vurgular. Bunu **örgütlü modernliğin krizi** olarak değerlendirerek, bu krizle kısıtlı liberal modernlikten, “tüm kurumların parçalarına ayrıştığı, bu kurumlara özgü pratiklerin gevşediği” genişletilmiş yeni bir liberal modernliğe geçilebileceğini ifade eder⁵⁹. Wagner örneğinde görüldüğü üzere, liberal gelenek içindeki birkısım düşünür, liberal demokrasinin yaşadığı modernlik, temsiliyet

⁵⁷ John W.Murphy; **Postmodern Toplumsal Analiz Ve Postmodern Eleştiri**, Çev. Hüsamettin Arslan, 1.Baskı, Eti Kitapları, İstanbul, 1995, s.31.

⁵⁸ Held; “New Forms Of...”, **a.g.m.**, s.9-10.

⁵⁹ Peter Wagner; **Modernliğin Sosyolojisi: Özgürlük Ve Cezalandırma**, Çev.Mehmet Küçük, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s.39-43.

ve meşruluk krizlerinin sonuçta yine liberal geleneğin bir parçası olan yeni bir modernlik, temsiliyet ve meşruluk tipi ortaya çıkaracağı konusunda iyimserdir.

Liberal demokrasi kuramına yönelik feminist eleştiri, kamusal-özel ayırımına ilişkin liberal saplantının aslında daha zararlı bir eşitsizliği gizleyerek meşrulaştırdığını ileri sürer. Eşit oy hakkı üzerindeki yoğunlaşmanın ev-içi alanlara ait kısıtlamaların gözden kaçırılmasına yol açtığı, sözde oy eşitliğinin altının sürekli olarak gündelik yaşama egemen olan hamilik, boyun eğme ve lütuf örüntülerine dayalı ilişkilerle oyulduğu iddia edilir. Feminist kurama göre “nerede karar alınıyorsa orada bir demokrasi meselesi vardır; bazı bağlamlar biçimsel uygulamalara başka bağlamlardan daha uygun olsalar da, hepsi aynı eşit saygı ilkeleriyle biçimlendirilmektedir”⁶⁰. Phillips liberal demokraside ideallerin çok asgari düzeyde, rıza anlarının çok seyrek, katılımın ise neredeyse bir jest düzeyinde kaldığını ileri sürerek, böylesi bir anlayışın “ciddi bir karar alma ya da denetim” mekanizması olarak sunulamayacağını belirtir. Pateman da klasik demokrasi kuramının kamusal alan ve sivil topluma ilişkin açıklamalarının “kadınların dışlanmasına” dayandığını, kuramın temelini oluşturan “birey”in evrensel bir kategori olarak belirtilmesine karşın aslında “birey”in erkek olduğunu ileri sürer⁶¹. Özet olarak, feminist eleştiri cinsiyet eşitsizliklerinin bulunduğu bir dünyada temsili demokrasinin dayandığı eşit temsil ilkesinin sahte, geçersiz ve anlamsız olduğu konusuna odaklanmaktadır.

Liberal demokrasi kuramına yönelik en kapsamlı ve alternatif bir demokrasi projesi oluşturma potansiyeline sahip eleştiri Radikal demokratlardan gelir. Radikal demokrasi projesi hakları **bireyci** bir çerçevede değil, **demokratik haklar** olarak daha genel çerçevede ele alarak, “liberal demokratik geleneğin öğeleri arasında başka türden bir eklemlenme yaratmayı amaçlar”⁶². Çoğu kez **katılımcı demokrasi** projesi olarak öne çıkan **radikal demokrasi** kendi kendisiyle uzlaşmış, tek-tip, homojen ve şeffaf toplum mitini gerçekleştirmeyi değil, aksine çeşitlilik, çoğulluk ve çatışmanın birarada yaşamasını öngörür. Siyasetin temelini çatışma olduğunu daha başlangıçta

⁶⁰ Phillips; *a.g.e.*, s.200, 202.

⁶¹ Pateman’ın liberal demokrasi anlayışına yönelik feminist eleştirisi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Carole Pateman; “Feminism And Democracy”, *Democratic Theory And Practice*, G.Duncan, Cambridge University Press, London, 1983, s.285.

⁶² Mouffe; “Radikal Demokrasi: Modern mi ...”, *a.g.m.*, s.192.

temel postüla olarak kabul eder. Toplumda çatışan çıkarlar arası **demokratik eşdeğerliliklerin** yaratılabilmesi için “farklı grupların kimliklerini dönüştürecek yeni bir **ortakduyu** (common sense)”nın⁶³ gerekli olduğunu ileri sürer. Bu gelenek, daha “gerçekçi” elit demokrasisi modelleri lehine kamusal yaşamda yurttaşların doğrudan katılımı ile ilgili ütöpik demokratik normları terketmeyi reddeder ve ütopyacı bir sivil toplum idealini benimser⁶⁴. Köker’e göre, içerdği ütopya ögesi nedeniyle, radikal demokrasi belli tarihsel koşullar altında başarılabacak bir proje olmaktan çok, “modern demokratik devletin meşruluğunu aldığı değerler ve kurumsallaşma tarzı arasındaki çelişkide (meşruluk ve yasallık çelişkisinde) temellenen, dinamik, hep yenilenen ve ne zaman, nasıl nihai olarak aşılabacağı önceden belirlenmiş olmayan bir projeyi” ifade eder⁶⁵. Ayrıca, “radikal ve çoğulcu bir demokrasi gerçekleştirilirse, bu demokrasi içinde “yurttaşlık” kavramı nasıl anlamlandırılmalı?” sorusu da yeni demokrasi kuramcılarının merkezi ilgi odağı durumundadır. Çünkü, modern devlet içinde herkes hem yurttaş hem de özne olarak kabul edilir. Bir başka ifadeyle, hem yöneten, hem yönetilendir⁶⁶. Mouffe yurttaşlığı yeniden anlamlandırmaya yönelik bir çabanın diğer demokratik çabalarla eşdeğerli görülmesini ve demokratik öznelerin ortak bir siyasi kimlik çerçevesinde tanımlanmasını gerektirdiğini belirtir⁶⁷. Söz konusu çabaların anti-ırkçılık, anti-cinsiyetçilik, anti-kapitalizmin eklemelenmesini sağlaması beklenir. Yeni bir toplum tipinin başarımı için modernite belirleyici bir referans noktası olarak alındığında, liberal demokrasiden radikal demokrasiye geçiş yolları, modern toplumun postmodern eleştirisi yoluyla aranmaktadır. Dolayısıyla, liberal demokrasinin içine girdiği meşruluk krizinin aşılmasının yolu, demokrasinin derinleştirilmesi ve yaygınlaştırılması olarak görülür⁶⁸.

Batı siyasal pratik ve zihinsel faaliyetinin içinde doğup gelişmiş olan modern kapitalist devlet, bir yandan tüm dünyadaki devletlerin ulaşması gereken son aşama olarak gösterilirken, diğer yandan meşruiyetini dünyevi bir güce ve belirli insanlara

⁶³ A.g.m., s.193.

⁶⁴ Jean L.Cohen, Andrew Arato; *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Cambridge, 1992, s.590.

⁶⁵ Levent Köker; “Radikal Demokrasi”, *Diyalog*, S:1, 1996/1, Türk Demokrasi Vakfı, s.116.

⁶⁶ Cohen, Arato; *a.g.e.*, s.591.

⁶⁷ Chantal Mouffe; “Demokratik Yurttaşlık Ve Siyasi Topluluk”, Çev.Koray Çalışkan, *Birikim*, S.55, Kasım, 1993, s.47.

⁶⁸ Köker; “Radikal...”, *a.g.m.*, s.115.

dayandırarak somutlaştıran, toplumun tümünü tek ve total bir sistem içinde algılayan bir devlet olması⁶⁹ nedeniyle de eleştirilir. Toplumun daha fazla demokratikleşme baskısı altında toplumsal taleplere yanıt vermeye çalışan devletin, sivil toplumu kendi bürokratik yapıları içinde soğurmaya başlaması yüzünden devlet-sivil toplum ayrılığı giderek yok olabilir ve yerini total devlete bırakabilir⁷⁰. Ancak bu noktada parlamentonun da reformla kendini geliştirme ve demokratikleştirme yeteneğine sahip olduğunu belirtmek gerekir. Parlamentonun demokratikleşmesi ve siyasetteki rolünün güçlendirilmesi yönündeki reformların başarısı, “sözkonusu parlamentonun içine oturduğu ulusal ve tarihsel bağlamlar”a, “reformların kendi iç tutarlılığına (ve önceden görülemeyen yan etkilerine) ve her şeyden önce de, sivil toplum, parti sistemi ve devlet düzlemlerinde destek bulabilmesine bağlıdır”⁷¹.

Genel olarak liberal demokrasi kuramı ve kapitalist devlete yönelik eleştiriler bağlamında bakıldığında, demokrasi kuramlarının bir yandan temsili demokrasinin boşalan anlamının içini yeniden doldurma ve parlamentolara eski itibarlı konumlarını iade etme yollarını arama, öte yandan kapitalizmin olumsuz bir sonucu olarak ortaya çıkan ve yaygınlaşan rüşveti önleme çabası içinde olduğunu söyleyebiliriz. Tersinden okunduğunda bunların hepsi kuramın yaşadığı sorunların ana başlıklarını oluşturur.

İkinci bölümün ikinci kısmına geçmeden önce, liberal demokrasi tipini benimsemek isteyen, ancak sistemin dayandığı kapitalist toplumsal yapıya sahip olmayan toplumlarda siyasal iktidarın konumu, devlet-toplum ilişkileri açısından demokratikleşme sürecinin niteliğine değinmek gerekmektedir.

I.4. Az Gelişmiş Kapitalist Topumlarda Devlet-Sivil Toplum-Demokrasi İlişkisi

Poulantzas’a göre, bir topluma egemen olan **üretim tarzı** aslında o topluma ait ekonomik, politik, ideolojik ve kuramsal ‘düzey’ ve ‘kerte’leri kapsar. Bunlar arasında ekonomik düzey, diğer düzeylere göre hem egemen, hem de son kertede belirleyici durumdadır. “Bu bakımdan, tarihsel olarak belirlenmiş bir sosyal formasyonun niteliği

⁶⁹ Mahcupyan; a.g.e., s.119.

⁷⁰ Schmitt’in bu yöndeki eleştirisine Keane karşı çıkmaktadır. Karşı görüş için bkz.Keane; a.g.e., s.212-245.

⁷¹ A.g.e., s.234.

aralarında aykırılıkların bulunması bir genel kural olan çeşitli ekonomik, politik, ideolojik ve kuramsal düzey ve kertelerin egemen üretim biçimine olan özgün eklemlenmeleri sonucu oluşan bir egemenlik ve üstten belirleyicilik endeksi ile belirlenir”⁷². Liberal demokrasi kuramı ve bu kuramda devlet-toplum ilişkilerinin düzenlenmesine ilişkin ilkelerin, kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu toplum tipinde, çoğu zaman **Batı Avrupa** olarak isimlendirilen toplumlarda yaşam alanı bulunduğunu söyleyebiliriz. Batı dışı -Batı merkez kabul edildiğinde bu alan çoğu kez **çevre** (periferi) olarak adlandırılır-, azgelişmiş kapitalist toplumlarda ise sermaye birikim sürecinin (ekonomik yapının) farklı gelişimine paralel olarak, devlet-toplum ilişkileri de farklı olduğundan, bu toplumlarda liberal demokrasi uygulamasının (demokratikleşme sürecinin) de farklı olduğundan bahsedilir. Türkiye toplumunun da gelişmekte olan toplumlar kategorisi içinde bulunmasından dolayı, azgelişmiş toplumlara özgü devlet-toplum ilişkilerinin biçimlenişi ve onların Batı tipi demokrasiye kendilerini eklemleme sürecindeki demokratikleşme çabalarının sonuçlarına gözetmek gerekir.

Poulantzas’a göre, **kapitalist devleti**⁷³ diğer devlet türlerinden “ayırان temel özellik, ‘bireyler’, ‘yurttaşlar’, ‘politik kişiler’ olarak nitelendirilmiş öznelerin, **üretim taşıyıcıları** olmalarıdır. Kurumlarını özgür ve eşit birey ilkesi çerçevesinde örgütlemiş olan bu devlet, yasallığını tanrısal bir iradeye değil, “görünümsel olarak eşit ve özgür yurttaşlar-bireyler topluluğuna”, halkçılığa ve halka karşı laik sorumluluğa dayandırmaktadır⁷⁴. Ekonomik düzeyde üretimin taşıyıcıları olan bireyler, politik düzeyde yasal-politik özneler olarak nitelendirilmekte, “ideolojik söylevlerde son derece karmaşık ifadelerle, bireyselci kişilikçilik, rekabetçilik ideolojisine

⁷² Nicos Poulantzas; **Siyasal İktidar Ve Toplumsal Sınıflar**, Çev.Şen Süer, L.Fevzi Topaçoğlu, 1.Baskı, Belge Yayınları No:140, İstanbul, 1992, s.8, 9.

⁷³ “Kapitalizmde esas olan toplumsal ilişki, sermaye birikim sürecidir. Dolayısıyla, kapitalist devletin nesnel olarak konumunu kavramak için sermaye birikim sürecine bakmak gerekir. Kapitalizmin gelişimi içerisinde sermaye birikim süreci değişik biçimler alabilir ve bununla bağlantılı olarak farklı sınıf koalisyonları iktidarı ele geçirebilir. Fakat devletin kapitalist birikim koşullarını sağlama ve koruma görevi hep sürer”. Haldun Gölalp; **Kapitalizm Sınıflar Ve Devlet**, 1.Baskı, Belge Yayınları No: 195, İstanbul, 1993, s.7 Benzer şekilde, devletin kurumsal yapısını anlamak için sermaye birikim sürecine bakmak gerektiğini ileri süren Bob Jessop’a göre de; “devlet iktidarı, verili bir durumda, sermaye birikiminin genel koşullarını yarattığı, koruduğu ya da yenilediği ölçüde kapitalisttir”. Bob Jessop; **The Capitalist State**, Martin Robertson, Oxford, 1982, s.221.

⁷⁴ Poulantzas; **a.g.e.**, s.125.

bağlanmaktadır”⁷⁵. Soyut özgürlük ve eşitlik anlayışına dayalı ‘yurttaşlık’ kavramı çerçevesinde politik kişilikler kazandırdığı öznelerin birliğini ‘ulus’; kendini de ulusun temsilcisi olarak lanse eden kapitalist devletin işleyişi, periferik toplumlarda, az gelişmiş ya da gelişmekte olan toplumlarda farklı bir gelişim gösterir.

Liberal modelde (kapitalist devlette) de devlet, toplumsal sözleşmeye dayalı devlet-sivil toplum ayrımlaşmasına bağlı olarak toplumun üstünde ve dışındadır. Ne var ki işlevi üretim sürecini doğrudan örgütlemek değil, özel mülkiyet ve sözleşme özgürlüğünü koruyarak kapitalist birikim için gerekli dışsal koşulları sağlamaktır⁷⁶. Bir başka ifadeyle, devlet ekonomik (özel) alandaki sermaye birikiminin genel koşullarını kamusal alanda konuşlanarak gerçekleştirirken, bu koşulları sağlamada ilke olarak (görünüşte de olsa) tarafsız⁷⁷ şekilde davranır. Siyasal ve ideolojik düzeyde devletin özgül bir özerkliği sözkonusu ise de, ekonomik düzeyde durum tersine döner. Marksist kavrayışa göre ekonomik düzeyde var olan güçlerin büyük çoğunluğunu elinde toplamış olan egemen kapitalist sınıf, devlete çok fazla gereksinim duymadığı için bu alanda devlete bağımlılığı en alt düzeydedir. Aksine, devletin üstlendiği siyasal, hukuki, ekonomik veya kültürel işlevlerini yerine getirebilmek için sağlıklı ve sağlam bir ekonomiye, yani bu sınıfın desteğine ihtiyacı vardır⁷⁸. Oysa az gelişmiş toplumlarda devletin üretim ve kapitalist sermaye birikim sürecinin birinci elden örgütleyicisi, düzenleyicisi, hamisi durumunda olması nedeniyle, kapitalist toplumlarda siyasal-ideolojik düzey ile ekonomik düzey arasındaki denge ilişkisini görmek mümkün değildir. Sözkonusu toplumlarda devletin ideolojik ve siyasal alanının ekonomi alanı üzerinde de genişleme eğiliminde olması, siyasal iktidarın sınırları konusunda soru işaretleri oluşturmaktadır.

Ekonomik açıdan tam kapitalist olmayan, uluslararası pazara bağımlı durumda olan bu ülkelerde, **ekonomik bağımlılık ve dünya pazarı ile bütünleşme çabaları** yanında, **devlet** toplumsal gelişmeyi belirleyen en önemli olgulardan biridir. Gülalp’ın

⁷⁵ A.g.e., s.131.

⁷⁶ Gülalp; a.g.e., s.93.

⁷⁷ Kendi kendine işleyen piyasa mekanizması kavramına eleştiri getiren Marksistlere göre, piyasa mekanizması aslında politik ve ideolojik egemenlik yapılarını gizlemektedir. Bu nedenle de devletin görünüşteki tarafsızlığı aslında bir yanılsamadır.

⁷⁸ Hüsnü Aksoy; **Devlet Ve Demokrasi: Egemenlik-Hegemonya-İdeoloji**, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.197.

ayrımına göre azgelişmiş kapitalist toplumlar ile kapitalist toplumlar arasındaki başlıca fark; azgelişmiş kapitalist toplumlarda kapitalist üretim tarzının egemenliği altında çok çeşitli üretim tarzlarının birarada varlığı ve dünya ekonomisiyle başat olmayan konumda bütünleşmedir⁷⁹. Azgelişmiş kapitalist toplumlarda egemen sınıfların (yerli burjuvazi, şehirli burjuvazi, küçük toprak sahipleri ve yerel eşraf gibi) çokluğu ve biraradalığı nedeniyle devletin bu gruplar arasında üstlendiği aracı ve uzlaştırıcı rolü zamanla devletin toplumsal gruplardan **görelî özerklik**⁸⁰ kazanmasına yol açar⁸¹. Toplumdaki sınıfsal yapı kapitalizm öncesi, kapitalist ve kapitalizm sonrasına ait yapıları (bir yanda geleneksel ekonomi, diğer yanda modern ekonomi kesimi) ve üretim tarzlarını birarada barındırdığı için, devlet bu yapılar arasındaki çıkar çatışmaları sürecinde arabulucu rolünü üstlenmekte; üstlendiği rol gereği iktidarını tüm bu yapıların dışında ve üzerinde bir konuma yerleştirerek kendine görelî bir özerklik sağlamaktadır. Az gelişmiş kapitalist toplumda “hiç bir sınıf devlet iktidarını tek başına kullanamayacağı için devlet görelî bir bağımsızlık da kazanır. Bu kuram, devleti hem bağımsız bir kurum hem de sınıfsal bir araç olarak algılayanın paradoksal bir bileşimine dayanır”⁸². Aracı konumundaki devlet bir yandan yarı feodal ağalar, diğer yanda şehirli ticaret burjuvazisi, bir başka tarafta ise köylüler ile kendisinin belirleyici olduğu ilişkilere dayalı hassas bir güçler dengesi kurmaya çalışırken, aslında

⁷⁹ Gülalp; a.g.e., s.97.

⁸⁰ Hamza Alavi'nin geliştirdiği post-kolonyal devlet kuramının da anahtar kavramı olan “devletin görelî özerkliği”, kapitalist devlet kuramının temel açıklama noktalarından biri olup, bugün hem Marksist Araşsalıcı Devlet yaklaşımının hem de liberal yaklaşımın eksikliklerini gidermede sıkça başvurulan bir kavramdır. Görelî özerklik Marksist terminolojide iki farklı anlamda kullanılır: “Felsefî anlamı, üstyapıya ait çeşitli unsurların tarihin akışında da etkili oldukları ve ekonomik taban tarafından mekanik bir şekilde belirlenmediği fikrini içerir. Kavramın devlet kuramına uygulanmasında kullanılan kuramsal anlamı ise üstyapının bir unsuru olan devletin ekonomi tarafından mekanik bir şekilde belirlenmediği ve biraz özerkliğinin olduğudur”. Alavi daha sonra “post-kolonyal devlet” terimi yerine çevre kapitalist (peripheral capitalism) tanımını kullanır. Bu yeni tanım kapsamına giren toplumlarda, egemen tek üretim biçiminin varolduğu, farklı sınıf yapılarının bu tarza özgü, ancak hepsinin de egemen kapitalist sınıflar olduğu belirtilir. Çevre kapitalist formasyonları gelişmiş kapitalist toplumsal formasyonlardan ayıran temel özellik, **üçlü egemen sınıfları**’nı aynı üretim tarzı çerçevesinde birbirleriyle antagonistik çelişkileri olmayan sınıflar olmalarıdır. Hamza Alavi; “State in Post-Colonial Societies:Pakistan And Bangladesh”, New Left Review, S:74. 1972, s.71’den aktaran, Syed Faris Alatas; “Post-Kolonyal Devlet: Kamusal Alanın İkili İşlevi”, **Birikim**, S:96, Nisan 1997, s.69. Devletin görece özerkliği kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.Sadun Emrealp; **Azgelişmişlik Ve Siyasal Yapılar: Türkiye, Mısır, Peru (Devletin Görece Özerkliği Sorunu)**, 1.Baskı, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984, s.40-53; Aksoy; a.g.e., s.187-202.

⁸¹ Alavi; a.g.m.’den aktaran, Alatas; a.g.m., s.69.

⁸² Gülalp; a.g.e., s.74.

yine kendisini toplumsal ilişkilerin ideolojik, siyasal, ekonomik tüm alanlarında başat güç haline getirmektedir. Az gelişmiş toplumlardaki bu başatlık ve siyasal iktidarın genişleme eğilimi, demokrasi açısından tehlikeli bir şekilde devletin görelî özerkliğinin sınırlarını da genişletmektedir.

Devletin görelî özerkliği “kaynağında **politik olanın ekonomik** olandan ayrılığı değil, **kamusal olanın özel** olandan ayrılmasına” dayanmaktadır. “Devletin doğrudan üretim sürecinden **soyutlanması**, ‘politik’ olanın ‘ekonomik’ olandan görelî bir ayrılığı olarak değil, sermaye birikiminin **kamusal ve özel** uğrakları biçiminde ayrılması olarak anlaşılmalıdır”⁸³. Kamusal alanda devlet tarafından sermaye birikim sürecinin koşulları korunup ve yeniden üretildiği sürece özel alandaki kapitalist süreç işleyebilecektir. Oysa politik olan ile ekonomik olan arasındaki ayrım, işleyişte politik olanın egemenliğine dönüşebilmektedir. Çünkü, devlet bir yandan ekonomik sınıf çatışmalarıyla, diğer yandan da politik sınıf çatışmalarıyla ilişki içindedir ve birbirinden yalıtılmış özel-kamusal alan içindeki çatışmalarda her iki tarafa da kendini “ekonomik mücadelenin özgün politik bütünlüğünün” ve “genel çıkarın temsilcisi, bekçisi” gibi sunar. Devletin bu ikili işlevi, yani, bir yandan kamu (buradaki kamu alanı siyasal ve idari iktidarın güç alanı olan siyasal alanı ifade etmektedir) ve özel kesimi birbirinden yalıtması, diğer yandan kendini bütünlüğün temsilcisi gibi sunması özel alan-kamu alanı, politik birey/kişiler ile halk/milletin bütünlüğünü temsil eden kurumlar, özel hukuk-kamu hukuku, siyasal özgürlükler-genel çıkar arasındaki iç çelişkiler şekline bürünür⁸⁴. Devletin görelî özerkliğinin kaynağını da aslında bu ikili işlevin ortaya çıkardığı çelişkiler yumağı oluşturmaktadır. Özellikle az gelişmiş toplumlarda çelişkiler arttıkça, devletin koruyucu, düzenleyici, yönetici ve arabulucu rolüne daha fazla ihtiyaç olur ve politik düzeyin ekonomik düzey karşısındaki özerkliği artar.

Az gelişmiş toplumlarda, özellikle ekonomik alanda devletin görelî özerkliğinin sınırlarının genişlemesi, devletin ekonomideki rolünün artışıyla doğru orantılı gibi görünmektedir. Devletin üretim (ve sermaye birikim) sürecine yasal, siyasal (mali politikalar, teşvikler, sübvansiyonlar, vergi yasaları vb.) düzenlemeleri dışında, doğrudan sermaye sahibi olarak katılması, bazı açılardan ülke ekonomisi için yararlı

⁸³ Güllalp; a.g.e., s.64.

⁸⁴ Poulantzas; a.g.e., s.136-137.

görülebilsen de, demokrasi açısından olumsuz olan patronaj (devlet patronajı), rant avcılığı, kleptokrasi, nepotizm gibi bir takım davranış kalıplarının ve ilişkilerinin gelişmesine, sonuç olarak siyasal alanda çürümeye yol açtığı da unutulmamalıdır. Alatas'a göre devletin görelî özerkliğinin en önemli nedeni "kamusal alandaki ikiliktir; politikacı ve bürokratlar, idari mekanizma ve kamu kaynaklarını kontrol etmelerinden dolayı, özel sektördeki kapitalistlerle işbirliğine girerek aynı zamanda kendi şahsî çıkarlarını da geliştirmeye çalışırlar". Bu yolla kamusal alanda sağlanan özel sermaye birikimi devleti sivil topluma karşı daha özerk kıldığı için, görece özerklik bu ikiliğin bir sonucu olarak değerlendirilir ve çürümüş bir devleti tanımlayan; devlet faaliyetlerindeki ikiliktir⁸⁵. Kleptokrat seçkin ve devlet görevlilerinin hakim olduğu **kleptokratik devlet**⁸⁶ içinde, siyasî çürümeyi bir sermaye biriktirme aracı olarak kullanan kamu görevlileri nedeniyle, "kamusal alanda hem kamusal hem de özel sermaye birikimi vardır. Özel sermaye güçsüzdür ve devletin patronajına ihtiyaç duymaktadır"⁸⁷. Tanımlanan bu sistem içinde ne demokratik kurumların ve süreçlerin, ne de sivil toplum-kamusal alan-özel alan ve devlet arasındaki ilişkilerin sağlıklı biçimde işlemesi mümkün değildir. "Dolayısıyla bir kurum olarak 'devlet' ile, itibar, servet vb. peşinde koşan bireyler olarak 'devlet yöneticileri' arasında bir ayrım yapmak gerekli görünmektedir"⁸⁸. Özellikle kriz ve geçiş dönemi koşullarında bu iki kategori arasındaki ayrım ve devletin görelî özerkliği daha da belirginleşir. Eğer yaşanan ekonomik kriz veya siyasal çürüme siyasal iktidarın yeniden yapılanmasını gerektirecek kadar geniş çaplıysa bu **siyasal krize** yol açabilir. "Bu, geçiş zorunluluğu ile kendi siyasal ve ideolojik vaatleri arasında kalan hükümet açısından bir **temsil krizi** biçimini alır. İş başındaki hükümetin **iktidar bloğunun** yeniden yapılanmasını

⁸⁵ Alatas; a.g.m., s.73.

⁸⁶ Alatas Kleptokratik Devlet'in bazı özelliklerini şöyle sıralar; kleptokrasi devlet suçluluğunun biçimlerinden biridir, bencil siyasî çürümeye dayanır, çürüme ilişkileri siyasîler-bürokratlar ile kapitalistler arasındadır, çürüme sermaye birikiminin önemli bir yoludur ve üretimin beşinci faktörü olarak değerlendirilir, devletin ikili rolüyle ilgili olan çürüme iltimaslı davranışların arz ve talebine bağlıdır. Kleptokratik devlet kapitalist sınıftan görece özerkliğe ve oligarşik bir yapıya sahiptir, devlet içinde siyasî çürüme yaygındır ve kleptokratlar faaliyetlerinin devamı için statükoyu korumaya güdülenmişlerdir. A.g.m., s.74-75. Aktan ise, kleptokrasiyi, **politik patoloji** adı verilen politik yozlaşmanın hakim olduğu devlet düzeni olarak adlandırır. Coşkun Can Aktan; **Politik Yozlaşma ve Kleptokrasi -1980-1990 Türkiye Deneyimi**, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.23.

⁸⁷ Alatas; a.g.m., s.74.

⁸⁸ Güllalp; a.g.e., s.58.

sağlayamaması, yalnızca hükümet değişikliğini değil, ayrıca çoğu durumda siyasi rejim değişikliğini de kapsayan radikal bir kopuşla sonuçlanır”⁸⁹. Bu döngü çoğu az gelişmiş toplumda bitmeyen demokratikleşme çabalarının bir nedeni olarak da yorumlanabilir.

Kriz veya geçiş süreci koşullarına giren çoğu az gelişmiş toplumda, talepler, beklentiler ve huzursuzluklar yükseldikçe, iktidar bloğunun yapısını değiştirmek istemeyen ‘devlet yöneticileri’ sahip oldukları şiddet araçlarını kullanarak sert otoriter tedbirler alma yoluna da gidebilirler. Böylesi anlar “demokratikleşme süreçlerinin kesintiye uğradığı zamanlar” olarak az gelişmiş toplumların tarihine kaydedilir. Rejimin otoriterliğe kaydığı bu ve benzeri dönemlerde devlet yöneticileri demokrasinin sınırlı bir modelini romantikleştirerek yeniden üretirler. Bu model içinde demokrasinin siyasi alan içine hapsedilmesine tarihsel olarak işyerinde, okulda, bürokraside, ailede sömürü ve baskının eşlik etmesi, bu ikisinin biraradalığı⁹⁰ olgusu gözlenir. Yine, benzeri modellerde iyice yerleştirilmiş elit uygulamaları ölçüt olarak alındığında, yurttaş düzeyinde kendini gerçekleştirme, sorumluluk, yetkililik, katılma, eşitlik ideallerine uzun süre bağlılığın nasıl sağlanacağı⁹¹, siyasi çürümeye ucundan kıyısından bulaşmış partilerin içine girdiği meşruiyet ve temsil krizinin nasıl aşılabileceği konuları, bu rejimlerin demokratikleşme sürecinin çözmesi gereken önemli sorunlardır.

Liberal demokrasi kuramına yönelik eleştirilerle birlikte değerlendirdiğimizde, liberal demokratik kuramın eleştirilen yönlerine, yaşadığı temsil ve siyaset krizine karşın, az gelişmiş kapitalist toplumların büyük kısmının kendi demokratikleşme süreçlerinde -Batı ülkelerinin rejimlerinin demokratik olduğu varsayımından hareketle- bu modeli tercih ettiklerini görmekteyiz. Ancak model alınan sistem ile uygulama arasında sosyal ve ekonomik ilişkiler, siyaset yapma tarzı ve devlet-toplum ilişkileri açısından farklılıklar bulunmaktadır. Zaten, bu farklar nedeniyle “geçiş sürecindeki” topluluklar olarak nitelendirilirler. Toplumdan topluma, ülkeden ülkeye, kültürden kültüre farklılık gösteren demokrasiye geçiş süreci veya sıkça kullanıldığı biçimiyle

⁸⁹ A.g.e., s.68, 76.

⁹⁰ Przeworski; a.g.m., s.63.

⁹¹ Philippe C.Schmitter; “Dangers And Dilemmas Of Democracy”, *Journal Of Democracy*, C:2, S:2, Nisan, 1994, s.57.

demokratikleşme sürecinin genel bir değerlendirmesi, bu süreçte toplumların yaşayabileceği handikapların belirlenmesi açısından önem taşımaktadır.

1.5. Demokratikleşme Çabalarının Genel Olarak Değerlendirilmesi

Ülkelerin demokratikleşme çabalarını açıklamaya yönelik çalışmalardan oluşan literatüre genel olarak baktığımızda, ya devlet merkezli, ya da toplum merkezli açıklama girişimlerinin varlığı dikkati çeker. 1960 ve 1970’li yıllarda vurgu yapısal koşullar üzerindeydi ve otoriter sistemlerden demokrasiye geçişin önündeki engeller, iktisadi yapı ve ekonomik indirgemecilik kavramları çerçevesinde açıklanmaya çalışılıyordu. 1980’ler boyunca vurgu, yapısal koşullardan siyasal koşullara doğru kaymıştır. Devlet merkezli açıklamalar ve yapısal koşulların, yerini elitlerin stratejik hesapları ve pazarlıklarını temel alan açıklamalara bıraktığı görülür. 1980’lerin sonu ile 1990’larda ise ekonomik koşullara ilginin yeniden uyanmaya başladığı, demokrasiye geçiş sürecinde yapısal koşullarla, öznelerin stratejik tercihlerinin birlikte değerlendirildiği dikkat çeker⁹². Allison, demokratikleşme sürecini açıklamaya yönelik çalışmaları iki grupta toplamaktadır. Bunlardan ilki olan makro yönelimli araştırmalar, objektif koşullara odaklanmış ve kararlı bir dille konuşurken, mikro yönelimli diğer araştırmalar siyasal aktörler ve onların stratejilerine yoğunlaşma eğiliminde olup, çıkarları ve algıları vurgularlar. Sorunları olasılıklar ve tercihler terminolojisi ile formüle etmeye çalışırlar⁹³. Mikro yönelimli sol kanat⁹⁴ demokrasi teorisyenlerine göre ise, siyasal aktörlerin somut tarihsel durumlar içindeki stratejik davranışları demokrasi açısından oldukça önemlidir. Bu grupta yeralan ve **özgürleşimci** reçetelerini sözkonusu toplumların yaşam standardından bağımsız oluşturan radikal demokratik teorisyenler için, demokrasiyi isteyen, amaç edinen bir yurttaş tipinin varlığı

⁹² Ferdan Ergut; “Demokrasi, Politik Toplum Ve Parti”, *Toplum Ve Bilim*, S:68, Kış, 1995, s.87-88.

⁹³ Przeworski; *a.g.m.*, s.47.

⁹⁴ Sağ ve sol kanat şeklindeki ayrım Lincoln Allison’a aittir. Allison’a göre bu iki yaklaşım kabaca ayrılacak olursa, demokrasi teorisyenleri siyasal yelpazede demokratikleşme teorisyenlerinin soluna yerleştirilebilir. İngiliz akademik terminolojisinde demokratikleşme kesimini amprik siyaset öğrencileri oluştururken, demokrasi kesimini siyasal teorisyen ve felsefeciler oluşturur. Bu ayrımın Amerikan terminolojisindeki karşılığı biraz daha farklıdır. Demokratikleşme teorisyenleri siyasal “bilimci”lerden, demokrasi teorisyenleri ise “normatif” teorisyenlerden oluşur. Barrington Moore ve Samuel Huntington ilk kesimin, Robert Dahl ve C.B.Mcpherson ise normatif kesimin temsilcileri olarak görülür. Lincoln Allison; “On The Gap Between Theories Of Democracy And Theories Of Democratization? ”, *Democratization*, C:1, S:1, Bahar 1994, s.9.

demokrasinin olmazsa olmaz koşuludur⁹⁵. Bu iki kesim arasındaki temel fark, **Üçüncü Demokratlaşma Dalgası**'nı⁹⁶ yorumlamalarında ortaya çıkar. Sol kanat demokrasi teorisyenlerine göre, 1980'lerden sonra dünyadaki demokratik ülke sayısının 30'dan 60'a çıkarak ikiye katlanması bir zaferin işareti değildir. Çünkü A.B.D. örneğinde de görüldüğü üzere, sosyal ve ekonomik eşitsizlikler artarken, siyasal katılma düşmektedir. Sağ kanattaki demokratikleşme teorisyenlerine göre ise, 1980'ler bir zaferdir, bunun en önemli göstergesi sayısal artıştır ve bu artışta A.B.D.başta olmak üzere Batılı modeller esin kaynağı olmuştur⁹⁷. Aynı olguya yönelik iki farklı bakış açısı ve yorumlama tarzı, iki kesim arasındaki farklılıkları ortaya koymaktadır.

Makro yönelimli araştırmacılar, çoğu zaman kısa dönemli siyasal dinamikleri ihmal etme pahasına objektif koşullara, ekonomik ve sosyal koşullara dikkat çekerler. Örneğin, Huntington ve Moore piyasa yönelimli bir ekonomi ve burjuvaziye demokratik siyasal sistemin varlığı için zorunlu, ancak yeterli olmayan bir koşul olarak gösterirler⁹⁸. Siyasal modernleşmeyi (demokrasi, istikrar, yapısal farklılaşma, ulusal entegrasyon) ekonomik gelişme (sanayileşme, kişi başına toplam üretim ve hasılanın artması gibi total ekonomik aktivitedeki artış) ve sosyal modernleşmeye (hızlı kentleşme, coğrafi hareketlilik, kitle iletişim araçlarının tüketimi, eğitimin yükselmesi vb.) bağlayan bu yazarlar, indirgemeci bir yaklaşımla siyasal dönüşümü şaşmaz görerek, demokrasiyi ekonomik gelişmenin, sınıf yapısındaki bir dönüşümün, eğitimdeki artış vb.nin bir sonucu olarak gösterirler. Bu yaklaşım siyasal modernleşmeyi öncelikle otoritenin rasyonelleştirilmesi, yani geleneksel, dini, ailesel ve etnik birçok siyasal otoritenin tek bir seküler, ulusal siyasal otorite ile yer değiştirmesi⁹⁹ olarak kabul eder. Demokratikleşme teorisyenleri yaptıkları

⁹⁵ A.g.m., s.8.

⁹⁶ **Üçüncü Demokratlaşma Dalgası** Huntington'ın kullandığı bir deyimdir. Dünyadaki demokrasiye geçişlerin tarihsel bir kademelendirmesini -dönemlendirmenin keyfiliğinin farkında olarak- yapan Huntington'a göre, dünyada 1828-1926 yılları arasında ilk uzun demokratlaşma dalgası yaşanmış, bu dalgayı 1922-1942 yılları arasındaki birinci ters dalga izlemiş, 1943-1962 arasında ikinci ama kısa dalga demokratlaşma, 1958-1975 arası ikinci ters dalga yaşanmıştır. Huntington 1974'den bugüne (1990'lara) ise, üçüncü demokratlaşma dalgasının yaşanmakta olduğunu belirtir. Samuel P.Huntington; **Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma**, Çev.Ergün Özbudun, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s.11 vd.

⁹⁷ Allison; a.g.m., s.8.

⁹⁸ A.g.m., s.9.

⁹⁹ Samuel P.Huntington; **Political Order in Changing Societies**, 2.Baskı, Yale University Press, New Haven, 1969, s.34.

Çalışmalarda yukarıda sayılan göstergelere göre ülkeleri sınıflandırarak, siyasal modernleşmenin neresinde olduğunu belirlemeye çalışmaktadırlar.

Demokratikleşme teorisyenlerinin esas aldıkları bir başka nokta; siyasal sistemdeki siyasal kurumsallaşma düzeyi ve bu kurumlara siyasal katılım düzeyidir. Buna göre, siyasal kurumsallaşma ve siyasal katılım oranının yüksek olduğu rejimler demokratik, düşük olduğu rejimler ise pretryen¹⁰⁰ olarak kabul edilir. Siyasal kurumsallaşma düzeyi ile siyasal katılım düzeyi arasındaki ilişkiye göre üç farklı aşama vardır. Siyasal kurumsallaşma olsa bile, siyasal katılma düşük düzeyde ise, katılma küçük geleneksel aristokratlar ve bürokratik elit ile sınırlıdır. Katılımın orta düzeyde bulunması orta sınıfların da siyasete dahil olduğunu, yüksek olması ise elit, orta sınıf ile birlikte toplumun geniş kesimlerinin siyasal aktivitelere katıldığını gösterir. Siyasal gelişmenin amacı olarak görülen siyasal istikrar da kurumsallaşma ve katılma arasındaki orana baėlanır¹⁰¹. Çünkü burada “istikrar, temel siyasal değerler, kültür ve siyasetin temel kurumsal (veya anayasal) yapısı gibi, siyasal sistemin temelinde yatan ana unsurlarda nisbi bir sürekliliği ve değişmezliği ifade eder”¹⁰². Siyasal sistemin temel değerleri konusundaki süreklilik, yani bu değerlerin paylaşımındaki ortaklığın devamı, siyasal kurumsallaşmanın da temeli olacaktır.

Modernleşmeci yaklaşıma yöneltilen iki temel eleştiri vardır; ilki sosyal modernleşmenin her zaman demokratikleşmeyi gerektirmeyeceğidir. Çünkü “farklı modern toplumlarda modernitenin farklı kültürel programlarının geliştiği” gözlenir ve bu büyük ölçüde ülkelerin “farklı medenileşme deneyimlerine” dayandırılır. Söz konusu ülkelerin modernleşme sürecinde merkez-evre ilişkilerinin yeniden yapılanmasında (dönüşümünde) **protesto geleneği**’nin varlığı ve sembollerinin nemi

¹⁰⁰ Huntington’a göre pretöryen rejimde (devlette) gruplararası çatışmaları yönlendirecek, uzlaştıracak etkili siyasal kurumların, profesyonel siyasal lider kadrolarının yokluğu nedeniyle tüm sosyal gler karşı karşıyadır ve her grup kendi özelliklerine uygun araçları kullanır. Zenginler rüşvet verir, öğrenciler ayaklanır, işçiler grev yapar, kalabalıklar gösteri yapar, ordu da darbe yapar. Siyasetçilerin kimlik ve sadakatleri bir gruptan diğerine kolayca transfer olur. Etkin siyasal kurumlar bulunmadığı için iktidar parçalanmıştır, siyasal kurumların zayıflığı nedeniyle otorite kolay kazanılır ve kaybedilir hale gelir. Huntington; Political Order..., a.g.e., s.192-263.

¹⁰¹ A.g.e., s.78.

¹⁰² Samuel P.Huntington, Jorge I.Dominguez; Siyasal Gelişme, ev.Ergün zbudun, Siyasi İlimler Derneği Yayınları, İstanbul, 1975, s.9.

vurgulanır¹⁰³. İkinci eleştiri noktası; demokrasinin minimal standartlarının başarımını demokratlaşma olarak yorumlamasıdır. Demokrasinin siyasal eşitlik, oy kullanma hakkı, serbest ve özgür seçimler ile parlamentoyu içerdiği konusunda herkes hemfikirdir. Ancak kurumların varlığı ve istikrarı kadar -hatta daha fazla-, onların işletilme düzeyi, demokrasinin sadece siyasal değil sosyal yaşamın genelinde -bir yaşam tarzı olarak demokrasinin- nasıl bir yaygınlık gösterdiği de önemlidir. Bu yaklaşıma paralel olarak, radikal demokratlar demokrasinin biçimsel unsurlarından çok, iktidar ve kullanımı konusuna ilgi gösterirler. Eşitliği, “insanların iktidarın kendi yaşamları üzerindeki kullanımına ilişkin kontrollerinin derecesindeki eşitlik”, demokrasiyi “her bireyin kendi gelişmesini maksimize etmesi”¹⁰⁴ olarak kabul ederler. 1970’lerde radikal demokratların vurgusu iş yerinde demokrasinin yerleştirilmesi (industrial democracy) iken, 1980’lerde cinsiyet ilişkilerinde demokrasi konusu ön plana çıkmaya ve azınlık haklarını güvence altına almadan gerçek demokrasinin yerleştirilemeyeceği düşüncesi ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Siyasal kurumsallaşma ve siyasal katılma aslında birer sonuçtur. Kanımızca önemli olan bu sonucu yaratacak etkenlerdir. Huntington başlangıçta bu sonuca yol açacak etkenin sosyal modernleşme olduğunu belirtirken, daha sonraki çalışmalarında, Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğunda gözlemlendiği üzere, sosyal modernleşmenin her zaman siyasal gelişmeye veya demokratlaşmaya değil, aksine demokratik siyasal kurumların çökmesine yol açtığını belirterek, 20.yy’ın sonlarındaki Üçüncü Demokratlaşma Dalgası’nı açıklayan daha geniş kapsamlı bir kitap yazar. Yazar bu eserinde demokratlaşmanın nedenlerinin bir yere ve zamana göre büyük farklar göstermekle birlikte şu önermelerin geçerli olabileceğini belirtir;

“1- Hiç bir faktör tek başına, bütün ülkelerde veya tek bir ülkede demokrasinin gelişmesini açıklamaya yeterli değildir,

2- Hiç bir faktör tek başına, bütün ülkelerde demokrasinin gelişmesi için zorunlu değildir,

¹⁰³ Eisenstadt’a göre modern toplumlarda siyasal dinamiklerin odağını merkez-çevre ilişkilerinin süregelen yeniden yapılanması, bunu etkileyen ve eşlik eden protesto taleplerinin ve sembollerinin süregelen bütünleşmesi, siyasal sınırların yeniden yapılanması, sivil toplum ile devlet arasında sürekli değişen ilişkilerin yeniden yapılanması oluşturur. Samuel N.Eisenstadt; “Civilisational Frameworks, Historical Experiences And Cultural Programmes Of Modernity - The Structuring Of Protest In Modern Societies”, Der.Lars Gule, Oddvar Starebo, **Development and Modernity: Perspectives on Western Theories of Modernisation**, Ariadne, 1993, s.12-13.

¹⁰⁴ Allison; a.g.m., s.10.

- 3- Her ülkede demokratlaşma, bir sebepler kombinezonunun sonucudur,
- 4- Demokrasiyi doğuran sebepler kombinezonu ülkeden ülkeye değişir,
- 5- Bir demokratlaşma dalgası için genelde sorumlu olan sebepler kombinezonu, diğer dalgalar için sorumlu olanlardan farklıdır,
- 6- Bir demokratlaşma dalgasındaki ilk rejim değişimlerinden sorumlu olan sebep, sonra meydana gelen rejim değişimlerinden sorumlu olanlardan farklı olabilir”¹⁰⁵.

Yukarıdaki önermeler kümesine göre, demokratlaşma sürecini etkileyecek bir çok faktör vardır. Bu çoğulculuk, demokrasiyi getirecek, onun ilerlemesini sağlayacak, ayrılmaz bir parçası olacak tek bir önermenin, tek bir reçetenin varolmadığını bize gösterir. Gerçekten de kurumsal şekil ve uygulamalar ne kadar yerleştirilmeye çalışılırsa çalışılsın, demokratik bir yaşam tarzının yerleştirilebilmesi için önemli olan şey, insanların neyi istediği, demokrasiyi ne(reye) kadar destekleyebildikleri, yani onların her alanda demokrasiyi gerçekten isteyip istemedikleridir.

Demokrasiye geçiş sürecindeki ülkelere genel olarak bakıldığında, bunların ya bir savaş sonrası restorasyon kararıyla, ya içsel dönüşüm için yapılan yeniden formülasyonla, ya da dışsal baskı (dış askeri güçler veya uluslararası örgütlerden gelen baskı) sonucu eski otoriter rejimlerini bırakıp demokratik rejime geçiş yaptıkları görülür. Stepan’a göre demokratikleşmeye giden bu yollar iki kategoriye ayrılır; İlkinde otoriter rejimlerin sınırlanması ve demokratikleşme süreci, siyasal iktidarı elinde bulunduranlar tarafından başlatılır. Başlatanlar ya sivilleşmiş siyasal liderlerdir, ya yönetimdeki askerlerdir, ya da yönetimdeki askerlere muhalif askeri kurumlardır. İkinci kategoride ise, otoriter rejimin sınırlanmasında en önemli rolü siyasal iktidara muhalif olan güçler oynar. Bu güçlerin çizdiği rota da büyük ölçüde demokratikleşme sürecinin yönünü belirler¹⁰⁶. Toplumsal başkaldırı otoriter rejimi dönüştürmede önemli ya da vazgeçilmez olsa da, tek başına toplumsal güçlerin baskısı her zaman demokratikleşmeye yol açmaz. Çoğu örnekte görüldüğü üzere otoriter rejimin sertleşmesine ve/veya hükümet değişikliğine, ya da askeri darbeye yol açar¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Huntington; Üçüncü Dalga: Yirminci..., a.g.e., s.37.

¹⁰⁶ Alfred Stepan; “Paths Toward Redemocratization: Theoretical And Comparative Considerations”, Transition From Authoritarian..., a.g.e., s.65-66.

¹⁰⁷ A.g.m., s.78-79.

Przeworski'ye göre otoriteren bir rejimden demokratik bir rejime geçiş iki eşzamanlı, ancak birbirinden özerk süreci içermektedir; çoğu zaman liberalleşme olarak ifade edilen otoriteren rejimin parçalanma süreci ve demokratik kurumların ortaya çıkış süreci. Bu dönüşümlerin her ikisi de eski rejimin özgöl nitelikleri ve demokratik kurumların kurumsallaşma biçimi tarafından belirlenir¹⁰⁸. Stepan ve Przeworski'nin önermelerinden çıkarabileceğimiz sonuç; demokratikleşme yolundaki toplumların salt toplumsal baskı yoluyla bunu gerçekleştiremeyecekleri, değişmesini istedikleri otoriter rejimin kurumsal kalıntı ve dinamiklerinin etkisine açık olduklarıdır. Bu süreçte eski ile yeni, güçlü merkezi devlet yapısı ile özerk toplum talepleri arasında kurulacak dengenin demokratikleşmenin başarısında etkili olacağı açıktır.

Vurgulanması gereken bir diğer nokta; yeni (ya da geçiş sürecindeki) demokrasilerin, kurulu liberal demokrasilerin kurumlarını ve temel normlarını taklit etme yönündeki istekliliğin bu girişimlere başarı garantisi vermeyeceğidir. “Hiçbir tecrübe yoktur ki, demokrasi kaçınılmaz, geri dönülemez veya tarihsel bir zorunluluk olsun. Demokrasi ne kapitalizmin gerekli bazı işlevlerinin zorunlu yerine getiricisidir ne de sosyal evrimde kaçınılmaz bazı ahlaki zorunluluklara gönderme yapar”¹⁰⁹. Schmitter'in bu belirlemesi, demokrasiyi kapitalizmin zorunlu bir tamamlayıcısı olarak gören ve demokratikleşme için kapitalizmin tüm kurum ve kurallarıyla yerleştirilmesini öngören anlayışa sert bir karşı çıkıştır. Aynı zamanda kapitalistleşme sürecindeki başarının demokratikleşmeye de yansyacağı önkabulünün geçersizliğini belirtmesi açısından önemlidir. Bu bağlamda, ekonomik alandaki gelişmeler ve ekonomik alanın özerkliği önemli olmakta birlikte, demokrasiyi salt ekonomik alana indirgemek, sivil toplumu ekonomik alana indirgemekle aynı anlama geleceği gibi, siyasal alanda devlet iktidarının ekonomi dışı alanlar üzerindeki denetiminin gözden kaçırılmasına yol açabilir.

İster gelişmiş kapitalist toplumlarda, isterse azgelişmiş toplumlarda olsun, tüm demokrasi arayışlarının ve kuramlarının karşı karşıya kaldığı ikilemler vardır. Schmitter'e göre, kendini demokratik olarak niteleyen, demokrasiyi sağlama iddiasında olan tüm kuram ve arayışlar, özgürlük ile eşitlik, büyüme ile adalet,

¹⁰⁸ Przeworski; a.g.m., s.56.

¹⁰⁹ Schmitter; a.g.m., s.57-58.

verimlilik ile isteklilik, özerklik ile sorumluluk arasındaki ikilemleri de denge içinde çözümüme iddiasını taşımaktadır. Şekilsel bazda demokrasinin, örneğin seçimlerin varlığı, bu çözümleri kendiliğinden sunamaz. Azınlık hakları ile seçim çoğunluğu arasında demokratik ilkelere dayalı denge kurulmadığında, seçimlerin çoğunluğun sınırsız despotizminin aracı haline gelmesi kaçınılmaz olacaktır. Parekh'e göre, Batılılar tarafından yönlendirilen demokrasilerin demokratikleşme süreci üzerindeki dar batıcı baskı, bazı bağlamlarda özellikle fakir ülkeler üzerinde mali bir yük empoze edebilir, bu ise rüşvetin bilinen tüm biçimleri için cesaretlendirici olabilir. Etnik ve dinsel farklılıkların bulunduğu bir toplumda paylaşılan değerlerin eksikliği, kamusal alanda bu farklılıkların tartışılması veya onların saf bir ideolojik terminolojiye eklemlenmesi durumunda, seçimler bölünmeleri arttırabilecek, suni ideolojik kutuplaşmaların sertleşmesine yol açabilecek, güçlü saldırgan dürtüleri harekete geçirerek, onları tehlikeli ve gelenekselleşmemiş yönlerle kanallize edebilecektir¹¹⁰. Bu nedenle, her yeni demokrasi, kendi tarihleri, kültürleri, jeostratejik durumları, doğal ve benzeri kaynaklarının belirleyerek özgüleştireceği karmaşık ve zor tercihler yapmak durumunda kalacaktır.

Bugün dünyanın merkezini oluşturan zengin, istikrarlı, kapitalist ve demokratik batılı toplum tipini yakalama çabesindeki istikrarsız, fakir, az gelişmiş ve demokrasiye geçiş sürecindeki periferik toplumları bekleyen bir tehlike vardır. Periferik toplumların batılı toplum tipine eklemlenme veya onu yakalama konusunda başarı sağlayabilmesi, ulusal birlik, toplumsal disiplin ve gelecekteki büyüme için bugünkü refahın korunmasına dikkat etmeyi gerektirir. Bu gereklilikler halkta hoşnutsuzluk yaratacak şekilde otoriter yönetim biçimlerine müsamaha gösteren, disiplinsiz, birliksiz, ileriye göremeyen, zayıf demokratik rejimlerin doğmasına da yolaçabilir¹¹¹. Bir başka anlatımla, eklemlenme ve yakalamadan ötesini göremeyen çabalar, demokratikleşme iddiasıyla yola çıkmalarına rağmen, hiç istenmedik şekilde sonuçlanma olasılığını da içinde barındırırlar.

¹¹⁰ Bhikhu Parekh; "The Cultural Particularity of Western Democracy", Der.David Held, Prospects For Democracy, Blacwell, Oxford, 1992, s.172'den aktaran Allison; *a.g.m.*, s.12.

¹¹¹ Laurence Whitehead; "International Aspects Of Democratization", Transition From Authoritarian..., *a.g.e.*, s.9.

Bu noktada Schmitter, yeni kurulan bir demokrasinin karşılaşılabileceği ikilemleri, modern demokrasinin asli ikilemler ve geçici ikilemler olarak ikiye ayırır. Asli ikilemler; demokrasinin kural ve eylemlerin hakim sosyal, kültürel ve ekonomik kurumlarla uyumunda zorluk çıkaran etkenlerdir. Schmitter bunları; siyasal partilerin, birliklerin, hareketlerin oligarşik eğilimli yapıları, kitlelerin siyasetten soğuyarak uzaklaşması nedeniyle (siyasal) meydanın **profesyonel siyasal müteşebbis** ve müşteri-seçmenlerine kalması, fayda ve maliyetlerin toplumsal gruplar arasındaki dağıtımına ilişkin siyasa döngüsünün kararsız dengesi, ordu, merkez bankası vb. gibi kurumlarla devlet arasındaki işlevsel özerkliğin kurulması, diğer uluslar ve uluslararası çevre karşısında bağımsızlığın sağlanması şeklinde formüle eder. Geçici ikilemler ise, asli ikilemleri belli ölçülerde de aşmış, kurulu demokrasileri daha fazla rahatsız eden ikilemlerdir. Bunlar; siyasal birliğin ulusçuluğa dayalı sınırlarının ve kimliğinin meşrulaştırılması, kapitalist üretim, birikim ve dağıtımın düzenlenmesi (kamu-özel mülkiyet dengesinin kurulması, milli gelirin dağıtımı, para piyasalarına müdahale, refahı yaygınlaştırma, tüketicinin korunması, sanayi teşvikleri, gümrüklerin korunması vb. yollarla demokrasi ile kapitalizmin uyumlaştırılması), rüşvet ve siyasal yozlaşmanın önlenmesi, dışsal güvenliğin sağlanması, içsel güvensizliğin aşılmasıdır¹¹². Görüldüğü üzere, demokrasiyi tüm kurum ve kurallarıyla kurma ve işletme kolay bir şey değildir. Her demokratikleşme süreci istenen, amaçlanan sona erişebileceği gibi, her an kesintiye ve başarısızlığa uğrama tehlikesiyle de karşı karşıyadır. Schmitter'in işaret ettiği bu ikilemler, tüm yeni kurulan demokrasilerin meşruiyetlerini sağlamak ve hayatiyetlerini devam ettirmek için aşmak zorunda oldukları ikilemlerdir. Dolayısıyla, bunlar zorlu demokrasi sınavının çerçevesini belirler.

Hangi açıklama tarzı benimsenirse benimsensin, 1970'lerden beri demokratikleşme yönünde devam edegelen istek, bugünkü globalleşme ortamının da etkisiyle eski ulus-devletin hiyerarşik yapılarından kopuşa doğru yönelmekte ve yeni-eski siyasal merkezlerin yeniden yapılanması, topluluğun-yurttaşlığın yeniden formülasyonu, haklar ve eşitlikler arasındaki dengenin yeniden gözden geçirilmesi, katılım üzerindeki vurgunun güçlendirilmesi taleplerini gündeme getirmektedir. Tüm bu süreçte siyasal iktidarın yapısı ve tercihleri kadar, ülkelerin sahip oldukları aracı

¹¹² Schmitter; **a.g.m.**, s.62 vd.

sivil toplum kurumları, gönüllü birlikler ve sosyal hareketlerin -yönü önceden belirlenemez olsa da- tartışılmaz bir etkinliği söz konusudur.

II. DEMOKRASİ VE SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ

“Sivil toplumun varlığı tek başına bu alanın demokratikliğini ya da demokrasiyi kurucu işlevlerle donatılmış olduğunu gösterir mi?”. Demokratik açıdan baktığımızda, tüm sivil toplumların ve/veya sivil toplum örgütlerinin demokratik olduğunu söylemek mümkün olmadığı gibi, tüm sivil toplumların demokratikleştirici işlevlere sahip olduğunu söylemek de mümkün değildir. Bu nedenle demokrasi ile sivil toplum ilişkisi, demokratik sivil toplumun nitelikleri üzerinde durmak gerekir.

II.1. Demokratik Sivil Toplumun Nitelikleri

Sivil toplum örgütlerinden beklenecek demokratiklik özelliği büyük ölçüde kendi iç yapılarına ve işleyişlerine, siyaset yapma tarzlarına ilişkindir. Bu nedenle öncelikle sivil toplumdaki grupların faaliyetleri, yöntemleri ve amaçlarına bakmak gerekir. “Eğer sivil toplum maksimalist, uzlaşmaz çıkar gruplarını veya antidemokratik amaç ve yöntemleri kullananları içermiyorsa”¹¹³ demokrasiyi geliştirmeye yönelik beklentileri karşılaması daha muhtemeldir. Ancak durum bunun tam tersi de olabilir. Bazen sivil toplumun içindeki bir grup devlet ve otoriteyi meşru olmayan yollardan ele geçirmeye çalışıyor ya da demokratik hukuk ilkelerini reddediyorsa, bu grubun hem kendisi demokrat değildir, hem de demokratikleşmeye ya da varolan demokrasiye zarar verici olabilir. Sivil toplumu demokratikleştiren şey; farklılıkların **halk, toplum, sınıf** hatta **yurttaşlık** gibi total bir kimliğe bürünmemesidir. Demokrasinin etiği farklı gruplar arasında, sorumluluğa dayalı sınır çizgisinin belirginleşmesine bağlıdır. Çizginin silikleşmesi siyasal despotizmi doğurur¹¹⁴. Özellikle toplumsal, sınıfsal çatışma ve bölünmelerin derin, bunların siyasal alanda mobilizasyonunun oldukça kolay olduğu toplumlarda, sivil toplumdaki grupların anarşik ya da kutuplaşmayı teşvik edici yönelimleri demokratik unsurların

¹¹³ Larry Diamond; “Rethinking Civil Society Toward Democratic Consolidation”, *Journal of Democracy*, C:5, S:3, Temmuz 1994, s.11.

¹¹⁴ Ali Yaşar Sarıbay; “Sivil Toplum-Devlet İlişkisi veya Demokrasinin Etiği”, *Postmodernite, Sivil Toplum Ve İslâm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.143.

zayıflamasına, farklılıkların ve kimliklerin radikalleşmesine, sonuçta da devletin baskıcı bir tavra bürünmesine yol açar.

Bora Türkiye’den bir örnek vererek, **sivil** olmanın, sivil toplum sahasında oynamanın kendi başına bir erdem olmadığını belirtir ve linççi kalkışmalar veya ‘DEP’i meclisten atın’ kampanyalarının da sivil inisiyatifler olduğuna¹¹⁵ dikkatimizi çeker. Bu noktada kendini sivil toplum olarak tanımlayan unsurların siyaset yapma tarzı ya da yöntemleri, demokratlıkları konusunda bize ipucu vermektedir.

Devletten özerkliğini sağlamış olsa bile, kendi içindeki çoğul iktidar yapıları arasında demokratik yöntemleri kurumsallaştıramamış bir sivil toplum, demokrasi konusunda ümit vermekten uzaktır. Böyle bir durumda özgürlük ve özerklik alanı olarak tanımlanan sivil topluma despotizm bizzat sivil toplum grupları tarafından taşınmış olur. Dolayısıyla, sivil toplum faaliyetlerinin mevcut siyasal sistemi demokratik yönde besleme konusunda esaslı bir amacı olmayabilir. Aksine, belirli koşullar altında, ortak şikayetlere sahip bireyleri biraraya getirerek, yıkıcı siyasal faaliyetler yönünde mobilize edebilir. Dengeli bir birlik yapısı olmadığı takdirde, rejim muhalifleri, durumu çözme ve faaliyetleri koordine etme, hoşnutsuzlukları giderecek bir uzlaşma zemini bulma konusunda başarısız olabilirler. Unutulmamalıdır ki, Fransa’da Poujadism, Amerika’da aşırı sağ kanat faaliyetleri, Almanya’da Nazizm çöşkulu birliktelik gösteren yapılar tarafından desteklenmişti¹¹⁶.

Berman’a göre, sivil toplum “ortak çıkar duygusu (sense of common interest) ve ulusal topluluğa bağlılık ihtiyacı gibi çıktıları, hatta sivillliği de kendi başına üretmeyebilir. Aksine, sivil toplum faaliyeti sık sık birlikten çok, parçalanmaya, varolan bölünmeleri derinleştirmeye hizmet eder. Bu dinamiğin belki de en dramatik örneği, savaş sırasında Almanya’da yaşanmış ve sivil toplum ülkenin acılı bölünmelerini yatıştırmaktan çok, şiddetlendirmiştir¹¹⁷. Bu noktada, Walzer’in de belirttiği gibi, sadece demokratik bir devletin demokratik sivil toplumu yaratabileceğini, sadece demokratik bir sivil toplumun demokratik bir devletin

¹¹⁵ Tanıl Bora; “Sivil Toplum Kuruluşları; Demokrasinin Meşruiyet Üreticileri”, **Gazete Pazar**, 2 Mart 1997.

¹¹⁶ Sheri Berman; “Civil Society and Political Institutionalization”, **American Behavioral Scientist**, C:40, S:5, Mart-Nisan 1997, s.565-566.

¹¹⁷ **A.g.m.**, s.567.

varlığını devam ettirebileceğini söylemek gerekir¹¹⁸. Dolayısıyla, devletin siyasal kurumsallaşma düzeyinde demokratik unsurların baskın veya zayıf olması büyük ölçüde sivil toplumun kurumsallaşma şeklini de etkileyecektir. Berman'ın ifadesiyle;

“Eğer, siyasal kurumlar zayıf ve/veya mevcut siyasal rejim etkisiz ve gayrimeşru olarak kabul ediliyorsa, sivil toplum faaliyeti, tatmin olmamış yurttaşlar için temel ihtiyaçlarını tatmin ederek ve enerjilerini artan ölçüde emerek, siyasete alternatif hale gelebilir. Bu tür durumlarda birliktelik muhtemelen siyasal istikrarı zayıflatacak ve bölünmeleri derinleştirerek, memnuniyetsizliği arttıracak ve muhalefet hareketleri için zengin kaynak temin ederek, demokrasi için olumsuz sonuçlara sahip olacaktır. Bu şartlar altında gelişen bir sivil toplum, idari ve kurumsal çöküşün sinyallerini verir ve siyasal istikrar ile demokrasi için kötüye delalet eder”¹¹⁹.

Sivil toplumu ait olduğu toplumsal iklimden ayrı düşünmek mümkün değildir. Her toplumun sivil toplumu kendine özgü olacak, o toplumun ortak kültüründen, ortamından ve anlayışından etkilenecektir. “Toplumsal adaptasyon mekanizmaları sivil inisiyatifler için de sözkonusudur. Toplumda doğmuş **sivil** hareketler zihniyet olarak **sivil** olmayabilir. Bu nedenle bir sivil toplum kuruluşlarının varlığı, ona otomatik olarak **sivillik** ya da **ilericilik** veya **demokratlık** payesini vermez”¹²⁰. Bir başka ifadeyle, sivil toplumun demokratikliği, içinden çıktığı toplumda demokratik geleneğin varlığı ile yakından ilişkilidir. Eğer toplumda demokratik gelenek veya siyasal kültür zayıf ise, sivil toplumdan çok güçlü demokratik eğilimler beklemek hatalı olur. Sivil toplumdaki örgütlerin, hareketlerin ve yurttaş inisiyatiflerin demokratlığına ilişkin bir şey söyleyebilmek için, iç işleyişi, insan malzemesi ve amaçları demokratlık açısından bir kez daha gözden geçirilmelidir.

Sivil toplumun demokratikliğine ilişkin bir başka belirleyici; onun örgütlenme ve kurumsallaşma düzeyidir. Kurumsallaşmış çıkar grupları aynen siyasal partiler gibi demokratik rejimin istikrarına ve yönetilebilirliğine yardım eder¹²¹. Sivil toplumun kurumsallaşmış görünümü sivil temsilcilerin sorumluluk ve hesap verme kaygılarını

¹¹⁸ Michael Walzer, “The Civil Society Argument”, Der.Chantal Mouffe, **Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community**, Verso, London, 1992, s.104.

¹¹⁹ Berman; a.g.m., s.571.

¹²⁰ Mahçupyan; a.g.e., s.131.

¹²¹ Diamond; a.g.m., s.12.

arttıracak gibi, üyelerin sürekli denetim ve kontrolü kamu yararı-bireysel yarar dengesinin daha iyi kurulmasını sağlar.

Demokratik sivil toplum, katılımcılarının düşüncelerini, eylemlerini ve değerlerini demokratik yönde biçimlendiren toplumdur. Eğer sivil toplumu oluşturan örgütler demokrasi açısından birer eğitim kurumu gibi işliyorsa, yani kendi karar alma süreçlerini ve seçimlerini demokratik bir şekilde işletiyorlarsa, o zaman demokratik olduğu söylenebilir. Üyelerine demokratik değer ve pratikleri kazandıran bir sivil toplum, kendi örgütlenme ve kurumsallaşmasını da bu değerler üzerine inşa edecektir.

Sivil toplumun demokratikliğinin diğer belirleyicisi; kendi içindeki çoğulculuğa izin verme derecesidir. “Sivil toplumda çoğulculuk, grupların yaşamlarını devam ettirmesine yardımcı olur ve onlara işbirliği yapmayı öğrenme ve diğerleriyle müzakerelerde bulunma konusunda cesaret verir”¹²². Kamusal alanda sivil örgütler ve gruplar ne kadar fazla ise, ne kadar farklılıkları birarada yaşatabiliyor ve birbirleri üzerinde hegemonya kurmaksızın birlikte yaşamayı gerçekleştirebiliyorsa, sivil toplum o kadar demokratik demektir. Ayrıca, çoğulculuğun getirdiği örgütlerarası rekabet demokratiğin artırılması yönünde olumlu katkıda bulunur. Burada önemli olan, sivil toplumun ancak üyelerinin kendilerini **sorumlu katılımcılar** olarak görmeleri halinde yeterli derecede demokratik olabileceğidir¹²³.

II.2. Demokratik Sivil Toplumun Oluşumunda Siyasal Kültür Ve Gelenek Etkisi

Demokrasinin iki farklı içeriği ve biçiminden sözedilebilir. Bir iktidar biçimi olarak demokrasi, demokratik kuramın tarihinde ortaya atılarak geliştirilmiş toplumsal çelişkilerin bir çözüm şekli olarak demokrasi anlayışına işaret eder. “Demokratik devlet” kavramında ifadesini bulan, bir devlet biçimi olarak demokrasi ise, toplumsal tarihte pratik olarak gerçekleştirilmiş ve gelişmiş demokrasiye, bir devlet formasyonuna işaret eder. “Sivil toplumun pek gelişmemiş politik ve ekonomik, sosyal etkinliğin yetersiz olması, devlet biçimi olarak demokrasinin toplumsal çelişkileri çözebilmesini yeterli kılıyordu; ancak çağımızda sivil toplum, etkin bir şekilde harekete geçmekte ve devletin karışmadığı alanlarda kendisine özgü iç çelişkiler

¹²² A.g.m., s.12.

¹²³ Walzer, a.g.m., s.105.

yaratmaktadır ve bu çelişkilerde de devlet kurumlarına bağlı olmayan mekanizmalarda ve bu kurumlardan bağımsız bir biçimde çözülmektedir”¹²⁴. Peki, sivil toplumun devlet iktidarının uzanmadığı alanlarındaki çatışmalar, çelişkiler için tek çözüm yolu demokrasi midir? Ya da demokrasisiz toplum olmaz mı? Mahamatov’a göre, tarihsel pratik demokrasi dışı çözüm yollarının da varlığını bize gösterir. Bunlar, diktatörlük ve anarşizmdir. Toplumsal çelişkiler diktatörlük veya anarşizm yoluyla da çözülebilir ya da toplumsal yaşam diktatörlük veya anarşizm biçiminde de örgütlenebilir. Toplumsal örgütlenme ve sorun çözümleme kapasitesinin hangi yönde geliştiğini gözden kaçırarak, demokrasiyi salt bir siyasal iktidar aracı olarak görmek ve onu devlet biçimine indirgemek ya da bir devlet biçimi olarak demokrasinin varlığını yeterli görmek, aslında onu biraz tahrip etmek anlamına da gelir. Çünkü, demokrasi yokluğuna rağmen bir gelişme, ancak çarpık ve tek yanlı bir gelişme eğrisi gösteren toplumlarda belli bir süre sonra “bu gelişme eğrilerinin tersine döndüğünü, gelişmelerinin tıkanıldığını”¹²⁵ görmekteyiz. Mahamatov’un bu yaklaşımı aslında sivil toplum içinde demokrasi kültürü ve geleneğinin önemine işaret etmektedir. Toplumsal çelişkilerin çözümüne yönelik demokratik siyaset geleneğinin yeterince gelişmediği toplumlarda, demokratikleşme sürecini salt devletin ve partilerin, yani siyasal alanın demokratikleşme sürecine indirgeyen yaklaşım eksik bir yaklaşım olacaktır.

Sivil toplumun tek başına demokratikleşmeyi sağlayamamasının, ya da her sivil toplumun demokratik olmamasının nedeni, içinde barındırdığı sorun çözümleme kapasitesinin, anarşizm ya da despotizm yönünde gelişme olasılığının varlığıdır. Bu açıdan bakıldığında, salt sivil toplumun varlığına bakarak onun kendiliğinden demokratik olduğu söylenemez. Varolan bir sivil toplum anarşik veya despotik bir yapının eğilimlerine sahip olabilir. Bir türlü çözülemeyen ve giderek sertleşen sorunlara karşı görünürdeki en kolay çözüm yolunu seçmek diktatörlüğü getirir; çünkü o sorunları çözmez, sorundan bahsedilmesini yasaklayarak üstünü örter. Geniş halk kesimlerinin yaşanan sorunlar karşısındaki ani ve mucizevi çözüm isteği çoğu zaman diktatörlüklere davetiye çıkarır. Demokrasi ise en zor yoldur; çünkü sorunların tüm yönleriyle ele alınması, geçici olmayan çözümlerin üretilmesi uzun bir süreci

¹²⁴ Tahir Mahamatov; “Toplumsal Yaşamın Örgütlenme Tarzı Olarak Demokrasinin Nesnel Diyalektiği”, *Marksizm Ve Gelecek*, S:4, Güz, 1990, s.67.

¹²⁵ A.g.m., s.67-68.

gerektirir. Sarıbay'a göre, "devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin demokratikliği ancak, sivil toplum içindeki hiçbir toplumsal grubun hakim iktidar olmaya yönelmemesi, hiçbir hakim ideoloji ve hakikatin rehberliğine ihtiyaç duyulmamasıyla sağlanabilir... Eğer bir toplumda sivil itaatsizliğe olanak tanıyan bir siyasal kültür oluşmamışsa, mutlak ve tek bir hakikatin arkasına sığınmış bir öznenin (şahıs, grup, cemaat) halkın ruhunu sahiplenmesinin, dolayısıyla farklı kimliklerin ve söylemlerin bastırılmasının, nihayet demokrasi ve sivil toplumun silikleşmesinin yolları açık demektir"¹²⁶. Sarıbay'ın doğrudan demokratik bir sivil toplumun varlığı için demokrasi ve sivil toplumun örtüşmesinin gerekliliğine gönderme yapan açıklaması, sivil toplumun sahip olması gereken siyasal kültürün önemine işaret eder.

Toplumsal sorun çözme kapasitesinin demokratik bir gelenek çerçevesinde işlediği örneklerde, toplumun sahip olduğu demokrasi ve devlet anlayışının niteliklerine göre devlet iktidarının sınırlanıp, denetlenebildiği görülür. Oysa toplumun itaatkar davranış örüntülerini içselleştirip yeniden ürettiği, kendi içinde de sorun çözme yolu olarak despotizme dayalı ilişkileri doğal bir ilişki tarzı olarak benimsediği örneklerde devlet de toplumun sahibi gibi davranabilecek, ondan beklediği tek şey itaat olacak ve toplum üzerindeki tahakkümünü doğal bir siyaset tarzı olarak görecektir. İtaatkar gelenekten gelen bir toplumun sahibi olan tahakkümcü devletin sivil toplum oluşumlarına bakışını da belirleyen aslında uysal toplumun kendisidir. Çünkü devletin alıştığı tarzın aksine bir hareketlilik; kutsallaştırılmış "tarihsel yönelimi (ki bu aslında çoğu zaman demokrasi idealidir) anlamayan cahiller veya sistemi yıkmak isteyen münafıklar" olarak değerlendirilmesine, "toplumun çıkarını toplumdan daha iyi bilen ve bunun için uğraşan bir yönetim altında, sivil toplum hareketlerinin bizzatihi bir suç"¹²⁷ olarak addedilmesine yol açar. Mahcupyan'a göre ellerindeki araçlarla toplumu ve kültürü yeniden, ama her halükârda kendi iktidarını pekiştirmek üzere üreten devlete karşı sivil toplum kuruluşlarının misyonu; "resmi tarihe, eğitime ve inanca ilişkin kabul ve uygulamaları eleştirel bir gözle yeniden ele almak ve demokrat bir zihniyet çerçevesinde bir dönüşümü gerçekleştirmek", böylece "ülkedeki değişim potansiyelini ve iradesini demokrat bir çizgi üzerine oturtmak olmalıdır"¹²⁸.

¹²⁶ Ali Yaşar Sarıbay, "Sivil Toplum: İki Sırtı Keskin Bıçak", *Radikal*, 14 Mayıs 1997.

¹²⁷ Mahcupyan; a.g.e., s.128.

¹²⁸ A.g.e., s.134.

Bu misyonun gerçekleştirilmesi büyük ölçüde demokratik siyaset tarzının kabul edilmesiyle mümkün olur. Demokratik siyaset tarzı ise demokratik siyasal kültürün içselleştirildiği bir ortamda mümkündür. Burada sorulması gereken soru; sivil toplum faaliyetinin doğurduğu sosyal deneyimler ve ilişkiler niçin bazen demokratik amaçlardan çok, demokratik olmayanlara hizmet ile yer değiştirir? Birlikte yaşama katılım niçin bazen toplumu entegre etmekten çok, parçalanmaya hizmet eder ? Eckstein’a göre, bir yönetim, eğer kendisinin otorite örüntüsü, bir parçası olduğu toplumun diğer otorite örüntüleriyle uyum halinde ise, istikrarlı olma eğiliminde olacaktır. Bir başka anlatımla, sivil toplum örgütlerinin ve sosyal ilişkilerin bu tür geleneği yansıttığı ve beslediği ülkeler istikrarlı ve etkin demokratik sisteme sahip olabileceklerdir¹²⁹. Bu açıklamalar, örgütlenme düzeyinin yüksek olup olmamasından çok, örgütlerin demokratik değerleri içselleştirme düzeyinin önemine dikkat çeker. Putnam da İtalya’ya ilişkin gözleminde, sivil toplumun demokratik tiplerinin dikey bağımlı bağlardan, istismardan çok, ancak karşılıklı dayanışmaya ve yatay bağlar etrafında örgütlenme halinde ortaya çıkabileceğini görüşündedir. Putnam’a göre, kilise ve mafya gibi örgütler, dikey örgütlenmeleri nedeniyle sivil toplumun “doğru” bileşimleri olarak kabul edilemez¹³⁰.

Toplumsal bütünün alt sistemlerinden biri olarak (ekonomik-politik-kültürel) kültürel sistem; “toplumun bütünü için geçerli olan, geçmişten miras kalan ve öğrenilebilir olan değer norm ve davranış kalıpları toplamından oluşur”¹³¹. Bu kültür hoşgörüyü ön plâna çıkarın uzlaşmacı bir kültür olabileceği gibi, farklılıkları kutuplaştıran, mutlakçı, dışlayıcı veya çatışmacı bir kültür de olabilir. Demokratik

¹²⁹ H. Eckstein; A Theory of Stable Democracy (Research Monograph No:10), Princeton University Center for International Studies, New Jersey, 1961, s.282”den aktaran, Berman; a.g.m., s.567.

¹³⁰ Robert Putnam; Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton Univ. Press, New Jersey, 1993, s.’den aktaran Berman; a.g.m., s.567.

¹³¹ Hüsnü Erkan; Demokrasi Ve Piyasa Ekonomisinde Birlikler (Odalar, Sendikalar, Dernekler), (TÜSİAD Araştırma Ödülü), Tükelmat, İzmir, 1992, s.29-30.

siyasal kültür¹³² sorunu ise, demokratik değerlere yöneten ve yönetilenlerin inanç derecesine ilişkin bir sorundur. Huntington demokratik bir rejimin devamını, birinci derecedeki siyasal elitlerin -parti liderleri, askeri liderler, iş dünyası liderleri-, toplumlarının karşısındaki sorunlarla başa çıkmak için birlikte çalışabilmelerine ve bu sorunları kendi yakın maddi ya da siyasal çıkarları uğruna istismar etmekten kaçınmalarına¹³³ bağlar. Buradan çıkarabileceğimiz sonuç, sivil toplum içindeki örgütlerin (siyasal partiler, işçi ve işveren örgütleri gibi) liderlerinin tutumlarının ve kültürel yönelimlerinin siyasal alanda demokrasinin yerleştirilmesi sürecinde önemli olduğudur. Liderler ve temsil ettikleri gruplar içinde otoritarizm veya anarşizm özleminin bulunması, makro demokratik siyasal düzenlemeleri de yakından etkileyecek, hatta yönünü değiştirecektir. Bu nedenle, siyasal alandaki demokratik düzenlemelerin başarısı, demokratik siyasal davranış örüntülerinin mikro sivil toplum örgütleri içinde kurumsallaştırılmasına bağlıdır. Erkan'a göre demokratik bir toplumda temel kültür değerleri dört ana yönetime sahip olmalıdır. Toplumsal alanda bireyler ve gruplararası ilişkilerde **sosyal uzlaşma**, kültürel alandaki etkileşimde **hoşgörü**, siyasal alandaki iktidar ilişkilerinde **demokrasi**, ekonomik ilişkiler alanında ise **rasyonellik**¹³⁴. Sorunların çözümlenmesinde kullanılacak bu yöntemlerin birarada bulunması, siyasal toplum ve sivil toplum alanındaki çifte demokratikleşmenin gerçekleştirilmesi için de gerekli olan demokratik, özgürlükçü ve barışçıl ortamı

¹³² Siyasal kültür; "halkın siyaset, hükümet, özellikle hükümetin meşruluğu ve kendilerinin hükümetle olan ilişkileri konusundaki değerleri, tutumları, yönelimleri, mitleri ve inançları" olarak tanımlanır. Almond ve Verba'nın **Yurttaşlık Kültürü** üzerine çalışmalarında üç tip siyasal kültür dikkati çeker; yöresel siyasal kültür, uyruk siyasal kültür ve katılımcı siyasal kültür. **Yöresel siyasal kültürde** birey, köy veya kabile grubu ötesinde daha geniş kapsamlı bir siyasal sistemin varlığından pek haberdar değildir. Siyasal sistemden beklentiler pek azdır, bu nedenle sistemin çıktılarına (sonuçlara, kararlara) ilişkin değerlendirmeleri yok denecek kadar azdır. **Uyruk siyasal kültüründe**, kişi yöresel dünya dışında bir siyasal sistemin varlığını bilir, ancak onun çeşitli süreçlerine katılma yönünde istekliliği yoktur. **Katılımcı siyasal kültürde** ise, toplum üyelerinin sistemin bütününe yönelik, hem girdiler hem de çıktılar düzeyinde ilgisi olup siyasal yapılara aktif birey olarak katılma eğilimi içindedirler. Demokratik bir sivil toplumu besleyecek yurttaşlık kültürü kuşkusuz katılımcı siyasal kültürdür. Almond ve Verba'ya göre her siyasal kültür kendi yurttaş tipini yaratır, ilkinde dar görüşlü bir yurttaş tipi ortaya çıkarken, ikincisi itaatkar, üçüncüsü ise ideal tip olan katılımcı yurttaş doğurur. İlk iki siyasal kültür tipi otoriter bir rejime denk düşerken, katılımcı siyasal kültür liberal demokratik rejime uygun düşmektedir. Siyasal kültür hakkında geniş bilgi için bkz. Huntington, Dominguez; a.g.e., s.19-41 ve Dennis Kavanagh; **Political Science And Political Behaviour**, George Allen and Unwin, London, 1983, s.48-75. (Her iki eserdeki aktarmalar da G.Almond, S.Verba; **Civic Culture**, 1963 ve 1965 basımından)

¹³³ Huntington; **Üçüncü Dalga...**, a.g.e., s.252.

¹³⁴ Hüsni Erkan; **Demokrasinin Kültür Değerleri**, Ege Bölgesi Sanayi Odası, İzmir, 1995, s.7-10.

hazırlayacaktır. Dolayısıyla, “farklılaşmış, çoğulcu ve modern bir sivil toplum, demokratik ve liberal yurttaşlığın risklerini ve vaatlerini kabul etmeye yetecek kadar olgun bir siyasal kültür gerektirmektedir”¹³⁵.

Sivil toplum örgütleri toplumsal talep ve çıkarları örgütlenme yanında, hükümetlerin uygulamalarına yönelik hayal kırıklığı ve tepkileri de örgütleyen, mobilize eden kurumlardır. Tepkilerin yansıtılması sürecinin demokratik, barışçıl biçimde örgütlenmesi, anarşik eylemler yerine, mesaj verici, sivil itaatsizlik türü eylemlerin yaygınlaştırılması gerekir.

Demokratikleşme sürecindeki en büyük engel, temelden anti-demokratik olan bir kültürün, toplumda demokratik kuralların yaygınlaşmasını engellemesi, demokratik kurumların bir türlü meşruluk kazanamamasıdır¹³⁶. Bu demek değildir ki, anti-demokratik bir kültür hep aynı şekilde kalır. Dinamiklik özelliğine sahip olan kültür, toplumsal veya toplumlararası etkileşime, teknolojik gelişmelerle etkileşime açık bir olgudur ve zaman içinde sözkonusu gelişmelere bağlı olarak bireylerin ve toplumların zihniyet dünyaları, değerleri ve inançları evrilerek değişebilir. Bu bize, anti-demokratik unsurları barındıran bir toplumdaki sivil toplumun zaman içinde evrilebileceği yönünde ümit verir.

Demokratik siyasal kültürün yerleşmesi için öncelikle yurttaşlar arasında **oyunun kuralları** ilkesine saygının, hoşgörünün, birlikte hareket edebilme-ortak çalışabilme yeteneğinin, demokratik kurum ve kurallara güvenin, siyasal etkinlik duygusunun ve siyasal bilgi düzeyinin yüksek olması beklenir¹³⁷. Bu özelliklerin eksik olması durumunda demokratik siyasal kültürün gelişmesi ve pekişmesi zora girer. Sonuç olarak, gelişme yolundaki demokrasilerin kendi yapılarına uygun kurumlara ve bu kurumların iyi işletilmesine gereksinimi vardır. Her toplumun farklılık gösteren demokratikleşme sürecinde ortaya çıkan kurumların ve siyaset yapma tarzının ilham kaynağı, toplumların kendi gelenekleri, kültürleri ve tarihleridir. Demokratik bir sivil toplumun oluşabilmesi için; katılımacı, uzlaşmacı, pazarlığa açık, hoşgörülü,

¹³⁵ Cohen, Arato; a.g.e., s.604.

¹³⁶ Huntington; Üçüncü Dalga..., a.g.e., s.292.

¹³⁷ Ersin Kalaycıoğlu; “Türkiye’de Siyasal Kültür Ve Demokrasi”, Der.Ergun Özbudun, Ersin Kalaycıoğlu, Levent Köker, **Türkiye’de Demokratik Siyasal Kültür**, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 1995, s.50-51.

çatışmaların çözümlenmesi sürecinde şiddeti bir yöntem olarak kabul etmeyen bir değerler sisteminin tüm yurttaşlar tarafından paylaşarak, kurumsallaşması, yani toplumda kültürel birer değer olarak benimsenmesi gerekir. Demokratik bir sivil toplumun oluşma koşullarını bunlardan ayrı düşünmek imkansızdır.

II.3. Demokrasi-Sivil Toplum İlişkisinin Değerlendirilmesi:

Koşullar, Zorunluluklar

Buraya kadarki incelemelerimiz bize, demokratikleşme sürecinde sivil toplum kavramını hafife almamak gerektiğini göstermektedir. Çünkü, “çağdaş toplumlarda demokratikleşme, katılımcılar arasında özerk kamusal alanların ortaya çıkışı ve artışı”¹³⁸ ile ifade edilir. Sivil toplum içindeki karmaşıklık ve parçalanma, farklılaşmış biçimler ve süreçlerin işleyiş yönü demokratikleşmenin yönünü de belirleyecektir. Bu nedenle, her halükârda sivil toplumun demokratikleşme bağlamında yeniden gözden geçirilmesi, “kalkınmacı devletin krizini açıklamada, siyasal iktidara karşı eleştiride entellektüel bir rasyonalite (temel) sağlamada ve bu yapılara öncülük eden siyasal kuvvetleri tanımlamada”¹³⁹ oldukça yararlı olabilir. Ancak demokrasi-sivil toplum ilişkisinde demokratik bir sivil toplumun oluşabilmesi ve kendinden beklenen demokratik işlevlerini yerine getirebilmesi için bazı koşulların varlığı ve bazı zorunlulukların yerine getirilmesi gerekir.

Her şeyden önce sivil toplum bireylerin bireysel ya da toplumsal çıkarları-talepleri-sorunları dile getirmek üzere kurdukları, gönüllü faaliyet ve kaynaklardan beslenen, devlet iktidarının alanı dışında, ondan özerk örgütlenmelerinin alanıdır. Bu tanımın getirdiği birincil koşul, sivil toplumun finansal, işlevsel ve yasal açıdan devletten özerkliğe sahip olması gereğidir. Devlet ödeneklerine veya yardımlarına bağımlı, devlet tarafından yetki verilmiş veya yaratılmış örgütler bu sivil toplum tanımının dışında kalacaktır. Çoğulcu bir sistem içinde sivil toplum örgütlerinin, kendi kendine doğmuş, büyük ölçüde kendi kaynaklarından beslenen, yarışmacı, gönüllü ve özerk olmaları esastır. Eğer çıkarların örgütlenmesi süreci korporatist bir sistem içinde

¹³⁸ Seyla Benhabib; “Models Of Public Space: Hannah Arendt, The Liberal Tradition And Jürgen Habermas”, Der.Craig Calhoun, **Habermas And The Public Sphere**, The MIT Press, Cambridge, 1992, s.87.

¹³⁹ Gordon White; “Civil Society, Democratization and Development (I): Clearing the Analytical Ground”, **Democratization**, C:1, S:3, Sonbahar 1994, s.376.

gerçekleşiyorsa, ortaya çıkan sivil toplum yapısı bunun tersine bir görünüm arzedecektir. Tekilci, yarışmacı olmayan, üyeliğin idari olarak zorlandığı, hiyerarşik düzenli, sektörel olarak ayrılmış, liderlik ve amaçlar yönünden devletin idari zorlamasını kabul eden örgütlerden oluşacaktır¹⁴⁰. Özellikle az gelişmiş toplumlarda siyasal istikrarı sağlama amacına yönelik olarak kullanılan korporatist düzenlemeler göze çarparken, çıkar birlikleri ile devlet arasında korporatist stilde paktlar veya anlaşmalar da görülür. Korporatizmin demokratik bir biçimine geçiş büyük ölçüde liberal-çoğulcu geleneğin geçmişine bağlanır¹⁴¹. Bu noktada gerçek anlamda demokratikleşmeye yardım edecek sivil toplumun, korporatist değil, çoğulcu bir şekilde örgütlenmiş olması gerektiği söylenebilir. Sivil toplumun çoğulculuğu ise büyük ölçüde devlet geleneğinde çoğulculuk kültürünün varlığı ile paralellik gösterir.

Demokratik sivil toplumun zorunlu koşulu, siyasal, toplumsal ve ekonomik özgürlüklerin varlığıdır. Kurumsallaşmış yasal özgürlüklerin geniş bir çerçevesinin varlığı hem bireyleri örgütlere katılmaya teşvik edecektir, hem de devletten özerkliklerinin kaynağını oluşturacaktır. Özgürlüklerin çerçevesi, siyasal iktidarı elinde tutanların meşruiyete verdikleri öneme göre daralıp genişleyebilecektir. Devlet toplum tarafından denetlenmeyi, sınırlanmayı kabul ettiği ölçüde, yani meşruiyetini tamamen halka dayandırmak istediği ölçüde, bir başka ifadeyle meşruiyetin ölçüsünü rızada aradığı ölçüde bu çerçeveyi geniş tutacaktır. Sosyo-ekonomik ve siyasal yozlaşmanın arttığı, patronajcı ve klientalist ilişkilerin tüm sistemi sardığı, rüşvetin kitlesel bir görünüm kazandığı, yaşanan ekonomik-siyasal sorunlara bağlı olarak siyasal istikrarın bulunmadığı toplumlarda devlet her türlü özgürlüğün alanını daraltmak, otoriter korporatist bir örgütlenme düzeni kurmak çabasında olacaktır. Oysa demokrasinin haklar ve özgürlükler talebi çevresinde gelişen doğasını görmezden gelmek, demokrasinin siyasal demokrasi yanında ekonomik demokrasi, sosyal demokrasi, kültürel demokrasi boyutlarını da kapsadığını ihmal etmek anlamına gelir. Siyasal

¹⁴⁰ Çoğulcu sistem ile Korporatist sisteme ilişkin karşılaştırmalı açıklamalar için bkz. Philippe C.Schmitter; "Still The Century Of Corporatism?", Der.Wolfgang Streeck, Philippe C.Schmitter, **Private Interest Government: Beyond Market And State**, Sage Publications, Beverly Hills, 1984, s.96-108.

¹⁴¹ Diamond bu konuda Meksika, Mısır ve Endonezya'yı örnek göstererek, devletin kurduğu, örgütlediği, yetki verdiği, maddi olarak desteklediği, kendine bağlı kıldığı ve kontrol ettiği, pazarlık düzeni yerine atama, bakı ve hakimiyet görüşünün yaygın olduğu otoriter devlet korporatizmini tarihsel olarak taşıyan ülkelerde bu riskin daha yüksek düzeyde olduğunu belirtir. Diamond; a.g.m., s.13.

demokrasi nasıl ki siyasal partilerin çoğulculuğunu ve bunlara geniş düzeyde halk katılımını gerektiriyorsa, ekonomik demokrasi ekonomi birliklerinin çoğulculuğunu ve geniş katılımı, sosyal demokrasi toplumsal taleplerin örgütlenmesini ve halkın bu konudaki kararlara katılımını, kültürel demokrasi ise kültürel bazlı isteklerin örgütlenmesini ve ilgililerin engellenmeksizin, bunlara katılımını gerektirir. Kısacası demokrasinin tam anlamıyla kurumsallaştırılabilmesi için her alanda örgütlenme özgürlüğünün ve bunu tamamlayan özgürlüklerin bulunması gerekir.

Sivil toplumun eylem alanını yasal güvence altına alacak ve örgütlerarası hakemlik işlevi görecek olan devlettir. Bu nedenle demokrasinin kurumsallaştırılması devlet-sivil toplum ayrımını ya da sivil toplumun devletten özerkliğini karşıtlığa veya düşmanlığa dönüştürme yerine, devletin ve sivil toplumun toplumsal uzlaşma ile belirlenmiş oyunun kurallarına karşılıklı olarak uymalarını gerektirir. Yani bir yandan sivil toplum uyanık olacak, diğer yandan devletin hakemliğini benimseyecek, buna saygı gösterecektir. Özellikle yeni kurulan demokrasilerdeki en derin sorunlardan biri “çökmüş, bozuk bir devlete karşı sivil toplumun köklerinden çıkıp gelen esasen tehlikeli, kızgın ve anomik protestolardır”¹⁴². **Yurttaş Zararı** (Civic Deficit) olarak da isimlendirilen bu durum siyasal iktidara muhalefetin yabancılaşıma, disiplinsizlik ve kinizm gibi uçlara çekilmesine yolaçabilir. Bu durumda demokratik bir sivil toplumdan çok istikrarsızlığı ve anti-demokratik tavırları körükleyecek bir sivil toplumdan sözedilebilir. Anomik ve kuralsız bir sivil toplum kendine de zarar verir. “Aşırı durumlarda, kavgaya tutuşmuş bir sivil toplumun, kendi kafasına copla vura vura kendi ölümüne yol açması bile mümkündür”¹⁴³. Demokratikleşme süreci içinde sivil toplumun istenmeyen uçlara kaymasını engelleyecek yegane unsur toplumun sahip olduğu sivil geleneklerdir. Sivil geleneklerin zayıf, buna karşılık yağmacı siyasal kültürün yaygın olduğu toplumlarda demokratikleşmenin başarımı nisbeten daha zor gerçekleşmektedir.

Bu arada belirtilmesi gereken bir çekince vardır ki, o da; sivil toplum örgütlerinin tamamen siyasal partilerin işlevlerini üstlenemeyecekleridir. Sivil toplum örgütleri katılım yönündeki istekliliği arttırıp, gündelik yaşamın çok çeşitli boyutlarına

¹⁴² Diamond; **a.g.m.**, s.14.

¹⁴³ John Keane; **Medya Ve Demokrasi**, Çev. Haluk Şahin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1992, s.135.

yayılmış benzer çıkarları biraraya getirebilir. Ancak, siyasal partiler kadar yaygın çıkarları birleştirecek bir başka sivil toplum örgütü yoktur. Sivil toplum örgütlerinin siyasal partiler üzerindeki katılım baskısını azaltma yeteneğinin sınırları bu bağlamda düşünülmelidir. Hatta bazı durumlarda sivil toplum örgütleri aracılığıyla siyasal partiler üzerinde belli çıkar gruplarının hegemonyasının kurulması bile mümkündür. Sivil toplum alanındaki çıkar gruplarının siyasal partiler üzerinde tahakküm kurarak onları zayıflatabileceklerini, hatta devre dışı bırakabileceklerini ileri süren Diamond'a göre, Barrington Moore'un ünlü "burjuvazi yoksa demokrasi yok" sloganına, "uygun parti sistemi yoksa istikrarlı demokrasi yok" sloganı eklenmelidir¹⁴⁴. Bu noktada sivil toplum alanında örgütlenen çıkarların tahakkümü tehlikesi karşısında, siyasal partilerin yeni bir tarz siyaset üreterek, bunları birleştirme ve mobilize etme yeteneğini arttırması gereğinden sözedilebilir. Siyasal partiler giderek derinleşen temsil krizini kendilerinin de bir üyesi oldukları sivil toplumla -ve onun örgütleriyle- yakın ilişkiye girerek aşabilirler. Çünkü temsil krizinin kaynağı, temsili demokrasinin siyasal araçları olarak siyasal partilerin toplumdaki değişik grupların, duyarlılıkların, taleplerin tercümanlığı işlevini gereği gibi yerine getirememesidir. Siyasal partiler yeni tip meşruiyet üreticileri¹⁴⁵ konumundaki sivil toplum örgütleriyle iletişim kurarak bu sorunu aşabilirler. Temsil krizini derinleştiren etken tek başına siyasal partilerin işlevsizleşmesi değildir. Günümüz toplumlarını karakterize eden özellikler; yurttaşların kendi çevrelerinde yüzyüze iletişim kurmaktan giderek soğuması, toplumsal iktidarın dağıtımında eşitsizliğin artışı, gündelik yaşama, işyerine, eğitim-kültüre, dinsel ve siyasal alana ait karar alma süreçlerine yurttaş ilgisinin giderek azalmasıdır. Soğuma, eşitsizlik ve ilgisizliğin artışı partiler ile temsil ettikleri kesimler arasındaki iletişimi kesici yönde etki yapmaktadır. Modern toplumun merkezi ve hiyerarşik kurumlar çerçevesinde yapılaşması, bu kurumlara birey olarak yurttaşların erişmesini zorlaştırmakta, temsiliyet sisteminde çoğunluk kuralı katılımın önüne geçmektedir.

İşyerlerinde, okullarda, hastanelerde, yerel yönetimlerde, mahallelerde siyasa belirleme sürecine alınan kararlardan etkilenecek yurttaşların katılımının sağlanması, toplumsal iktidarın dağıtımındaki adaletsizlikleri önleyebilir. Yurttaşlar demokrasiyi ve demokratik değerleri ancak mevcut demokratik kurumlar içinde bilinçlenerek,

¹⁴⁴ Diamond; a.g.m., s.15.

¹⁴⁵ Aydın Uğur, "Sivil Toplum Göz Kırıyor", *Gazete Pazar*, 2 Mart 1997, s.68.

eyleyerek ve ortak sorumluluk alarak öğrenebilirler. Dolayısıyla, sivil toplum ancak, insanların kendi yaşamlarını seçtikleri ve ortak problemlerini çözdükleri bir yer olduğu ölçüde demokratikleşme için bir alan oluşturabilir¹⁴⁶.

III. DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ

Sivil toplum ile demokrasi arasındaki ilişki aslında siyasal alan (siyasal iktidar) ile kamusal alan (toplumsal iktidar merkezleri) arasındaki karşılıklı etkileşimin belirlediği bir ilişkidir. Batı'daki gelişim süreci içinde yurttaşlararası sosyal ve ekonomik (mülkiyet) ilişkiler sivil ya da özel hukukun temelini oluşturken, kamu yönetimi de bu sivil taban üzerine¹⁴⁷ kurulmuştur. Siyasal alan ve sivil toplum arasında yurttaşlığın daralıp genişleyen anlamı bağlamındaki ilişkiler Batı demokrasilerinin biçimlenmesini sağlayan önemli etkenlerdendir. İlişkinin tarafları devlet iktidarının kurumsallaştığı siyasal alan ve sivil toplum aynı zamanda demokratikleşme yönündeki eğilimin de belirleyicisi durumundadır. Bu nedenle madalyonun her iki yüzü de ayrı ayrı incelenmelidir.

Demokratikleşmenin üç farklı açıklamasından sözedilir ki bunlar; rasyonel seçim yaklaşımı, sivil toplum yaklaşımı ve siyasal toplum merkezli yaklaşımlardır. İlk yaklaşım, demokratikleşme sürecini başlatan etken olarak siyasal elitlerin tercihlerine vurgu yaparken, ikincisi sivil toplum ve toplumsal muhalefet olgusunu, üçüncü yaklaşım ise siyasal parti-demokratikleşme ilişkisini ön plana çıkarmaktadır¹⁴⁸. Sivil toplum ile demokrasi arasındaki ilişkinin incelenmesi, hem devlet merkezli bir analizi, hem de toplum merkezli bir analizi gerektirir. Ayrıca sivil toplum kavramını “devlet” ile birlikte ve/veya onun karşıtı olarak kullanma, sosyal iktidar sorunlarına ve normatif demokrasi tartışmalarına sivil toplumun da dahil edilmesine yol açar. Bir başka ifade ile devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin incelenmesi yoluyla bu ilişki, doğrudan demokrasi ile ilgili tartışmaların da gündemine alınmış olur.

¹⁴⁶ John S.Dzyzek; “Political Inclusion and the Dynamics of Democratization”, *American Political Science Review*, C:90, S:1, Eylül 1996, s.482.

¹⁴⁷ İdris Küçükömer; *Bütün Eserleri-3: Sivil Toplum Yazıları*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s.133.

¹⁴⁸ Ergut; *a.g.m.*, s.91-98.

III.1. Devletin Kamu(sal) Ve Özel Alanlardaki Rolünün Demokratikleşme Üzerindeki Etkisi

Kuramsal olarak siyasal alanda konuşlanan devlet, sahip olduğu siyasal iktidar aracılığıyla ekonomi, özel alan ve sivil toplum üzerinde de düzenleme, denetleme yetkisine sahiptir. Zaten siyasal alanın daralıp genişlemesinin temel belirleyicisi siyasal iktidarı kullanma tarzıdır. Demokratik veya demokratikleşme yolunda olduğunu iddia eden tüm devletlerin kurucu harcını oluşturan kapitalizm ve ulusçuluk, aynı zamanda modern devletin kendini meşrulaştırma ve sahip olduğu siyasal iktidarı artırma kanallarıdır. “Toplumsal zihniyeti müsait bulduğu Türkiye benzeri toplumlarda, devlet yapısı iki kanalı bilinçli olarak kullanmış ve bir yandan kendini toplumdan farklılaştırırken, öte yandan kendini yeniden üretme cihazlarına sahip bir kimlik geliştirmiştir”¹⁴⁹. Bu durum devletin görece özerkliğinin sınırlarıyla ilgilidir. Kendi yetki alanı içindeki kapitalist birikim ve dağıtım araçlarını kullanarak toplumsal denetimin üstünde ve dışında bir siyasal alan yaratması ve Mahçupyan’ın ifadesiyle “iktidarını kendi mantığının sınırlarına kadar genişletmesi”¹⁵⁰, zihinlerde “devlet toplum için mi var, yoksa devlet için toplum anlayışı mı geçerli?” sorularının uyanmasına yol açar. Diğer yandan devlet-toplum ilişkilerinin ulusçuluk anlayışına dayalı bir yurttaşlık formülasyonu ile belirlenmesi, sonuçta soyut ve prototip bir yurttaş imgesinin üretilmesine yolaçar. Hem üretim ve dağıtım araçlarının sahibi, hem de soyut yurttaş imgesinin yaratıcısı olarak devletin kamusal ve özel alanlar üzerindeki etkinliği, demokratikleşmenin yönü ve şeklini tayin eder.

Devletin kamusal ve özel alanlar üzerindeki etkisi doğrudan doğruya ekonominin kamu sektörü ve özel sektör arasındaki bölüşümünü, kamu mülkiyeti ve özel mülkiyet alanlarının işleyişini çağrıştırır. Özellikle az gelişmiş toplumlarda devletin görece özerkliğinin sınırlarını belirleyen etkenin, devletin ekonomideki üretici ve bölüştürücü rolünün genişlemesi olduğunu daha önce belirtmiştik. Devletin ekonomi alanında yürüttüğü **kamu yararı** motivasyonuna dayalı faaliyetleri özel alanın **bireysel çıkar** motivasyonlu faaliyetleriyle zaman zaman çakışmakta, çoğu zaman ise çelişmektedir. Ekonomi alanında devlet ve özel kesimin karşı karşıya

¹⁴⁹ Mahçupyan; a.g.e., s.122.

¹⁵⁰ A.g.e., s.122.

gelmesi bir başka sorunu gündeme getirir; kamusal (kamuya ait) alanın yeniden inşası. Bu sorun kaynağında ekonomik görünmekle birlikte, soyut yurttaşların üretici-tüketici, alıcı-satıcı, işçi-işveren somut kimlikleriyle varolduğu ve siyasal iktidarla ilişkiye girdikleri, onun kararlarından etkilendikleri bir alanın yeniden yapılanmasını içerdiği için, tam da demokrasi sorununun kapsamındadır. Kamu(sal) nitelikli mal ve hizmetlerin çoğunun belli bir toplumsal ihtiyaca yönelik olması, modern toplumda da devletin **gönüllü** aday olması nedeniyle, sözkonusu işler devlete kalmaktadır.

“Artık, toplumun kamusal hizmetler için ayırdığı fazla ve kaynaklar onda toplanacaktır. Süreç içinde kamusal hizmetler kamunun gözünde sorumlusu ve yapıcısı toplum olan işler olmaktan çıkıp, zorunlu vergiye karşılık devletin zorunlu olarak vermesi gereken bedel-hizmetler haline gelir. Öte yandan devlet, vergiye karşılık hizmet taahhüdünü yerine getirmesine getirmektedir ama, bunları bir hüküm mantığının ince süzgecinden geçirerek, gerektiğinde bir sus payı, rüşvet, tehdit gibi kullanarak, oy ve itaate tahvil ederek; içeriklerini uluslaşma, modernleşme ve kalkınma söylemi zemininde tekleştirerek, amaç ve yapısını iktidar ve pazara göre ayarlayarak”¹⁵¹.

Tamamen devlete terk edilmiş bir kamu alanı, bir yandan geliştirdiği herşeyi devletten bekleyen, kendini devlete bağımlı hisseden toplum anlayışı nedeniyle devletin görelî özerkliğinin sınırlarını genişletecek, diğer yandan toplumu devlet karşısında zayıflatarak kamusal yaşamın önemli bir dinamiği olan dayanışma örüntülerini parçalayarak yok edecektir. Devlet içindeki bir kamu hizmetlisi olarak yurttaş “ya devletin hak ve menfaatlerini kollayan bir memur (salla başı al maaşı, gözlerimi kaparım vazifemi yaparım), ya memur sıfatı altında kendi çıkarına bakan bir işini bilir (devletin malı deniz yemeyen domuz, hazinenin bir ucuna yapışmak), ya da bir emek satıcısı sıfatıyla (devlet adındaki patrona karşı) kendi sınıfsal hak ve çıkarlarını koruyan bir emekçi”¹⁵² kimliğine sahip olacaktır ki, aslında bu kimliklerin hepsi de devlete bağımlı birer kimliktir. Böyle bir yapı içinde ister işçi, isterse işveren bazında devleti **ekmek kapısı** olarak görenlerin sayısı arttıkça, dolaylı yoldan devlet müdahalesine bırakılan özel alanlar da genişleyecektir. Oysa canlı bir sivil topluma

¹⁵¹ Ertuğrul Başer, “Özelleştirme Vesilesiyle İktisada Ve Kamusala Dair (II), **Birikim**, S:82, Şubat, 1996, s.29.

¹⁵² A.g.m., s.30-31.

sahip demokrasinin gelişmesi, ancak iktidar ve kaynaklar üzerindeki her türlü tekeli engelleyen bir değişimle mümkün olur.

Devletin iktidar ve eylem alanını kayıt altına alan, **oyunun kurallarını** önceden belirleyen anayasal demokrasi, belirlenmiş olan oyunun kurallarının seçilmiş temsili kurumların, yöneticilerin sorumluluğunu garanti edeceği varsayımına dayanır. Ne varki siyasal çoğulculuğun ve anayasal oyun kurallarının medenilik ilkelerine göre belirlenmiş olması bile, tarafsız bir siyasete ilişkin tutum ve normların gelişmesini tek başına sağlayamaz. Anayasal demokrasilerde demokrasi mantığına uymayan patronajcı ve klientalist davranış örüntülerinin yaygınlaşması gözlenen bir olgudur. Karşılıklı faydalılık ilkesine dayalı klientalist ilişkilerin özü, tabakalaşmış toplumlarda kaynak akışı ve kaynaklara ulaşım yolları üzerinde kontrol yetkisine sahip aktörlere iş gördürmedir¹⁵³. Yarışan çıkarlar arasındaki rekabetin yasal olmayan bir zemine taşınmasına yol açan bu türden ilişkilerin birinci elden yöneticisi veya yönlendiricisi olanlar, kamu kurumları, yani devlet içinde etkili ve yetkili konumda olan görevlilerdir. Devlet kaynaklarının dağıtımını gerek kendileri, gerekse müşterileri veya yandaşları adına rant dağıtım ve kollama mekanizmasına çeviren bu görevliler, karşılığında ya siyasal çıkar (oy, sus payı vb.) ya da bireysel çıkar (zenginleşme, emekli olunca özel bir şirkette üst düzey yöneticilik vb.) gözetirler. Bu mekanizma aslında toplumun devlete bağımlılığını sürdürmenin bir aracı olarak sivil toplumun özerkleşmesi ve demokratikleşmenin sağlanmasının önündeki en büyük engeldir.

Kamusal alanda devletin rolünün göstergesi; devlet ile çıkarlar (özel-kamu) arasındaki ilişkidir. Bu ilişkiyi temsiliyet mekanizmasının işleyişi, devletin örgütlenişi ve ideolojisinden soyutlamak mümkün değildir. Kamu(sal) alandaki genel-özel çıkar ikilemine yanıt getirmeye çalışan toplum-merkezli yaklaşımlar devlet eylemini bireylerin çıkarlarının belirlemesi gerektiğini ileri sürerler. Kamusal tercih teorisi olarak da isimlendirilen bu teoriye göre ideal devlet, kamusal veya ulusal çıkarlar doğrultusunda kendi isteğine göre davranmayan devlettir. Devlet-merkezli yaklaşımlar

¹⁵³ Luis Roniger; "Civil Society, Patronage And Democracy", *International Journal Of Comparative Sociology*, C:35, S:3-4, 1994, s.212.

ise, çıkarlar üzerinde devletin de etkili olabileceğini, devletin varolan amaçlarının özel kesim için azaltılamayacağını, indirgenemeyeceğini iler sürerler¹⁵⁴ .

Devletin kamu(sal) alandaki etkinliğini azaltmak, sivil toplumun özerkliğini sağlamak için 1970’lerde İsveç solunun, “Maidner Plânı” adı altında hem özel mülkiyet ilişkilerine, hem de devletleştirilmiş mülkiyet ilişkilerine alternatif olarak “sahibi olmayan işletmeleri” (Wigforss) önerdiği görülür. Alman yeşillerinin sivil toplumdaki bireylerin hem ev içi ilişkilerin, hem de emek pazarının zorlamalarından kurtulmaları için istihdamın azaltılması yoluyla demokratik kamusal alanlar yaratmak ve bunları genişletmeye yönelik önerileri mevcuttur. 1970’lerde Fransa’da Demokratik İş Konfederasyonunun sivil toplum içinde sekter olmayan yeni dayanışma biçimleri geliştirme çabaları vardır¹⁵⁵. Tüm bu önerilerin ortak amacı; bireylerin ve sivil toplumun devletten özerkliğinin sağlanması, devletin tek bir reform veya kurtarma aracı olmaktan çıkarılmasıdır.

Demokrasi ancak yurttaşların kamusal alandaki taahhütlere geniş katılımının sağlanması, kamusal adaletin yaygınlaştırılması, sivil sorumluluk ve problem çözme kapasitelerinin harekete geçirilmesi ve eyleme katılma konusundaki istekliliğin sağlanmasıyla güçlenebilir¹⁵⁶. Aslında tüm bu sayılanların gerçekleşmesi devletin yasa koyma işleviyle yakından ilgilidir. Çünkü yasalar aracılığıyla yurttaşlığın eylem alanını, bireylerin hak ve özgürlüklerini, devletin yükümlülüklerini, bireylerin devlete karşı sorumluluklarını belirleyen devlettir. Her ne kadar yasal güvenceye sahip ve kendi kendini örgütleyebilen çok sayıdaki kamusal alanı içine alan sivil toplum aynı zamanda devlet dışı bir alan olma potansiyeline sahip¹⁵⁷ ise de, yasal güvenceleri ve örgütlenme özgürlüğünün sınırlarını belirleyen, uygulayan devletin kendisidir. Yasal çerçevenin izin vericiliği ölçüsünde sivil toplum siyasal alandan özerk eylemlilik kapasitesini harekete geçirebilecektir.

¹⁵⁴ David Levine; “The Transformation Of Interest And The State”, Der.Edward S.Greenberg, Thomas F.Mayer, **Changes In The State: Causes And Consequences**, Sage Publications, London, 1990, s.169-182.

¹⁵⁵ Keane; Demokrasi ve Sivil..., a.g.e., s.39-43.

¹⁵⁶ Roniger; a.g.m., s.210.

¹⁵⁷ Keane; Demokrasi ve Sivil..., a.g.e., s.37.

Devletin sahip olduğu araçların (üretim, dağıtım ve yasa yapma gibi) toplum üzerindeki düzenleyici ve denetleyici etkisinin geniş olması nedeniyle, demokratikleşme çabaları gündeme geldiğinde akla ilk gelen, devlet iktidarının demokratikleştirilmesidir. Demokratik olmayan -özellikle az gelişmiş- toplumlarda ilk akla gelen; “devlet kurumlarının yeniden yapılandırılıp demokratikleşmesi, devlet kurumlarının yurttaşların yaşamını koruma, koordine etme ve düzenleme işlevlerinin yeniden biçimlendirilerek, sivil topluma karşı daha sorumlu hale getirilmesi”dir¹⁵⁸. Bir başka açıdan okunduğunda, bu siyasal ve toplumsal düzenin tepeden başlayarak, yine tepeden değiştirilmesi uygulamalarına yeşil ışık yakar. Demokratikleşme sorununun merkezine devleti, devletin yapılanmasını, siyasal elitleri, siyasal partileri oturtur. Ancak bu noktada, demokratikleşme sürecini etkileyen bir başka unsurun sivil toplumun kendisi olduğunu hatırlamakta yarar var. Sivil toplum tek başına demokratikleşmenin belirleyici unsuru değildir, içinde hiç de sivil ve demokratik olmayan eğilimleri barındırıyor olabilir. Bazen otoriterliğin yumuşak biçimleriyle birarada varolabilir veya kendi tiranlarını kendi içinde barındırabilir. Ama bazı durumlar vardır ki, sivil toplumun doğuşu, harekete geçmesi, yayılması veya yeniden yapılanması demokrasinin oluşumuna ön ayak olabilir¹⁵⁹. Bu nedenle demokratikleşme için devlet merkezli bir yapılanma projesi önerilirken, sivil toplumun nitelikleri ve demokratik kapasitesi dikkate alınmaksızın yapılacak analiz eksik kalacak ve demokratikleşmenin diğer ayağı olan toplumun ihmaline yol açacaktır. Devlet iktidarı (siyasal iktidar) için mücadele eden siyasal güçlerden özerk bir alan oluşturan sivil toplum, demokratik temsili rejimin varlığı için tek başına yeterli olmasa da, zorunlu bir koşuldur.

III.2. Demokratikleşme Sürecinin Tamamlayıcısı Olarak

Sivil Toplum

1990’ların siyaset bilimi terminolojisinde toplumların demokratikleşmesi için gösterilen sihirli reçetede üç ilaç dikkati çekmektedir. Ekonomik alanda piyasa, siyasal alanda demokrasi, toplumsal alanda demokratik sivil toplumun varlığı ve işlerliği. Bu reçeteye göre sivil toplum, ekonomik alanda pazarın, siyasal alanda ise demokrasinin

¹⁵⁸ A.g.e., s.36.

¹⁵⁹ Bernhard; a.g.e., s.1-2.

sosyolojik tamamlayıcısı durumundadır. Sivil toplumun demokratikleşme sürecindeki tamamlayıcı ve dengeleyici etkisi özellikle Doğu Avrupa’da yaşanan değişimler, Güney Amerika ve Sahra Altı Afrika ve Tavyan örneklerinde baskı altındaki toplumlarla zorba devlet arasındaki siyasal dengenin sağlanması sürecinde daha açıklıkla gözlenir¹⁶⁰. Bu ülkelerde sivil toplumdan kaynaklanan hareketlerin yayılması demokratikleşme yönündeki toplumsal baskıyı artırmıştır. Devlet ile ekonomi arasında çoğu zaman üçüncü sektör (third sector), ara sektör olarak isimlendirilen sivil toplumun, anarşik bireycilik ile dogmatik devletçilik arasındaki dengeyi sağlamaya yardımcı olması beklenir.

Devlet iktidarının sınırları ve meşruluğuna ilişkin tartışmada sosyal kuvvetler olarak ön plâna çıkan sivil toplumdur. Demokrasinin temelini, yurttaşların devlete ve siyasal kurumlara duyduğu güven oluşturur. Sivil toplum örgütleri toplumsal ve siyasal düzeyde **güveni** üreten ve yayan kurumlar olarak, devletin meşruluğunu güçlendirir¹⁶¹. Yurttaşlar yöneticileri kendilerinin de üye olduğu grupların üyeleri arasından seçtiğinde¹⁶² güven düzeyi yükselecektir. Güçlü, gelişmiş, demokratik yapılanmaları ve gelenekleri içinde barındıran bir sivil toplumun varlığı, devlet-toplum arasındaki ilişkide ikinci tarafın etkinlik kazanmasına sağlayabilir. **Toplum için devlet** yaklaşımının egemenliğini mümkün kılar. Ancak aradaki güç dengesi toplumların özelliklerine ve devletin totaliter, kapsayıcı veya baskıcı niteliğine göre değişebilir. Baskıcı devletin varlığına karşın, iç dayanışmasını koruyabilen bir örgütlü sivil toplumun varlığı gelecek için bir umut anlamına gelir.

Sivil toplum demokratik yönetimleri kurma ve korumaya katkıda bulunma yanında, devlet içinde yönetim niteliğinin de geliştirilmesine katkıda bulunur. Gordon White’a göre sivil toplum bu işlevini dört farklı şekilde yerine getirebilir¹⁶³. İlki; devlet ile toplum arasındaki **dengelenmiş muhalefet** odağı olması nedeniyle sivil toplum,

¹⁶⁰ White; a.g.m., s.375.

¹⁶¹ Richard Rose; “Rethinking Civil Society: Postcommunism and the Problem of Trust”, *Journal of Democracy*, C:2, S:3, Temmuz 1994.

¹⁶² 1972-1976 yılları arasında Batı Almanya Parlamentosunda yer alan 518 milletvekilinin yaklaşık yarısı (yüzde 48.5’i), sendikalar, tarımsal örgütler, tüketici örgütleri, sosyal, kültürel ve bilimsel amaçlı derneklerde aktif olarak çalışıp, o birlikleri temsilen meclise girenlerden oluşmaktadır. Sadece üyelik dikkate alındığında, 1980 yılında milletvekillerinin yüzde 81’inin bir birliğe üye olduğu dikkat çeker. Erkan; Demokrasi ve Piyasa..., a.g.e., s.112-113.

¹⁶³ White; a.g.m., s.382-384.

devlet-toplum arasındaki güçler dengesini toplum lehine çevirebilir, devletin zor kullanma kapasitesini zayıflatabilir. İkincisi; güçlü bir sivil toplum devlet-toplum ilişkisinde devleti disipline edici bir rol oynayabilir. Bunu hem siyasetçilerin, hem de yöneticilerin sorumluluklarını ve kamu ahlâkının standartlarını geliştirerek yapar. White'a göre, hegemonik devletten demokratik devlete dönüşümü gerçekleştirecek bu işlevi ancak modernleşme sürecinde doğan, ya da özel girişimciliğin veya burjuvazinin yayılmasından doğan sivil toplum tipleri yerine getirebilecektir. Üçüncüsü; sivil toplumun devlet ile toplum arasında bireysel yurttaşlar ile formal siyasal sistem arasındaki ilişkiyi kayıt altına sokan, potansiyel bir aracı veya ileti kayışı (transmission-belt) rolü oynamasıdır. Dördüncüsü; sivil toplum demokratik çizgiler boyunca siyasal oyunun kurallarını yeniden tanımlayarak, kurucu (constitutive) bir rol oynayabilir.

Bu bağlamda, demokratikleşme sürecinde devlet-sivil toplum dengesini sağlayacak aracı bir rol üstlenebilir. Etkin bir sivil toplum temsil ve meşruluk krizlerinin aşılması sürecinde, toplumsal taleplerin siyasal alana iletilmesini sağlayarak, demokratik siyasaların geliştirilmesine hizmet eder. Devlet-toplum iletişiminin tamamlayıcı bir unsuru olarak alternatif bir temsil mekanizması işlevini yerine getirebilir. Bölük-pörçük talep ve inisiyatifleri toparlayıp, bütünleştirerek olumlu bir siyasal mecraya sokabilir. Yurttaşlara sağladığı demokratik katılım pratiği imkanı sayesinde, kamusal alan-devlet arasındaki ilişkilerin dayanacağı yeni demokratik normların yaratılmasına katkıda bulunabilir. Bu arada devletin ve yöneticilerin sivil topluma bakışı, kamusal alandaki eylem ve inisiyatifleri değerlendirme tarzı da büyük önem taşır. Sivil toplumdan yükselen taleplerden rahatsız olan baskıcı bir devlet, bu talepleri dikkate alma yerine, toplum üzerindeki baskısının şiddetini artırma yoluna gidebilir. Bu durumda ortaya çıkacak bir yönetim krizine bağlı olarak, toplumsal çatışmalar sertleşerek kutuplaşabilir ve siyasal istikrarsızlık doğabilir. Böyle bir olasılığın varlığına rağmen, demokrasinin mikrokozmosları olarak kabul edilen sivil toplum örgütleri demokratik pratiğin kazanılmasına yaptıkları katkılarla, ulusal düzeyde demokratik sistemin inşasında önemli bir rol oynayabilirler.

“Demokrasinin olabilmesi için toplumsal çatışmaların, modernliğinkine benzeyen değerlerle, yani akılcılaştırma ve öznelleştirmeyle dorukta sınırlandırılması gerekir; ama gereken bir başka şey de temsili siyasal güçlerin, yani bir tüketim toplumunun

karşıt yüzlerini temsil edebilecek güçlerin mevcut olmasıdır”¹⁶⁴. Demokrasinin temel koşulu, merkezde yer almasına karşın rakiplerin ortak kültürel hedeflerinin dahilinde bulunan bir toplumsal çatışma olarak gösterilir. Sivil toplum toplumsal çatışmaların yüzeydeki arenası olarak taleplerin toplanması ve siyasal alana iletilmesinde aracı bir rol oynar.

Güney Kore, Tayvan, Şili, Polonya, Çin, Çekoslovakya, Güney Afrika, Nijerya örneklerinde sivil toplum seferberliğinin demokratikleşme sürecindeki baskısı önemli bir dönüm noktası olmuştur. Söz konusu örneklerde yurttaşların otoriterliğe karşı meydan okumaları sadece bireysel olarak değil, öğrenci hareketlerinin, kiliselerin, profesyonel birliklerin, kadın gruplarının, sendikaların, insan hakları örgütlerinin, üretici gruplarının, medya kuruluşlarının, sivil birliklerin vb.nin üyeleri olarak gerçekleşir¹⁶⁵. Elbette demokratikleşme sürecinin kurucu unsuru merkezi siyasal kurumlardır. Demokratikleşmeye ilişkin kurumsal ve yasal düzenlemeler bu merkez eliyle gerçekleştirilir. Ancak, sivil toplum alanında yeralan, kâr amacı gütmeyen, hükümetlerdışı olarak tanımlanan gönüllü kuruluşların siyasal merkez üzerinde demokratik değişim yönünde uyguladıkları baskıların lokomotif etkisi de aynı derecede önemlidir.

Demokratikleşme-sivil toplum ilişkisini incelerken yapmak istediğimiz şey; “demokratikleşme sürecinde devlet mi, sivil toplum mu önceliğe/üstünlüğe sahiptir?” gibi anlamsız bir soruya yanıt aramak değildir. Amacımız; demokratikleşme sürecinde siyasal merkezin önemi yanında, sivil toplumun da analize dahil edilmesi gerektiği, tek yanlı bir analizin eksik kalacağını vurgulamaktır. Demokratikleşme, iki yönlü ve iki eş zamanlı bir faaliyeti ifade eder. Demokratikleşme faaliyeti bir yandan toplumsal eşitlik ve özgürlüğün genişletilmesini, diğer yandan devlet kurumlarının yeniden yapılandırılıp demokratikleşmesini ve bunların aynı anda gerçekleştirilmesini gerektirir¹⁶⁶. Toplumsal eşitlik ve özgürlüğün alanının genişletilmesi yurttaşların kamusal alanlarda birlikte hareket etme, iktidar için eşit yarışmalarını sağlayarak, sivil toplumun etkin rol oynama kapasitesinin artırılması yoluyla gerçekleştirilir. Yani,

¹⁶⁴ Alain Touraine; **Modernliğin Eleştirisi**, Çev.Hülya Tufan, 2.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995. s.375.

¹⁶⁵ Diamond; **a.g.m.**, s.5.

¹⁶⁶ Keane; **Demokrasi ve Sivil...**, **a.g.e.**, s.36-37.

uyanık ve etkin bir sivil toplumun gereksinimi olan özgürlüklerin arttırılması yoluyla. Demokrasi bireysellik ve bireysel hak arama özgürlüğü demek değildir¹⁶⁷. Haksızlıklara karşı hak arama mücadelesinin bireysel ve sınıfsal parçalılıktan kurtarılarak birleştirilmesi, örgütlenmesi gerekir. Bu da ancak sivil toplum örgütleri aracılığıyla sağlanabilir. Özgürlüklerin kısıtlı olduğu, eşitsizliklerin yaygın olduğu bir toplumda sivil toplumun etkinlik sağlaması oldukça güçtür, ama imkansız değildir. Devletin yeniden yapılandırılması ise, devlet ve sivil toplumun özgül alanlarının yeniden tanımlanmasını, sivil toplumun devletten özerkliğinin sağlanmasını gerektirir.

Keane'e benzer biçimde, Held de tam bir demokratikleşme için **çifte demokratikleşme**'ye (double democratization) ihtiyaç olduğunu belirtir. "Çifte demokratikleşmeden kasıt, devletin ve sivil toplumun iki bağımsız süreç olarak yeniden biçimlenmesidir (reformudur). Bu, bir yandan devlet kurumlarında yeniden yapılanmayı, diğer yandan sivil toplumda özerkliğin yaygınlaştırılmasını içermektedir"¹⁶⁸. O'na göre, bu yöndeki bir girişim devletin sivil toplumla yer değiştirmesini veya birbirlerine karşı olmalarını reddetmesi gerekir. Liberal değerlerle Marksist değerleri birleştirmeye çalışan yazara göre, çifte demokratikleşme "bir yandan devleti sivil toplumdan ayıran liberal ilkeleri demokratik düzenin koruyucu bir özelliği olarak savunmalı, diğer yandan da bu düzenin verimi, mülkiyeti, statüleri ve karar alma gücünü uzun süre özel kesimin yönetimi altında bırakmayan Marksist bir nosyonu olmalı"¹⁶⁹. Held'in burada bahsettiği; siyasal iktidarın hegemonyası yerine sivil toplum içindeki toplumsal iktidar odaklarını çoğullastırarak, siyasal iktidarın kontrolü ve denetlenmesi gerektiğidir. Bu bağlamda devlet ile sivil toplum arasında karşıtlık ya da düşmanlık yerine, bu iki unsuru birbirlerinin demokratikleşmelerinin koşulu olarak görür.

Demokratikleşme sürecinde sivil toplumun tamamlayıcı rolünün incelemesi bizi, bağımsız bir sivil toplum olmaksızın demokratikleşme olmayacağı gibi, devletin koruyucu, dağıtıcı ve hakemlik gibi işlevleri olmaksızın sivil toplumun parçalılıktan ya

¹⁶⁷ Sadun Aren; "Demokrasi Ve Sosyalizm Üzerine", **Marksizm Ve Gelecek**, S:4, Güz, 1994, s.8.

¹⁶⁸ David Held; **Political Theory And The Modern State -Essays On State Power And Democracy-**, Polity Press, Oxford, 1989, s.167.

¹⁶⁹ A.g.e., s.167-168.

da iktidar, servet ve statülerdeki eşitsizliğin yeni biçimlerinin taşıyıcıları¹⁷⁰ olmaktan kurtulamayacağı sonucuna götürür. Demokratik sivil toplum asla tek başına ortaya çıkarılamaz, onun bağımsızlığını koruyacak bir devlet iktidarına ihtiyaç vardır. “Devlet sivil toplumu ne çok fazla ve ne de çok az yönetmelidir”, “demokratik bir düzen devlet iktidarı eliyle kurulamayacağı gibi, devlet iktidarı olmaksızın da kurulamaz”¹⁷¹. Kısacası, kurgulanacak bir demokratikleşme süreci “liberalizm mi, marksizm mi”, “sivil toplum mu, devlet mi” ikilemelerinin aşılması, hem devleti hem de sivil toplumu aynı anda ve birarada düşünen yaratıcı reformlar dizisini içermelidir. Bu süreç içinde demokrasinin kurumsallaşması ve pekişmesi yurttaş girişimlerinin yayılmasını, demokratik kültür ve demokratik yurttaşlığın gelişimini, liderliğin genişlemesini, deneyim kazanılmasını ve diğer sivil toplum işlevlerinin yerine getirilmesini gerektirir¹⁷². Bu ise ancak aktif, çoğulcu, kurumsallaşmış ve demokratik bir sivil toplumla gerçekleşebilir.

III.3. Sivil Toplumun Demokratik İşlevleri

Diamond’a göre sivil toplumun demokratik işlevleri şunlardır: Devlet iktidarını kontrol, katılım düzeyini yükseltme, demokratik tutumların geliştirilmesi, çıkarların-taleplerin şekillendirilmesi ve eklemlenmesi, kutuplaşmaların yumuşatılması, yeni siyasal liderlerin yetiştirilmesi-eğitilmesi, siyasal partilerin demokratikleştirilmesi, bilgiyi toplumun geniş kesimlerine yayma, yeni fikirlerin yayılmasını sağlama ve siyasal sistemin halka karşı sorumluluğunu arttırmaktır¹⁷³. Gerçekten de, toplum ile devlet arasındaki aracı kurumlar-örgütler bütünü olarak sivil toplumun en temel işlevi devletin toplum tarafından etkin kontrolünü sağlamasıdır. Devlet iktidarını kontrol eden sivil toplum, bir yandan devlet tarafından baskıcı biçimde kullanılmasını sınırlandırır, diğer yandan baskıcı devlet iktidarına karşı muhalefeti örgütleyerek, demokratik olmayan rejimlerin meşruluğunu zayıflatır. Ancak sivil toplum ne kadar demokratik yönelimli olursa olsun, siyasal iktidarın tolerans sınırları dar ise bu işlevin dramatik sonuçları da ortaya çıkabilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, siyasal iktidar daha baskıcı bir görünüm alabilir. “Bu nedenle uyanık ve etkin bir sivil toplum

¹⁷⁰ A.g.e., s.168.

¹⁷¹ Keane; Demokrasi ve Sivil..., a.g.e., s.48.

¹⁷² Diamond; a.g.m., s.15.

¹⁷³ A.g.m., s.7-11.

demokrasiyi başlatmaktan çok onu koruma ya da sağlamlaştırma için oldukça elverişli olabilir... Özgür, güçlü ve sorgulayan bir basın, kurumsal reformlar için baskı yapan yurttaş grupları olmaksızın”¹⁷⁴ demokrasiye büyük zarar veren klientalist-patronajcı ilişkilerin ve siyasal-toplumsal yozlaşmanın engellenmesi çok zordur.

Demokratik bir sivil toplumun varlığı siyasal katılmayı seçimlerin ötesine taşır. Etkin ve uyanık bir sivil toplum sayesinde halk belli sürelerle yapılan seçimlerde oy veren tekil **seçmen** kimliğinden uzaklaşarak, seçim dışı zamanlarda sivil toplumun örgütlü bir üyesi olması dolayısıyla, katıldığı protesto, toplu dilekçe, grev, yürüyüş gibi eylemlerle **aktif yurttaş** kimliği kazanır. Demokratik bir sivil toplumun varlığı günümüzün **demossuz demokrasilerinde** demos’un uyanışını simgeler. Böylelikle sistemin girdilerine ve çıktıklarına karşı ilgisini ve katılımını sürekli canlı tutmayı başarır. Bu nedenle, siyasal etkinlik duygusunu arttıran sivil toplum demokratik siyasal kültürün edinildiği okul görünümündedir. Jose Ortega y Gasset, Erich Fromm, William Kornhauser, Hannah Arendt gibi kitle toplumu teorisyenlerine göre, sivil toplum, kitle toplumunu zedeleyen siyasal virüslere karşı can alıcı bir panzehirdir. Sivil toplum birliklerindeki katılım, geleneksel bağlarından liberalizm ve kapitalizmle koparılan, kendilerini köksüz ve mahrum edilmiş bulan ve ait olma yolları arayan bireylere cemaatsel bağlar ve alternatif bağlantı dizileri sağlayarak totaliter eğilimleri önleyebilir. Bunun da ötesinde, modernitenin bireyleri geleneksel sosyal bağlar ve törelerin sınırlamalarından kurtardığı yerde, sivil toplum faaliyetleri onlara dengeyi ve düzeni korumada yardımcı olur. Ayrıca, katılımı çapraz kesen bölünmeler yaratarak, demokratik yönetim için gerekli deneyimleri teşvik eder, farklı bireyler arasında ortak çıkar bilincinin doğmasını kolaylaştırır¹⁷⁵.

Sivil toplum örgütleri içindeki karşılıklı etkileşim sürecinde bireylerin edindikleri hoşgörü, ılımlılık, uzlaşma, kamusal tartışma pratiği, gönüllülük, muhalif düşüncelere saygı gibi demokratik tutumlar demokratik siyasal kültürün gelişmesini ve topluma yayılmasını sağlar. “Kurumsal katılma ve deneyimden doğduklarında oldukça istikrarlı olan” bu demokratik tutumlar ve değerler, demokrasinin de istikrarlı bir gelişme göstermesine yardımcı olur.

¹⁷⁴ A.g.m., s.7.

¹⁷⁵ Berman; a.g.m., s.563.

Toplumsal taleplerin-çıkarların temsilcisi ve birleştiricisi olarak sivil toplum örgütleri, resmi siyasetin dışladığı, siyasal parti kurarak tek başlarına siyasal iktidara erişmeleri mümkün olmayan, kadınlar, etnik azınlıklar gibi marjinal kesimlerin taleplerinin de temsilcisidir. Demokratik sivil toplum özgür ve özerk kamusal tartışmanın alanını bu gruplara da açtığı için, marjinal taleplerin demokratik mücadelesi için uygun bir zemin hazırlar, bunların yeraltına kaymalarına engel olur. Siyasal iktidarı etkileme ve denetlemeye katılımı yaratan sivil toplum, demokrasi için güçlü bir altyapının temellerini atar.

Bireysel, toplumsal, etnik, dinsel vb. taleplerin, çıkarların kamusal alandaki temsilcileri olarak sivil toplum örgütleri, bu talep ve çıkarları birleştirip yoğunlaştırdıkları ölçüde demokrasiye daha iyi hizmet edecektir. Bireylerin çoklu üyelikleri bölünme örüntülerini boydan boya keserek, onları hem güçlendirme, hem de yansıma eğiliminde olacaktır¹⁷⁶. Bugün içinde yaşadığımız toplumda doğrudan demokrasiyi siyasal alanda gerçekleştirmeye belki imkan yoktur. Ama demokratik sivil toplum örgütleri aracılığıyla toplumsal yaşamın çeşitli kesitlerine ait kimliklerimizi (ana-baba, öğretmen-emekçi, işadamı, tüketici, apartman sakini, mahalle sakini, belli bir düşünce grubu üyesi veya sempatizanı vb.) ilgili sivil toplum örgütlerine üyelik yoluyla pekiştirdiğimizde, kendimizi ilgilendiren mikro alanlarda doğrudan katılmayı yaygınlaştırabiliriz. Bunun gerçekleşmesi ise demokratik sivil toplumların varlığını gerektirir.

Sivil toplumun siyasal çatışmanın kutuplarını yumuşatması özellikle toplumsal uzlaşma düzeyi yüksek toplumlar için geçerlidir. Bölgesel, etnik, dinsel bölünmeleri siyasal düzeyde aşmış toplumlarda ortaya çıkan yeni sorun yönelimli hareketler (kadın hareketi, çevrecilik vb.) yeni siyasal değerlerin de merkezini oluşturur. Bu etkinin bir başka sonucu yurttaşlık kavramının milliyetçilik ve ırkçılık boyutlarını aşan bir şekilde yeniden tanımlanmasıdır.

Demokrasinin mikrokozmosları olarak demokratik sivil toplum, yeni siyasal liderlerin yetiştiği, toplumun lider eksiğinin kapatıldığı bir merkez gibidir. Özellikle siyasal partilerin bir tıkanma sürecine girmesi halinde, çeşitli sivil toplum örgütleri içinde demokratik deneyim kazanmış kişilerin siyasete girerek başarı kazanması ve

¹⁷⁶ Diamond, a.g.m., s.12.

siyasal partilere yeniden meşruluklarını kazandırması pek beklenmedik bir durum değildir. Kamusal tartışma pratiği içinde sorunların ve siyasaların belirlenmesi hakkında bilgi sahibi olan, insanların nasıl örgütlenip motive edileceğini yine sivil toplum örgütleri içinde öğrenen bu liderler, demokratik geleneğin bir parçası olan uzlaşma ve koalisyon sanatının da ustası olabilirler. Demokratik bir sivil toplumda ikincil birlikler faziletin okuludurlar. Sivil toplumun temel faaliyeti, yurttaşları siyasal etki duygusu ve kamusal tartışma kapasitesi ile ortak iyiye tartışmaya yönelterek biçimlendirir¹⁷⁷. Sivil toplum projesi vatandaşların bazı faaliyetlerinde sorumluluk almalarına yönelik daha fazla fırsat tanınması için devletin ademi-merkezileşmesini, pazar kurumlarının daha fazla çeşitlenmesi için ekonominin toplumsallaştırılmasını ve tarihsel kimliklerin sürdürülebilmesi ve gerçekleştirilmesi için farklı yollar olsun diye, milliyetçiliğin dinsel model üzerinden çoğulculuğu ve evcilleştirilmesini kapsar¹⁷⁸.

Siyasal partiler dışında diğer sivil toplum örgütlerinin birincil hedefi siyasal iktidarı ele geçirmek olmadığı için, bunlar kamusal tartışma aracılığıyla demokratik kurumlardan seçim sistemine, siyasal partilerin demokratikleştirilmesinden yönetimin şeffaflığına, insan haklarından yasal reformların takipçiliğine kadar pek çok konuda etkinlik gösterir. Bu tür faaliyetlerin yaygınlaşması demokrasinin kurumsallaşması ve pekiştirilmesi sürecinde hayati önem taşır.

Demokratik ve güçlü bir sivil toplum, içerdiği demokratik kitle iletişim araçları vasıtasıyla bilginin geniş toplum kesimlerine yayılmasını sağlar. Tek merkezden, tek süzgeçten geçirilerek verilen bilgi-haber akışı yerine, “devlet erkinin **altında** ve **ötesinde** oluşturulmuş olan iletişim ağları yurttaşları siyasal güç sahibi yapmak açısından önemli bir potansiyel”¹⁷⁹ taşır. Keane’e göre, devlet iktidarından özerk kitle iletişim araçları, basiret, muhakeme, belagat, beceriklilik, cesaret, kendine yeterlik, güce karşı duyarlılık, sağduyu gibi demokratik yurttaşlık erdemlerinin kazanılmasına yardımcı olur. Sivil toplumun bastırıldığı, itaatkar bir tutum içine hapsedildiği toplumlarda, devlet kitle iletişim araçlarını da **devletin bütünlüğünü koruma** veya

¹⁷⁷ Nancy L. Rosenblum; “Civil Societies: Liberalism and the Moral Uses of Pluralism”, *Social Research*, C:61, S:3, Sonbahar 1994, s.544.

¹⁷⁸ Walzer, *a.g.m.*, s.106.

¹⁷⁹ Keane; *Medya ve...*, *a.g.e.*, s.132-133.

nizam'ı tesis etme adına baskı altında tutmaya çalışır. Böyle toplumlarda varolan devlet merkezli kitle iletişim araçları devletin yoğun propaganda aracı olarak, yurttaşları diktatörlük koşullarına alıştırmak yönünde kullanılır¹⁸⁰. Kamusal tartışmaya ilişkin bilgi akışının düzenli ve demokratik olabilmesi için, ne devlet, ne de piyasa tarafından belirlenmeyen, sivil toplumun kendi kaynaklarıyla beslenen, yasal güvencelere sahip demokratik kitle iletişim araçlarının varlığı gerekmektedir. Özgür iletişim ortamı bir yandan kamusal sorunlara ve politikalara ilişkin alternatif bakış açılarının sunumunu ve sağlıklı haber akışını sağlarken, diğer yandan "yurttaşlara yönetsel faaliyetler hakkında yetkililerin açıklamalarına bağımlı kalmayan, zor kazanılan bilgileri de verirler"¹⁸¹. Bugün basın özgürlüğü tüm dünyada demokrasinin göstergelerinden biri olarak kabul edilir. Yönetenlerin devlet iktidarının faaliyetlerinden kamuyu haberdar etme, bilgilendirme yönünde kitle iletişim araçlarının oynadığı rol, onu diğer sivil toplum kuruluşları arasında farklı bir yere oturtur. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin siyasete ilgisiz, izlenen politikalar hakkında bilgisiz yurttaşlarını informe etme işlevi nedeniyle, onu sivil toplumun harekete geçirici motoru olarak görmemize yol açar.

Kitle iletişim araçlarının alternatif bakış açılarını sergileme işlevi, özellikle demokratikleşme sürecinde yaşanması muhtemel sorunlar hakkındaki kamusal tartışmanın taraflarını biraraya getirerek, yeni bilgi ve fikirlerin üretilmesini sağlayarak, bu sürecin olumlu yönde gelişmesini sağlar. Yönetenler açısından ise, kriz ve geçiş döneminde uygulanacak zorlu ekonomik-sosyal politikaların, reform hareketlerinin kamunun geniş kesiminde tartışılarak kabul ettirilmesi, yeni politikaların-reformların ihtiyaç duyduğu kamu desteğini arttıracak, uygulamayı kolaylaştıracak, alınan kararların meşruluğunu arttıracaktır. Sivil toplum alanına baktığımızda, genel olarak güçlü çıkarların (sanayicilerin, devlet çıkarlarının, devlet girişimlerinin yöneticilerinin) etkin biçimde örgütlendiği; çiftçiler, tüketiciler, küçük girişimci ve esnaf kesiminin çıkarlarının ise daha zayıf şekilde örgütlendiği görülür. Kitle iletişim araçları kamuoyunu bilgilendirici yorumlar, paneller vb. aracılığıyla zayıf şekilde örgütlenmiş çıkarların da sesini duyurmasına imkan sağlayarak, çıkarlar arasındaki dengesizliği ortadan kaldırılmasında yardımcı olabilir.

¹⁸⁰ A.g.e., s.134.

¹⁸¹ Diamond; a.g.m., s.10.

Demokratik sivil toplum güçlü bir örgütlenmeye sahip sivil toplumdur. Sivil toplumun güçlü örgütlenme düzeni siyasal alanın kamusal alana hesap vericiliğini arttıran bir unsurdur. Siyasal iktidarı elinde tutanlar, sivil toplum örgütleri aracılığıyla faaliyet ve uygulamalarına ilişkin hesap vermekle kendilerini bağımlı kılmazlar. Ama yurttaşlardan devlete karşı saygı ve kendi meşruluklarını kazanırlar. Zengin bir örgütlü yaşam devletten istekleri çoğaltmakla birlikte, grupların çoklu kapasitelerini artırır, devletin bağımsızlık ve refahını sağlar¹⁸². Dolayısıyla, devlet iktidarının her türlü eylem ve işleminin meşruluğunun kaynağı sivil toplumdur. Sivil toplum içindeki örgütlerin rızasına dayanmayan uygulamalar temelsizliğe mahkum olacağı için, bu başarısızlığı da beraberinde getirir.

Bora'ya göre “toplumsal tepkilerin ve taleplerin sivil hareketlere kaymasının, devlet yapısındaki tıkanmayla” ve “devlet aygıtından ve siyasal sistemde ümitlerin kesilmesiyle” ilgisi var ise de, sonuçta bu “yerleşik siyasal yapıların çoğul, çetrefilli ve ayrılmış çıkarları temsil etme yeteneğinin giderek zayıflaması, çeşitli alanlarda özgül hareketlerin doğup örgütlenmesine”¹⁸³ yol açmaktadır. İdeolojilerin ve yerleşik eski siyasal değerlerin içine girdiği parçalanma, toparlanma ve yeniden bütünleşme süreci global bir süreçtir. Az gelişmiş toplumlar kadar gelişmiş toplumları da etkileyen bu süreç, hem devlet yapısı, hem de temsil yapısının ve unsurlarının yeniden gözden geçirilmesini gerektirmiştir. Siyasetin ve ideolojilerin kayganlaşan zemininde demokratik ve örgütlenmiş bir sivil toplum, bugün temsili sistemlerin ve dolayısıyla siyasal partilerin içine düştüğü temsil ve meşruluk krizlerinin aşılmasını sağlayacak mekanizmayı da sunar. Bireyler sivil toplum örgütleri aracılığıyla siyasal iktidarın gündelik yaşamı çeşitli açılardan etkileyen kararlarına karşı talep ve görüşlerini iletebildiği, yerel düzeydeki çeşitli karar alma süreçlerine katılabildiği ölçüde, siyasal partiler ve parlamento üzerindeki yükün hafiflemesi, partilerin yeniden toparlanması ve kamusal etik çerçevesinde yeni siyasal değerlerin üretilmesine katkıda bulunması beklenir. Böylelikle siyasal partiler katılmanın birincil, çoğu zaman tekil aracı olmaktan çıkacaktır.

¹⁸² A.g.m., s.11.

¹⁸³ Bora; “Sivil Toplum....”, a.g.g., s.68.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

1980'E KADAR TÜRKİYE'DE DEMOKRATİKLEŞME

SÜRECİNDE DEVLET - SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ

1980'lerden itibaren başta Doğu bloku olmak üzere tüm dünyada yaşanan ekonomik ve siyasal gelişmeler, siyasal tartışmanın merkezine devlet-sivil toplum ilişkisini yerleştirmiştir. Kamusal alanın yeniden keşfi, devletin sınırlarının yeniden düşünülmesi faaliyetini içeren bu tartışmalar, Türkiye'de de geniş yankı bulmuştur. Demokratikleşme sürecimizin yaşadığı sorunlar bağlamında devlet-sivil toplum ilişkisi yeniden gözden geçirilmeye başlanmış, birçok yazar özellikle devleti bütüncül altına alıp incelemiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyete ve çok partili demokrasiye geçiş sürecinde ortaya çıkan siyasal ve kurumsal gelişmeler ile, bunların sonuçları üzerine literatür bir hayli kabarıktır. Türkiye'ye ilişkin bu türden bir analizin başlangıç noktası, doğal olarak tarihsel-toplumsal arka-plânın incelenmesi olmaktadır. Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sindeki devlet-sivil toplum ilişkisinin belirleyenleri farklı olsa da, sonuçta aynı kültürel mirasın ürünleri olmaları nedeniyle bir benzerliği de içinde barındırırlar. Bu anlamda iki dönem arasında bir kesintiden ziyade, süreklilikten söz edebiliriz.

Bu bölümde önce, siyasal alanda devlet ile sivil toplum ilişkisinin belirleyicileri olan devletin geleneksel yapısı ile siyasal iktidarın kurumsallaş(ama)masına değinilmiştir, Daha sonra, 12 Eylül 1980'e kadar yaşanan demokratikleşme sürecinde devlet-sivil toplum ilişkisi incelenmiştir.

I. OSMANLI TARİHSEL ARKA-PLÂNI

Türkiye’de devlet-sivil toplum ilişkisinin toplumsal, tarihsel arka-plânına eğilebilmek, bunların demokratikleşme sürecindeki etkilerini belirleyebilmek için, Osmanlı’nın toplumsal ve siyasal düzeninde devlet-toplum ilişkilerine genel hatlarıyla göz atmak gerekir. Cumhuriyet dönemindeki oluşumlara ve ilişkilere ışık tutabilecek olan bu inceleme, hem devlet geleneğini, siyasal kurumları ve siyasal kültürü, hem de ekonomik-kültürel ilişkileri ve toplumsal muhalefeti içermelidir¹. Dışarıdan bakıldığında sivil toplum için zengin bir kaynak sağladığı söylenebilecek toplumsal farklılıkların, ne derece özerk bir yapıya sahip olduklarının belirlenmesi önem taşır. Devlet açısından ise, devletin örgütlenme geleneği ve siyasal kurumların kökenleri, sivil toplum üzerindeki etkinliği belirleyici olmaktadır. Bu nedenle, aşağıdaki alt başlıklarda sosyo-ekonomik, siyasal-kültürel ve sivil toplum potansiyeli taşıyan somut oluşumlar düzeyinde devlet-sivil toplum ilişkisi ele alınacaktır.

I.1. Osmanlı’nın Sosyo-Ekonomik Düzeni

Osmanlı’nın toplumsal-siyasal yapısını tek bir çerçeve içinde klişeleştirmek mümkün değilse de, onun çeşitli yönlerine ve baskın niteliklerine bakarak genel bir analiz yapabiliriz. Osmanlı devletinin Avrupa tipi feodal bir sistemden çok “bürokratik imparatorluk” veya “oryantal despotizm” tipine yakın olduğu, üzerinde genel olarak uzlaşılan bir değerlendirmedir. Örneğin İnalcık Osmanlı’yı patrimonyal bir hanedan devleti olarak tanımlar². Osmanlı’da feodalizmle karşılaştırma yapmaya imkan verecek yapılar (irsiyete dayalı aristokrasi, kilise yapılanmasına benzer bağımsız

¹ Akat devlet-sivil toplum ilişkisinin siyasal, kültürel ve ekonomik olmak üzere üç düzeyde tanımlanabileceğini belirtir: “1- Siyasi düzeyde sivil toplum, siyasete katılma, siyaset yapma hakkıdır. Hukuk devletidir. Parti kurma hakkıdır. Devletin vatandaşlarının siyaset yapma hakkına kısıtlama getirmemesidir... 2-Kültürel düzeyde...öncelikle anadilini konuşma hakkıdır...devletin bir ideolojisi olmaması, yani her vatandaşın kendi ideolojisine sahip olabilmemesidir...resmi dinin olmamasıdır... 3-Ekonomik düzeyde... devletten izin almadan ekonomik faaliyette bulunma hakkı, yani özel mülkiyet ve piyasa mekanizmasıdır”.Asaf Savaş Akat; **Sosyal Demokrasi Gündemi**, 2.Baskı, Armoni Yayınları, İstanbul, 1991, s.216-217. Aynı makale için bkz. **Sivil Toplum**, Der.Yurdakul Fincancı, TÜSES Vakfı, İstanbul, 1991, s.57-72. Bizim incelememizde önce sosyo-ekonomik düzey, daha sonra siyasal-kültürel düzey birlikte ele alınmaktadır.

² Halil İnalcık; “ Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, Der. A.Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay, **Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam**, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s.74.

dini hiyerarşi, güçlü bir tüccar-esnaf kesimi, özerk kentler) bulunmamaktadır³. Bunların yokluğu, devlet ile toplum arasındaki aracı kurumların yokluğu anlamına gelmektedir ki, Montesquieu ara kurumların (intermediary bodies) yokluğuyla şekillenen yönetim biçimini “oryantal despotizm” olarak nitelendirir. Devlet aygıtı içinde Sultan’ın başat konumu yanında, devlet görevlileriyle ilişkilerinin ataerkil niteliği göze çarpar. Sultan için Osmanlı toplumu, çok geniş bir “oikos”, üzerinde ilahî kaynaklı bir yetkiye sahip olduğu bir aile kurumu idi⁴. Yeniçeri ocağının, mahallelerin, milletlerin, esnaf loncalarının hepsinin birer kethüdası vardı. Kethüdalar bu kurumlarla devletin tanışmasını sağlardı. “Bu anlamda Osmanlı Devleti bir şemsiye devlettir. Bu şemsiyenin altında her türlü sivil topluluklar vardı”⁵. Buna ek olarak, “Batı’da kilise/seküler güçler; feodalite/burjuvazi/endüstri proleteryası; yerel odaklar/milli odaklar şeklinde görülen kutuplaşmaların yarattığı çatışmalar yerine Osmanlı İmparatorluğu’nda çatışmalara uzun vadede bakıldığında, bunların cemaat/devlet ekseninde”⁶ yoğunlaştığı görülür. Batılı kavramlarla Doğulu bir toplumu analiz etmenin ilk zorluğu bu noktada ortaya çıkar.

Bir başka açıdan, Osmanlı-Türk toplumunda siyasal iktidarın konumlanması, sivil toplumun alt yapısını hazırlayan düşünce (Aydınlanma) geleneğinin yokluğu ve Türk kültür dünyasındaki ikili bölünme (saray kültürü-taşra kültürü) de onu Batı Avrupa ülkelerinden farklı kılmaktadır⁷. Kültür dünyasındaki bölünme iktidar alanına merkez-çevre bölünmesi olarak yansıyacaktır.

³ Ergun Özbudun; “Development of Democratic Government in Turkey: Crisis, Interruptions and Reequilibrations”, Der.Ergun Özbudun, Üstün Ergüder, Ersin Kalaycıoğlu, İlder Turan, **Perspectives on Democracy in Turkey**, Turkish Political Science Association, Ankara, 1988, s.2, 4. Özbudun’un aynı makalesi için bkz.Ergun Özbudun; “Turkey:Crises, Interruptions, and Reequilibrations”, Der.Larry Diamond, Juan J.Linz, Seymour M.Lipset, **Politics in Developing Countries**, Lynne Reiner Pub., London, 1990, s.175-217. Osmanlı sistemi ile feodal sistem arasındaki farklılıklara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz.Metin Heper, “Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi”, **Toplum ve Bilim**, S:9-10, Bahar 1980, s.4-8.

⁴ Şerif Mardin; “Freedom in an Ottoman Perspective”, Der.Metin Heper, Ahmet Evin, **Democracy and the Military Turkey in the 1980s**, Walter de Gruyter, New York, 1988, s.29.

⁵ İnalçık; **a.g.m.**, s.79.

⁶ Şerif Mardin; “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum”, Der.Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset -Makaleler 1**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.20.

⁷ Şerif Mardin; “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire”, **Comparative Studies in Society and History**, C:11, Haziran 1969, s.258-259.

Bu farklılıkların varlığını baştan kabullenerek, kendi özgöl yapılanması içinde devlet-toplum (cemaat) ilişkisine bakıldığında, Osmanlı toplumunun iki ana ekseninde kutuplaştığı, her iki eksenin de kendi içinde tabakalaştığı gözlenir. **Askerî** denen ilk ekseninde, Sultan ve Sultan'ın dinsel yetki ya da yürütme yetkisi verdiği kimseler bulunur. Vergi vermeyen, kul statüsündeki bu grup saray memurları, ordu mensupları (seyfiyye), mülkî memurlar (kalemiyye) ve ulemeden (ilmiyye) oluşur. Diğer ekseninde yer alan **reaya** ise, vergisini veren ama yönetime katılmayan tüm müslîm ve gayrî müslîmleri kapsıyordu. Reayayı oluşturan katmanlar yatay ve dikey olmak üzere iki şekilde tabakalanmıştı. Ekonomik faaliyet alanına göre biçimlenmiş yatay tabakalanma içinde tüccar-esnaf-sanatkârlar, köylüler ve konar-göçerler yer alırken; millet sisteminin temelini oluşturduğu dikey tabakalanmanın temel birimleri; imparatorluğun geniş topraklarına yayılmış çeşitli dinsel cemaatler (milletler) ve topluluklardı⁸.

“Uyrukları ordunun (askerîyenin) imtiyazlarından uzak tutmak İmparatorluğun temel kuralıydı. Sadece sınırlarda fiilen savaşçılık eden ve medresedeki düzenli eğitimden geçtikten sonra Sultan'ın diplomasını alarak ulema kesimine girenler..”⁹ askerî sınıfa dahil olabiliyorlardı. Sultan'ın gücü ise, Batı Avrupa krallıklarının tersine, kendi kişiliğinden değil, hanedanlığın sembolik (geleneksel) gücünden kaynaklanıyordu¹⁰. Osmanlı Sultanlarının “halife” sıfatını kazanmalarından sonra, siyasal ve ruhanî iktidarı kendi tekellerine alarak “mutlak patrimoniyal hükümdarlığın mükemmel bir biçimini”, İnalcık'ın deyişiyle “Sultanizm”i ürettikleri söylenebilir¹¹. Toplum-Sultan, Sultan-memurları arasındaki ilişkiyi düzenleyen kuralların kaynağı, toplumsal ahlâkın temeli ve Sultan'ın da meşruiyetinin kaynağı din (şeriat) idi. Sultan

⁸ Engin Akarlı; “Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı”, Der.Engin Akarlı, **Çağdaş Kültürün Oluşumu**, İstanbul, 1980, s.20.

⁹ İnalcık'a ait olan bu ayrım Mardin ve Özbudun tarafından da kabul edilmektedir. Halil İnalcık; “The Nature of Traditional Society Turkey”, Political Modernization in Japan and Turkey, Der.Robert Ward, Dankwart Rustow, Princeton University Press, Princeton, 1964, s.44'den aktaran Mardin; “Power, Civil Society and...”, a.g.m., s.259 ve Özbudun; a.g.m., s.2.

¹⁰ Sultan'ın sahip olduğu iktidar “kendiliğinden” bir iktidardır. Sonradan kazanılan halifelikle iktidara tanrısal bir boyut kazandırılmış ise de, “Osmanlı Sultanı gerçekte **Osmanlılık** kavramından doğan ve kendiliğinden bir siyasal iktidarı” kullanır. “Osmanlılık şanı ilkesi, laik ve metafizik bir iktidar kuramı oluşturmuştur”. Geniş imparatorluk toprakları üzerindeki çeşitli halkları birleştirici bir kavram olarak, bu ilke çerçevesinde kutsallaştırılmış, patriarkal, ekonomik ve siyasal yapıyı kapsayıcı bir siyasal iktidar kuramı oluşturulmuştur. Çetin Özek; **Devlet ve Din**, Ada Yayınları, İstanbul, (tarihsiz), s.369-370.

¹¹ Halil İnalcık; “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, Çev.Kemal Aydın Akagündüz, **Toplum ve Ekonomi**, S:7, Ekim 1994, s.6.

toplumu iyiliğe yönelttiği sürece meşruiyetini koruyabilirdi. “Din ve Devlete” hizmet, “Tanrının yeryüzündeki gölgesi” (Zillullahi fil alem) sayılan Sultan’ın aslî göreviydi¹². Ancak uygulamada siyasal iktidarın kapsamını genişleten kerim devletin, dinsel görüntüsü altında **devlet maslahatını** önde tuttuğu gözlenir. “Osmanlı’nın **devlet maslahatını din maslahatından** üstün tutan **mülk devlet** anlayışı, katı ve klâsik bir teokratik düzen kurulmasını engellemiştir”¹³. Dinin en önemli etkisi ise, Sultan’ın sınırsız ve mutlak despotik nitelik alabilecek iradesini sınırlayabilmiş olmasıdır.

Anlaşılabacağı üzere Osmanlı toplumsal-siyasal yapısı katı bir yöneten-yönetilen ayırımına ve bu ayırımın oturduğu hassas dengeye dayanıyordu. Bir yanda siyasal merkezi oluşturan Sultan ve onun asker-sivil bürokratları, diğer yanda reaya bu eşitsiz ilişkinin taraflarıydı. Toplumsal düzeni sağlamak adına benimsenmiş olan bu ayrımlaşmada, iktidarı toplumdan kaynaklanmayan **askerî** kesimin temsil ettiği devletin, toplumun (**reaya**) üzerinde baskın bir güç olarak hakimiyeti XVII.yüzyıldan sonra daha da artmıştır.

Hakim olan keskin toplum-devlet dikotomisini besleyen kaynaklar; devşirme (kulluk) sistemi ile toprak sistemidir¹⁴. Devşirme sistemi sayesinde yöneten kesimine dahil olan kimseler, yani siyasal alan, sarayın denetimi altına alınırken, birkaç küçük değişikliklerle Bizans’tan devralınan toprak (tımar) sistemi reayayı ve onun ekonomik faaliyetlerini siyasal alanın denetimi altına alıyordu. İmparatorlukta tüm topraklar devletin mülkiyetindeydi. Bir çift öküzün sürme kapasitesi dikkate alınarak (yaklaşık 60 dönüm) ayrılan “çiftlik”ler köylü ailelerin tasarrufuna verilmişti. Köylüden vergi toplayan memurlar ise tımar sahipleri olarak tamamen merkeze bağımlı bir statüye sahiptiler. “Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik kurumsal yapısı, az çok birbirine yakın büyüklükte toprakları elinde tutan ve merkezden atanan memurlara oransal vergi ödeyen bağımsız bir köylü kitlesinin varlığına” dayanıyordu¹⁵. Osmanlı’da “o güne

¹² Aksi halde, normal zamanda hanedanı korumakta titizlikle hareket eden zümreler tarafından kolayca tahttan indirilebilirdi. Bu türden bir hareket eğer “...kararlaştırılmış (zımni) sözleşmenin yeniden kurulması hedefini aşarsa ve yenîçerilerin veya ayaklanma liderlerinin tek taraflı talepleri şeklini alırsa, çarşı esnafı ile din adamlarının (ulemanın) ‘sivil kesimleri’nin sistemi stabilize etmek için bir karşı harekete” giriştikleri gözlenir. Mardin; “Freedom in an...”, a.g.m., s.29.

¹³ Özek; a.g.e., s.368.

¹⁴ Özbudun; a.g.m., s.3.

¹⁵ Çağlar Keyder; *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, Çev.Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s.16.

dek ulaşılmamış bir incelik ve yalınlıkla” uygulanmış olan devşirme (kulluk) sistemi merkezi otoriteyi güçlendirerek, devletin sürekliliğini sağlıyordu. İmparatorluk toprakların tasarruf hakkının, mülkiyeti devlette kalmak koşuluyla askerî yada sivil hizmet karşılığında dağıtılması anlamına gelen tımar sistemi¹⁶ ise ekonomi üzerindeki mutlak denetimi devlete vermektedir¹⁷. Tahsis edilen tımarların babadan oğula geçmemesi sayesinde, merkezi otoriteye rakip olabilecek yerel iktidar odaklarının ortaya çıkması engellenmiştir¹⁸.

¹⁶ Tımar, “Osmanlı İmparatorluğunda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili selahiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askerî dirliklere verilen isimdir”. Ömer Lütfi Barkan; “Tımar”, *İslâm Ansiklopedisi*, cüz.123-124, Ankara, 1977, s.287. Osmanlı tımar sistemi, Bizans’taki pronio, Rusya’daki pomest ve eski Hint toplumlarındaki jagir sistemlerine benzetilmektedir. Heper’e göre, “Tüm bu örneklerde, kişiye tımar verilmesi o kişiye siyasal haklar da tanınması anlamına gelmez...tımar alan ile veren aynı yahut yakın statüde kişiler değildir”. Heper, a.g.m., s.11. Bu özellik tımar sistemini Batı tipi feodal sistemden farklılaştıran temeli oluşturur. Osmanlı tımar sisteminin Bizans toprak düzeninin devamı olup olmadığı konusu da çokça tartışılmıştır. Fuat Köprülü öncülüğündeki bir kısım yazar Osmanlı’nın toplumsal ve örgütsel yapısını Selçuklu’nun devamı olarak görmekte, kökenlerinin Türkî veya İslamî kaynaklara dayandığını ileri sürmektedir. Halil İnalcık ve onun çizgisini izleyen diğerleri (Metin Heper, Çağlar Keyder, Taner Timur gibi) ise, toprak sisteminin tarihsel sürekliliğinin altını çizmektedir. Osmanlı tımar sistemi hakkında geniş bilgi için bkz.İlber Ortaylı; *Türkiye İdare Tarihi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1979, s.91-98.

¹⁷ Akdağ varolan toprak sistemi sayesinde devletin tek başına tüm ülkenin toprak ağası olma niteliğini kazandığını ileri sürerken, Timur, bu türden açıklamaların gerçekliği ideolojik olarak yansıttığını, aslında toplumsal tabanda sürekli bir sınıflaşma ve sınıf kavgasının varlığını savunmaktadır. Mustafa Akdağ; *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi C:II*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1977, s.124, Taner Timur; *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, 3.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.225.

¹⁸ Karpat’a göre, Osmanlı’da Tanzimat’a (II.Mahmud devrine) kadar hakim olan eski tip merkezîyetçilik, hanedan-bürokrasi ve yerli hanedanlarla (ayan-eşraf) işbirliğine dayanıyordu. Tanzimat’tan sonraki yeni tip merkezîyetçilik ise, halk ile devlet arasındaki aracı rolündeki bu grupları ortadan kaldırarak, bunların işlevleri merkezin memurları ya da merkezin kontrolü altındaki yerel memurlar tarafından üstlenilmiştir. Karpat’a göre ayan ve derebeyi gibi yerel iktidar odaklarının ortadan kaldırılmasının en önemli sonuçlarından biri, modern ulusal devletin alt yapısını oluşturan sosyal homojenliğin (sosyal tesviyenin) bir dereceye kadar sağlanmasıdır. “Siyasi anlamda bu tesviye sayesinde mahalli farklar bir dereceye kadar azaltıldığı gibi ekonominin, bölgelere ayrılmış bir şekilde çatışması önlenmiş ve bir tek birim olarak çalışması sağlanmıştır”. Kemal Karpat; “Kimlik Sorununun Türkiye’de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi”, Haz.Sabahattin Şen, *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.28.

Weber'in statü düzeni¹⁹ şemasına tam da oturacak şekilde tüm kozları elinde tutmak, tüm toplumsal-siyasal-ekonomik odakları denetimi altında bulundurmak isteyen Sultan, toplumsal statü ve rollerin tek dağıtıcısı konumundadır. Bu düzenin en genel etkisi ise, pazarın serbest gelişmesini önlemesi, pazarı statü gruplarının tekeline vermesidir²⁰. Toplum kullar ve reaya olarak kabaca iki kesime ayrıldığında, kullar (kapı kulları, tımarlı sipahiler ve bürokratik aygıt üyeleri) arasında mevki ve itibarı Sultan'ın lütfuyla belirlenen bir statü tabakalaşması gözlenir ki, aslında burada sözkonusu olan "bağımlılık, mertebe ve sadakat temeline" dayalı bir patriyarkal egemenliktir. Sultan'ın kullarına ve reayaya tutumu farklıydı. "Eğer dinsel mahkemedeki hukuki süreçlerden geçmeden reayanın malı mülkü müsadere edilir veya ölüm cezası uygulanırsa, bu fiil dinsel bakımdan bir yanlış ve hükümdarın itibarını zedeleyen bâriz bir adaletsizlik (zulüm) olarak görülürdü". Sultan'ın ihsanıyla kendisine statü bahşedilen kullar için ise, hükümdarın takdirine bağlı cezalandırma (siyaset) hatta idam (siyaseten katl) meşru sayılmıştı²¹. Zaman içinde reaya ücretli asker olarak (sekban ve sarıca bölükleri) kullanılmış olsa bile, askerî kesimin ayrıcalıklarından uzak tutuldular. "Nizam-ı âlem için veya Din ve Devletin selameti

¹⁹ Weber'e göre toplumsal düzen ve iktidarı belirleyen iki temel kavram vardır: Sınıf ve Statü düzeni. "Sınıf konumu, kişilerin mal, yaşam koşulları ve kişisel yaşantılar için sahip oldukları tipik olanaklar demektir. Bu olanaklar ise, verili bir ekonomik düzen içinde gelir sağlamak üzere mal ya derecesi ve türü ya da bu gücün yokluğu tarafından belirleniyor olmalıdır". Weber'in tamamen ekonomi (piyasa) tarafından belirlenen sınıf konumuna karşı tanımladığı statü konumu ise, "insanların yaşam yazgısının somut, pozitif ya da negatif onur ölçüsü tarafından" belirlenmesidir. Belirli bir çevreye (sosyete veya soya) dahil olma gibi. "Statü grubunun giderek kendi içine kapanması nedeniyle, özel istihdam fırsatları konusundaki teamül ayrıcalıklar, üyelere ayrılmış özel makamların yasal tekeline dönüşür". Buna göre Weber'in kavramsallaştırmasında "sınıf tabakalaşması üretim ve mülkiyet ilişkilerine, statü tabakalaşması ise özel hayat tarzlarının temsil ettiği tüketim biçimlerine göre belirlenir". Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Çev.Taha Parla, 3.Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s.177, 182, 186, 188. Toplumun işlevsel tabakalara (statü gruplarına) ayrılmasının tarihçesi Türklerde çok eskilere dayanır. Kutadgu Bilig'de de devlet örgütü ve toplum katmanları anlatılırken iki temel ayrım göze çarpar. İlki beyin buyruğu altında bulunan kullardır ve "kul ne kadar yükselirse yükselsin, kulun adı yine kuldur". Kara budun (avam) adı verilen halk 12 tabakadan oluşur; Ali oğulları (Aleviler), bilginler, hekimler, efsuncular, düş yoranlar, yıldız falcıları, şairler, tarımcılar, satıcılar, hayvan yetiştiriciler, el sanatları uzmanları ve fakirler. Genel olarak halk şöyle tanımlanır; "Görgüsüz olur. İlişkilerinde töre ve görenek yoktur. Onlara iyi davran ama arkadaşlık etme. Boğazdan başka bir kaygıları yoktur. Bu alt toplumun karnı doyarsa, ileri geri konuşmağa başlar; iyice sıkıya alınmazsa, baş kaldırır, sözünü geçirmeye çalışır, kendini egemen görmek ister. Onların yiyecek içeceklerini eksik etme, onlara karşı yumuşak dil kullan ve çok konuşma". A.Dilâçar; *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, A.Ü.Basımevi, Ankara, 1972, s.121-123.

²⁰ H.H.Gert, C.Wright Mills; *From Max Weber: Essays in Sociology*, New York, 1958, s.192'den aktaran Mardin; "Power, Civil Society and...", *a.g.m.*, s.264.

²¹ İnalçık; "Sultanizm Üzerine Yorumlar...", *a.g.m.*, s.12, 15.

için bu düzenin korunmasını ve herkesin mensup olduğu tai'fe içerisinde kalmasını sağlamak"²² hükümdarın görevi ve adaletin gereğiydi. Bu bağlamda Osmanlı siyasetinin temel ilkesi, statü grupları (kullar) ile reaya arasındaki güç dengesini ayarlamak ve korumaktı. Bu amaca yönelik olarak, kulları reaya karşı, ulemayı kullara ve bürokratlara karşı, Yeniçerileri sipahilere karşı, ya da ücretli orduyu tımarlı orduya karşı, yüksek ulemayı alt kademedeki kadılara karşı kullanarak dengeyi korumaya çalıştığı gözlenir. Dengenin bozulmaya yüz tuttuğu zamanlarda, kulların tehdidine karşılık olarak, tabakhanelerdeki vasıfsız işçi kitleleri ya da kırsal kesimdeki asi ücretli askerlere karşı köylüler askere alınarak²³ yeniden denge sağlanmaya çalışılmıştır.

Mardin'in merkez-çevre ilişkileri bağlamında yaklaşıldığında, devletin resmi görevlileri ile çevre arasındaki ekonomik ve sosyal haklar temelli ayrımı besleyen bir başka kaynak kültürel temelli farklılıktır. Sosyal haklar açısından birinciler "kul" statüsünde, ancak vergi vermeyen, buna karşılık vergi toplayan, saray içindeki Enderun'da yetişmiş insanlardı. Çevreyi oluşturanlar ise, vergi yükümlülükleri olan, medeni haklara sahip, ancak göçebe ya da kırdan yaşadığı için hor görülen, en fazla medreselerden yararlanabilen düşük kültürlü kesimi oluşturuyordu. Merkeze göre çevre, dinî sapkınlıkların fesat yuvaları olup, "kargaşalık çıkaran tarikatler, karışık görüşleri uzlaştırmaya yönelik dinler... taht üzerinde hak iddia edenler için elverişli yerler"²⁴ olarak değerlendirilmiştir. Merkez ile çevre arasındaki siyasal, ekonomik ve kültürel kopukluk, İmparatorluğun gerileme döneminde bu iki kesimi karşı karşıya getirerek, etkin bir dinamik haline gelecek, Cumhuriyet dönemi siyasetinde de kendini hissettirecektir.

²² A.g.m., s.12. Kutadgu Bilig de, yurdun kuruluş düzeni içinde grupların yerini saydıktan sonra, halk tabakasını zengin, orta halli ve fakir olarak üçe böler. Hükümdara nasihat ederken de, "Yasaları uygula, bunları birbirinden ayrı tut, fakat zorlama" diyerek, bu ayrımın korunması gerekliliğini vurgular. Dilâçar, a.g.e., s.130-131.

²³ İnalçık, "Sultanizm Üzerine Yorumlar...", a.g.m., s.16.

²⁴ Şerif Mardin; "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri", Çev.Şeniz Gönen, *Dün ve Bugün Felsefe -1.Kitap*, BFS Yayınları, Kent Basımevi, İstanbul, 1985, s.170-174.

L.2. Osmanlı Siyasal Düzeni Ve Devlet Anlayışı

Osmanlı Devleti Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılmasıyla ortaya çıkan Anadolu Beylikleri'nin bir ürünüdür. Kendisi bir uç beyliği olarak, Moğol istilâları ve merkezîyetçiliğin zayıflamasıyla güçlenmiş bir eşraf (ayan) niteliğine sahiptir. Bunun bilincinde olan Osmanlılar, fetih sayesinde genişlettiği topraklar üzerinde egemen güçler yaratmamaya dikkat etmişler, feodalleşme sürecine doğru gidebilecek her türlü hareketi kaynağında yok etmişlerdir. Bunun yolunun toplumla gizli anlaşmadan geçtiğini iyi bilen devlet, hassas dengelere dayanan **adalet**²⁵ ilkesi aracılığıyla uzun yıllar bu türden bir sözleşmeyi geçerli kılabilmiştir.

Devlet ile toplum arasındaki ilişkinin anahtar kavramları olan “adalet-zulüm” ikiz terimine gönderme yapan, “Adalet mülkün temelidir” sözünde hayat bulan anlayışın özü; herkesin toplumdaki yerini koruması, devlet çarkının düzenli dönmesiydi. Osmanlı devlet anlayışının dayandığı adalet anlayışını şematik olarak en iyi anlatan Kınalızade'ye göre, “devlet, şeriata dayanarak reayayı koruyacak; huzur içinde bulunan reaya zenginlikler üretecek; bu zenginliklerden pay alan devlet daha çok asker toplayacak ve koruyucu görevini daha iyi yapacak ve bunun sonucu olarak

²⁵ Eski Türklerde “adalet” devlet yönetiminin temelidir. Siyasetname'de de, Kutadgu Bilig'de de adalet, hükümdarın sahip olması gereken nitelikler arasında en başta gelir. Kutadgu Bilig'de, “hükümdarlar adil, bilgili, akıllı, cömert ve temiz, iffetli olmalıdır....Hükümdarlar örf ve kanunlara riayet ederlerse, halk da onlara itaat eder...Ey bilge hükümdar, uzun zaman hüküm sürmek istersen kanunu adil uygulamalı ve halkı korumalısın....Kanun su gibidir, zulüm ise ateş gibi her şeyi mahveder; sen berrak su akıttın ve ateş söndü”. Mahmut Aslan; **Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987, s.35, 37. “Halk üzerinde hüküm ve ferman sürmüş olan kimseler kıyamet gününde elleri gerdanına merbut olarak ihzar edilir. Eğer adil ise adl anın elini açar, cennete gider. Eğer zalim ise, eli öyle bağlı olduğu halde cehenneme atılır... Padişahın haftada iki gün zulüm görmüş olanların şikayetlerini dinlemesi ve zalimden hakkını alıp ihkakı hak etmesi ve teb'anın sözünü bilâvasıta kendi kulağı ile istimâ etmesi elzemdir”. Nizamülmülk; **Siyasetname**, Çev.Mehammed Şerif Çavdaroglu, İ.Ü. Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları No:1, Sermet Matbaası, İstanbul, 1954, s.23, 25, Aydın Taneri; **Türk Devlet Geleneği -Dün Bugün**, Töre Devlet Yayınevi, Ankara, 1981, s.217 vd. Dilâçar ise Osmanlıca'daki Adalet ve Hakkaniyet kavramlarının farklılığına işaret eder. Buna göre adalet, devletin çıkardığı yasaya göre doğruyu yanlıştan, suçtan ayıran yazılı bir yargı ve asastır. Hakkaniyet ise, iyiyi kötüden, doğruyu eğriden ayırmak üzere Tanrının bizlere, kullarının bilinç ve vicdanına koyduğu doğrudur. Devletin, yönetenlerin üç önemli görevi vardır; gümüşün ayarını düşürmemek, doğru yasa (köni törü) çıkarmak, kervan yollarını güven altında tutmak. Dilâçar; a.g.e., s.148-149. Bu yaklaşımlara göre adalet, değişmez bir töre veya kanunun titizlikle uygulanmasından başka bir şey değildir. Adalet'in hükümdarın şahsında bir ahlâk ilkesi olarak bulunması ise, aslında hemen hemen tüm Doğu devlet teori ve geleneklerine hakim olan bir yaklaşımdır. Hükümdarın kişiliğinin bu kadar öne çıkmasının temel nedeni ise, kanımızca kişiselleşmiş iktidar biçiminin egemen olmasındandır.

da reaya daha çok zenginlikler yaratacaktır”²⁶. Mülk devleti anlayışını yansıtan bu şemaya göre kısaca, “mülk ve devlet olmadan adalet olmaz, ama adalet olmadan devlet de olmaz”²⁷. “Hazine-iktidar-hazine” anlayışı üzerine kurulu Osmanlı devletinde, adalet anlayışı reaya üzerindeki himayenin de aracıydı. “Ben köylüyü korursam devlet zengin olur; devlet zengin olursa benim kudretim devam eder” yaklaşımına dayalı olan bu anlayış, “en güçsüz olan ferdin, en yüksek otoriteye haksızlıkları gidermek için erişme hakkına sahip olması demekti”²⁸. Bu açıdan adalet çarkı, “iktisadi yeniden üretimin ideolojik yeniden üretime, yani artığın üretilmesinin adalet ve siyasi düzenin otoriteler tarafından adil bir biçimde idare edilmesine bağlı olduğunu telkin ederdi”²⁹. Heper adalet çarkının iki önemli sonucuna işaret eder: İlki, devletin toplumsal kesimlerin somut çıkarlarından uzaklaşarak, çoğu zaman ne olduğu tam belli olmayan soyut genel çıkarlara önem vermesi, ikincisi ise devlet yöneticilerinde çıkar gruplarının uzlaştırılması değil, devlet için neyin hayırlı olacağı fikrinin yönlendirici olmasıdır³⁰. Özellikle Sultan’ların karizmalarını yitirmeye başlamalarından sonra, yöneticiler devlet’e daha fazla sarılmışlar, sonsuz sadakatlerini soyut devlet birliğine yöneltmişlerdir. Böylece “devlet” öncelikli olarak korunacak bir varlık olarak, toplumun ötesine ve üstüne yerleştirilmekte, kutsallaştırılmaktadır.

Siyasal kültür açısından devletin kutsallaştırılmasının en önemli sonucu, soyut devletin vücut bulduğu yönetici kadrolar şahsında ortaya çıkan seçkinciliğin yükselişidir. Yönetici seçkinlerin statü ve kültür olarak toplumdan farklılığı ve

²⁶ Ali Amr’allah Kınalızade; *Ahlak-ı Alai*, Bulak, 1248 (1833), s.49’dan aktaran Taner Timur; **Osmanlı Kimliği**, Hil Yayın, İstanbul, 1989, s.70. Adalet anlayışı birbirini izleyen ve birbirine bağımlı ilişkileri içerdiği için “Adalet Dairesi” olarak da isimlendirilir. Bu daireyi farklı şekilde ifade eden yazarlar da vardır. Aynı Ali Efendi’ye göre (1607), “dünya bir bahçedir, bahçenin duvarları devlet, devleti ayakta tutan şeriattır, şeriatın bekçisi hükümdardır, ordusuz hükümdar olamaz, servet olmadan ordu olamaz, serveti reaya üretir, reayayı dünya hükümdarına onun adaleti bağlar, cihanın sulh ve huzuru için adalet gereklidir”. Sarı Mehmet Paşa’ya göre (1700), “Rical (devlet örgütü) olmadan bir ülke ayakta duramaz, rical için servet gerekir, serveti toprağı işleyen reaya üretir, adalet yoksa reaya huzursuz olur, adaletsiz çadır dayanmaz çöker. Adalet dünya düzeninin temelidir, adaletsiz devlet güçlü olamaz ve önünü ardını düşünmeyerek şeriat hükümlerini ihmal eden hükümdarlıklar zelzeleye uğrar. Eğer bahçıvan gözünü açmazsa herkes bir şeyler koparmak için elini her yere uzatmaya başlar”. Aktaran Akarlı; *a.g.m.*, s.24-25.

²⁷ Bülent Tanör; **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, 3.Baskı, Afa Yay., İstanbul, 1996, s.19.

²⁸ İnalçık; “Tarihsel Bağlamda...”, *a.g.m.*, s.78.

²⁹ İnalçık; “The Nature of Traditional...”, *a.g.m.*, s.46’dan aktaran Mardin; “Power, Civil Society and...”, *a.g.m.*, s.259.

³⁰ Metin Heper; **State Tradition in Turkey**, The Eothen Press, Walkington, 1985, s.35.

kopukluğu, hayatlarını devlet hizmetine adanmış olmaları bu olguyu beslemiştir. Bu noktadan hareketle varabileceğimiz bir diğer yargı, kendini devlet hizmetine adanmış olanların son kertede kendilerini yine devletin tek sahibi olarak görmeleridir. Tahir bunun altında yatan nedeni şöyle açıklar: “Kapıkulları neden, son hesaplaşmada devletin sahibidirler? Yani, neden, oy çoğunluğuna rağmen kapıkulları son hesaplaşmada devletin sahibi olarak ortaya çıkarlar? Çünkü kan vergisini yalnız onlar verir. Türkiye Cumhuriyeti’nin asıl sahipliği ... oy verenlerin değil, devleti kurtarmak için her şeylerini yüz üstü bırakarak ölüm bahasına yola çıkanlarındır”³¹. Siyasal kültürümüzdeki bu yaklaşımın izlerini Cumhuriyet Türkiye’sinde de gözlemek mümkündür.

Adalet anlayışına bağlı olarak, “mirî topraklar üzerinde çalışan halk, vergisini toprağı tasarruf edene vermekle yükümlüdür, ama devletin tebaasıdır”³². Sultan kendisinin atadığı askerî kesim üzerinde her türlü yetkiye sahipken, réayaya karşı kendini adalet ilkesiyle sınırlandırır, sorumlu tutardı. Yukarıda belirttiğimiz çarkın işleyiş biçimine karşın, amaç hiçbir zaman devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi kuralları karşılıklı olarak belirlenmiş bir sözleşme temeline oturtmak değildi. Heper’in yukarıdaki saptamasına paralel olarak Mardin’e göre de, “Din ü Devlet” formülünde her ne kadar din önce gelirse de, asıl korunmak istenen devlettir³³. Bunun meşru savunması ise, güçlü bir devlet olmazsa dinin sürekliliğinin de sağlanamayacağı

³¹ Kemal Tahir, *Notlar/Batılılaşma*, Haz. Cengiz Yazoğlu, Bağlam Yay., İstanbul, 1992, s.116.

³² Oya Sencer, *Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi*, Habora Kitabevi Yay., İstanbul, 1969, s.29.

³³ İslâmın sivil itaatsizliği içerdiğini ileri süren yazarların vurguladıkları noktayı Akarlı şöyle belirtir: “Devlet töresinin ve hükümdar buyruğunun yasallığı, kuramsal/ilkesel olarak Allah’ın dolayısıyla şeriat ve cemaatin hizmetinde oluşuna bağlıydı. Eğer hükümdar cemaatten şeriata aykırı bir istekte bulunursa, hükmü zorbalık sayılırdı. O zaman cemaatin ona itaat borcu kalmazdı”. Ancak Akarlı burada önemli bir anlaşmazlığa değinmektedir: “Anlaşamadıkları ise bu ilkenin hangi şartlarda ne ölçüde geçerli olacağı ve cemaate ne gibi siyasal sorumluluklar yükleyeceği idi. Sünniler arasında yaygın kaniya göre, ...eğer cemaat içinde çatışma ve karışıklıklara yol açacaksa açık direnişten kaçınmalı, devlet örgütünde görev almamakla ve hükümdar çevresinden uzak durmakla yetinilmeliydi. Uzun yıllar bile sürse zorbalığın , bir yıllık toplumsal kargaşadan daha iyi olduğunu ileri süren görüşe göre, Allah zorbaları ergeç cezalandırırdı”.Akarlı; a.g.m., s.28. Bu açıklamalardan da anlaşılmaktadır ki, İslâmın taşıdığı sivil itaatsizlik potansiyeli pek de fazla değildir. Aslolan zorba da olsa devlete itaattir. Yine İslâmî potansiyel açısından yaklaşıldığında, “tevhid” fikrinin belirlediği toplum (ümme) yapısı içinde ilahî birlik bir yandan “müminleri eşitlikçi bir çerçevede” biraraya getirirken, öteki denilen diğer dinlerden olanları dışlar, “toplumsal sınıfları, etnik, ulusal, kabilesel bölünmeleri reddeder. Ali Yaşar Sarıbay; *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.23.

argümanıdır³⁴. Başlangıçta, Sultan'ın uyması gereken kurallar şeriat ile belirlenirken, daha sonra "Örfi Sultanî" adı altında padişahın bireysel buyruk ve fermanlarının devreye girdiği düşünülürse, adalet ilkesinin şahsileştirilmeye yatkın bir nitelik kazandığı görülür.

*"Hükümdarın, sistemin aksamadan işlemesi için gerekli evrensel şartları ülkede sürdüren, herşeye kadir bir güç olarak görüldüğü bu meşrulaştırmanın niteliği, devlet sınıfının kendisine paternalist bir bilgelik vehmetmesine yol açar. Bu nedenledir ki, siyasi reçetelerde, sistemin çözülmesine komulan teşhislerde, önerilen tedavi yolu hep daha akıllı yöneticilerden geçer. Yine aynı nedenle, reform perspektifi de bürokrasinin toplumsal sistemdeki rolüne ilişkin önerilerle sınırlıdır. Bürokrasinin hangi fraksiyomundan gelirse gelsin, bütün toplumsal yapıyı ıslah önerilerinde, devlet sınıfına belki değiştirilmiş ama üstünlüğü tartışılmaz bir işlev atfedilir; devlet sınıfının, artığa el konma ve bu artığın kullanılma süreci üzerindeki kontrolünü sürdüreceği bir işlevdir bu"*³⁵.

Bu yapı içinde karşımıza çıkan **patrimonyal bürokrasi**³⁶ veya **patrimonyalizm** Osmanlı devlet aygıtının örgütlenme temelini oluşturur. "Patrimonyal yönetimlerde,

³⁴ Şerif Mardin; "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", Türkiye'de Toplum ve..., a.g.e., s.180.

³⁵ Keyder, a.g.e., s.28.

³⁶ Osmanlı toplumsal-siyasal düzeninin incelenmesinde birçok araştırmacının kullandığı temel tanımlayıcı kavram, Weber'den ödünç alınan patrimonyalizmdir. Patrimonyalizm; "...temel doğrultusu gelenekler tarafından belirlenen, ancak gerekleri mutlak bir kişisel hukuk adına yerine getirilen" bir egemenlik türüdür. Max Weber; *Économie et Société*, C:1, Plon, Paris, 1971, s.238'den aktaran Ahmet İnsel; *Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye -Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü-*, Çev.Ayşegül Sönmezay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996, s.43. Patrimonyalizm'de egemenlerin "insanları kişisel olarak kendine bağımlı hale getirip, yönetime el koyduğunu gözlemleriz; köleler, konak görevlileri, yaverler, gözdeler ve bendelerini kendi anbarlarından mal ya da para ile besler. Masrafları kendi cebinden, 'patrimonium'un gelirlerinden karşılamaya çalışır; kendi depo, anbar ve cephaneliklerden beslendiği ve donatıldığı için kendine kişisel olarak bağımlı bir ordu kurmaya çaba gösterir... Tek başına yöneten lord ise, ya konağın üyeleri ya da plebler tarafından desteklenir. Bunlar toplumsal onuru olmayan mülksüz tabakalardır; maddi olarak tümüyle lorda mahkumdurlar, kendilerine ait hiç bir güç kaynakları yoktur. Bütün patriyarkal ve patrimonyal egemenlik biçimleri, sultancı despotluk ve bürokratik devletler bu türe girer". Weber; *Sosyoloji...*, a.g.e., s.83. İnsel'e göre, giderek bir toplumsal örgütlenme biçimini alan patrimonyalizm, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun ve bir ölçüde de olsa Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet yapısının "maddi iskeleti"ni oluşturur. İnsel; a.g.e., s.43. Osmanlı toplumsal-siyasal yapısını açıklamada patrimonyalizm kavramının kullanımına ilişkin olarak bkz.Mardin; "Power, Civil Society and...", a.g.m., s.259-264, Mardin; "Yenileşme Dinamiğinin...", a.g.m., s.178.

meşruîyet'i hükümdar temsil eder. Hükümdar otoritesini, ülke düzeyine dağılmış, oldukça özerk bir feodal sınıf yoluyla değil, gelecekleri kendilerine bağlı bir **patrimonyal bürokrat** sınıf aracılığıyla sağlar³⁷. Tımar ve devşirme sisteminin sürekli olarak beslediği patrimonyal yapı içinde toplum ile devlet arasındaki ilişki gruplara ayırma, herkesi olduğu yerde tutma ve denetime dayanır. Siyasal iktidarın bu bürokratik-merkezî görünümü karşısında, sivil toplumun gelişmesine imkan verecek şekilde, devletin dışında ve ondan büyük ölçüde özerk kurumlar gelişmemiştir. Çünkü bu sistem özü itibarıyla "iktidarın sınırlandırılması" ve "sınırlı iktidar" fikrine, dahası, karşısında "birey" görmeye yabancıdır. "Osmanlı siyasal sisteminde devlet, toplumun üzerinde, ondan bağımsız, herşeye kadir, adeta Tanrılaştırılmış bir yüce varlık olarak algılanmıştır"³⁸. Kültürel yapıdaki düalizmin ve kopukluğun da beslediği bu anlayışın ürünü olarak, **devlet baba**'nın adalet ve koruyuculuğu karşılığında, otoritesine itaat kurumsallaşmış ve toplum tarafından içselleştirilmiştir. Vesayetçi geleneğin işareti olarak değerlendirebileceğimiz bu yaklaşım çerçevesinde, devlet ile toplum arasındaki ilişki baba-çocuk arasındaki ilişkiye benzemektedir³⁹. Vesayetçi ilişkinin en önemli sonucu "bireycilik" fikrinin gelişmemesidir. Bireycilik fikri "sosyal gruplar arasındaki çoklu karşılaşmalar ve çatışmaların bir sonucu" olarak değil, "Batı hakkında okumakla" gelişmiştir. Bu çerçevede özgürlük anlayışı da, bireysel hakların savunulmasından çok, toplumun işlevlerinin istenilen tarzda olmasıyla ilgili kolektivistik bir özgürlük anlayışıydı⁴⁰. Bireyciliğe yer vermeyen, Nizam-ı Alem'ci Osmanlı Patrimonyal düzeninin dayandığı **bürokratik dünya görüşü**'nü Mardin şöyle açıklar:

"...bürokratik davranışın gizli, kimsenin gözüne çarpmayan bir temeli vardır. O da kâğıt üstünde düzenlilik sağlamak uğrunda, toplumsal gerçekler'i hasıraltı etmektir. Gerçekler, bürokratin kafasında yaşayan daha düzenli, kitaba uygun Türkiye'ye ters gelirse, bürokratik eğilim bu

³⁷ Mardin; "Yenileşme Dinamiğinin...", a.g.m., s.179.

³⁸ Ergun Özbudun; "Türkiye'de Siyasal ve Kültürel Demokrasi", **Türkiye'de Demokrasi ve Demokrasi Kültürünün Gelişmesi**, Haz.Hüsnü Erkan, Türk Demokrasi Vakfı, İzmir, 1990, s.64.

³⁹ Mardin baba-çocuk ilişkisinin alanını biraz daha genişletmektedir. Siyasal alanda gözlenen baba-çocuk ilişkisi tipine toplumsal düzeyde peder-evlât, hoca-talebe, pir-mürîd, padişah-kul gibi bir kişiye bağlılıkta toplanan ilişkiler şeklinde rastlamanın mümkün olduğunu belirtir. Şerif Mardin; "19.Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.343.

⁴⁰ Mardin; "Freedom in an...", a.g.m., s.34.

uyumsuzluğun kaynağını aramadan uyumsuzluğu görmemezlikten gelir. Bürokratik davranış hep düzenleme'ye yöneliktir ve bunun karşısına çıkan gerçekleri kuraldışı saymak eğilimindedir”⁴¹.

Osmanlı-Türk devlet anlayışının neresinden bakarsak bakalım, kurulmak-korunmak istenen toplumsal-ekonomik düzenin (bilinçaltındaki Nizam-ı Alem'in) siyasal sistemi ve kurumlarını derinden etkilediğini görmekteyiz. Osmanlı-Türk devlet yapısına ait gelişmeleri Batı tipi gelişme dinamikleri dışında açıklamaya çalışan yaklaşımlardan biri; ekonomik yapının kendine özgülüğünü çıkış noktası olarak alan Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) yaklaşımıdır⁴². Bu yaklaşım çerçevesinde Osmanlı'da devleti açıklamaya çalışan Küçükömer'e göre, Osmanlılar'a uygun düşen nomadik (göçebe-fetihçi) yaşam tarzında toprak mülkiyetine yer verilmemesi ve siyasal toplumda birliğin yukarıdan aşağıya doğru inen hiyerarşik tebaiyet ilişkileri aracılığıyla sağlanması, sonuçta, sivil toplum kurumlarının, kültürünün ve değerlerinin gelişimini engellemiştir⁴³. Üretim ilişkileri sosyal üretim ilişkileri değil, “politik-militer” üretim ilişkileri şeklindedir. Bu süreçte, “üretim ilişkilerinin politik-militer niteliği, bir yandan üretime dayalı yeni politik güçler çıkmasına, yani politik topluma girerek, kendini politika ile üretmesine engel olur, yani anti-sivil toplum ögesidir karşımızdaki engel.... Öte yandan da, merkantilist bir gelişme için ortamı uyumsuz kılar. Olsa olsa

⁴¹ Mardin; “Yenileşme Dinamiğinin...”, **a.g.m.**, s.176.

⁴² 1930'larda Marx tarafından Batı dışı toplumları açıklamak amacıyla geliştirilmiş olan Asya Tipi Üretim Biçimi kavramı, 1960'larda Türkiye'de taraftar bulmaya başlamıştır. Eylem ve Yön dergilerine yazdığı yazılarla konuyu ilk kez Türkiye'de gündeme getiren Selahattin Hilâv'dır. Ardından Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer, Ömer L.Barkan ve Halil İncelik da konuyla yakından ilgilenmişlerdir. Kavram, Türk toplumunun evriminin Batı şemasıyla açıklanmasında ortaya çıkan güçlükleri aşmak için kullanılmış, konuyla ilgili tartışma perspektifini genişletmiştir. Bu kavramdan yola çıkarak Osmanlı-Türk toplum yapısını inceleyen çalışmalar için bkz.Sencer Divitçioğlu; **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler**, İstanbul, 1965, Sencer Divitçioğlu; **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, İ.Ü.İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1967, Sencer; **a.g.e.** Akşin ise, içinde feodal düzene yaklaşan eğilim ve dönemleri kapsayan ATÜT modelinin Osmanlı Devleti'ne tam uygun olmadığını ileri sürerek, “köylü üretim tarzı” terimini önermektedir. Sina Akşin; “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, **Toplum ve Bilim**, S: 2, Yaz 1977, s.35.

⁴³ İdris Küçükömer; “Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum”, **Toplum ve Bilim**, S:2, Yaz 1977, s.23.

çaresizlikle bir tür kamusal üretim denenir”⁴⁴. Ekonomik alanda devletçiliğin temelleri ve sonuçları olarak bu gelişmeler, anti-sivil toplumcu devlet anlayışının da kaynağı olmuştur.

Osmanlı Devleti’nin “...parolası, sosyal hareketleri **denetim** altında tutmak, sosyal kümelenmeleri izlemek ve topluluğa sürekli olarak **düzen** vermeye çalışmaktır”⁴⁵. Devlet geleneğinin ağırlıklı olarak kendini hissettirdiği bir siyasal kültür içinde, yöneticiler tarafından toplum adeta **devlete karşı fesadın** yuvaları olarak değerlendirilmiştir⁴⁶. Devlet’in en büyük saadet anlamına geldiği bir toplumda, bireysellik törpülenecek ve tekdüzelik hakim olacaktır⁴⁷. Osmanlı siyasal kültüründe, devlete karşı temel güvensizlik, devlet gücünden korku, idarenin güçsüzlüğünden ve kanunların boşluklarından üst düzeyde yararlanma tutkusu ve otoriteryen devlet-toplum (birey) ilişkileri ana ögeler olarak karşımıza çıkarken, bunlar Cumhuriyet Türkiye’sinin siyasal kültüründe gözlenen, devletin kutsallığı, seçkincilik, kendi grubundan olmayanları düşman kabul etme, muhalefete hoşgörüsüzlük, fizik gücü vurgulama, ideoloji gereksinimi ve siyasal gücü mutlak olarak algılama gibi ögelerin⁴⁸ alt yapısını hazırlamıştır. Devletin toplumun her alanını kuşattığı bu gelenek içinde, siyasal iktidarın keyfi kullanımı ve kişi-devlet ilişkilerindeki belirsizliğin “bireyleri siyasal uysallığa, toplumsal durgunluğa, hoşgörü eksikliğine ve dogmatizme”⁴⁹ sürüklemesi kaçınılmazdır. Yine, aynı yapı ve kültür içinde toplumsal hoşgörü, siyasal etkinlik duygusu, başkalarına güven, siyasal ve toplumsal kurumlara güven gibi demokratik siyasal kültürün unsurlarını görmek oldukça zordur.

⁴⁴ A.g.m., s.23-24. ATÜT yaklaşımının perspektifinden bakıldığında, “Gaza” ilkesi üzerine kurulu Osmanlı Devleti’ndeki devlet-toplum kopukluğunu anlamak biraz daha kolaylaşır. Çünkü, toplumun tabakalar halinde birbirinden ayrıldığı, kimin hangi üretim faaliyetini, hangi koşullarda, ne miktarlarda yapacağını (tüketim esasına göre) devletçe belirlendiği bir ortamda “gaza”ya katılanlar (askerler ve tımar sahipleri) da, ekonomide egemen olan köylüler de, aslında yerleşik üretimin birer parçası değildir. Toplumsal katmanlar doğrudan baştaki Sultan’a bağlıdır. Gaza ilkesinin işleyişi üzerine kurulmuş bu sistem, içinde başka bir üretim tarzının siyasal, ideolojik ve mantıksal bir bütün olarak filizlenmesine imkan tanımaz.

⁴⁵ Mardin; “Yenileşme Dinamiğinin...”, a.g.m., s.179.

⁴⁶ Ali Yaşar Sarıbay; “Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum”, *Liberal Düşünce*, S:6, Bahar 1997, s.32. Sarıbay’a göre ancak çok partili dönemde devlet iktidarının simgelediği merkezde bir siyasal parçalanma meydana gelmiş ve toplum ön plana çıkarılırken, yukarıdaki yaklaşım tersine çevrilerek, bu kez devletin topluma karşı fesadın kaynağı olduğu ileri sürülmüştür. A.g.m., s.32.

⁴⁷ Nur Vergin; “Demokrasi ve Sivil Toplum”, *Yeni Türkiye*, S:1, Kasım-Aralık 1994, s.11.

⁴⁸ Heper; “Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi...”, a.g.m., s.4-5.

⁴⁹ A.g.m., s.5.

Sonuç olarak, toplum-devlet ilişkisi bir anlamda otorite ile özgürlük arasındaki çatışmaya ve bu çatışmanın yarattığı dengeler sorununa gönderme yapar. Oysa Osmanlı (Türk) devlet anlayışı ‘otorite-özgürlük dengesi’ sorununa yabancıdır⁵⁰. Çok basitçe söyleyegeldiğimiz yöneten-yönetilen ilişkisinin toplumsal tahayyülümüzün derinliklerinde yatan izdüşümü; yöneten-itaat eden ilişkisidir. Toplumsal ortak hafızamızın bir yerlerinde soyut devlet kavramı yöneten kesimin şahsından bağımsız, kutsallaştırılmış, ulaşılmaz bir masuniyet halesi içinde saklıdır. Bu anlayışa bağlı olarak kutsal devlet otoritesini temsil eden yöneticiler karşısında toplumun (yönetilenlerin) tek seçeneği itaattir. İtaatin kaynağı, onu dayatan ya da meşrulaştıran şey; kimi zaman dinî kurallar, kimi zaman modernleşmenin gereği, kimi zaman da toplumun siyasal kültürüdür. Hangi kuramsal çıkış noktası temel alınırsa alınsın, Osmanlı-Türk geleneğinde devlet-toplum ilişkisini inceleyenlerin kaçınamayacakları bir varış noktasıdır bu.

1.3. Osmanlı’da Devlet-Sivil Toplum İlişkisinin Görünümü

Verili bu yapı içinde, Sultan’ın patrimonyal otoritesi ve “güçlü devlet” geleneği (devletin güçlü olduğu gelenek), sivil toplumun temel unsurları olan özerk sosyal sınıfların gelişmesini engellemiştir. Yine de, Osmanlı-Türk siyasetinde sivil toplumun potansiyel üç unsurundan sözedilir; millet sistemi, loncalar ve din kurumu⁵¹. Gerileme dönemine doğru bunlara ayâni da ekleyebiliriz. İlk bakışta birer sivil toplum kaynağı olabilecek bu unsurlar teker teker incelendiğinde, “devlete göbek bağıyla bağlı” kaldıkları, “devletle ilişkilerinde devleti önceleyen bir yaklaşım geliştirdikleri”⁵², kısacası hakim patrimonyal yapı içinde bu kesimlerin devletten özerkliklerini sağlayamadıkları söylenebilir. Bu noktada genel hatlarıyla, bu unsurların ne ölçüde sivil toplum örgütlerine yaklaşabildikleri şeklinde sorulabilecek bir soruya yanıt aramak gerekir.

⁵⁰ Tanör, a.g.e., s.18.

⁵¹ Ömer Çaha; *The Role of Women in the Formation Civil Society in Post-1980 Turkey*, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993, s.92.

⁵² Ömer Çaha; “Cumhuriyet Türkiye’sinin İlk Yıllarında Sivil Toplum”, *İslamî Araştırmalar*, C:8, No:2, Bahar 1995, s.100. Çaha’ya göre, “Buna rağmen bu gruplar kendi mentalitelerini yansıtan iç yapılanmaları, özgün değerleri, halk içindeki konumları ve devlet karşısındaki meşru farklı görüntüleriyle sivil topluma zengin bir dayanak oluşturmuşlardır”. A.g.m., s.100.

I.3.a. Millet Sistemi

Osmanlı'da şeriatı dayanan devlet anlayışında dinî farklılıklara göre toplum gruplandırılmış, Millet sistemi içinde her dinî grubun içinden seçilmiş en yüksek rütbeli din adamı o topluluğu düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilmiş, birer devlet memuru gibi Sultana karşı sorumlu kılınmıştır. Bu sistem içinde, “farklı olana yaşam hakkı ancak İslâmın üstünlüğünü ve otoritesini kabul ederse tanınıyor. Yani farklı olanı kendisi ile eşit saymıyor... bir kast sistemi içinde ikinci sınıf vatandaş olarak yaşamaya mahkum bırakıyor...Modern anlamda birey ve bireyin özgür iradesi ile karar vermesine olanak tanınmıyordu”⁵³.

Millet sistemi incelendiğinde, Osmanlı devletinin milletler üzerindeki yetkilerinin yönetim, maliye ve askerlikle sınırlı kaldığını, özellikle gayrimüslim cemaatlerin evlilik, doğum, ölüm, eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, din ve adalet işlerine karışmadığını görmekteyiz. Buna göre her millet kendi içinde belli bir dereceye kadar özerkliğe sahip görünmektedir. Ancak madalyonun öteki yüzüne baktığımızda, vergi yükümlülükleri açısından tabi oldukları farklı rejim, sosyal açıdan kılık, kıyafet ve binecekleri atlardan, ayakkabılarına, oturdukları evlerin rengine kadar, “donda, libasda ve tarz-ı üslûbda, kefare taifesini tahrik ve tezlil eylemek (yani onları aşağılamak)”⁵⁴ için yapılan düzenlemeler ve getirilen siyaset yasağının sözkonusu potansiyeli tamamen ortadan kaldırdığını görmekteyiz. Heper de millet deneyiminin “bireysel hakların savunması” olarak değil, “özgürlüğün kollektif anlayışı” etrafında biçimlendiğini, buna bağlı olarak da sistemin, çevrenin üyelerinin protestolarını seslendirmeye, haklarını ifade etmelerine, böylece itibarlarının tesisine aracılık etmediğini belirtir⁵⁵. Millet sistemi teorik olarak siyasal örgütlenmenin temelinde farklılığı esas almakta ve farklı olana siyasal, sosyal, kültürel yaşam hakkı tanımakta, bu açıdan da olumlu bir görüntü vermekte, ancak uygulamada bu yaşam alanı çeşitli sınırlamalarla karşı karşıya kalmaktadır.

⁵³ Taner Akçam; “Türkiye İçin Yeni Bir Toplumsal Projeye Doğru”, *Birikim*, S:42, Ekim 1992, s.13.

⁵⁴ Bilâl Eryılmaz; *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s.40, 49.

⁵⁵ Metin Heper; “Conclusion”, *State, Democracy and the....*, a.g.e., s.250.

I.3.b. Loncalar

Loncaların Osmanlı toplumsal yapısı içinde ayrı bir yeri vardır. Birer sivil toplum potansiyeli olarak loncaların değerlendirilmesinde iki farklı yaklaşım dikkat çeker. İlk yaklaşım taraftarları loncaların devletten özerk olmadıklarını, aksine devletin ekonominin ticaret kesimi üzerindeki denetleme ve kontrol araçlarından biri olageldiğini savunur. Bu yaklaşıma göre, bunlar kökeni itibarıyla tarikat esaslarına göre örgütlenmiş esnaf kuruluşları olan ahi birliklerine dayanıyorlardı. Daha Selçuklu devleti zamanında ekonomik açıdan güçlenerek siyasal etkilere de sahip olan **ahi birlikleri**, Osmanlı devletinin ilk kuruluş yıllarında da, “toprakların genişletilmesinde ve egemenliğin el değiştirmesinde” etkili olmuşlardır. Ancak, “devletin kuruluşunda etkin roller almaları ahilerin eşit haklara sahip bir ortak oldukları anlamına gelmez. Nitekim zamanla kentsel özyönetim biçimindeki örgütlenmelerini yitirerek merkezileşmişler ve tamamen devletin denetimi altına girmişlerdir”⁵⁶. 14. ve 16.yüzyıllar arasında Ahi Birlikleri olarak adlandırılan loncalar, 17.yüzyıldan sonra dinsel yönünden çok, ekonomik yönleri ağır basan örgütlerdir. Meslek birlikleri olmaları nedeniyle, devletin ekonomi üzerindeki tasarruflarından bu örgütler de etkilenmişlerdir. Devlet, **hisba**⁵⁷ adı verilen dinsel bir yükümlülük adına, spekülasyonu, aşırı kârı ve sahtekârlığı önleyerek halkın çıkarlarını korumaya yönelmiştir. Bu süreçte müslüman topluluğun lideri olan imam, fiyatları belirleme, sabit tutma ve kontrol etmekle yükümlüydü⁵⁸. Devletin kontrolü altındaki ekonomik yapı içinde, değişim potansiyeline sahip tüm faaliyetler dizginlenmiştir. Toprak

⁵⁶ Ernst Werner; **Büyük Bir Devletin Doğuşu; Osmanlılar**, C:1, Çev.Orhan Esen, Yılmaz Öner, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s.136.

⁵⁷ İslâmi ilkeler ve devletin güçlendirilmesi ilkesi üzerine kurulu Osmanlı İmparatorluğu’nda varolan ekonomik düzen, özel mülkiyeti yok sayarak devlete geniş kapsamlı yükümlülükler vermiştir. Hisba adı altında toplanan bu yükümlülüklerin biçimlendirdiği ekonomik düzende devletin görevi; “Cemaatin güvenliğini, eşitliği ve adaleti sağlamak amacıyla ferdiyetçiliğin başıboş davranışlarını sınırlamak; toprak mülkiyetini elinde tutarak üretim düzenini korumak ve derebeylerinin filizlenmesini önlemek; imalatı ve zanaatı denetlemek; esnafı örgütlemek; iç ve dış ticareti düzenlemek, büyük şehirlerin iâşesini emniyete alarak kıtlığa ve karaborsaya imkan tanımamak; narh sistemleri, ortak ambarlar ve piyasa denetlemeleriyle halkın aldatılmasını engellemek, güçlü bir vakıf sistemi kurarak kamu hizmetlerini, sosyal yardım ve dayanışmayı bir ölçüde sağlamak”tır.İsmail Cem; **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 10.Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s.74.

⁵⁸ Halil İnalcık; “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *Journal of Economic History*, Mart 1969, s.106’dan aktaran İlkey Sunar; **State and Society in the Politics of Turkey’s Development**, A.Ü. S.B.F.Yayımları, Ankara, 1974, s.18.

üzerindeki merkezî kontrol mekanizması aslında “zanaat ve ticaretin sıkı bir biçimde kurumsallaştırıldığı şehir ekonomisini de içine alıyordu”⁵⁹. Esnaf birlikleri olarak loncaların temel varlık nedeni; yönetici kurumlarla kasaba halkı arasında idarî bir kanal olması, yöneticilerin bu kesimi kontrol ve gözetleme aracı olarak hizmet görmesi idi⁶⁰. Devlet, hisba görevinin aracı haline getirdiği loncalar vasıtasıyla fiyatları ve malların kalitesini kontrol ediyordu. Görüldüğü üzere, toprak sistemi tarımsal üretim üzerinde devletin denetleme aracı iken, ticaret üzerindeki denetimini loncalar aracılığıyla sağlıyordu. Bu işlevleriyle yarı-resmî örgüt görünümü alan loncalarda rekabet ve hammadde spekülasyonu yasaktı.

İkinci yaklaşımın öncüsü İnalçık’a göre, Osmanlı devletinin loncalar üzerindeki denetim gücü tartışmalıdır, çünkü loncalar genelde özerkliklerini korumayı başarmışlardır. Lonca sistemi içindeki Kethüda kurumu bu dayanışma grubunun başı idi. Eşitler arasından **seçilen** kethüda devlet karşısında grubun çıkarlarının savunucusu ve temsilcisiydi. Kethüda’nın meşruiyeti kadıdan aldığı icazetnameye bağlı ise de, bu sadece bir formaliteydi. Sultan’ın loncalar üzerinde doğrudan bir yetkisi görülmemekle birlikte, kadı sicillerinin incelenmesi sonucunda bu konuda daha ayrıntılı bilgi sağlanabileceğini belirtir. “loncalar âhilik denilen kardeşlik ve meslek ahlâkı sistemi kanalıyla ve dinsel tarikatlardan biri veya diğeriyle ilişkiye girerek de manevî itibar kazanmaktaydı. Hükümdarın, hibeler ve vakıf ihsanları yoluyla birleştirme çabaları her zaman başarılı olmadı. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki melamiler ve yaygın Kalender-abdal tarikatları bu tür girişimlere karşı daima savaştı...direnişleri, 1416’daki Şeyh Bedrettin, 1511’deki Şahkulu, 1527’deki Kalenderoğlu örneklerindeki gibi kitlesel isyan biçimini aldı”⁶¹. Benzer bir yaklaşıma sahip olan Gibb ve Bowen’a göre; “Yönetici sınıf, padişahın teb’asının oluşturduğu sınıflardan yalnızca bir tanesidir. Buna karşılık, yönetilenlerin hepsi esnaf loncaları... gibi kurumlarda

⁵⁹ Keyder, a.g.e., s.17.

⁶⁰ Gabriel Baer, “Ottoman Guilds: A Reassessment”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Der.Osman Okyar, Halil İnalçık, Meteksan Ltd.Şti., Ankara, 1980, s.98. 17.yılıda İstanbul’da 1109 lonca örgütü ve bu örgütlere bağlı 126 bin dolayında insan vardı. “Bu örgütlerin kimi sadece dükkan sahiplerinden ve çıraqlardan kuruludur, kiminde tacirler, esnaf, zanaatkarlar ve işçiler bulunmaktadır. Tarihçilerin belirttiğine göre, Yeniçeriler, Sipahiler, memurlar, hükümet ve saray görevlileri, yabancı uyruklular ve işsizler dışında kalan erkek nüfusun tümü bu örgütlerden birine mutlaka dahildir”.R.Mantran; *İstanbul dans la Seconde Moitie du XVII Siècle*, Librairie Maisonneuve, Paris, 1962, s.357’den aktaran Cem; a.g.e., s.82.

⁶¹ İnalçık; “Sultanizm Üzerine Yorumlar...”, a.g.m., s.19-20.

örgütlenmişlerdi. Yönetilenler devletten, hatta padişah'tan da öte, asıl bu kurumlara sadakatle bağlıydılar... Ancak, bütün loncalar, köy ve aşiret kuralları yerel yöneticiler tarafından denetlenmekle birlikte, azımsanmayacak bir özerkliğe sahiptiler. Kasaba ve köylerin genellikle kapalı ekonomik birimler olmalarının da pekiştirdiği bu özerklik, İmparatorluk teb'asının yarı-bağımsız birçok birime bölünmesine yol açıyordu"⁶². Bu türden bir değerlendirme, loncaların ortak çıkarlarını, mesleki taleplerini devlete kabul ettirmeyi, kendi hareket alanlarını devlet denetimine karşı korumayı başardığı durumlarda geçerli olabilir. Devletin aşırı merkeziyetçi geleneği karşısında merkezkaç kuvvetlerin toplandığı yerler olarak loncalar önemli bir odak sayılabilir. Ancak önemli olan, bu durumun sürekliliği ve kurumsallaşma düzeyidir.

Çaha ise, ahilik geleneğiyle bütünleşmiş, cezaî kuralları belirleme ve uygulama yetkisine sahip belli bir heyet tarafından yönetilen, kendi kethüdalarını seçebilen loncaları, bu özellikler baz alındığında: "son derece önemli ve yaygın bir sivil kuruluş olarak" düşünmenin mümkün olduğunu belirtir. Ancak, merkezi yönetimle hiyerarşik ilişkileri, "merkezi yönetimin Anadolu'daki sacayakları" olması, zanaatkar üye tarafından seçilen kethüdaların "tescilinin tümüyle merkezi idarenin berat-ı şerifine" bağlı olması dikkate alındığında, "loncaların bir yüzünün sivil topluma dönük iken ağırlıkta olan diğer yüzünün devlete dönük" olduğunu ileri sürer⁶³. Bu değerlendirme bize göre de yerindedir. Bu bağlamda ilk bakışta birer sivil toplum unsuru görüntüsü veren loncalar, işleyişte Sultan'ın güçlü veya zayıf olmasına bağlı olarak bu görüntüden uzaklaşabilmekte, ya da yakınlaşabilmektedir.

Birer meslek birliği olarak düşünüldüğünde, lonca içinde rekabete, pazarlığa izin verilmemesi, üretim, fiyat, kâr gibi ticarî faaliyetin özüne yönelik unsurların devlet tarafından (narh müessesesi yoluyla) belirlenmesi, aslında onların tam özerkliklerinin önündeki engellerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nu patrimonyal bir devlet, loncaları da çıkar birlikleri olarak düşündüğümüzde ise, Pawelka'nın yorumu akla gelir. Pawelka'ya göre, patrimonyal sistemlerdeki çıkar birliklerinin birincil işlevleri; devlet

⁶² Hamilton Gibb, Harold Bowen; *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Muslim Culture in the Near East, I, Islamic Society on the Eighteenth Century*, (tarihsiz) 1.Bölüm, s.159'dan aktaran Şerif Mardin; "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", *Türkiye'de Toplum ve...*, a.g.e., s.78.

⁶³ Ömer Çaha; "Osmanlı'da Sivil Toplum", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, C:49, S:3-4, Haziran-Aralık 1994, s.91.

denetimini sağlama, egemenliğin meşrulaştırılması ve devlet aygıtı ile özgül toplumsal gruplar arasında gayrîresmî temasların sürdürülmesidir⁶⁴. Bu bağlamda bu tip örgütler sistem içinde **güç iletim kayışı**⁶⁵ işlevini yerine getirirler. Pawelka'nın Mısır'daki meslek birlikleri için yaptığı bu yorum çerçevesinde Osmanlı'daki loncalara baktığımızda, her üç işlevin de loncalar tarafından yerine getirildiğini, toplumun diğer kesimlerine göre göreceli bir özerkliğe sahip olmalarına rağmen yukarıda sayılan işlevlerden tamamen kendilerini kurtaramadığını söyleyebiliriz. Bu nedenle, Osmanlı yapısı içinde sivil toplumun bir unsuru olarak loncaların devletten tam bağımsız ve özerk olduklarını söylemek doğru olmasa da, sivil toplumun gelişimi yönünde potansiyel bir kaynak oldukları gerçeği de gözardı edilemez.

Devletin tüccarlara karşı loncaları koruyucu bir tutum takınması, büyük devlet memurlarına önce ticarete büyük yatırımlar yapmaya teşvik edecek kadar büyük gelir sağlanması, ama sonradan bu yoldan elde edilmiş olağandışı her türlü büyük servetin müdaresi yoluna gitmesi ve 17.y.yıldan sonra bu müsaderelelerin artması, bir yandan ticarî hayatın gelişimini ve sermaye birikimini önlerken, diğer yandan görevini kötüye kullanarak zorbalık yapan memurlar yüzünden köylülerin durumunun kötüleşmesine yol açmıştır⁶⁶. Yukarıdaki değerlendirmelerimizi doğrulayacak şekilde, devletin tercihini gelişmeye başlayan tüccarlara karşı loncalar, özerk şehirlere karşı merkeziyetçilik yönünde koyması, onun “koruyucu” imgesini güçlendirirken, ortak ve özerk ara sosyal yapıların yokluğu, bu güçlü devlet karşısında (sivil) toplumun alanını yok denecek kadar azaltmıştır.

I.3.c. Tarikatlar

Dinî örgütlenme, resmî düzeyde ve halk düzeyinde olmak üzere iki bağlamda ele alınabilir. Osmanlı toplumsal yapısı içinde din Sultan'ın meşruîyetini garantiye alarak,

⁶⁴ Peter Pawelka; Herrschaft und Entwicklung im Nahen Osten: Agypten, Heidelberg, 1985, s.62-63'den aktaran Cilja Harders, Carsten Jurgensen, Tanja Tabbara; “Sivil Toplumun Taşıyıcısı Olarak Mısırdaki Meslek Birlikleri”, Der.Ferhad İbrahim, Heidi Wedel, **Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları**, Çev.Erol Özbek, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.87-88.

⁶⁵ Harder, Jurgensen ve Tabbara bunu Mısır'da Nasır'ın sosyalist sistem içinde meslek birliklerine dayattığı işlev olarak almaktadır. **A.g.m.**, s.86.

⁶⁶ Mardin; “Power, Civil Society and...”, **a.g.m.**, s.260-261. Akdağ'a göre de, vergi arttırımı ve vergi toplayıcılarının çiftçi halkı soymaları sonucu ortaya çıkan çiftbozan-levent artışının yarattığı toplumsal huzursuzluktan en fazla zarar gören kesim köylülerdi. Mustafa Akdağ; **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celalî İsyanları)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s.121-124.

reayanın “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi” olan Sultan’a itaatini sağlama işlevi görüyordu. Din örgütlenmesinin resmî kolunu Şeyhülislâmın başında bulunduğu ulema grubu (şeyhülislâm, kadı, müderris vb.) oluşturur ki, bu grup içindekilerin statüleri Sultan’a bağlı idi. Başmüftü kabul edilen şeyhülislâm fıkıh uzmanı olarak fetva verir, sorunlara dinsel açıdan çözümler önerirdi. Kadılar yargı yetkisini elinde bulundurur, müderrisler de medreselerde ders verirdi. Eğitim ve dinî işlevleri yanında, vakıf mütevellilikleri yapan ulema vergi toplama faaliyetine de katılırlardı. Fatih Kanunnâmesi’ne göre, “Şeyhülislâm ulemanın reisidir ve muallim-i sultanî dahi kezalik serdar-ı ulemadır. Vezirâzam, onları riayeten üstüne almak münasibidir. Amma müfti ve hoca sair vüzeradan birinci tabaka yukarıdır”⁶⁷. Dinî kurum bugünküne benzer şekilde devlet çatısı altında örgütlenmişti. Bu anlamda yönetilenlerin değil, yönetenlerin tabakalaşmasına dahildi. Örgüt yapısı yanında, devlet kadroları için eleman yetiştirmeleri, vakıfların yönetiminde görev almaları, aslında onları devlete yakınlaştıran unsurlardı. Bu yapı içinde dinin resmi kanadı “devletin kontrolü altında tutulmuş, din devlet otoritesine alttan alta hizmet etmiştir”⁶⁸. “Osmanlı geleneğinde halkı kuşatıcı kültür sistemi olan din, hiçbir zaman devleti frenleyici ve devlet alanının dışında bir kurum olmadı. Aksine, devletin himayeci kanatları altında ve özünde devleti destekleyici yönde bir sivil kültür kodu teşkil etti”⁶⁹. Ancak din kurumuna sivil toplum unsuru olma potansiyelini kazandıran kaynak, Osmanlı toplumundaki ikili hukuk yapısıdır. İkili yapının ilk ayağını Şeyhülislâmın temsil ettiği Şeriat, diğerini Örf-i Sultanî (yasâğ-i padişahî) denilen padişahın kanun yapma yetkisi oluşturur. Bu yapı içinde hükümet işlerine karışma yetkisi bulunmayan Şeyhülislâm Sultan tarafından atanır ya da azledilir, halkı devletin meşruiyetine inandırdığı, itaate yönlendirdiği ölçüde statüsünü koruyabilirdi. Örf-i Sultani ise islâmî kurallarla sınırlanamazdı⁷⁰. “Cemaat-toplum düzeninin esası olarak şeriatın korunması şartıyla, cemaatin devlet-hükümdar buyruğuna uyması, özellikle sünni şeriat bilginlerince dini

⁶⁷ Necdet Sakaoğlu; “19.yy’da Şeyhülislâmlık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.264.

⁶⁸ Binnaz Toprak; “The State, Politics and Religion in Turkey”, *State, Democracy and the...*, a.g.e., s.120.

⁶⁹ Çaha; “Osmanlı’da Sivil...”, a.g.m., s.93. Çaha’nın bu yargısı İmparatorluğun kuruluş ve yükseliş dönemleri için geçerli olabilir. Ancak gerileme döneminde din daha çok bir toplumsal muhalefet odağı olarak dikkat çeker.

⁷⁰ A.g.m., s.92. Ancak, padişahın yetersizliğine ya da şeriata ters düştüğü gerekçesiyle halline hukuken karar verebilecek tek kişi şeyhülislâmdı. Akarlı; a.g.m., s.28.

bir vecibe sayıldı. Bu tavır, cemaat ile devletin, dolayısıyla şeriat ile örfün karşılıklı ilgisini de belirliyordu”⁷¹. Aslında bu ikili yapı din ile devlet arasındaki gizli uzlaşmanın su yüzündeki görüntüsüdür. Sultan’a karışmadığı ve kendinden beklenenleri yerine getirdiği sürece, “din ve devlet”in bütünlüğünü sağlama adına din, güvenli bir şemsiye (Şeyhülislâmlık müessesesi) altında örgütlenebilmişti.

Osmanlı’nın ilk kuruluş yıllarından başlayarak tarikatler yeni fethedilen topraklardaki ahalinin islâmleştirilmesi ve sempatilerinin kazanılması, gazalara kitle desteğinin sağlanması açısından etkili olmuşlardır. “İslâm toplumlarının gerçek anlamda sivil dinî örgütleri diyebileceğimiz tarikatler en güçlü siyasi liderleri bile zaman zaman etkileyip yönlendirebildikleri halde, sürekli olarak devletin resmi bürokratik örgütlenmesi dışında kalmışlardır”⁷². Ancak çoğu Osmanlı padişahının tarikatlerin “müntesibi” olduğu, “kamuoyu oluşturma, desteği arttırma, muhalefeti bastırma, mobilizasyon gibi birçok sahada”⁷³ onların halk üzerindeki etkilerinden yararlandıkları da bir gerçektir. Buradaki sivil niteliği belki askerî kesimin dışında kalabilmesi açısından geçerli olabilirse de, genel olarak bakıldığında tarikatların bir ayaklarının askerî kesimde (Yeniçeriler içinde), bir ayaklarının ticaret alanında (loncalar) olduğu görülür.

Tarikatlerin yeri konusunda, bir kısım yazar devletten özerk olduklarını savunurken, bazı yazarlar tarikatler ve tekkelerin devletin içinde yer aldığını, “başka müesseselere göre zaman zaman bazı imtiyazlara sahip gibi görünüyor olsalar da, genel olarak idarenin gözetiminde”⁷⁴ bulunduklarını ileri sürerler. Devlet ile toplum arasında bugünkü anlamda ikincil grupların (dernekler, baskı grupları, sendikalar, belediye vb.) yokluğu nedeniyle doğan boşluğu, Doğu toplumlarında ümmet yapısı ve

⁷¹ Akarlı; a.g.m., s.27.

⁷² Şükrü Karatepe; *Osmanlı Siyasi Kurumları -Klâsik Dönem*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1989, s.150.

⁷³ Hülya Küçük; “Osmanlılarda Tarikatlerin Fonksiyonları”, *Türkiye Günlüğü*, S:45, Mart-Nisan 1997, s.81. Devlet tarikatları birbirlerine karşı ya da halkın muhalefeti için kullanma yoluna gidebiliyordu. “Mesela II.Beyazîd döneminde, Şîa faaliyetlerinin devlet aleyhine güç kazandığı bir dönemde sünî ulema ve meşâyih, Osmanlı Devleti nezdinde büyük bir itibar kazanmış, onların Devlete bağlanması, fizik ve nüfuzları ile Şîiğe karşı koymalarının teminine ayrı bir önem atfedilerek, kendilerinin devlet eliyle desteklenmesi cihetine gidilmiştir”. A.g.m., s.84.

⁷⁴ Mustafa Kara; *Tekkeler ve Zaviyeler*, 3.Baskı, İstanbul, 1990, s.404.

tarikatlere doldurmuştur⁷⁵. Devlet ile toplum arasındaki tampon yapı işlevi gören tarikatlere bir yandan halkı kendilerine bağlayarak toplumsallaştırıcı bir ajan rolü üstlenirken, diğer yandan resmi kuruluşlarla da bağlantıyı sağlıyorlardı. Bu bağlantıyı sağladıkları oranda da “bir sosyal seyyaliyet kanalı fonksiyonu görmüşlerdir”⁷⁶. Beylikten devlet-imparatorluk sürecine geçişte tarikatlere geniş ölçüde yararlanan Osmanlı’lar, gerileme döneminde tarikatlere üzerinde de baskılarını hissettirmişlerdir⁷⁷. 1868’de Şeyhülislâmlık makamına bağlı olarak kurulan Meclis-i Meşayih ile birlikte, “devlet tarikatlere denetleme işine bir istikrar kazandırmak istemiştir denebilir”⁷⁸.

Batı’daki sivil toplum unsurlarının geliştirdikleri öznel içsel dinamikler açısından bakıldığında, tarikatlere tam bir sivil topluma özgü nitelik taşımadığı görülür. Bunlar kişiye, bağlı olduğu grup dolayımından varlık kazandıran, bireysel etkinliği öne çıkarmayan, hatta bireyin kendini “birey” olarak yok sayan gruplardı. Girilen tarikat içinde “şeyhe veya tarikat önderine itaat, diğer sivil ve resmi kurumlarda görmeğe alıştığımız itaat ölçüsünden çok farklı tarzda derin bir teslimiyet ve her türlü şüpheden arınmış bir bağlılık olarak” değerlendirilmektedir⁷⁹. Toplumdaki her türlü iyilik ve kötülüğün kaynağı olarak görülen devletten kaçmak için “sığınılan” bu yapı mutlak itaat ve saygı üzerine kuruluydu. “Mutlak olarak dinin şekillendirdiği ümmet yapısından, zındıklık ya da benzeri bir suçlamayla çıkarılmak, kişinin toplum

⁷⁵ Şerif Mardin; *Din ve İdeoloji -Toplu Eserler 2, 3.*Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.57.

⁷⁶ A.g.e., s.71.

⁷⁷ Osmanlı İmparatorluğu içinde özellikle Bektaşiler Yeniçeri Ocakları ile yakın ilişkiye girmişlerdi. Yeniçeri Ocakları’nın gücü artırtırca Bektaşilerin de toplum üzerindeki nüfuzunun artmasından korkan Sultan II.Mahmud 1826’da Yeniçeri Ocaklarını kaldırırken, bu ocağın Bektaşilerle olan ilişkilerini bahane etmişti. Ocağın kaldırılmasından sonra Bektaşilerin faaliyetleri yasaklanmış, tekkeleri yıkılmış, cami ya da medreseye çevrilmiş, vilayetlerdeki Bektaşi şeyhleri memuriyetten atılarak, statüleri Nakşibendi tarikatı üyelerine verilmişti. John Robert Barnes; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarikatlar”, Çev.Celal Türer, *Türkiye Günlüğü*, S:45, Mart-Nisan 1997, s.117-118.

⁷⁸ Mehmet Demirci; “Türkiye’nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tarikatlar”, *Türkiye Günlüğü*, S:45, Mart-Nisan 1997, s.17. 1868’den itibaren Osmanlı Devleti tarikatlar üzerinde bazı kısıtlamalara gitmiştir: Önce Evkaf-ı Hümayun kurularak mali kaynakları denetim altına alınmıştır. Tarikat mensuplarının özel kıyafet giyecekleri, bunları başkalarının kullanamayacakları, üyelerin imzalı mühürlü bir belge taşıyacakları, tekke dışında zikir ve ayin yapılamayacağı, her tarikatın merkez tekkenin kontrolü ve sorumluluğu altında tutulacağı, tekkelere halife ve şeyh seçiminin icazete bağlanması, şeyhliğin Meclis-i Meşayih’tan yetkili birinin gözetiminde yapılacak bir imtihanla kazanılması kuralı getirilmiştir. İrfan Gündüz; *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1983, s.191 vd.

⁷⁹ Ahmet Turan Alkan; “Hürriyet ve Akıl Kavramları Etrafında Tarikat Vâkıasına Yeniden Bakmak”, *Türkiye Günlüğü*, S:45, Mart-Nisan 1997, s.13.

içinde sığınacağı başka bir örgüt olmamasından ötürü korkunç ağır bir cezadır”⁸⁰. Bu anlamda denilebilir ki, belirli toplumsal amaçları ya da bireysel çıkarları gerçekleştirmek amacını taşımayan tarikatler, bireyin devletten kaçarken sığındığı bir başka iktidar odağı konumundaydı.

Osmanlı İmparatorluğu’nda hem devlet, hem de yerel düzeydeki dinî örgütlenmenin devletin idarî yapısına bağlı olması nedeniyle, devlet bürokrasisinin bir parçasıydı⁸¹. Bu gelişimi Batı’dakinden farklı bir çizgiye sahip olmaya bağlayan Hatemi’ye göre, “Batı’da Hristiyanlık güçlü bir Roma Devleti ile karşılaşp ayrı bir cemaat (kilise) biçiminde örgütlenme yolunu tutmuş, İslâm ise doğrudan doğruya devleti kurma yoluna girmiştir. İslâm aleminde devletten ayrı ve tarikatların üzerinde bir **müminler topluluğu kişiliği** olmamıştır”⁸². Buna bağlı olarak da İmparatorluğun güçlü olduğu dönemlerde dinin işlevi, devlet karşısında kendisine özerk bir yer edinmekten ziyade, toplumun tüm kurumlarıyla elbirliği içinde güçlü bir devleti kurmak ve yaşatmak yönündedir. İmparatorluğun gerileme döneminde Batı’lı kurumlarla karşılaşmanın ortaya çıkardığı toplumsal-ekonomik ve siyasal bunalımın nedenini şariat ve dinden uzaklaşmada gören gruplar aracılığıyla “İslâm, önceleri olduğu gibi muhafazakar bir ideoloji değil, artık düzen karşıtı, muhalif bir değişim ideolojisi” kimliğine bürünmüştür. Celali ve Patrona Halil isyanlarından başlayarak 1950’lere uzanan süreçte muhalif akımların ve kitle hareketlerinin genelde dinsel bir içeriğe sahip olduğu gözlenir⁸³. İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş sürecinde din ikili bir işlev üstlenmiştir; “yöneticiler için alt sınıfla bağlantı, yönetilenler için idare şekline bir alternatif ve memur sınıfına karşı bir tampon olmak...”⁸⁴. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu’nda dinin hem yönetenler, hem de yönetilenler düzeyinde potansiyel bir sivil toplum alanından çok, ideolojik bir araç olarak algılandığı, zamana ve koşullara göre farklı içerikler kazandığı söylenebilir. Kimi zaman protestoları emerek,

⁸⁰ Ahmet Yücekök; **Dinin Siyasallaşması Din-Devlet İlişkilerinde Türkiye Deneyimi**, Afa Yayınları, TÜSES Vakfı, İstanbul, 1997, s.38-39.

⁸¹ Binnaz Toprak; *Islam and Political Development in Turkey*, Leiden, Nederland, 1981, s.26’dan aktaran Arsev Bektaş; “Religion, Polity and Society in Turkey”, **Marmara İletişim Dergisi**, S:2, Nisan 1993, s.62.

⁸² Hüseyin Hatemi; “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.198.

⁸³ Yücekök; **a.g.e.**, s.40-41.

⁸⁴ Şerif Mardin; **Türkiye’de Din ve Siyaset -Makaleler 3**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.158.

bütünleştirici, dengeleyici bir işlev, kimi zaman ise bu protestoları örgütleyecek bir platform işlevi görmüştür.

Yerel yönetimlerin zayıflığı sivil toplumun da zayıflığının kanıtı olarak kabul edildiğinde, Osmanlı İmparatorluğunun yerel güçler tarafından değil merkezden atanan yöneticiler tarafından yönetildiği, ilk yarı-seçilmiş yerel yönetim meclislerinin ancak 19.y.yılın ikinci yarısında ortaya çıktığı, kısacası bağımsız ve özerk belediyeçilik geleneğinin olmadığı gözlenir⁸⁵. Lonca sistemi yanında, yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan yarı-özerk âyan (eşraf) isimli mahalli nüfuz sahiplerinin (ki bunların çoğu devlet hizmetindeki insanlardı, çünkü birikim imkânları sadece devlet görevlilerinin elindeydi) 1826'dan sonra doğrudan devlet denetimine alınması⁸⁶, Osmanlı'da özerk kentlerin de gelişimini engellemiştir.

Sosyal yaşam düzeyinde devlet-toplum, daha özele inerek devlet-kadın ilişkisine baktığımızda, karşımıza çıkan tablo pek farklı değildir. Şeni'nin incelemesine göre, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıldan 19. yüzyıla, hatta 20. yüzyılın başlarına kadar, devlet tarafından, kadınların kentte varolma biçimlerini düzenleyen bir dizi ferman çıkarıldı. Şehrin başlıca otoriteleri...kadınların yaka biçimlerinden eşarp uzunluklarına, kumaş türlerine.. izlemekle yükümlüydüler... sokağı, taşıtları, dükkanları kullanma şekilleri, şehirle ilişkileri mutad-ı kadim'e göre belirleniyordu"⁸⁷. Bunun anlamı; devletin toplumu düzenleme konusunda, özel alan üzerinde gelenekler çerçevesinde oluşmuş bir kontrolü dahi yeterli görmeyip, bunu düzenlemeyi kendine görev edinmiş olmasıdır.

İncelenen toplumsal-siyasal yapı içinde Batı'dakine benzer özerk yetkileri olan tüzel kuruluşlardan oluşan sivil topluma özgü ara yapıların yokluğu, merkezin uyguladığı toplumsal düzeni (Nizam-ı Alem'i) kurma ve sürdürme politikasının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Yönetenlerin istediği toplumsal düzen devlete bağımlı bir yapıyı öngörüyordu. Devletin siyasal alanı bu derece genişletmesi karşısında sivil toplumun alanının daralması anlaşılabilir bir şeydir. Osmanlı deneyimine bu bağlamda

⁸⁵ Özbudun; "Development of Democratic...", a.g.m., s.38.

⁸⁶ Mardin; "Power, Civil Society and...", a.g.m., s.267-268.

⁸⁷ Nora Şeni; "Osmanlıdan Cumhuriyete Kadın", *Yapıt -Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, S:9, Şubat-Mart 1985, s.67-68. Çaha da, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların sosyal ve ekonomik yaşamını sınırlamaya yönelik fermanların arttığına işaret etmektedir. Çaha; *The Role of the Women ...*, a.g.e., s.96 vd.

bakıldığında, “devlet sivil toplumla birlikte değil, onu hemen hemen tamamen güçsüzleştirerek gelişmiştir”⁸⁸. Şu halde gelişim, toplumun devletin iktidar alanını sınırlandırması yönünde değil, devletin toplumsal (kamusal) alanı sınırlandırması yönünde olmuştur. Toplumsal muhalefete karşı olumsuz bir tavır takınılmış, merkeziyetçi yapı içinde tüm muhalefet odakları tevhid ruhuna aykırı hareket eden sapkınlıklar olarak nitelendirilerek, kaynağında yok edilmeye çalışılmıştır. Yönetenlerin ve doğal olarak Sultan’ın birincil amacı, farklı unsurlardan oluşsa da son tahlilde toplumu yekpare bir bütün olarak birarada tutacak “güçlü devlet”i korumaktır. “Osmanlı toplumsal anlayışını çevreleyen ataerkil zihniyet, toplumun doğal olarak heterojen bir yapıda olduğunu, her grubun kendi içinde hiyerarşik sistemler oluşturduğunu ve sistemlerin gene hiyerarşik bir şekilde bütünleştikleri varsayımına yol açmıştır”⁸⁹. Toplumsal yaşamı bir bütün olarak algılayan bu yönetim geleneğinde, “toplumsal yaşamın kompartımanlara ayrılması düşüncesi”ne yer verilmemiş, siyasete toplumun her alanını **düzenleyecek** bir araç gözüyle bakılmıştır⁹⁰. Osmanlı’ya eski Türk’lerden miras kalan bu yaklaşım içinde, “zamanı dondurmaya, toplumu, onun etkinliklerini ve varlığını ortaya koyma biçimlerini toplumötesi bir düzene bağımlı kılmaya yönelik...”⁹¹ olan Osmanlı devletinde seçkinler, “meşru iktidar yapısı sınırları dışında görünen herhangi bir iktidar kaynağını kontrol altında tutmaya aşırı dikkat etmişlerdir”⁹². Bir başka devlet-toplum yapısı içinde sivil toplum odakları olabilecek niteliğe sahip millet sistemi, loncalar ve tarikatler, Osmanlı’da devletin karşısında değil, yanında yer almışlar ve kendileri için olduğu kadar, sistem için de varolmuşlardır⁹³. Son tahlilde, devletin gözündeki önemleri, toplumu kontrol aracı olmalarından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla bu yapılar bir **kendiliğindenlik** şeklinde değil, devletin siyasal iktidarını toplumsallaştırma ve meşrulaştırma araçları olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

⁸⁸ Metin Heper, “The Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared”, *Comparative Political Studies*, C:25, S:2, Temmuz 1992, s.125. Aynı makalenin yayınlanmadan önceki hali Türkçeye çevrilmiştir.Bkz.Metin Heper, “Güçlü Devlet ve Demokrasi Türkiye ve Almanya Deneyimleri”, Çev.Ömer Faruk Gençkaya, *Türkiye Günlüğü*, S:15, Yaz 1991, s.160.

⁸⁹ Etyen Mahcupyan; *İdeolojiler ve Modernite*, 2.Baskı, Yol Yayınları, İstanbul, 1997, s.128-129.

⁹⁰ İlder Turan; “Sivil Toplum Kurumları ve Özerklik”, *Sivil Toplum...*, a.g.e., s.31.

⁹¹ İnsel; a.g.e., s.44.

⁹² Mardin; “Power, Civil Society and...”, a.g.m., s.259.

⁹³ Mahcupyan; a.g.e., s.129.

Osmanlı toplumsal yapısının kendine has özellikleri ve sivil toplum nosyonunu kavrayıştaki farklılıklara bağlı olarak, yapılan değerlendirmeler de değişik yönde olmaktadır. Devletten bağımsız, hatta devleti denetim altına alan “Batı’lı” sivil toplum penceresinden Osmanlı’ya bakıldığında, bu yapıların bulunmadığı, buna karşılık “güçlü devlet”in⁹⁴ egemen olduğu gözlenir. Osmanlı Devleti’ni Doğu Despotizmi, Oryantal Despotizm, Sultanizm gibi kavramlara oturtarak açıklayanların temel dayanağını bu “Kadir-i Mutlak Devlet”, yani güçlü devlet oluşturmaktadır. Büyük ölçüde Oryantalizmin etkisi altında kaldığı ileri sürülse dahi⁹⁵, demokratikleşme sürecinin açıklanmasında bu yaklaşım benimsendiği takdirde, araştırmacının kendisine güven, açıklamada herkesçe kabul edilebilir dayanaklar sunma ve şematikleştirme kolaylığı vermektedir.

Eğer aranan; iktisadî veya siyasal alanda devletten görece özerk kurumlarsa, Ortadoğu ve müslüman dünyada sivil toplum Ortaçağ’dan beri vardır. Bu yaklaşımı benimseyen Norton ve Eickelman’a göre⁹⁶, Oryantalizmin etkisinde kalan araştırmacılar Ortadoğu’yu veya Doğulu toplumları incelerken varolan bazı sivil toplum yapılarını dikkate almamaktadırlar. Norton’a göre hata, “Batılı” tipe uygun sivil toplumun aranmasındadır. Tanımın sınırlarını ve içeriğini genişleterek, gözlenen toplumsal yapıları geniş bir perspektifte yorumlayan bu yaklaşımın sorunlu olduğu da bir gerçektir. Eğer sorun en geniş ölçekte, demokratikleşme sürecinde devlet-sivil toplum ilişkileri ise, hangi tür sivil toplum yapılarının bu süreçte etkili olabileceği fikri

⁹⁴ Güçlü devlet kavrayışında da literatürde farklılıklar bulunmaktadır. Güçlü devletin ne olduğuna ilişkin teorik açıklamalar bu çalışmanın kapasitesini aşacak genişliktedir. Kısa iki tanım aktarmak gerekirse, Migdal ve Heper’in tanımları verilebilir. Joe Migdal’a göre; “güçlü devlet, topluma sızabilme, sosyal ilişkileri düzenleme ve kaynakları kendi arzusu doğrultusunda kullanabilme kaabiliyeti”dir. Joe Migdal; *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*, Princeton University Press, Princeton 1988, s.4-5’den aktaran A.Resul Usul; “Sivil Toplum, Oryantalizm, Demokrasi ve Osmanlı -Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Türkiye Günlüğü*, S:47, Eylül-Ekim 1997, s.83. Heper ise güçlü devleti, kişiselliği de kapsayacak biçimde devlete siyasal ağırlık ve önem verilmesine bağlar.Heper; “Güçlü Devlet ve...”, *a.g.m.*, s.157.

⁹⁵ Usul; *a.g.m.*, s.85 vd.

⁹⁶ D.F.Eickelman; “Foreword”, *Civil Society in the Middle East (2)*, Der.A.Richard Norton, E.J.Brill, Leiden, 1996, A.Richard Norton; “Introduction”, *a.g.e.*, s.5 vd. Aynı eserin 1.Kitabında Moussali Ortadoğu İslâm toplumlarında öteden beri gözlenen ulema, eşraf, hisba, tarikatler ve loncaların islâmi sivil toplum unsurları olduğunu ileri sürmekte, bunların toplumda Avrupa’daki aydınlara, derneklere, partilere ve meslek kuruluşlarına benzer rol oynadığını savunmaktadır. A.S.Moussali; “Modern İslamic Fundamentalist Discourses on Civil Society, Pluralism and Democracy”, Der.A.Richard Norton, E.J.Brill, *Civil Society in the Middle East (1)*, Leiden, 1995, s.85-87.

ön plâna çıkmalıdır. Sivil toplum fanatikliğine, katı sivil toplumcu çizgiye kaymadan, gözlenen yapıları ayırmak ve analiz etmek gerekir.

Yapıların devletin içinde mi, yoksa dışında mı oldukları birinci basamakta etkin bir analiz aracı iken, ikinci basamakta yapılan analizde yapının demokratik potansiyelini dikkate aldık. Devlet-toplum ilişkisinde bu yapıların uyruk kültürünü mü, yoksa yurttaş kültürünü mü desteklediği konusunu dolaylı olarak açıklamaya çalıştık. Buraya kadar yaptığımız incelemeye göre, Osmanlı'da toplumu düzenleme ve yeniden üretme potansiyeline sahip en önemli kurum devlettir ve devletin yapılanmasını belirleyen anlayış toplumsal yapıyı da geniş ölçüde belirlemiştir.

II. MODERNLEŞME SÜRECİ VE CUMHURİYET'E GEÇİŞ

Kendini içine kapalı olduğu ve Sultan'ın, meşruiyetini, gücünü koruduğu sürece mükemmel şekilde işleyen Osmanlı geleneksel sistemi, 16.yüzyılın ortalarından itibaren dıştan⁹⁷ ve içten gelen etkilerle bozulmaya başlamıştır. Bu yüzyıldan itibaren Sultan'ın "giderek ordu, sivil ve dini bürokrasi ile saraydaki bazı klikler elinde bir kukla" haline gelerek, karizmasını yitirdiği gözlenir⁹⁸. 17.yüzyılın ortalarından sonra ise yavaş yavaş toprak sisteminin bozulmaya başlaması **düzen**'i bozmuştur. Burada bir parantez açmak gerekir. Klâsik Osmanlı Devleti'nin benimsediği **düzen ideali** değişmeye tahammül edemez. Değişmeyi engelleyemediği zaman ise yozlaşır, kendi içinde yapıbozumuna uğrar. Kılıçbay Osmanlı'nın bu paradoksunu şöyle açıklar:

"Osmanlı'nın değişmeye direncini kıran temel unsur; devlet hakimiyet anlayışının doğası gereği, dışı kapanamamasıdır. Tamamen sistemin mantığı içinde bakıldığında, imparatorluğun oluşma aşamasında lehte

⁹⁷ Sencer dış etkilerin Türk toplumunun tarihsel evriminde meydana getirdiği değişme ve çözülme şöyle özetler: "a- Kendi iç dialektiğiyle gelişmeye elverişli olan Batı feodalitesinin, bu iç gelişmenin sonucu olarak feodal üretim biçiminden kapitalizme doğru evrilmeye başlaması. Ticaretin gelişmesi, ticaret sermayelerinin doğuşu, feodal ilişkilerin çözülmesi, burjuva sınıfının güçlenmesi...b- Büyük teknolojik ilerlemeler, özellikle savaş teknolojisinin ve ateşli silahların ilerlemesi...c- Büyük keşifler ve keşifler sonucunda Doğu ticaret yolunun değişmesi...d- Fethedilen yeni kıtalardan Avrupa'ya altın ve gümüş gibi değerli maden akımı, bunun sonucu olarak 16.yüzyılda büyük fiat artışları ve enflasyon... e-Avrupanın endüstrideki ilerlemeleri ve merkantilist uygulama...". Sencer'e göre, Osmanlı Devleti'nin evrim şemasındaki tek anahtar dıştan gelen etkilere kapalı bir bütün oluşturabilseydi, kendi iç gelişimi farklı yönde olabilirdi. Sencer, a.g.e., s.34, 39.

⁹⁸ Ömer Çaha; Sivil Kadın -Türkiye'de Sivil Toplum ve Kadın, Çev.Ertan Özensel, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s.71.

olan dış unsur (çünkü imparatorluk, ona doğru genişleyerek, onu içine alarak inşa edilmektedir, bunun başka türlü mümkün değildir), bu formasyonun kendi optimumuna ulaşmasından sonra aleyhte hale gelmiştir. Osmanlı optimumu, dış dünyayı dışlama olanağından hem içsel, hem de dışsal nedenlerle yoksun olduğundan, değişmeyi sistemsel olarak reddetmeyen dışsal unsurların bağımlı değişkeni haline gelmiştir. İşte bu yozlaşmadır. Yozlaşmanın başlangıcıdır. Dışı içine alarak dışı reddeden Osmanlı, dışı içeri alamayacak noktaya geldiği an, dışın içeri girmesini engelleyemez, çünkü dışı içeri almak üzerine kuruludur. Bu olanaksızlık, onun optimumda dengeye gelmesini de olanaksız kılmaktadır. Bu mükemmel bir paradokstur, çünkü optimuma ulaşan Osmanlı'nın dışa kapanması şarttır, ama hep dışa açık olduğu için kapanması da 'ideal' olarak kalacaktır, yani 'ideal' asla gerçekleşmeyecektir. Bu gerçekleşmeyiş de 'yozlaşma' olarak içselleşecek ve yaşanacaktır"⁹⁹.

Dışı içine alma noktasında Osmanlı optimumunun gerçekleşmesi, yozlaşmanın da başlangıcını oluşturur. Söz konusu yozlaşmanın dönüm noktaları Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarıdır. Batı'nın ilerleme dinamikleri Osmanlı'nın gerileme dinamiklerini hızlandırmıştır. Daha ileri aşamalarda yozlaşma, düzenin kendi kendine yabancılaşması olgusunu doğuracaktır.

Topraklarını genişletme siyaseti üzerine kurulmuş olan, tüm kurumlarını ve iç yapısını bunun sürekliliği üzerine inşa eden Osmanlı Devleti'nin bu siyasetten vazgeçmek zorunda kalması içerideki dengeleri de değiştirmiştir¹⁰⁰. 18.yüzyıla gelindiğinde ortaya çıkan yapı, bir önceki kısımda anlatılan klâsik Osmanlı yapısından farklı bir görünümdeydi. Yüksek enflasyona bağlı olarak topraklarını terkeden sipahiler nedeniyle tımar sisteminin bozulması, yeniçerilerin askerlik işini bırakarak ticaretle uğraşmaya yönelmeleri (esnaflaşmaları) merkezin gücünü azaltırken, tımar sisteminden iltizam sistemine geçilmesiyle birlikte, iltizamların büyük kısmını elinde bulunduran yerel otorite odakları ayanların etkinliği ve gücü artmaya, padişahın ülke içindeki mutlak gücü azalmaya başlamıştır. Avrupa'nın yeni uygarlık modelinin

⁹⁹ Mehmet Ali Kılıçbay; "Yozlaşmanın Ekonomi Politikası", *Türkiye Günlüğü*, S:42, Eylül-Ekim 1996, s.28-29.

¹⁰⁰ Metin Kunt; "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi (Osmanlı Devleti 1600-1908)*, C:3, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990, s.51.

altyapısını oluşturan keşifler, ticaret ve deniz yollarının gelişmesi, Aydınlanma çağı düşünürlerinin fikirleri Osmanlı'nın da dikkatini çekmeye başlamıştır. Lale Devri Osmanlı'nın kendini Avrupa'nın çekim gücüne kaptırdığı bir dönemdir. Dönemi sonlandıran Patrona Halil isyanı ise, kültürel ve siyasal yaşamda Avrupa ile ilgilenen, onunla barış içinde geçinmeye çalışan yöneticilere karşı çıkan, iç gelişme dinamiğinin bozulmasından rahatsızlık duyan kesimlerin hareketidir. Bir başka ifadeyle, devletin içine girdiği 'yozlaşma'yı farkedene yeniçerilerin tepkisidir¹⁰¹. Bu süreçteki en önemli etkenlerden biri; devlet ile toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen adalet ilkesinin yozlaşarak, yerini zulüm'e bırakmasıdır. Klâsik dönemdeki yönetici kesim arasındaki hassas dengeye dayalı devlet yapısının taşları yerinden oynamıştır. Mevcut üretim ilişkilerinin ister istemez girdiği kırılma sürecinden en fazla etkilenenler yine Yeniçeriler ile loncalar ve bu iki kesimin dayandığı tarikatlar olmuştur. Ordu ve eğitim kurumlarındaki yenileşme hareketleri ise dolaylı olarak ulemanın etkinlik alanına müdahale etmiştir¹⁰². Devlet ile toplum arasındaki nisbî barışın bozularak, devletin despotizm ve keyfiliğe kayması halkta isyanlara, seçkinler düzeyinde ise reform arayışlarına yol açmıştır.

Tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte, sosyo-ekonomik ve siyasal yapı da çözülmeye, özellikle imparatorluğun "çekirdek alanı"¹⁰³ olarak nitelendirilen Batı ve Orta Anadolu dışındaki uzak eyaletlerinde taşra idare kurumları yerel ayanların eline geçmeye başlamış, merkezin çevre üzerindeki ekonomik denetimi azalmıştır¹⁰⁴. Tanzimat'tan itibaren başlayan arayışlar ise genellikle geleneksel idarî yapıdaki

¹⁰¹ İsyân ilk başta padişahın değiştirilmesi bağlamında başarılı olsa bile, son tahlilde böyle bir muhalefet odağının varlığından rahatsızlık duyan yeni padişah (I.Mahmud) ve yöneticiler isyanı başlatan Patrona Halil ile olayın elebaşılarını idam ettirmiştir. A.g.m., s.55-56.

¹⁰² İdris Küçükömer; **Düzeninin Yabancılaşması**, 2.Baskı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1989, s.58.

¹⁰³ Suraiya Faroqhi; **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Çev.Neyyir Kalaycıoğlu, 2.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s.353.

¹⁰⁴ "Örneğin Doğu Anadolu'daki bazı sancaklarda yurtluk-ocaklı ve hükümet adı altında özel yönetim biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu birimlerin merkeze bağlılığı daha gevşektir". Halil Cin, S.Gül Akyılmaz; **Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1995, s.218'den aktaran Atilla Nalbant; **Üniter Devlet - Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s.117, 114.

çözülme yi dikkate alarak, sürekli olarak devletin içine düştüğü tıkanıklığı¹⁰⁵ aşmak ya da yozlaşmayı önlemek amacını taşıyan askerî-idarî reformlara yönelme şeklinde gerçekleşmiştir. Sultan III.Selim tarafından gerçekleştirilen Nizam-ı Cedid ıslahat programı “esas olarak, merkezi devlet örgütünün gücünü hem dış düşmana... hem de iç düşmana (yarı bağımsız ayana) karşı arttırmayı hedefliyordu”¹⁰⁶. Bu açıdan geleneksel idarî yapıyı düzeltmeye yönelik reform süreci, “bir tür iktidar parçalanması olgusunun modern bir tarzda ortadan kaldırılması, başka bir anlatımla merkezileşme”¹⁰⁷ süreci olarak değerlendirilebilir ki, bunu Cumhuriyet’e kadar uzatmak mümkündür.

Bu süreç içinde ayan, “bir yandan, taşra merkezlerinde iktidar için esas rakipleri olan ulema ve Yeniçerilerin konumunu zayıflatmaya dönük padişah girişimlerini destekliyor, bir yandan da merkezi hükümetin daha fazla etkin denetimini kesinlikle istemiyorlardı”¹⁰⁸. III.Selim’in tahttan indirilmesinin ardından, askerî reformlardan rahatsızlık duyan Yeniçerilerin ve diğer asker ocaklarının, ayanın da desteğini alan ayaklanması (1808 Kabakçı Mustafa İsyanı) rahatsızlıkları iyice belirginleştirmiştir. Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa karışıklık içindeki başkent İstanbul’a girerek ayaklanmayı ve bunları destekleyenleri sindirmiş, sadrazamlık mührünü alarak II.Mahmud’u padişah ilan etmiştir¹⁰⁹. Tüm bu gelişmeler Osmanlı devleti ile Ayan arasında imzalanacak sözleşmenin, Sened-i İttifak’ın önünü açmıştır. “Merkez’e

¹⁰⁵ Savcı, Osmanlı devletindeki tıkanıklığın gelişimini şöyle ifade eder: “Enflasyon nedeniyle tımarlı sipahilerin gelirleri giderek düşmüş, terk edilen tımarlar devşirmelerin eline geçmiş, devlet bunlardan koparabildiklerini de peşin bedel karşılığında iltizama devretmişti. Bir yandan hızlı nüfus artışı, diğer yandan mültezimlerin köylü üzerindeki baskıları nedeniyle köylü topraktan kaçmaya başlamıştır. Topraksız ve işsiz köylülerin bir bölümünün kentlere sığınması kentte de yiyecek sıkıntısını belirginleştirmiştir. Taşrada kalan köylüler ise devlete asi leventlerin çevresinde toplanarak 16.yüzyıl sonlarındaki Celâli İsyanlarının ilk çekirdeklerini oluşturmuşlardır”. Bahri Savcı; “Türkiye’de Reform Hareketlerinin Bir Analizi”, *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, C:20, No:4, Aralık 1965, s.106-107. Gevgilili ise tıkanıklığı “çöküş” olarak nitelendirerek, bu dönemde Osmanlı’nın siyasal, ekonomik ve toplumsal çöküş yaşadığını belirtir. Ali Gevgilili; *Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*, 2.Basım, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990, s.21-24.

¹⁰⁶ Eric Jan Zürcher; *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.30.

¹⁰⁷ Nalbant; *a.g.e.*, s.114. Faroqhi de 16.yüzyıldan 19.yüzyıla geçen süre içinde Osmanlı sultanlarının taşra idaresini merkezileştirmeye yönelik girişimlerinin Mısır vilayeti veya Cezayir beylerbeyliği gibi uzak yörelerdeki etkisinin çok sınırlı olduğunu, ancak Anadolu ayanları ile Saray arasındaki ilişkilerin daha fırtınalı geçtiğini belirtir. Faroqhi; *a.g.e.*, s.370.

¹⁰⁸ Zürcher; *a.g.e.*, s.44.

¹⁰⁹ Bülent Tanör; “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.12.

hakim olan, yenilik hareketlerine (özellikle askerî alanda) devam etmek isteyen ve bu amaçla da merkezi birlik ve otoriteyi kurmaya çalışan bu güçler Merkez ile Çevre (taşra güçleri) arasında bir uzlaşma yolunu aramaya çalıştılar. Objektif ve sübjektif koşullar onları şiddet kullanmaya değil, anlaşma ve uzlaşmaya itiyordu”¹¹⁰. Merkezin temsilcileri (devlet ileri gelenleri, vali, ulema vb.) ile, sayısı 7’yi aşmayan Anadolu ve Rumeli ayanı arasındaki görüşmelerden sonra 7 Ekim 1808’de kabul edilen protokole ayan ve hanedan temsilcilerinden sadece dördü mühür basmış, bağımsızlıklarının sınırlanacağını hisseden diğer ayanlar askerlerini alarak geri dönmüşlerdir¹¹¹. Taşrada parçalanmış iktidar alanlarını yeniden padişah ve sadrazam çevresinde toparlamaya çalışan bu belge, merkez ile çevrenin siyasal birliğini, bütünlüğünü sağlamaya yöneliktir. Merkez ile çevrenin temsilcileri arasında karşılıklı görüşmelerden doğan (bu açıdan Magna Carta ile arasında benzerlik kurulmaktadır¹¹²), pratikte etkisi oldukça sınırlı kalan belgenin önemi, her iki tarafın kazanımları yanında, kamuyu ilgilendiren genel kazanımların da ağırlıkta olması, kullara ezici vergi, zulüm veya haksızlıklar karşısında güvence getirilmesidir.

Sened-i İttifak bir başlangıçtı aslında, geleneksel yapının kökten sarsılışını hissettiren ilk dalgaydı. 1826’da Yeniçeri Ocağının kaldırılması, 1839 Gülhane Hattı Hümayunu ve Islahat Fermanı ile biçimlenen Tanzimat döneminde devletin idarî, askerî ve malî yapılanmasını yeniden ele alan düzenlemeler, bu dalgağın gerisini getirmiştir. Gülhane Hattı Hümayunu ve tamamlayıcısı Islahat Fermanı bir yandan merkezi otoriteyi güçlendirmeyi amaçlarken, diğer yandan yaşanan sıkıntılı toplumsal dönüşüm sürecine çözüm getireceği düşünülen ilkeleri yerleştirmeyi hedefliyordu. Devlet-toplum ilişkisi açısından bu nokta oldukça önemlidir. Toplumu her yönden kuşatan devlet yaklaşımının yavaş yavaş gevşemeye başlaması, devletle toplum arasında bir ayrışmanın da su yüzüne çıkmasına yol açmıştır. Kişisel hak ve özgürlüklerin tanınarak güvenceye alınması, mülkiyet hakkının ve tüm uyruklar için yasalar önünde eşitlik ilkesinin kabulüyle birlikte, ilk kez “sivil toplumun oluşumu için

¹¹⁰ Bülent Tanör, “Sened-i İttifak”, **Bahri Savcı’ya Armağan**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları:7, Ankara, 1988, s.472.

¹¹¹ **A.g.m.**, s.472.

¹¹² Sened-i İttifak’a ilişkin değerlendirmeler ve Magna Carta ile karşılaştırılması hakkında bkz. **a.g.m.**, s.476-481. Karşı görüş için bkz. Server Tanilli; **Devlet ve Demokrasi -Anayasa Hukukuna Giriş**, 5.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 1988, s.88-89.

gerekli önkoşullar” hazırlanıyor, “devlet kendisini sivil toplum doğrultusundaki bir yasal çerçeveye sınırlıyordu”¹¹³. Eşitlik ilkesinin kabulü işlevsel bölünmelere dayalı toplumsal yapı piramidinin ve hiyerarşisinin bir anda yıkılması demekti, yerine konulacak şey ise henüz hazır değildi. Girişilen bu hareketler yönetenlerin bilinçli ve istekli olarak yaratmak istedikleri kurgulanmış bir düzenden çok, dışarıdan gelen baskılarla acele karar verilmiş eklektik bir düzendi. Gülhane Hattı Hümayunu’ndan bir yıl önce imzalanan 1838 tarihli İngiliz-Osmanlı Ticaret Anlaşması bozulan toprak düzeninin yıkılmasını (1840’da tamamen kaldırılmıştır) hızlandırmış, üretim ilişkilerinin alternatifsiz bozulması sürecini başlatmış, daha da önemlisi lonca sisteminin dayandığı küçük esnaf ve el sanatlarının sonunu hazırlamıştır¹¹⁴. Loncaların bu şekildeki tasfiyesi sonucu, loncalara bağlı esnaf, onlara bağlı üreticilerle, halkın uğradığı şaşkınlık, boşluk ve kırgınlığı tahmin etmek ve neden islâmcı muhalefete kaydıklarını anlamak zor değildir. Bu koşulları gözönüne almaksızın, yukarıda anlatılan sivil toplumun ilk çizgilerine ilişkin tabloyu pembe olarak kabul etmek, yanılıya düşmemize neden olacaktır.

Tanzimat döneminde yapılan düzenlemelerle, “tek kişiye dayalı karar usulünün yerine, meclislere dayalı heyet halinde karar usulünün benimsenmesi... iktidarın kendi kendini sınırlandırması... kurullara, meclislere danışma ilkesi”nin yaygınlaştırılması aslında parlamentolu rejime geçişin hazırlayıcıları olmuşlardır¹¹⁵. Her ne kadar karar alma yetkileri olmayıp, sadece danışma kurulları niteliğinde olsalar da, toplumsal talep ve şikayetlerin örgütlenerek meclisler (Muhassılık Meclisi, Memleket Meclisi, Eyalet Meclisi, Sancak Meclisi, Küçük Meclis vb.) aracılığıyla sesini duyurmaya başlaması, demokratikleşme sürecinin geri plânında yatan önemli bir deneyimdir¹¹⁶.

Ancak, kelime anlamı olarak “tanzim etme, düzene koyma” anlamına gelen Tanzimat’ta Osmanlı’nın **değişmez düzen** anlayışının izlerini görmek oldukça kolaydır. Girişilen **düzenleme** faaliyetinin asıl amacı **devletin bekâsını** korumak

¹¹³ Gevgilili; a.g.e., s.34-35.

¹¹⁴ Küçükömer; Düzenin..., a.g.e., s.66.

¹¹⁵ Nalbant; a.g.e., s.122.

¹¹⁶ Bu meclisler, “askeri işlere yardım, alt görevlileri (kaymakam, kadı naibi gibi) ve alt idari birimleri (sancak, kaza ve köy) denetleme, vergi ve mali işlerde denetim ve vergi işlerinde yargılama, güvenlik alanında denetim, eğitim alanında denetim, imar ve yerel işlerin denetimi, ticaret ve zenaat alanlarında denetim, can, mal ve ırz güvenliği için gerekli önlemleri alma ile idari davalarda yargılama” işlevlerini yerine getirirlerdi. Nalbant; a.g.e., s.124.

üzere “dışarıdan ve içeriden Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünlüğüne yönelen meydan okumaya karşı bir cevap” aramaktı¹¹⁷. Nitekim merkezileşme sürecindeki patrimoniyal geleneğin devamlılığı gözönüne alındığında bu yargı daha da pekişir.

Düzenlemenin mantığı kendisini önce klasik dönemden devralınan örgütler üzerinde göstermiştir. Bu tip örgütlerden olan vakıflar merkezin denetimine alınarak, kurulan Evkaf Nezareti’ne bağlanmış, devlet hazinesinden vakıflara ayrılan paylar (tahsisler) kaldırılmıştır. Lonca sistemi parçalanmış, meslek birlikleri iki kola ayrılmıştır. Batılılaşma hareketleri ile birlikte gündeme gelen “oda” fikri çerçevesinde, ilki 1879’da Tarsus’ta kurulan Ticaret Sanayi Odası’nı, 1882’de resmi olarak kurulan İstanbul Ticaret Odası, 1885’de kurulan İzmir Ticaret Odası ve diğerleri izlemiştir¹¹⁸. Ticaret ve sanayi odaları yanında, 1876 ve 1881 yıllarında yapılan düzenlemelerle her vilayette devlet eliyle kurulan ziraat odaları, 1876 tarihli Dava Vekilleri Nizamnamesi’nin ve 1878’de kurulan Dersaadet Dava Vekilleri Cemiyeti’nin temelini oluşturduğu barolar¹¹⁹ Tanzimat döneminin ürünüdür. İkinci tip örgütlenme ise tüccar ve sanayicilerin gönüllü olarak kurdukları mesleki derneklerdir¹²⁰. Sivil toplum ile devlet ilişkisi üzerindeki etkilerine daha sonra değinilecek olan bu ikili yapı, varlığını günümüzde de aynen devam ettirmektedir.

Tanzimat döneminde yapılan düzenlemelerin önemli sonuçlarından biri; devletin her alanda artan işlevlerini yerine getirmek amacıyla, istihdam edeceği kamu görevlilerinin sayısını arttırmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, dönemin belirgin özelliği, aydın bürokrat kesimin; “İmparatorluğun işlevini yitirmiş kurumlarını ve sarsılan merkezi otoriteyi yeniden kurmak, devleti malî, idarî, adlî alanlarda düzenli bir yapıya kavuşturmak için”¹²¹ egemenliği ele geçirmesidir. Bu süreçte “Bürokratlar, Padişahın değil, devletin hizmetkârları haline geldiler. Eski dönemin iki önemli gücü olan Yeniçeri Ocağı ortadan kaldırıldığı, ulema da safdışı edildiği için, bürokrasiyi

¹¹⁷ Cengiz Aktar; *Türkiye’nin Batılılaştırılması*, Çev.Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s.21.

¹¹⁸ Mim Kemal Öke; “Odalar Birliği”, *C.D.T.A.*, C:14, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.961.

¹¹⁹ Haluk İnanıcı; “Türkiye Barolar Birliği”, *C.D.T.A.*, C:14, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.966.

¹²⁰ Ayşe Öncü; “Cumhuriyet Döneminde Odalar”, *C.D.T.A.*, C:6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.1566.

¹²¹ Ortaylı; *a.g.e.*, s.264.

denetleyecek padişahın dışında başka bir kuvvet kalmıyordu. Bu nedenle Tanzimat bürokratları, otoriter bir yönetim anlayışının temsilcisi oldular”¹²². Ayan ile birlikte değerlendirildiğinde, imparatorlukta yaşanan iktidar parçalanmasından doğan boşluğun ayan ve bürokratlar tarafından doldurulmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. Ayan merkezin denetiminden uzak biçimde, ekonomik etkinliğini arttırmak arzusundayken, bürokratlar da devletin sağladığı otonomi şemsiyesi altında hem iktidarın, hem de üretimin denetimini ellerinde tutacaklardı¹²³. Toplumsal-idari yapının yenilenmesinde motor görevi gören bürokrat kadroların gözünde “devlet modernleşme aygıtı olarak telakki edilirken, toplum değişim alanı olarak kabul edildi”¹²⁴. “Böyle bir bağlamda değişme artık herhangi bir periferik potansiyele değil, sadece devletçi yanı ağır basan yeni bürokrasiye bağlıdır”¹²⁵. Tanzimatla birlikte başlayan modernleşme süreci toplumun yeniden düzenlenmesinde devletin (merkezin) düzenleyici eli olarak bürokrat kadrolara geniş yetkiler tanımıştır. ‘Düzenleme mantığının altında yatan neden; denetim mekanizmalarının elden kaçırıldığının farkına varılmasıdır. Toplumsal düzenin sağlanması ve korunması konusundaki klasik gelenek, Tanzimat’tan sonra, bozulan düzenin ancak devlet eliyle yeniden kurulabileceği yönünde bir başka geleneğin doğmasına yol açmıştır. Devleti merkez alan, devlete öncelik veren reform arayışları genellikle Batı’lı ilkeler çerçevesinde geliştirilmiş, pratikte devletin geleneksel merkezi-bürokratik yapısının kırılarak demokratikleşmesi yerine, merkezin daha da güçlendirilmesine hizmet etmiştir. Dönemin reformlarını biçimlendiren, “devletin bekasının tehlikeye girmesi” kaygısıdır.

XIX.yüzyılın aydın-bürokrat kadrolarının sistemdeki bozulmayı “Batı”nın “çağ”ın gerisinde kalmaya bağlayarak başlattıkları **batılulaşma, çağdaşlaşma**

¹²² Bilâl Eryılmaz; *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s.244.

¹²³ Küçükömer; *Düzenin...*, a.g.e., s.60.

¹²⁴ Çaha; “Osmanlı’da...”, a.g.m., s.94.

¹²⁵ Aktar; a.g.e., s.24.

hareketlerinin günümüzdeki anlamlandırması **modernleşme serüvenidir**¹²⁶. Bu süreçte başlayan ve II.Meşrutiyet'e dek ortaya çıkan siyasal gruplaşmalar (1859 Fedailer Cemiyeti, 1865 Yeni Osmanlılar Cemiyeti, 1889 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti) bugünkü anlamda siyasal parti olmaktan uzak olmakla birlikte, sivil toplumdan siyasal alana doğru hareketlenmenin ilk nüveleridir. İslâmcıların 1909'da kurdukları İttihadı Muhammedi Cemiyetinin (fırkasının), 13 Nisan 1909 ayaklanmasını (31 Mart Olayı) kışkırttıkları gerekçesiyle Jön Türkler tarafından kapatılmasından sonraki¹²⁷ süreçte, İslâm'a önem verilmesine rağmen İslâmcılıktan çok Turancılık ve milliyetçilik ideolojileri yaygınlaşmıştır.

1902'de toplanan II.Jön Türk Kongresi'nde iki farklı yaklaşım dikkat çeker. Ahmet Rıza, Ziya Gökalp öncülüğündeki bir grup aydın "reformların **yukarıdan aşağıya ve devlet eliyle yapılmasını**" öngörürken, Prens Sabahattin öncülüğündeki diğer grup "burjuva yetiştirebilmesi için, yani 'teşebbüsü şahsî'nin gelişebilmesi için **merkezî devletin zayıflaması**"nın gerektiğini ileri sürerler¹²⁸. Bu çatışmanın düşünsel temelleri Cumhuriyet döneminin elit içi çatışmasında da kendisini gösterecektir. Yukarıdan aşağıya doğru yapılanmayı öngören ilk yaklaşımın taraftarlarında karşı-bireycilik, serbest girişimciliğe eleştirel bakış ve loncacı bir ekonomik düzen anlayışının egemen olduğu gözlenir¹²⁹. Sözkonusu yaklaşımın İttihat Terakki'den CHP'sine uzanan çizgide hakim olduğu söylenebilir. Türkiye'de "bütüncü" yapıdan "bireyci" yapıya geçilmesinin gerekliliğini vurgulayan ikinci yaklaşımın öncüsü Prens Sabahattin'e göre, bütüncü yapı, kendine bağlı olanları üretimden çok tüketime sürükleyerek, sosyal yetenek ve kişiliğin gelişmesine engel olmaktadır. Toplumsal ve siyasal olarak bireyleri birbirlerine bağlayan aile, topluluk, parti ve hükümet gibi bütüncü yapıların giderek çürümüş bir ahlâkı ortaya çıkardığını, bireylerin "sosyal

¹²⁶ Gevgilili, modernleşme sürecinin genel işleyişini bir model olarak açıklarken şu noktaları vurgular: Toplumdaki dağınık sosyal grupların yerel-çevresel düzeyin ötesinde toplumsal platformlarda siyasal oluşumlara ilgisi artar, bu ilgi katılmayı ve katılmayı sağlayacak kurumsal yapıların örgütlenmesine yol açar. Uzun vadede devletin yanı sıra devlet dışı iktidar ilişkilerini de kapsayan geniş bir çerçeve oluşur. Bu noktada ortaya çıkacak olan kanaat önderi niteliğine sahip etkin kurum ve kişilerin çevresinde kitlelerin siyasete mobilize, istem dışı katılmaları (siyasal sürekleniş) modern politikanın da içeriğini oluşturacaktır. Ali Gevgilili; *Yükseliş ve Düşüş*, 2.Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987, s.198-199.

¹²⁷ Kemal H.Karpat; *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s.42.

¹²⁸ Tanilli; *a.g.e.*, s.91.

¹²⁹ Bu yaklaşım özellikle Ziya Gökalp'in düşüncelerinde belirginleşmektedir. Aktar; *a.g.e.*, s.43.

eselik ve özgürlüklerini hep genel yollardan bekleyegeldiklerini ve beklediklerini hiçbir yerde bulamadıklarını” ileri sürmektedir. Önerdiği “bireyci yapı” bireyleri diğer bireylere değil, özel mülkiyet aracılığıyla toprağa ve diğer üretim etkinliklerine bağlayarak, “dayandıklarını kendi kendilerinde bulan bağımsız ve üstün kişilerden kurulu bir etkin toplum”¹³⁰ yaratacaktır. Sabahattin’in bu görüşleri sadece ekonomik etkinliklere ve ekonomik alanda girişimcilik ve bağımsızlığa (teşebbüs-i şahsî) önem vermesinden dolayı eleştirilebilirse de, toplumsal ve siyasal yapının bütüncül denetiminden uzaklaşmayı öngörmesi nedeniyle, sivil toplumcu düşüncenin nüvesi olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı’nın toprak düzeninin bozulmasının sonucu İmparatorluğun uzak eyaletlerinde başgösteren, özellikle Balkanlar’dan başlayarak yayılan uluslaşma akımları, Osmanlı millet ve eyalet sisteminin tanıdığı özerklik alanının genişliğinin bir göstergesi olarak da düşünülebilir. Sözkonusu uluslaşma akımları, Müslüman Osmanlılar’da İslâmcılık eğilimini güçlendirmesine karşın¹³¹, İttihat-ı Osmanî adlı gizli örgütten doğarak gelişen Jön Türk ve devamı niteliğindeki İttihat ve Terakki hareketinin kadrolarında Osmanlılık eğilimlerini güçlendirmiştir. Jön Türk hareketi gelecekteki Türkiye Cumhuriyeti kadroları için “hem bir siyasal okul vazifesi gördü, hem de yeni fikir ve meselelerin denektaşına vurulduğu alan oldu”¹³². Bu bağlamda, çevredeki uluslaşma hareketlerinin başarıya ulaşması aslında meşrutiyetçilerin (reformcuların) imparatorluğu kurtarma amaçlarının başarısızlığa uğraması demektir. Tüm bu süreç içinde devlet ile toplum etkileşiminin oldukça zayıf olduğu dikkat çeker. Çünkü, her anayasal girişim sonrasında, merkezin güç kaybına uğradığı anda, padişah ne anayasayı, ne de Meclis’i dinlemeyerek mutlakiyetçiliğe kaymış ve reform

¹³⁰ Prens Sabahattin; Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s.40’dan aktaran Kaygı, a.g.e., s.82.

¹³¹ Niyazi Berkes; Türkiye’de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s.151.

¹³² Karpat; a.g.e., s.49. 1908 devriminin yaratıcıları olan Jön Türkler Genç Osmanlıların ideolojik varisleri ve sivil halkın içinden çıkmış bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Ahmad’a göre, her ne kadar devrim Makedonya’daki Üçüncü Ordu’ya mensup küçük rütbeli subayların isyanıyla başlatılmış ise de, bu isyandan yararlanarak devrimi yapan İttihat Terakki’ye mensup sivil halktı. “En azından 1914’e kadar meşrutiyet idaresinde siviller daima hakim durumda kalmışlardır”. Ancak 1909 isyanıyla birlikte yasa ve düzenin sivil halk tarafından tek başına korunamayacağı düşüncesi yaygınlaşmış, İkinci Meşrutiyet’in ilân edilmesini sağlayanların askeri politikacının başına oturtması ise sivil halkta hoşnutsuzluk yaratmıştı. Feroz Ahmad; İttihatçılıktan Kemalizme, Çev.Fatmagül Berktaş, 2.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986, s.179, 198.

sürecini kesintiye uğratmıştır¹³³. Burada gözden kaçırılmaması gereken nokta; Jön Türk hareketinin merkezîyetçi niteliğine karşın, temsil sorununu çözmek amacıyla siyasal parti örgütlenmesine (İttihat Terakki) doğru kaymasıdır. Ancak kurulan parti devlet ile toplum arasında köprü işlevi görececek bir örgüt olmaktan çok, birincil amacı ulusal birliği bozmadan reformları sürdürmek olan merkezci-devletçi niteliği ağır basan bir oluşum olacaktır. Dönemin karışıklığı içinde bu anlaşılabilir bir olgudur. Ne var ki, sözkonusu yaklaşımın Cumhuriyet dönemi partilerinde de gelenekselleşerek yerleştiği de bir gerçektir.

Bu süreçte alınan Batılı değerler, sadece “...Osmanlı içindeki dış kaynaklı ticari emperyalizmin içerdeki temsilcilerine” ulaşırken, müslüman-Osmanlı halk çekirdeği kendi durağanlığı içinde kalmaya devam etmiştir. I. ve II.Meşrutiyet denemeleri de, görünürdeki sivilleşme ve yumuşamanın dışında, siyasal iktidarın özünde bir demokratik değişime yol açamamıştır¹³⁴.

Geçiş dönemini genel olarak değerlendirdiğimizde, devlet-toplum ilişkisi açısından klâsik Osmanlı döneminde varolmayan yeni ikincil yapıların geliştiğini görmekteyiz. Toplumsal muhalefetin yeni odakları diyebileceğimiz bu yapılar, Ayan’dan okullara (Mülkiye, Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye-yi Askeriye), gazetelere ve derneklerden siyasal parti benzeri örgütlenmeye doğru bir evrim geçirmiştir. Bu geçiş döneminde ayan, merkezi otoritenin gücünün azalmasından yararlanarak, padişahın iktidarını sınırlandırma, sadrazamı bu iktidara ortak etme yönündeki gelişmenin motoru olmuştur. Bu süreçte sivil toplum unsurlarının oluşumuna genel hatlarıyla gözattığımızda, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

II.1. Eğitim Kurumları

Meşrutî yönetime geçilmesini isteyen askeri lise öğrencilerinin başı çektiği ve “Osmanlı toplumsal yaşamında *sivil toplum* oluşumu doğrultusunda görülen ilk *örgütlü tepki*’lerden birisi”¹³⁵ olan Kuleli Vakası, (13 Eylül 1859) okulların bu alandaki etkinliğinin ilginç bir örneğini oluşturur. Giderek sayıları artan yabancı okullar yanında, batı tarzı eğitim veren kurumların yaygınlaşması, toplumsal düzeyde

¹³³ Aktar; a.g.e., s.32, 33.

¹³⁴ Bahri Savcı; “Ölü Denge”, A.Ü.S.B.F.Dergisi, C:29, No:1-2, Mart-Haziran 1974, s.34-35.

¹³⁵ Gevgilili; Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi..., a.g.e., s.49.

medrese ile mektep'in karşı karşıya gelmesine yol açmıştır. Medreselerin "hiç bir yenilenme çabasına konu olmayarak kendi halinde" kalmalarına karşın, modernleşme sürecinin mektep lehine gelişmesi bir anlamda klâsik Osmanlı düzeninin temelini oluşturan din-devlet bütünlüğü (Din-ü Devlet) geleneğindeki çatlamanın işaretiydi¹³⁶. Bu ayrışmanın farkına varılmasından sonra gündeme gelen medreselerin reformu tartışmaları, Şeyhülislâmlığı politika dışına çıkarmak gibi çok daha farklı sonuçlara ulaşmıştır. 1916'da başlatılan reformlar çerçevesinde şeyhülislâmlık kabineden çıkarılarak, şariat mahkemeleri Adalet Bakanlığına bağlanmış, evkaf dairesi Meşihat'tan ayrılarak, cami, medrese gibi tüm dini kurumların malî işleri Evkaf Bakanlığına verilmiş, bütün medreseler Meşihat'ten alınarak Maarif Bakanlığı'na bağlanmıştır¹³⁷. Eğitim alanındaki tartışmaların yol açtığı bu sonuçlar, sivil toplumun serpilip büyümesi için gerekli sosyo-kültürel ortamı hazırlayan çeşitli fikirlerin yayılmasının, iktidarın yeryüzüne indirilerek devletin laikleşmesini sağlayacak zincirleme bir tepkinin ilk halkaları olmuştur. Yukarıda adı geçen okullarda batı tarzı eğitim gören gençler arasında yayılan akımlar, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyetine dönüşmüş, İttihadı Osmanî Cemiyeti ile Genç Osmanlılar'ın, dolayısıyla Jön Türkler'in alt yapısını oluşturmuştur.

II.2 Basın

Basın alanında ilk gazete, 1821'de İzmir'li bir levanten tarafından, Spectateur Oriental (Doğu Gözlemcisi) adıyla Fransızca olarak çıkarılmıştır¹³⁸. III.Mahmud'un Osmanlı Devleti'nin resmi sözcüsü olarak yayınladığı Takvim-i Vakâyi¹³⁹, 1840'larda liberal düzene geçişin savunuculuğun yapan Ceride-i Havadis adlı gazeteler "Tanzimat dönemi yönetici ve düşünür kadrolarının oluşmasında okul" işlevi görmüştür¹⁴⁰. Diğer

¹³⁶ Berkes; a.g.e., s.449.

¹³⁷ A.g.e., s.451-452.

¹³⁸ Gevgilili; Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi..., a.g.e., s.39.

¹³⁹ Osmanlı Devleti'nde yayınlanan ilk Türkçe gazete olan Takvim-i Vekayi, Osmanlı Devleti'nin sona erdiği 1922 yılına kadar yayını sürdürmüştür. A.g.e., s.39.

¹⁴⁰ Orhan Koloğlu; "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.70-71. Koloğlu'na göre, Tanzimat kadrolarının kamuoyu oluşturma anlayışları dinamik değil, sadece alıcı (receptif) bir kamuoyunun oluşturulması yönündeydi. "Gerçekte arzulanan, her şeyin tartışıldığı açık bir toplum değil, çok şeyi yukardan kendi iyi niyetiyle veren bir yönetime güven duyulmasını sağlamaktır". A.g.m., s.74. Daha sonra yayınlanmaya başlayan Tercüman-ı Ahvâl ve Tasvir-i Efkâr gazeteleriyle açılan yeni dönemde kamuoyunun dinamizmine ve etkinliğine daha fazla önem verilir olmuştur. A.g.m., s.80.

tarafıta Genç Osmanlılar'dan Halil Ganem'in Abdülhamit'e sert eleştiriler yönelten Fransızca yayın yapan gazetesı La Geune Turgquie (Jön Türk), Ahmet Rıza ile yine Halil Ganem'in Türkçe-Fransızca yayınlanan İntizam ve Terakki'yi şiar edinmiş gazeteleri Meşveret¹⁴¹, 1867-1868 arasında Londra'da Ali Suavi'nin Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin yayın organı olarak çıkardığı Muhbir, daha 1867'de anayasa tartışmalarını başlatan yabancı basından Courier d'Orient¹⁴², 29 Ağustos 1872'de klâsik liberal öğretı karşısında “toplumun ve bireyin gelişiminde devlet ya da kamu kesimine önemli görevler veren ulusal iktisat anlayışının” sözcüsü olarak Ahmet Mithat Efendi tarafından çıkarılan Devir¹⁴³, İslâmcı karşı gruptan Mizancı Murad'ın Mısır'da çıktığı Mizan¹⁴⁴, 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti'nin yayın organı niteliğindeki Akçuraoğlu Yusuf ve Ağaoğlu Ahmet Bey'lerin yayınladığı milliyetçi Türk Yurdu Dergisi¹⁴⁵, İttihat Terakki yanlısı Tanin, Sabah, Tasvir-i Efkâr gibi gazeteler muhalif fikirlerin yayılması için zengin bir çerçeve ve tartışma ortamı sağlamıştır. Basının en önemli etkisi, İslâm dışı kesimlerden gazetecilerle bazı Türk gazetecilerinin ortaklaşa gerçekleştirdikleri yayınlar aracılığıyla sivil toplum sürecine “merkez dışı çevre güçlerinin siyasal ve toplumsal dinamiklerinin” de dahil edilmesidir¹⁴⁶. Ayrıca basının ve basılı eserlerin bu etkisi, Tanzimata yönelik tepkilerin siyasal örgütler halinde şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Bir sivil toplum yapılanması olan basın ile devlet ilişkisine baktığımızda, basından gelen hürriyet taleplerine geleneksel siyasal doğasından kaynaklanan nedenlerle devletin hoşgörülü davranmadığını, varlığını ve otoritesini koruyabilmek için yasaklayıcı kimliğine sığındığını, buna bağlı olarak da basın üzerindeki kısıtlamaların ve sansürün yoğunlaştırıldığını görmekteyiz. Basını da kapsamına alan 1858 Ceza Kanunu, gazete yayınlamada ön izin koşulunu getiren 1864 Matbuat Nizamnamesi, basına sansürü genişleten, hükümete gazete kapatma yetkisi veren 1867 ve 1876 tarihli Âli Kararnameleri, 1878'de kurulan Sansür heyetleri basın üzerindeki

¹⁴¹ Erik Jan Zürcher; **Milli Mücadelede İttihatçılık**, Çev.Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987, s.34.

¹⁴² Berkes; **a.g.e.**, s.273.

¹⁴³ Gevgilili; **Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi...** **a.g.e.**, s.56.

¹⁴⁴ Karpata; **a.g.e.**, s.40.

¹⁴⁵ Mete Tuncay; “Siyasal Tarih 1908-1923”, **Türkiye Tarihi (Çağdaş Türkiye 1908-1980)**, C:4, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s.37.

¹⁴⁶ Gevgilili; **Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi...**, **a.g.e.**, s.59.

yasaklayıcı zihniyetin araçları olmuşlardır. Üzerindeki baskılar ve sansüre karşın basının kamuoyu oluşturma ve yönlendirmedeki etkinliğini gözardı etmek imkânsızdır. Basın sayesinde gelişen **kamuoyu** ve **kamu çıkarı** kavramları sivil toplumun gelişmesi açısından önemli ise de, sözkonusu kavramların temelinde bu dönemde toplumsal dayanaktan yoksun oldukları söylenir¹⁴⁷.

Osmanlı hukukunda kişi toplulukları şer'î değil, örfî (töresel) kurallara bağlı olarak düzenlenmekteydi. Hatemi'ye göre örfî kuralların güçlü olanın topluma benimsettiği kurallar olması nedeniyle, güç dengesi değiştikçe bu kurallar da değişmekteydi. Girilen modernleşme sürecinde Osmanlı'nın kapılarını Batı'nın örflerine biraz daha açmasından sonra ilk kurulan örgütler, kapitülasyonlar ile meşruluk kazanan ve Batı kökenli örfî hukukun güvencesinde olan Mason örgütleri olmuştur¹⁴⁸. Balkanlar'dan Arap yarımadasına kadar uzanan imparatorluğun uzak eyaletlerinde (Rumeli'de, Doğu'da ve Arap topraklarında) kurulan, tamamen milliyetçilik ve bağımsızlık (özerklik) talepleri etrafında örgütlenmiş siyasal bir cemiyet niteliği taşıyan, eylem olarak çoğu zaman çetecilik ve terör faaliyetlerini seçen ayrılıkçı derneklerin ve cemiyetlerin ayrıntılı incelenmesi bu tezin sınırlarını aşmaktadır. Ancak bu konuda söylenebilecek şey; Osmanlı'nın klâsik dönemine hakim olan sınırlandırılmış, birbirinden ayrılmış, tabakalanmış toplumsal yapının Batı'yla yüz yüze gelme sürecinde parçalanması sonucu, ortaya çıkan kültür ikileminin merkez çevre çatışmasını yoğunlaştırmasıdır. Merkezi devletin ıslahatçı ve birliği pekiştirici kurumsal reformları yabancı kurumlara ve kültüre karşı yöresel, bölgesel ve etnik tepkilerin artmasına neden olmuş¹⁴⁹ ve bu dönemde derneklerin sayısı ve çeşitliliği giderek artmıştır. Bu durum toplumsal, ekonomik ve siyasal yapıdaki değişme

¹⁴⁷ Şerif Mardin; "Sivil Toplum", C.D.T.A., C:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.1922.

¹⁴⁸ Hatemi'ye göre Osmanlı toplumuna kendi törelerini kabul ettiren bu örgüt, özellikle Fransız ihtilâlinin arkasından Osmanlı topraklarında başgösteren ayrılıkçı (milliyetçi) hareketler ve İttihad ve Terakki cemiyeti için bir gizli-örgüt şeması örneği olmuştur. Hüseyin Hatemi; "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.199-200.

¹⁴⁹ Ahmet Yücekök; *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi*, A.Ü. S.B.F. Yayınları, Ankara, 1983, s.69.

(modernleşme)¹⁵⁰ kadar, beraberinde getirdiği çatışmaların yoğunluğu bağlamında yabancılaşmanın da bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

II.3 Partiler

1876 öncesinde olduğu gibi, 1876 Anayasası'nda da dernek, cemiyet ve parti gibi yapılanmalar açık olarak düzenlenmemiştir. Bu nedenle, Tanzimat ve I.Meşrutiyet döneminde kurulan cemiyet ve dernekler ya padişahın “irade-î seniyye”si ile, ya da hükümetten izin alınarak kuruluyordu. Bugünkü “örgüt” kelimesinin “yasa dışı örgüt” çağrışımına benzer olarak, o dönemde “cemiyet” kelimesi akla ilk önce “fesad cemiyetleri”ni getiriyordu¹⁵¹. İlk kez 1908 Meşrutiyet Anayasası'nda getirilen dernek kurma hürriyeti, Osmanlı vatandaşlarına devletin bütünlüğünü ihlâl, meşrutiyet ve hükümeti tağyir etmeyecek, anayasaya aykırı olmayacak ve kamu ahlâkını bozmayacak şekilde toplanma hakkı vermektedir¹⁵². “Dağılma sancıları içindeki İmparatorluğun son on yılında üzerinde en fazla durulan; özgürlük ortamının yaratılmasıydı. Bu oluş içinde en çok başvuru ise, cemiyet (dernek) kurma hürriyetidir”¹⁵³.

Dernekleşme bağlamında 1908 sonrasında gözlenen en önemli değişiklik, devlet ile toplum arasında aracı kurumlardan olan siyasal partilerin doğuşudur. İlk nüveleri batı tarzı eğitim veren yeni okullarda yeşeren gizli cemiyetler giderek ordu

¹⁵⁰ I. ve II.Meşrutiyet yıllarında kurulan cemiyetler-dernekler 8 grupta toplanabilir. Bunlar; siyasal, fikir-eğitim-kültür, iktisadi-mesleki, hayır-yardım, kadın, gençlik, dinsel ve etnik-ayrımcı derneklerdir. Siyasal dernekler arasında İttihat ve Terakki başta olmak üzere, Fedakârân-ı Millet Cemiyeti, Karakol Cemiyeti, Ahrar Fırkası, Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti önde gelir. Diğer gruplar için bkz.Hatemi; a.g.m., s.202-204, Zafer Toprak; “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.207-208.

¹⁵¹ “1857 tarihli Ceza Kanunname-i Humayûnu’nda Cem’iyet terimi de teknik ve hukuki anlamında daha geniş bir anlamda sürekli olmasa bile yasak bir amaçla biraraya gelen kişi topluluğu anlamında kullanılmıştır”. Hatemi; a.g.m., s.200.

¹⁵² Fikret Toksöz; “Dernekler”, *C.D.T.A.*, C:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.368. Dernek hürriyetinin sınırlarının sonraki anayasalarda da korunması dikkati çeken bir noktadır.

¹⁵³ Tarık Zafer Tunaya; *Türkiye’de Siyasal Partiler (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918)*, C:1, 2.Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s.XXI. Hürriyetleri yerleştirmek üzere yola çıkan bir hareketin mirasçısı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin sonraki iktidar döneminde hürriyetleri sınırlayarak bu alanda başarısız olması sadece tarihsel bir ironi olarak değerlendirilebilir mi? Kanımca bunun cevabı hayırdır. Bunun en önemli nedeni, karşı oldukları mutlakîyetçiliğin yıkılmasından sonra yerine yerleştirecekleri projenin iyi işlenmemesinden doğan şaşkınlık ve kargaşayı örtmek için, yine en iyi bildikleri şeye, yani baskıya başvurmalarıdır.

mensuplarını içine alan gizli komitelere ve yurtiçinde, dışında yaşayan aydınlara doğru yayılmış, bunların içinde yetişenler ise siyasal partilerin çekirdek kadrolarını oluşturmuşlardır. Siyasal cemiyet ve partilerin sayısının artmasıyla birlikte, toplumsal muhalefet dinî kimliğinden sıyrılarak, siyasal bir görünüm kazanmaya başlamıştır.

Açık ve özgür partileşme sürecinin başlamasıyla birlikte, “vatan, hürriyet (özgürlük), terakki (ilerleme), ittihat (eşitlik içinde birleşme) gibi kavramlar içinde yuvarlanan devrim sonrası siyasal sözlüğün anlam farklılaşmaları”¹⁵⁴ şekillenmeye başlamıştır. Partileşme sürecinde, İmparatorluk içinde gelişen İslâmcılık, Batıcılık ve Türkçülük akımlarının izdüşümlerini görmek mümkündür. 1913’de resmen partileşen ve güçlü bir komitecilik, gizli cemiyet geleneğine sahip olan, ideolojisinde Türk milliyetçiliğine yer vermekle birlikte ulusçuluğu temel doktrin olarak almayan örgüt İttihat ve Terakki’dir. Güçlü örgüt görüntüsüne ve II.Meşrutiyet dönemi boyunca parlamentoyu güdümlemeye alma başarısına, politik manevralarında şehirli kitlelerden yararlanmalarına rağmen İttihat’çılar, iktidar tabanlarını şehirli işçiyi ya da köylüyü içine kalacak kadar genişletmeye niyetlenmemişler¹⁵⁵, asker ve sivil bürokrasi içindeki ayrılıklardan, kliklerden yararlanmışlardır.

İttihat Terakki’nin iktidar yıllarında kurduğu Teşkilâtı Mahsusa isimli gizli istihbarat örgütü, fırkanın hürriyetçi görünümünden daha sonraları ne kadar uzaklaştığının bir göstergesidir. Fırka’nın, kurduğu dernekler (Müdafaî Milliye, Osmanlı Güç Derneği, Osmanlı Genç ve Dinç Dernekleri, Osmanlı Kadınları İttihat Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Halka Doğru Cemiyeti, İttihat ve Terakki Klüpleri, Donanma Cemiyeti, Himaye-i Eftal vb.) aracılığıyla topluma hakim olmak, toplumu kendi ideolojik yönelimi doğrultusunda etkilemek istediği açıktır. Ulusal ekonomi politikasının yerleştirilmesi için bir banka (İtibari Milli Bankası) ve İktisat Derneği’ni kurarak, meslek örgütleri (Çiftçiler Derneği, hamallar örgütü) desteklediği, devletçi yaklaşımın ilk filizlerini bu dönemde verdiği gözlenir¹⁵⁶. Özellikle II.Meşrutiyet döneminde sınırlı toplumsal ve ekonomik çıkarların temsilcisi bir siyasal partiden çok, halk iradesinin sözcüsü görünümünü aldığı dikkat çeker. Kendilerini

¹⁵⁴ Berkes; a.g.e., s.398.

¹⁵⁵ Feroz Ahmad; *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev.Nuran Yavuz, 3.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986, s.265

¹⁵⁶ Mehmet Kabasakal; *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991, s.68-73.

Türkçü kabul etmelerine karşın, görüşlerine hakim olan yekpare bütüncülük anlayışı onları belli bir kesimin temsilcisi olarak değerlendirmeyi imkansızlaştırır. Bu açıdan günümüzün her kesime seslenen toplayıcı partilerine (Catch all parties) benzetilebilir. Başlangıçta meşrutî rejimi kurmak amacıyla yola çıkan, amacına ulaştıktan sonra varlık nedenini kurulan meşrutîyetin bekçiliğine dayandırmak isteyen parti¹⁵⁷, son tahlilde doğuşundan getirdiği özellikleri nedeniyle Avrupa'daki benzerlerinden oldukça farklı bir tip çizmiştir¹⁵⁸. Örgütlenme alanındaki etkinliğinin asıl amacının, toplumu denetim altında tutmak isteği olduğu, sonradan otoriterliğe kaymasından anlaşılmaktadır.

Dönemin ikinci önemli partisi; Prens Sabahattin'in liberal görüşlerini benimseyenlerin Eylül 1908'de kurdukları ve "1908 genel seçimleri öncesinde gerçeğe en yakın partileşme teşebbüsü" olarak nitelendirilen¹⁵⁹ Osmanlı Ahrar Fırkası'dır. Milliyetçi olmaktan çok, kozmopolit görünen Fırka'nın İttihat ve Terakki karşısındaki muhalefetine, etnik unsurlara eşitlik tanınması, yerinden yönetime dayalı bir siyasal düzenin kurulması en önemli tezleri olmuştur. 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası ise II.Meşrutîyet döneminde İttihat ve Terakki karşısındaki muhalefetin etkin kanadını oluşturmuştur. İttihat Terakki, Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası ve Osmanlı Sosyalist Fırkası'ndan kopanların oluşturduğu bu parti, bir anlamda İttihat Terakki'yi yıkmak isteyen hoşnutsuzların, muhaliflerin toplandığı geniş bir çatı görünümündedir¹⁶⁰. Bu geniş muhalefet blokunun alt yapısına bakıldığında, İlmîyeciler ile Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisinin memurlarından oluşan parti Tunaya'ya göre halktan kopuk, ancak ideolojik olarak herkese açık bir kitle partisine benzemektedir¹⁶¹.

¹⁵⁷ Ahmad; İttihat ve..., a.g.e., s.258, 259.

¹⁵⁸ Kabasakal; a.g.e., s.48.

¹⁵⁹ Tunaya; a.g.e., s.143.

¹⁶⁰ Tunaya; a.g.e., s.266. Özellikle parti programında yeralan Osmanlıcılık, Ademî merkezîyetçilik, Meşrutîyetçilik, Liberal ekonomi görüşleri dikkate alındığında, partinin mozayik yapısını anlamak kolaylaşır.A.g.e., s.268-269.

¹⁶¹ A.g.e., s.279.

Volkan gazetesi etrafında toplanan İslâmcıların oluşturduğu İttihad-ı Muhammedi Fırkası ise 31 Mart olayından 10 gün önce kurulmuş, 31 Mart olaylarının baş nedeni ve kışkırtıcısı olarak gösterilerek, olaylardan sonra kapanmıştır¹⁶².

İttihat ve Terakki gibi Türkçülük akımından etkilenen bir diğer parti; programında milliyetçi ilkelere yer veren, İfham gazetesi etrafında örgütlenmiş olan Milli Meşrutiyet Fırkası'dır (1912-1913). İttihat ve Terakki'den kopanların kurduğu bu parti, "bir aydın partisi olarak Osmanlı bürokrasisi ve orta sınıfı dışına çıkamamış ve bir ünlüler partisi olmaktan öteye gidememiştir"¹⁶³. Bunların yanı sıra, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihat ve Terakki'den ayrılan milletvekillerinin kurdukları meclis dışında örgütlenememiş Ahali Fırkası, kurucu ve yöneticileri arasında işçi bulunmayan Osmanlı Sosyalist fırkası gibi küçük örgütler, etkin bir muhalefet oluşturamamışlardır¹⁶⁴.

Sonu devletçiliğe uzansa da, cemiyet, dernek veya siyasi parti benzeri bu örgütlenmelerin en önemli etkisi, sivil toplumun temelini oluşturan yurttaşlık bilincinin oluşmasına yardım etmesidir. Basın da dahil olmak üzere, devletin despotik bir yapıdan meşrutî bir yapıya doğru evrilmesi yönünde çaba gösteren bu örgütler içinde yeralan aydınların, dağılmaya yüz tutmuş kozmopolit imparatorluk yapısından ulusalcı ve demokratik bir devlet oluşturma yönündeki istekleri, bu bağlamda önemli bir sivil toplum dinamiği olarak değerlendirilebilir¹⁶⁵.

Ancak bu dönemdeki düzenlemelere bakıldığında, basın alanında olduğu gibi, dernekler veya sendikalar hakkındaki kanunlar çıkmadan önce, bu tür cemiyetlerin faaliyetlerini kısıtlamaya yönelik kanunların çıkarıldığı görülür. 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'ndan önce, 25 Eylül 1908'de çıkarılan "Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat sendika terimi de kullanarak, grevlere karşı önlem ve ceza

¹⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. a.g.e., s.182-205.

¹⁶³ Tunaya; Türkiye'de Siyasal..., a.g.e., s.353.

¹⁶⁴ A.g.e., s.13.

¹⁶⁵ Bu noktada Gevgilili, Ali Suavi'nin özelemlerine büyük önem atfeder. O'na göre, "Çağdaşları arasında Ali Suavi yüzyıl önce Namık Kemal'i de Ahmet Mithat Efendi'yi de geride bırakarak, toplumun taban'ından yani çevre'sinden tavan'ına ya da merkez'ine yükselecek bir toplumsal dönüşüm süreci tasarlayabilmişti. Ali Suavi, merkez'den gelen değişim zorlaması yerine, çevre'den yükselen sivil bir gelişimi çok daha sağlıklı buluyordu. Halk yenileşmede asıl dayanak noktası olarak alınmalıydı...Ali Suavi'deki özelemler, bir anlamda, Anadolu insanının iç dünyasındaki karmaşık demokratik beklentilerin uzantıları sayılabilirler". Gevgilili; Yükseliş ve ..., a.g.e., s.207-208.

kuralları getiriyordu... Cemiyetler Kanunu'ndan altı ay kadar sonra çıkarılan Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat, tarikatlardan farklı olarak bu geleneksel kuruluşları Batı hukukundan alınan yeni kurallara uydurmak, İttihat ve Terakki'nin vesayeti altına almak amacını gütmekteydi... 1912'de memur, müstahdem ve öğretmenlerin parti (firka) ve siyasi derneklere girmesini yasaklayan bir irade yayımlandı"¹⁶⁶. 16 Ağustos 1909'da çıkarılan Cemiyetler Kanunu ise İttihad-ı Anasır'ı (Osmanlılığı) korumayı ana hedef olarak aldığı için, etnik unsurların birliğini sağlamak amacıyla "kavmiyetçi ve infiradçı" dernekleri yasaklıyordu¹⁶⁷. Tüm yapısal-yasal sınırlamalara ve deneyimsizliğin getirdiği olumsuzluklara rağmen, ilk parlamento seçimleriyle tanışılması, yasama-yürütme ve meşruluk tartışmalarının başlatılması, iktidarın kaynağının ilahî olmaktan çıkarılarak yeryüzüne indirilmesi, derneklerden partilere uzanan bir yelpazede örgütlenmenin yaygınlaşması bağlamında bu dönem, Türkiye'de modern sivil toplumun biçimlenmesi sürecinin hazırlayıcısı olarak değerlendirilebilir.

I.3 Mesleki Kuruluşlar

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e devam eden süreç içinde, mesleki kuruluşlar bağlamında sivil toplumun ikili yapısının devlet-sivil toplum ilişkisi üzerindeki etkisine de değinmek gerekir. Tanzimat döneminde devlet eliyle kurulan, bugünün terminolojisiyle kamu kurumu niteliğini taşıyan odalar ile, gönüllü esnaf, tüccar ve sanayici derneklerinin ikili yapısı, ilişkiler sisteminde de ikiliğe yol açmıştır. Odaların "devletin yerine getirmekte olduğu ve olacağı bazı görevleri ve buna eş düşen yetkileri devralması ve böylece özel bir kuruluş tanımından çıkarak, bir kamu meslek kurumu niteliğini kazanması" önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Odaların kanunla kurulmuş olmaları, bunların mevcut olan tüm meslek dallarında mesleki faaliyeti yürütebilmek için odaya üyelik şartının getirilmesi, üye aidatları yanında kamu hukukuna dayalı farklı gelir kaynaklarına sahip olmaları, faaliyetlerinde kamu yararını korumak ve bunun sağlanmasını denetlemekten sorumlu tutulmaları gibi özellikler¹⁶⁸, onları üyelerinin temsilcisi olmaktan çok, devletin birer ajanına dönüştürmektedir. Dolayısıyla, klasik dönemde loncalar eliyle üretim ilişkilerinin her aşamasını gözetim

¹⁶⁶ Hatemi; **a.g.m.**, s.202.

¹⁶⁷ Toprak; **a.g.m.**, s.207.

¹⁶⁸ Öncü; **a.g.m.**, s.1566.

ve denetimi altında tutmak isteyen devletin yeni dönemdeki denetim aygıtı odalar olmuştur.

“Aynı anda hem kamu hizmetlerinin yerinden yönetiminin bir uzantısı, hem de bir mesleğin özel menfaatlerinin koyucusu olan, kamu hukukundan doğan bazı yetki ve haklarla donatılmış olmakla birlikte temsili kuruluş niteliklerini taşıyan odalar, Cumhuriyet Türkiye’inde devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde önemli bir halka oluşturur”¹⁶⁹. Çünkü bu dönemdeki düzenleme ve denetimin alanı Cumhuriyet’in tek partili döneminde daha da yaygınlaşacaktır. Örneğin 1930’lar Türkiye’inde avukatlık mesleğinin kamu yararı mahiyeti taşımasından dolayı, barolar Adalet Bakanlığı’nın denetimine verilmiş, avukatlığa kayıt, onay ve ruhsatname verilmesi Bakanlığın iznine bağlanmıştır¹⁷⁰.

Bir diğer sivil toplum dinamiği olarak değerlendirebileceğimiz işçi hareketleri açısından döneme bakıldığında, işçi cephesindeki grevler, işi bırakma eylemleri, makineleşmeye yönelik tepkiler, ilk amele cemiyetleri ve derneklerinin kurulması dikkati çekerken, bu eylemlere karşı Osmanlı yöneticilerinin tavrının yasaklayıcı olduğu söylenebilir¹⁷¹. Grevleri birer “zabita olayı” olarak değerlendiren devlet, bunların önlenmesi, dağıtılması için Polis Nizamnamesi’yle polise yetki vermiştir. II.Meşrutiyet döneminde gerçekleşen İzmir, Zonguldak ve Samsun’daki grevlere güvenlik kuvvetlerinin müdahalesi üzerine çıkan çatışmada, her iki taraftan da yaralanan ve ölenler olmuştur. Yöneticilerin bu tavrını, “yüzyılların Osmanlı yasakçılığı, ekonomik bakımdan yabancı sermayeye bağımlılık sonucu Batı kapitalizmini ve emperyalizmini savunmak zorunluluğu ile birleşince, hükümetler ve ülkenin bütün yöneticileri grevleri zorla bastırmayı görev edinmişlerdir”¹⁷² şeklinde yorumlayan Güzel’e katılmamak elde değildir. Ancak, günümüzde de bu yasaklayıcı tavrın devam ettiğini gözönüne aldığımızda, tavrın salt yabancı sermayeye bağımlılıktan kaynaklanmadığını, kemikleşmiş bir toplumu denetim altında tutma güdüsünün eseri olduğunu söyleyebiliriz. 1909’da kabul edilen ve kamuya yönelik

¹⁶⁹ A.g.m., s.1567.

¹⁷⁰ A.g.m., s.1576.

¹⁷¹ Şehmus Güzel; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İşçi Hareketi ve Grevler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C:3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.803.

¹⁷² A.g.m., s.813.

hizmet veren işkollarında sendikaları yasaklayan, kurulu olanları fesheden, greve çok sınırlı koşullar altında izin veren, gerektiğinde askeri güç kullanılabileceğini hükme bağlayan Tatil-i Eşgal Yasası'nın örneklerini günümüze dek uzatmak mümkündür.

1908-1918 döneminin baskıcı özelliklerine ve yasalarda getirilen yasaklara rağmen, işçilerin sendika dışı örgütlenmelere yöneldiği, dernekler kurduğu gözlenir. Siyasi iktidar ve işverenler ise, sosyalist sendikalara karşı kendi güdüm ve denetimlerinde esnaf, işçi dernekleri ve işçi yardımlaşma sandıkları kurdurtuyorlardı. Dönemi genel olarak değerlendirdiğimizde, Tanzimat ve Meşrutiyet yöneticilerinin nizamname ve kanunlarla işçi hareketini engellemek istediğini, bu amaçla sendika yerine, denetim ve gözetim sağlayabilecekleri, esnafları da içeren birlik ve dernekleri destekledikleri söylenebilir¹⁷³. Bu eğilim Cumhuriyet döneminde de devam edecektir. Bu bağlamda korporatizm¹⁷⁴ veya devlet korporatizmi adını alacak olgunun temelleri bu dönemde atılmıştır. Korporatizmin getirdiği “rekabetçi olmayan, resmî tanınan ve devletin gözetiminde işlev gören”¹⁷⁵ çıkar gruplarına dayalı yapı, devletin otoriterlik yönündeki eğilimini kuvvetlendirmiştir.

Üzerinde durmadan geçemeyeceğimiz bir diğer dinamik; Tanzimat’tan sonra giderek gelişen kadın hareketidir. Çaha 1908’den Cumhuriyetin kuruluşuna kadar geçen sürede Osmanlı-Türk politikasının merkezi sorununun kadın sorunu olduğunu, tartışmaların kamusal yaşamda kadının varlığı üzerinde odaklandığını belirtir¹⁷⁶. Gerçekten de bu döneme bakıldığında, bir çok eylemde kentli, köylü ve işçi kadınların

¹⁷³ A.g.m., s.827.

¹⁷⁴ Bir tür devlet-toplum ilişkileri örüntüsü olarak kabul edilen korporatizm; “devlet tarafından tanınan ve tescil edilen (eğer devletçe yaratılmadı ise), liderlerinin seçimi ile talep ve desteklerin ifadesinde belirli kontrollara uyma karşılığında, kendi alanlarının sınırları içinde temsil hakkı bağışlanan; merkezileşmiş, zorunlu üyelik temsiline dayanan, rekabetçi olmayan, hiyerarşik ve işlevsel açıdan farklılaşmış, kısıtlı sayıda kurucu birimlere sahip bir çıkar temsili sistemidir”. Philippe C.Schmitter; “Still The Century of Corporatism”, Trends Toward Corporatist Intermediation, Philippe C.Schmitter, Gerhard Lehmbruch, Sage Pub., Beverly Hills, 1974, s.13’den aktaran Ümit Cizre Sakallıoğlu; **Yeni Korporatizm Batı Avrupa ve Türkiye Deneyimleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987, s.211. Parla ise, gecikmiş kapitalizmde korporatizmin işlevini şöyle tanımlar; “bir devlet kapitalizminin neo-merkantilist politikalarının koruması altında, emek gücünün sıkı bir şekilde denetlenmesini sağlayarak, özel sermaye birikiminin hızlanmasına yardımcı olmak”. Taha Parla; **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s.53.

¹⁷⁵ A.g.e., s.212.

¹⁷⁶ Çaha; *The Role of Women...*, a.g.e., s.123-124.

çeşitli dernekler, basın kuruluşları ve sendikalar aracılığıyla ön plana çıktığı, “evlilik, boşanma, miras ve erkek vesayeti alanlarında yeni kazanımlar elde edilerek, ...erken evlilik, başlık parası ve çok kadınla evlenmede, belli sınırlar içinde önemli ilerlemeler kaydedildiği”¹⁷⁷ görülür, Aynı dönemde 1842’de ebelik kurslarının, 1858’de kız rüştiyelerinin, 1863’te sanayi okullarının, 1870’de kız öğretmen okullarının, 1910’da ise kız üniversitesinin (İnas Darülfununu) açılması, çoğu yazarı kadın olan kadın dergilerinin (Muhadderât, Şükûfezar, Aile, Hanımlara Mahsus Gazete gibi) yayınlanmaya başlaması¹⁷⁸, kadının statüsünün geliştirilmesi ve kadın hareketinin ilerlemesi açısından önemli gelişmelerdir.

Burada belirtilmesi gereken nokta; Türkiye’nin demokratikleşme süreci açısından oldukça önem taşıyan, sonradan kurumsallaşmaya doğru yavaş yavaş yol alacak demokrasinin katılım boyutunun, bu dönemde şekillenmeye başlamış olmasıdır. Bir başka anlatımla, Tanzimat ve Batılılaşma hareketleriyle birlikte girilen bu yeni dönem, genç Türkiye Cumhuriyeti’nin demokratikleşme yönündeki evriminde önemli rol oynayacak alt yapının, yani sivil toplumun da çerçevesinin ve hareket alanının şekillendiği dönemdir.

Batı’yla yüzyüze gelme aşamasında bir yandan devletin nasıl modernleştirileceği konusunda düşünülürken, diğer yandan toplumda da bu yönde bir hareketlenme gözlenmektedir. Gazete ve dernek sayısının, cemiyet adı altındaki parti örgütlenmelerinin artışı bu arayışların sonucudur. Devletin kendine dönük yürüttüğü “modernleştirme” projesinin toplumsal düzeyde “devletin zayıflaması” olarak algılanması ve tarihsel sürecin bu algılayışı hızlandırması, sivil toplumun etki alanının genişlemesinde etkili olmuştur. Genişleyen sivil toplumun önünde örnek alabileceği bir modelin bulunmaması ve devletin modernleşmesinin daima toplumun modernleşmesine baskın olması, modernliğin araç ve gereklere indirgenerek araçsallaştırılmasına yol açarken, bu “onun sivil bir uygarlık ve zihniyet olarak kavranılmasını, öylece benimsenilmesini” engellemiştir¹⁷⁹. Modernleşmenin merkezine

¹⁷⁷ Şehmus Güzel; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.872.

¹⁷⁸ Şirin Tekeli; “Kadın”, *C.D.T.A.*, C:5 İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.1192.

¹⁷⁹ Ömer Laçiner; “Resmileşmiş İdeolojilere Eğilimimiz Üzerine Bazı Notlar”, *Birikim*, S:105-106, Ocak-Şubat 1998, s.18.

kendisini yerleştiren devletin, Cumhuriyet döneminde de “modernliği sivil faaliyetlerin -endüstri ve ticaret ile bunların belirlediği siyasal, kültürel, toplumsal ve iktisadi ilişki ve etkinliklerin- aslı olduğu bir uygarlık ve toplum durumu olarak”¹⁸⁰ savunulara karşı takındığı hoşgörüsüz tavır, bu zihniyetin kalıntısıdır. Dolayısıyla, günümüzde sivil toplum alanı üzerindeki devletin yasakçı zihniyetinin ardında, “binlerce yıldır merkezi idarelerle yaşamış Asyatik üretim biçimini yansıtan toplumlarda, devletten bağımsız toplumsal örgütler söz konusu olamayacağı” ve “toplum meseleleri... sendikalaşmaktan grev hakkına, seçme özgürlüğünden parlamento temsilciliğine kadar bütün ekonomik ve politik araçlar”ın, bizde Batı’dakinden farklı anlamlar taşıması gerçeği yatar. Söz konusu zihniyeti tahlil eden Tahir’e göre de, “bu araçların devletten bağımsızlığını istemenin aynı zamanda, devletin güçsüzlenmesini de istemek olduğunu kabul etmek lâzımdır”¹⁸¹.

III. CUMHURİYET DÖNEMİ

Cumhuriyet Türkiye’inde devlet-sivil toplum ilişkisini ve demokratikleşme sürecindeki rolünü incelerken, demokratikleşme sürecinin bazı kırılma noktalarını dikkate almamız gerekir. Türkiye’de siyasetin kurumsallaşması ve demokrasinin pekiştirilmesi açısından birer atlama taşı olarak da nitelendirebileceğimiz bu noktaları dikkate alarak, değerlendirmemizi iki alt başlıkta sürdürebiliriz. İlki, Cumhuriyetin tek partili dönemi olarak isimlendirilen devletin ve sosyo-ekonomik yapının yeniden kurgulandığı dönemdir. İkincisi çok partili döneme geçişten 1980’a kadar devam eder. 1980’den günümüze kadar devam edegelen süreci tezin dördüncü bölümünde, günümüzde devlet-sivil toplum ilişkisinin sorunlarının öncesinde ele almak daha doğru olacaktır. Çalışmamızda her dönemin kendine özgü sosyo-ekonomik, siyasal ve yasal çerçevesi içinde devlet-sivil toplum ilişkisini, demokratikleşme sürecinin de kendine özgü özellikleriyle birlikte genel hatlarıyla ele alınırken, asıl ağırlık günümüzde devlet-sivil toplum ilişkisinin yaşadığı sorunlara ve bu sorunların demokratikleşme üzerindeki etkilerine yer verilecektir.

¹⁸⁰ A.g.m., s.18.

¹⁸¹ Tahir, a.g.e., s.114-115.

III.1. Tek Partili Dönemde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi

Tek partili dönemi incelemeye geçmeden önce Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine aktarılan, etkilerini günümüzde de devam ettiren Osmanlı'ya ait iki birikime dikkat çekmek gerekir. İlki, Batı karşısındaki ekonomik kapasite eksikliği ve onun kalkınma yönünde kullanılamamasından doğan “Batıya direnme birikimi” (olumsuz birikim), ikincisi ise, Batı ticaret ve sanayisini korumak için gelmiş insan hakları doktrini ve bunu eylemsel olarak gerçekleştirmek için Batılı içerikle dolu “olumlu birikim”dir. Batıya karşı direnme dinamiği ile özgür yönetsel ve siyasal aygıtı geliştirme dinamiği sürekli çatışma halindedir. Savcı'ya göre, Osmanlı'daki bu çatışma, yaratıcı bir patlama olarak Mustafa Kemal hareketini doğurmuştur¹⁸². Kemalist hareketin başarısının anahtarı ise, siyasal merkezle toplumsal çevre arasındaki mesafeyi kapatarak, toplumsal kaynakları devleti destekleyecek şekilde hareket geçirmesi olarak gösterilir. Kuşkusuz bunda Kurtuluş Savaşı'nın etkisi büyüktür. Kemalist blokun içinde ordu komutanları, subaylar, taşra esnafı, toprak sahipleri ve aydınların bulunması, sivil seçkinlerin az da olsa merkeze dahil olmaları sağlanarak¹⁸³, toplumsal kaynak mobilize edilmiştir. Ne var ki, reform ve Batı'ya açılma süreçlerinin çakışması, reformların ekonomi alanına yansıtılmaksızın siyasal ve sosyal alanla sınırlı kalması nedeniyle, toplumun ortak tahayyülünde devletin yukarıdan modernleşme projesi ile resmi ideolojisi örtüşmüştür. Toplum düzeyinde devletin algılanışını büyük ölçüde etkileyen resmi ideolojinin sivil toplum ve kamusal alan üzerindeki hegemonyası bugün halen tartışılmaktadır.

Tek parti dönemi, Türkiye'de devlet geleneğinin oluşmasında önemli bir atlama taşıdır. Geleneksel Osmanlı yapısının dışına çıkılarak, modern bir toplum ve devlet yapısına geçişin belirlendiği, devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlendiği bir kırılma noktasıdır. Devletin meşruiyet temelleri yeniden biçimlenirken, toplumun devlet karşısındaki konumu ve devlet-toplum arasındaki alanın niteliği de değiştiriliyordu. Osmanlı toplumsal/siyasal yapısında sosyal sistemin meşruiyetini şeriat sağlarken, “aynı şeriat bir alt kategori olarak en azından sünni ‘millet’ için

¹⁸² Bahri Savcı; “Batılı İlkeler Altında Demokratikleşme”, A.Ü.S.B.F.Dergisi, C:29, No:1-2, Mart-Haziran 1974, s.19-20.

¹⁸³ Ali Kazancıgil; “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, Der.Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1986, s.182.

küçük ve tek bir özgürlük alanı açmaktaydı... Herşeyin devlete ait olduğu bir toplumsal sistemde, din devletin toplumla (en azından bir kesimiyle) paylaşmak zorunda olduğu bir olgu olarak ortaya çıkmakta”¹⁸⁴ idi. Mahçupyan’a göre, Cumhuriyete geçişle birlikte kabul edilen laiklik ilkesi bu alanı ortadan kaldırmakla, aslında devletle toplum arasındaki ilişkinin referansını da ortadan kaldırmıştır. Şeriatı dayalı hak alanından hukuka dayalı hak alanına geçiş sürecinde, devlet bugün de etkileri hissedilir bir şekilde, toplum için varolması gereken hak alanını devletin imtiyaz alanına dönüştürmüştür¹⁸⁵. Devleti ve toplumu kendi tahayyülündeki bir modele dönüştürme arzusunun yansıyan bu projenin, aslında imtiyazlara dayalı Osmanlı geleneğine pek yabancı olmayan bir kadro tarafından, yine aynı geleneğe benzer şekilde uygulamaya konulduğunu söyleyebiliriz. Bu türden bir yaklaşımın günümüze yansıyan en önemli sonucu ise, toplumun üzerindeki devlet gölgesinin halen varlığını ve etkisini sürdürmesidir.

“Aksak modernleşme” olarak isimlendirebileceğimiz bu projeyle devletin resmi ideolojisinin (ilkelerinin) örtüşmesi yüzünden, çevresel tepkiler genellikle dinsel kökenli olmuş, “varolan otoriteye karşı duyulan tepki çoğu kez İslâmcı muhalefetle liberal muhalefetin bir noktada birleşimini” kaçınılmaz hale getirmiştir¹⁸⁶. Bu nedenle çevreden merkeze yönelecek (liberaller de dahil) her türlü eğilim, bu olumsuz birikimi ve toplumsal muhalefeti dikkate almak, hatta onlarla uzlaşma zorunda kalmıştır. Türkiye tarihi içinde Mustafa Kemal hareketi toplumsal muhalefeti topyekün örgütleyebilen biricik hareket niteliğini kazanmış, ancak demokratik yönetime geçiş sürecinde uzlaşmaların yavaş yavaş çözülmesiyle yeniden ortaya çıkan çatışmalar, özerk sivil toplumun bulunmadığı bir ortamda bir türlü aşılamamış, sürekli bastırma yoluna gidilmiştir.

1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile mirası devralınan devletin niteliği tamamen değişmiş, meşruti sistemin yerini tüm yetkileri Büyük Millet Meclisi’ne veren halk egemenliğine dayalı cumhuriyet sistemi almıştır. Devlet-padişah anlayışı bu

¹⁸⁴ Etyen Mahçupyan; “Kemalizm; Bir Geçiş Dönemi”, *Türkiye Günlüğü*, S:28, Mayıs-Haziran 1994, s.55-56.

¹⁸⁵ A.g.m., s.56.

¹⁸⁶ Gevgilili; Yükseliş ve..., a.g.e., s.213.

anayasayla yerini devlet-ulus anlayışına bırakmıştır¹⁸⁷. Bu başlangıcın bir sonraki adımı olan 1924 Anayasası haklar ve özgürlükler açısından -yargısal güvenceden yoksun olmakla birlikte-, oldukça esnek bir anayasadır. Esnekliği nedeniyle hem tek partili, hem de çok partili dönemde sorun çıkarmadan uygulanabilmiştir. 1961 ve 1982 anayasalarına göre daha sivil bir görünüme sahip olduğu kabul edilen¹⁸⁸ 1924 Anayasası'nın, devletin niteliğine ilişkin getirdiği yenilikler (laik, cumhuriyetçi, milliyetçi, devrimci gibi) sivil toplumun yaşam alanının oluşması için gerekli koşullardır. Ancak yeterli değildir. Yine İsviçre'den ithal edilen Medeni Kanunu'nun kabulüyle birlikte kadının statüsünün iyileştirilmesi yeni cumhuriyetin modern bir toplum yönündeki evrimi açısından oldukça önemli bir gelişmedir. Kabul edilen yeni yasalarla, hilafetin, şeriat mahkemelerinin kaldırılmasıyla siyasal-yasal alanda, kılık-kıyafete, tekke ve zaviyelere ilişkin düzenlemelerle toplumsal yaşamda da dinin etkisi azaltılarak, sekülerleşme ve demokratikleşme yönünde ilerlemeler sağlanmıştır. Fakat, belirtmemiz gereken nokta; tek parti dönemini asıl belirleyen ve nitelendiren düzenlemelerin, anayasal hakları sınırlandırıcı özelliğe sahip sıkıyönetim uygulamaları, sıkıyönetim mahkemeleri, İstiklal Mahkemeleri, Takriri Sükun Kanunu, zorunlu iskan yasaları, Türk Ceza Kanunu ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu olduğudur.

Türkiye'nin demokratikleşme ve modernleşme sürecine “sivil toplum yasa ile yaratılamaz”gerçeğinden hareketle baktığımızda, sürekli olarak yasal düzenleme arayışlarının temel dinamiği oluşturduğunu görmekteyiz. Çelişkisini içinde barındıran bu süreç ile sonunda “sivil toplumdan çok bürokratik toplum denilebilecek bir yeni modele varılmıştır”¹⁸⁹. Bu büyük ölçüde üstten modernleşme yaklaşımının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Çünkü, tek parti dönemindeki modernleşme anlayışı toplumu iki ana stratejik gruba ayırıyordu; bir yanda halk, diğer yanda toplumu modernleştirecek aydınlar ya da bürokratik devlet elitleri¹⁹⁰. Bürokratik devlet elitlerinin projesine göre, birinci grup ikinci grubun belirlediği düzenlemelere uyacak ve böylece modernleşme sağlanacaktı. Bir başka ifadeyle, bürokratlar emredecek halk

¹⁸⁷ Yılmaz Aliefendioğlu, “ T.C. Anayasalarında Devlet Anlayışı”, *Amme İdaresi Dergisi*, C:26, S:2, Haziran 1993, s.4.

¹⁸⁸ *A.g.m.*, s.8.

¹⁸⁹ Murat Belge, “Sivil Toplum ve Türkiye”, *C.D.T.A.*, C:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.1920.

¹⁹⁰ Gencay Şaylan, *Türkiye’de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji*, V Yayınları, Ankara, 1986, s.74.

uyacaktı. Ayrıca “modern Türk devletinin temelindeki, Türk ticaret burjuvazisi, taşra eşrafi ve toprak sahipleri ile bürokratik seçkinler arasındaki uyum, bu sonuncu grubun öncülüğünde olmuştur”¹⁹¹. Dolayısıyla, siyasal merkez ile toplumsal çevre arasındaki yapıştırıcı işlevinin farkında olan bürokratik seçkinler, daima kendilerini devletin (toplumun) sahibi ve bekçisi görmüşlerdir.

Devlet elitlerinin egemenliği altındaki tek partili yıllarda devlet-toplum ilişkisinin temel belirleyenleri; siyasal alanda tek parti yönetimi, ekonomik alanda devletçilik politikası, toplumsal alanda ise devam eden modernleşme sürecidir. Siyasal ve toplumsal alana yönelik düzenlemelere egemen olan ilke laiklik idi. Tek partili döneme damgasını vuran CHP ve onun 1930’lardan başlayarak uyguladığı ekonomideki devletçilik politikasının birincil amacı; Osmanlı’dan devralınan kozmopolit miras üzerine, ulus-devletler çağına uyan yeni bir ulus-devleti kurgulamaktır. Bu süreçte devlet, hem ulusal sermaye birikimini sağlayacak ulusal (himayeci) ekonomi politikalarını uygulama, hem de toplumsal çatışmaları kontrol altında tutma görevini büyük bir titizlikle yerine getirmiştir. Ulusal iktisat ideolojisi ile bir yandan devlet bürokrasisinin öncü rolü iktisadi alana yayılırken, diğer yandan milli burjuvazinin doğmasına yardım ediyordu¹⁹². Kazancıgil’e göre 1946’ya kadar Kemalist rejimin temel direği olan bu yaklaşım, “devlet seçkinlerinin sivil topluma egemen olmalarını öngör (mekte), fakat aynı zamanda da, diyalektik bir süreç içinde, burjuvazinin de kuvvetlenmesini”¹⁹³ içermektedir. Devletin toplumu bu denli sarıp sarmaladığı bir ortamda sivil toplumun kendine doğal gelişme alanları yaratabildiğini ileri sürmek oldukça güçtür.

Devlet-sivil toplum ilişkisi açısından dönemi değerlendirdiğimizde, 1924 Anayasası’nda yer alan ve anayasanın 79.maddesinin ancak bir kanunla sınırlanabileceğini belirten dernek kurma özgürlüğünün, 1938 tarih ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu ile tam anlamıyla zaptı rapt altına alındığını, dernek kurmanın izne bağlanarak, dernek kapatma yetkisinin yürütme organına verildiğini¹⁹⁴ görmekteyiz. Keza sendikalar konusunda da 1924 Anayasası izin verici olmakla birlikte, 1936 tarihli

¹⁹¹ Kazancıgil; a.g.m., s.185.

¹⁹² Taner Timur; *Türk Devrimi ve Sonrası*, 3.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.24.

¹⁹³ Kazancıgil; a.g.m., s.183.

¹⁹⁴ Fikret Toksöz; “Dernekler”, C.D.T.A, C:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.374.

İş Kanunu “uygulama alanına giren işyerlerinde grevi yasaklayıcı hükümler getirmiştir¹⁹⁵. Bu dönemde “sendikal örgütlenme sınırlı, güdümlü ve pratikte izne bağlı, grev ise yasaktır... toplu pazarlık ve toplu sözleşme olanaklarına da yer yoktur”¹⁹⁶. Tek parti döneminin devlet-sivil toplum ilişkileri açısından temel belirleyen, 1925’de patlak veren Şeyh Sait İsyanı olmuştur. 1924 Anayasası ve diğer yasaların içerdiği özgürlükler bu tarihten sonra sık sık kesintiye uğramış, 1925 tarihli Takrir-i Sükun Kanunu gibi yasalar, uzun süreli sıkı yönetim uygulamaları yüzünden, kısıtlamalara neden olmuştur.

Genç Cumhuriyet Osmanlı’dan çok sesli bir basın devralmıştır. Ne varki, getirilen uygulamalar nedeniyle tek partili dönemin matbuat rejiminin, Mussolini İtalya’sı, Hitler Almanya’sı ve Stalin Rusyası’ndan daha hoşgörülü, ama onlar gibi “devletçi”, “otoriter”, basını “Kemalizmin telkin ve propaganda aracı sayan” bir yaklaşıma denk düştüğü belirtilir¹⁹⁷. Cumhuriyeti kuran Ankara’daki yöneticiler İstanbul basınından destek istemişler, muhalif basın içinde yeralan gazeteci ve yazarlar “Yüzellilikler” adı verilen listeye dahil edilerek yurtdışına çıkarılmışlardır¹⁹⁸. 5 Ocak 1924’de İzmir’de basın temsilcileriyle toplantı yapan Atatürk, “yeni rejimin siyasal savaşımının daha bitmemiş olduğunu belirterek, basından Ankara’yla uyumlu davranışlar istemiştir”. 1923 ve 1925’de İstiklal Mahkemeleri tarafından sürdürülen bir dizi kovuşturma “basının yola getirilmesi” yönünde sürdürülen girişimlerin aracı olmuştur¹⁹⁹. 1930’lu yıllarda güdümlü basın anlayışının uygulamasına geçilmesinden sonra, gazeteler ve yazarlar hiç beklemedikleri anda “İçişleri Bakanlığı’nın Matbuat Umum Müdürlüğü’nden gelen bir telefon emriyle ‘kapatılmış’ olduklarını”²⁰⁰ öğreneceklerdir. 1938’de Matbuat Yasasında yapılan değişiklikler ve 1940’da Matbuat Umum Müdürlüğü’nün Başbakanlığa bağlanması, devletin basın üzerindeki

¹⁹⁵ Alparslan Işık; “Cumhuriyet Döneminde Türk Sendikacılığı”, C.D.T.A., C:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.1827.

¹⁹⁶ Tanör, Osmanlı-Türk..., a.g.e., s.244.

¹⁹⁷ Server İskit; Türkiye’de Matbuat Rejimleri, İstanbul, 1939’dan aktaran Mete Tuncay; “Basın ve İstiklal Mahkemeleri”, C.D.T.A., C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.212. 1931 Matbuat Kanunu ve Türkiye’de basın kuruluşları üzerindeki baskılarla ilgili olarak bkz. Alpay Kabacalı; **Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1990.

¹⁹⁸ Ali Gevgilili; “Türkiye Basını”, C.D.T.A., C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.213.

¹⁹⁹ Tuncay; a.g.m., s.212.

²⁰⁰ Gevgilili; “Türkiye...”, a.g.m., s.215.

denetimini arttırtan gelişmelerdir. Yukarıda örnekleri verilen uygulamalar dikkate alındığında, sıkıyönetimler yüzünden tek parti döneminde sendikalaşmaya, dernekleşmeye, partileşmeye, basına ilişkin özgürlüklerin ve toplantı hürriyetinin tam anlamıyla uygulandığı söylenemez²⁰¹.

1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nda sınıf esasına dayalı cemiyet kurulamayacağını belirtmesi, sendika hakkını da sınırlayan bir hüküm olarak değerlendirilebileceği gibi²⁰², Kemalizmin Türk milletini "sınıfsız, imtiyazsız ve kaynaşmış bir toplum" olduğu yönündeki görüşünün yansıması olarak da düşünülebilir. Sivil toplum açısından bu yaklaşımın en önemli sonucu, "sivil toplumun özünü oluşturacak tüm toplumsal kesimler(in), yüzyıllar boyunca gerçek kimliklerini bulamadıkları yeterince gelişmemiş bir düzende, sınırları yine belirsiz bir magma"²⁰³ görünümünü almaları olmuştur.

Siyasal parti örgütlenmeleri bağlamında Tanzimat, Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerindeki zenginliğin tek partili dönemde kaybolduğu gözlenir. Dönemin hakim partisi olan Halk Fırkası (sırasıyla Cumhuriyet Halk Fırkası ve Cumhuriyet Halk Partisi ismini alacaktır), Sivas Kongresi'nden sonra kurulan ve Kurtuluş Savaşı sırasında mücadeleyi yürüten "Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti"nin bir devamıydı. Partinin iki önemli kaynağı Kuvayi Milliye hareketinin asker kadroları ve Anadolu-Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyetidir. Tek partiden çok partili yapıya geçişin ilk öncüleri 17 Kasım 1924'de kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve güdümlü demokrasi deneyiminin yapay partisi olarak nitelendirilen²⁰⁴, resmen 12 Ağustos 1930'da kurulan Serbest Fırka'dır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası oldukça kısa ömürlü olmuş, Şeyh Sait İsyanı sonrası Takriri Sükun Kanunu'na dayanılarak 3 Haziran 1925'de kapatılmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası ise, "belirli görüşteki kişi, kuruluş ya da örgütlerin *kendiliğinden* bir araya gelerek bir siyasal parti kurmaya karar vermeleri sonucunda varlık kazanmış değildir...partinin öteki kurucularını ve bazı mebuslarını da Gazi Mustafa Kemal kendisi seçmiştir"²⁰⁵. Girdiği ilk ve tek seçim

²⁰¹ Toksöz; a.g.m., s.373.

²⁰² Işıklı; a.g.m., s.1827.

²⁰³ Gevgilili; Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi..., a.g.e., s.118.

²⁰⁴ Mete Tuncay; T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), 2 Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s.245.

²⁰⁵ Çetin Yetkin; Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982, s.39.

olan 1930 seçimlerinin ardından 17 Kasım 1930'da parti kendi kendini feshetmiştir. Tek partili dönemde bu iki fırka dışında, 26 Eylül 1930'da kurulup 21 Aralık 1930'da Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılan Ahali Cumhuriyet Fırkası, 29 Eylül 1930'da Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi adıyla kurulmak istenen, fakat hükümetçe komünist eğilimli olduğu için çalışmasına izin verilmeyen parti girişimi, yine 1931'de kurulmasına izin verilmeyen Layık Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası kurma girişimleri dikkat çeker²⁰⁶. Çok partili yaşama geçiş yönündeki bu girişimler sonuçsuz kalmış ve tek parti dönemi 15 yıl devam etmiştir.

Tek partili dönemde gerçekleştirilen birçok yasal düzenleme, (1924 Anayasası ve çeviri yasalar olan Medeni Kanun, Ceza Kanunu, Borçlar Kanunu, Ticaret Kanunu gibi) aslında sivil toplumun oluşabilmesi için gerekli temelleri atmış, ortamı hazırlamıştır²⁰⁷. Daha doğrusu, ya bu yasaların zamanla toplumsal yapımızla uyumlu hale getirileceği ya da toplumsal yapının bu yasalarla hızla değişerek onlara uyacağı düşünülmüştür²⁰⁸. Düşünülenin aksi yönde ortaya çıkan ikircikli yapı, kesin bir yorum yapmamızı zorlaştırmaktadır. Büyük ölçüde Osmanlı'dan devralınan siyasal-kültürel mirasla ilişkili olan bu yapı, bünyesinde biri olumlu, diğeri olumsuz iki birikimin etkisini taşır. Osmanlı'nın katı merkeziyetçi ve kollektif değerlere dayalı paternalistik devlet anlayışının, modernleşme sürecinde devletin kendisine vehmettiği rol yüzünden Cumhuriyet döneminde de etkinliğini arttırarak sürdürmesi olumsuz bir birikimdir. Buna karşılık, sivil toplum ekseninde fikir akımları, gazeteler, fırkalar, dernekler ve çeşitli gruplar düzeyindeki farklılaşma²⁰⁹ olumlu bir potansiyel olarak dikkat çeker. Tarihsel akış içinde bu iki potansiyelden ilkinin ikincisine baskın olduğu ve ikincisinin üzerindeki denetimi sürekli elinde tutmak istediği görülür. Bir başka ifadeyle, tek

²⁰⁶ Tuncay; a.g.e., s.273-282.

²⁰⁷ Belge; a.g.m., s.1920.

²⁰⁸ Tuncay; a.g.e., s.173.

²⁰⁹ Ömer Çaha; "Sivil Toplum Devlet Karşıtlığında Türkiye'de Cumhuriyet", Haz.Nuri Bilgin, Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997, s.258.

partili dönem boyunca olumsuz birikimin başat hale geldiği, olumlu birikimin ise törpülediği söylenebilir²¹⁰.

Devletin yurttaş tasarımına baktığımızda, nüfusun büyük bölümünün “yurttaş değil, uyruk yani iktidara boyun eğmesi gereken kişiler olarak” algılandığı, “devletin gücünü yurttaş’larından değil, yüce ülküsü’nden, tarihsel görev’inden almaya devam ettiği”²¹¹ görülür. Bu yaklaşım çerçevesinde biçimlenen devlet eliyle modernleşme projesinde, yürütme işlevi bürokratlardan oluşan bir seçkinler grubuna verilmiştir. Yeni seçkinlerin değişmez üç ilkesi laiklik, cumhuriyetçilik ve ulusçuluk’tu. Rejimin kutsal ilkeleri sayılan bunların “kısmen de olsa tartışma konusu yapılması devlet terörünün ortaya çıkması için yeterliydi”²¹². Toplumun örgütlenme açısından tamamen bağımsız olduğunu söyleyemeyeceğimiz gibi, daha önce saydığımız sekülerlik yönündeki yasal düzenlemeler, kadınların yasal statülerinin iyileştirilmesi, 1934’te kadınlara da seçme ve seçilme hakkının tanınması, toplumun çekirdek kurumu olan ailenin modernleştirilmesi yönündeki politikalar dikkate alındığında, devleti salt toplumu sıkı denetim ve baskı altına almak isteyen bir aygıt olarak nitelendirmemiz zor görünmektedir. Bu bağlamda dönemin devlet-sivil toplum ilişkisi açısından bir değerlendirmesini yapan Gevgilili’nin şu görüşlerine de katılmamak mümkün değildir:

“Türkiye’nin tüm geçmiş tarihi ile hesaplaşma aşamasının düğüm noktası sivil toplum sorudur. Yenileşme süreci boyunca ölümsüz bir özlemde, çağdaş, uygar bir sivil/siyasal toplum ortamına ulaşabilmek... Oysa, çözümleyici nitelikteki dengeler yalnız düşünceler ve özlemlerle gerçekleştirilemezler. Tasarımları gerçekleştirebilmenin ön koşulu, sivil toplum’a özgü toplumsal örgütleniş ve kurumsallaşma’nın da yeni doğan düzenin içinde -yeni yapının gerçek dinamiklerinin birer

²¹⁰ Bu ikircikli yapı yüzünden tek parti döneminin olumlu özellikler hanesinde, sivil toplumun ön koşullarının oluşturulması insanların kendi kaderlerini kendilerinin tayin ilkesinin yerleştirilmesi, bireyin gelişiminin önünü tıkayan feodal ve ümmetçi ideolojinin ve kurumların temizlenmesi, ulusal-demokratik-laik bir devletin temellerinin atılması gösterilirken, olumsuzluklar hanesinde otoriter ve buyurgan siyaset anlayışının yerleşmesi, çoğulcu - özgürlükçü bir demokrasinin altyapısını oluşturacak bireysel inisiyatiflerin körelmesi, bireyin özerkliğinin önüne set çekilerek devletin yüceltilmesi, otoriter askeri müdahalelere meşruluk temeli sağlanması belirtilir. Tanör; Osmanlı-Türk..., a.g.e., s.251.

²¹¹ İnsel; a.g.e., s.113.

²¹² A.g.e., s.119-120.

yanşması biçiminde- kendi organik karşılıklarını bulabilmiş olmasıdır”²¹³.

Buna bağılı olarak, tek partili dönemi Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde tamamlanamayan modernleşme ve demokratikleşme süreçlerinin bir uzantısı olarak değerdendirebiliriz. Gevgilili de, Atatürk’ün “kendisinden önceki bütün *yenileşme* düşüncelerinin hem bir *antoloji*’si hem de varolan dış ve iç dinamikler altındaki uygulayıcısı”²¹⁴ olduğunu ileri sürer. Yine bu görüşü destekler yönde fikir ileri süren İnsel’e göre, “cumhuriyet döneminin kültürel-siyasal reformları, sınıfsız toplum tasarısı, uzmanlaşmış bilgiden destek alan kamu çıkarı düşüncesi, devlet içinde yer alan seçkinlerin devindirici bir rolü olduğu inancı, gerçekte Jöntürk geleneğinin başarıya ulaşmasından başka bir anlam taşımıyordu”²¹⁵. Saltanat yerine laik cumhuriyetin benimsenmiş olması, devletçilik yönündeki ekonomi politikalarının yerel burjuvazinin oluşumu için himayeci bir ortamı yaratmak üzere benimsenmesi, parlamentonun halkın egemenliği anlayışına doğru evrilmesi, bu değerdendirmeyi desteklemektedir. Toplumu modernleştirmenin, üstten kültür devriminin başlıca aracının ve kaynağının devlet olması, toplumdan beklenen görevlerin öne çıkması sonuçta, derin kimlik bunalımlarına, toplumsal yabancılaşmaya ve “üstten düzenleyici Jacoben eğilim ve baskıların siyasal sistemde güçlenmesine”²¹⁶ neden olmuştur.

Modernleşme-batılılaşma sürecinde, Batı’dan örnek alınan siyasal kurumların ve toplumsal modelin orijinalinden farklılık göstermesinin temel nedeni, siyasal kurumların kendiliğinden bir akış içinde sivil toplum alanından doğmayıp, hamura biçim verilir gibi kanunlarla biçimlendirilerek oluşturulmak istenmesidir. Tek partili dönemin özellikle ilk 10 yılı içinde ekonomik, kültürel, ideolojik, toplumsal ve siyasal boyutta yeniden yaratılan toplumun yeni görüntüsüne ve kalıbına alışabilmesi, uyum sağlması sancılı olmuştur. Küçükömer’e göre, Türkiye’nin modernleşme tarihi

²¹³ Gevgilili; Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi..., a.g.e., s.113.

²¹⁴ A.g.e., s.120. Fikret Başkaya da Mustafa Kemal’in Tanzimat geleneği dışında olmadığını, aksine “bu geleneğin en radikal sürdürücüsü” olduğunu ileri sürmektedir. Fikret Başkaya; **Paradigmanın İflası -Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş**, Doz Yayınları, İstanbul, 1991, s.87, Kazancıgil ise biraz daha gerilere giderek, Kemalizmin 1631 Koçi Bey Risalesinden beri sorulan “Bu Devlet Nasıl Kurtulur ?” sorusuna verilen en son ve en başarılı yanıt olduğu görüşündedir. Kazancıgil; a.g.m., s.172.

²¹⁵ İnsel; a.g.e., s.115.

²¹⁶ Gevgilili; Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi..., a.g.e., s.114, 116.

boyunca bürokrasinin Batılılaşma ve sivil toplum yaratma yönündeki çabaları “yerli üretim tarzından kopuk ya da onla bütünleşemeyen sözde kültür devrimi” olarak kalmıştır. Toplumsal muhalefetin daha çok islâmi bir görünümde ortaya çıkması aldatici olup, arkasındaki bu gerçeğe eğilmek gerekir²¹⁷. Bu üstten ve toptan yenilenme nedeniyledir ki, sivil toplum “Batılaşmacı yönetici kadroların ideali olmakla birlikte, onun ortaya çıkması için topluma verilmesi gereken özerklik de tehlikeli görülmüş ve sonuç olarak sivil toplum yapıları Türkiye’de ancak kısmen yerleşebilmiştir”²¹⁸. Küçükömer’in sözünü ettiği kopukluk yanında, siyasal kurumlar biçimlendirilirken, “henüz hazır olmama” gerekçesi ardına sığınarak sivil toplumun gelişiminin önünün tıkanması, kendine özgü demokratikleşme sürecimizin aşamadığı açmazlarından biridir.

Bu dönemin demokratikleşme süreci açısından bir yorumunu yapan Duverger’ye göre, “maksat ne olursa olsun, Türkiye’de tek parti sistemi daima bir vicdan azabı içinde yaşamış ve mevcut durumu hiçbir zaman ideal şekil olarak kabul etmemiştir. Bundan dolayı diktatörlüğün hakim olduğu bir bünyede demokrasi tohumlarının mevcudiyetlerini muhafaza edebilmeleri kabil olmuştur”²¹⁹. Bu açıdan bakılırsa, tek partili dönem 1800’lerden beri süregelen bir demokratikleşme ve sivil toplum mücadelesinin ardından ulaşılan Cumhuriyet’in ilk dönemi olup, izleyen çok partili dönemin sivil ve siyasal ortamının hazırlayıcısı olmuştur. Ancak bir başka açıdan bakıldığında, “tek parti dönemindeki kurumsallaşma, yöneticilerin niyet, davranış ve açıklamalarıyla döneme ilişkin belgelere dayanılarak yapılan incelemeler, tek parti yönetiminin geçici değil, kalıcı bir sistem olarak benimsendiğini... 1945 sonrasındaki çok partili sisteme geçişin nedenlerini, tek parti dönemindeki yöneticiler arasındaki mücadeleye ve bu mücadele sonucunda iktidarı ele geçirmek için toplumun desteğini alma gereğinin ortaya çıkmasına ve uluslararası konjonktürdeki değişmelere”²²⁰ bağlamanın daha gerçekçi olacağını ortaya koymaktadır.

²¹⁷ İdris Küçükömer; “Batılılaşmada Bürokrasinin Yeri”, C.D.T.A., C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.249.

²¹⁸ Belge; a.g.m., s.1920.

²¹⁹ Maurice Duverger; Türkiye’de Siyasi Partiler: 1-Yirmi Yılın Tek Parti İdaresi, Yeni İstanbul, 20 Mart 1950’den aktaran Yetkin; a.g.e., s.248.

²²⁰ Ahmet Demirel; Birinci Meclis’te Muhalefet -İkinci Grup, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.608-609.

Aşağıdaki 1946'dan sonraki döneme ilişkin değerlendirmelerde, ağırlık örgütlerden çok, sivil toplumun kendi içsel dinamikleri ve kamusal tartışmanın genel çerçevesi üzerinde olacaktır. Çünkü, sayıları 1946'dan sonra giderek artan sivil toplum örgütlerini (basın kuruluşlarını, meslek kuruluşlarını, sendikaları, partileri, dernekleri, toplumsal hareketleri) ayrı başlıklar altında incelemek bu çalışmanın sınırlarını aşacaktır.

III.2. Çok Partili Döneme Geçiş Ve 1980'e Kadar Devlet-Sivil

Toplum İlişkisi

Türkiye'de tek partili dönem 1946'da yerini çok partili döneme bırakmıştır. İlk kez tek dereceli ve çok partili seçimin yapıldığı 1946'da -iktidar olamamasına rağmen- Demokrat Partinin (DP) gösterdiği başarı, muhalefetin sesini daha özgürce yükseltmesine imkan vermiştir. Cumhuriyet Halk Partisinin 1946'da hükümete basın üzerinde geçici kapatma yetkisi veren düzenlemeye değişiklik yaparak, bu düzenlemeyi kaldırması, açılan yeni dönemin habercisidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası ortamın da etkisiyle, "tek partinin baskı ve yetersizliklerinden bunalmış bulunan Türkiye'de demokratikleşmeyi ve sivil toplum arayışlarını birden bire yepyeni boyutlara ulaştıran muhalefet, basının nitelik ve nicelikçe hızla gelişmesine yol açmıştır"²²¹. 1939'da devlet eliyle kurulan Basın Birliği 1946'da dağılmış, yeni Gazeteciler Cemiyetleri kurulmaya başlanmış, basının kamuoyu oluşturma işlevi üzerindeki devlet baskısı kalktıkça, sol, sağ ve liberal eğilimler yeniden güçlenmeye, partileşmeye başlamıştır. Bir başka ifadeyle, 1946 sonrası dönem, Tanzimat, Meşrutiyet ve tek partili dönemde tohumları atılan, ancak yeterince gelişemeyen demokrasinin, sivil toplumun yeni bir formasyonla biçim kazanmaya başladığı dönemdir. İç ve dış dinamiklerin²²² yarattığı toplumsal hoşnutsuzluktan -görelî özgürlük ortamınının da yardımıyla- yararlanmasını bilen muhalefet örgütlenmeye

²²¹ Gevgilili; "Türkiye...", a.g.m., s.220.

²²² İç dinamikler daha çok ekonomik kökenli olup, dış dinamiklerden biri olan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarıyla bağlantılıdır. Savaş ekonomisinin toplumsal kesimler arasındaki uçurumları derinleştirilmesi, ücretler ile fiyatlar arasındaki farkın açılması, zorunlu tüketim mallarının karneye bağlanması, varlık vergisi gibi uygulamalar ve merkezin kolluk kuvvetlerinin halk üzerindeki baskısının artması iç dinamikler olarak belirtilebilir. Dış dinamikler arasında, 2.Dünya Savaşı, savaş sonrası Türkiye-ABD ilişkilerinin yakınlaşması ve Truman Doktrini, faşist diktatörlüklerin yenilgiye uğrayarak demokratik rejim yönündeki tercihlerin öne çıkması sayılabilir.

başlamıştır. Bu dönemde milliyetçisinden islâmcısına, devletçisinden sosyalistine, 23'ü 1946-1949 arasında, 14'ü 1950-1960 arasında olmak üzere toplam 37 yeni parti kurulmuştur. 1946 seçimlerinden sonra etkin bir muhalefet yürüten DP'nin 1947'deki ilk Büyük Kongresi'nde kabul edilen Hürriyet Misakı, içerik olarak toplumsal talepleri yansıtmaktadır. Misak'ta yer alan talepler; "demokrasiye ve anayasaya aykırı yasaların kaldırılması, cumhurbaşkanlığının parti başkanlığından ayrılması, seçimleri idare yerine yargı organlarının denetlemesi"dir²²³. DP'nin verdiği görüntü, "uyruklarının çıkarlarını göz önüne alan eski Osmanlı Devleti"ne yakındı. "Yani bir eliyle adalet öteki eliyle bolluk dağıtan koruyucu devlet düşüncesi ağır basıyordu burada"²²⁴.

DP'nin talepleri CHP'yi çok partili yaşamın gereklerini kabul ettirmeye doğru itecektir. Ancak burada da gözden kaçırmamamız gereken önemli bir nokta vardır. DP'nin kuruluşu ve çok partili yaşama geçiş aslında tamamen toplumun kendi içsel dinamiklerinden kaynaklanmıyordu. Milli Şef İnönü ve çevresindekiler, CHP içinden çıkacak yeni bir partiyle çok partili yaşama geçilmesi durumunda, tek parti rejiminin meşruluğunun fazla sorgulanmayacağını, bu şekilde oluşturulacak muhalefet partisinin cumhuriyetin temel ilkelerine sadık kalacaklarını düşündükleri için DP kurulmuştu. Bu nedenle ortaya çıkan çok partili sistem, rekabetçi ve çoğulcu bir rejimden çok, muhalefet partilerinin görünüşte varoldukları "hegemonyacı parti" rejimi olarak değerlendirilmektedir²²⁵. Biçimsel olarak bu değerlendirme gerçeklik payı taşımakla birlikte, 1950'deki DP'nin eski CHP iktidarına muhalif çevre'yi bünyesinde toplayarak mobilize edebildiği de inkar edilemez.

Muhalif görüşlerin açıkça dile getirildiği bir ortamın hayat bulmasıyla birlikte, siyasal partiler ve basın kuruluşları yanında, derneklerle sendikaların da sayısı ve çeşitleri artmaya başlamıştır. Örneğin Tan gazetesi etrafında toplanan Zekeriya Sertel, Cami Baykut'un öncü olduğu bir grup 17 Ekim 1946'da Mareşal Fevzi Çakmak başkanlığında İnsan Hakları Derneği'ni kurmuştur. Rusya'nın Türkiye'den toprak taleplerini gündeme getirdiği bir ortamda kurulan dernek aşırı solun uyanışı olarak

²²³ Mete Tuncay; "Siyasal Gelişmenin Evreleri", C.D.T.A., C: 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.1976-1977.

²²⁴ Mardin; "Türk Siyasetini Açıklayabilecek...", a.g.m., s.53.

²²⁵ Nihal Kara İncioğlu; "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları", Tarih ve Demokrasi -Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan, Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.74-75.

değerlendirilmiş, komünistlikle özdeşleştirilmiştir. CHP'liler de Ankara'da Birleşmiş Milletler İnsan Haklarını ve Özgürlüklerini Koruma Grubu'nu kurma yoluna gitmişlerdir²²⁶. İnsan Hakları Derneği'nin kurulmasıyla ortaya çıkan tartışmaları Sıkıyönetim Komutanlığı'nın bir dizi kararı izler. Buna göre, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile Türkiye Sosyalist Partisi, bu partilerle ilişkiye giren İşçi Sendikaları Birliği, İstanbul İşçi Klübü, bu partilerin görüşlerini yayan Sendika, Ses, Nor-Or, Gün, Yığın, Dost gazete ve dergileri, bunların basımevleri kapatılmış, Yarın Gazetesi ile Büyük Doğu Dergisi'ne 4 ay kapatılma cezası verilmiş, komünist propagandası taşıyan her türlü yazının sıkıyönetim sınırları içindeki illere girmesi ve bu illerde dağıtımı yasaklanmıştır²²⁷. Sıkıyönetim komutanlığının bu kararları aslında Türkiye'de işçi sendikaları veya işçi hareketleri ile komünizmin nasıl özdeşleştirildiğini yansıtmaktadır. Bu aynı zamanda devletin topluma çizdiği hareket alanının ikinci belirleyenisidir. Sözkonusu alanın ilk belirleyeni; daha tek partili dönemde yerleştirilmeye çalışılan laikliktir. İkincisi; çok partili döneme geçişte kendini daha fazla hissettiren anti-komünizmdir. Sivil toplum alanı içinde yer almak isteyen herhangi bir oluşum bu iki sınıra dikkat etmek durumundadır.

Türkiye'deki dernek sayılarına ilişkin Toksöz'ün verileri dikkate alındığında, tek partili dönemden çok partili döneme geçişle birlikte dernek sayılarının belirgin bir biçimde arttığı görülür²²⁸. 1946 ile 1950 arasındaki büyük fark önemli bir kırılmaya işaret etmektedir. Benzer farklılaşma 1956-1960 arasında gözlenir. İlk kırılma çok partili yaşama geçişin beraberinde getirdiği özgürlük havasına, 1956-1960 arasında gözlenen yükselme ise, "kapitalist sürecin hızlanması, köyden kente göç, toplumda sınıfsal yapının belirlenmeye başlaması gibi modern toplumu oluşturan özelliklerin biçimlenmesi"²²⁹ yanında, 1950 seçimleriyle birlikte demokratik temsil esasına geçilmesine bağlanabilir.

Sendikalarda da derneklerdekine benzer bir gelişme gözlenmektedir. Çok partili yaşama geçişle birlikte sendika üyesi işçi sayısında belirgin bir artış yaşanmış, bu

²²⁶ Goloğlu; a.g.e., s.131.

²²⁷ A.g.e., s.133.

²²⁸ Toksöz'ün verilerine göre, seçilmiş yıllara göre dernek sayıları; 1938'de 205, 1946'da 733, 1950'de 2011, 1951'de 2470, 1955'de 7086, 1956'da 11368, 1960'ta 18958'dir. Toksöz; a.g.m., s.373.

²²⁹ A.g.m., s.377.

tarihten sonra sayı giderek yükselmiştir²³⁰. 1947’de İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkındaki Kanunu’nın kabulünden sonra, başta Maden-İş olmak üzere 73 işçi, 4 işveren sendikası ile, 1952’de Türk-İş isimli işçi sendikaları birliği kuruldu. 1958’de 394 işçi sendikası, 18 işçi sendikası birliği vardı. Sendikalı işçilerin genel işçi nüfusuna oranı yüzde 37 civarındaydı²³¹. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu çoğulcu tablo yine aynı yasa tarafından sınırlandırılmış, kısıtlanmış bir çoğulculuk tablosudur. CHP ve DP’nin kendi siyasal görüşlerini destekleyici yönde sendikalar kurdurma yoluna gittiklerini de gözönüne aldığımızda, bunların birer korporatist örgüt şeklinde işlediğini düşünmek yanlış olmayacaktır. 1947 tarihli yasa ile “gözetilen asıl hedef, işçilerin örgütlerini, gerek örgütlerin yapı ve güçlerinde zaaf yaratacak bir çoğulculuk, gerekse devlet kontrolüne önem veren bir korporatizmin yardımıyla etkisiz kılmaktır”²³². Buradaki mantık, özerk birer sivil toplum örgütü olması gereken bu kuruluşların devletin toplumu gözetim ve denetim aygıtına indirgenmesinden başka bir şey değildir. Ticaret ve Sanayi Odaları’nı birer kamu kurumu olarak gören devlet, nasıl ki onlara hem görelî bir çoğulculuk, hem de ekonomi politikalarının yürütülmesinde resmi görevler vererek kendi ajanı haline dönüştürmüştü, sendikaları da benzer bir yaklaşımla devletle ve işverenle işbirliği içinde millî kalkınmayı sağlayacak örgütler olarak görmüş, onları korporatist politikasının araçları haline getirmeye çalışmıştır.

1950’ler, 1920’lerden beri uygulanagelen yukarıdan kalkınma ya da yukarıdan modernleşme politikalarının beklenti dışı sonuçlarının, çelişkilerinin su yüzüne çıktığı dönemdir. Toplumsal hareketlilik ve siyasal katılımın genişlemesi eski bildik örgütler yanında, yeni sivil toplum dinamiklerinin (hemşehrîlik dernekleri, gönüllü çevre örgütleri, insan hakları dernekleri vb.) de belirmesine yol açmıştır. Yurttaşlık duygusunun yerleşmesi, sosyo-ekonomik eşitsizliklerin artması ve yukarıda belirttiğimiz toplumsal hareketlilik gibi faktörler, katılım fikrinin genişlemesinde etkilidir. Dernek sayısındaki gelişime ve onu destekleyen toplumsal hareketliliğe karşın, varolan ortamın “hem hukuksal hem de fiilî” olarak parlamento dışından

²³⁰ 1948’de Sendika üyesi olan işçi sayısı 52.000 iken, 1951’de 110.000’e, 1956’da 209.000’e, 1960’ta 282.000’e yükselmiştir. Jacop M.Landau; *Türkiye’de Aşırı Akımlar -1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler*, Çev.Erdinç Baykal, Turhan Kitabevi, Ankara, 1978, s.130.

²³¹ Sakallıoğlu; a.g.e., s.222.

²³² A.g.e., s.223-224.

gelecek muhalefete karşı hoşgörölü olduğu söylenemez. Özellikle Cemiyetler Kanunu'ndaki sınırlamaların kaldırılması, yeni kurulan derneklere veya sendikalara bir muhalefet odağı olarak yaşamayı pratikte sağlamamıştır²³³. Buraya kadar saydığımız nedenlere ilave olarak, toplumsal düzeyde meydana gelen bu farklılaşmanın temel referansını “devlete konma” düşüncesi oluşturduğu için, yeni çıkan grupların “yüzü devlete dönük olmuş ve devletten ayrışan bir çıkara yönelememişlerdir”²³⁴.

Baskılara muhalefet ederek kendini iktidara taşıyan DP'nin, 1950-1960 yılları arasındaki iktidarının ilk yarısında bir özgürlük ve serbestlik havası esmişse de (bunda alınan dış yardımların büyük payı vardır), ekonomik durumun kötüye gitmesiyle birlikte devletin değişmez kimliğine bürünmesi uzun sürmemiştir. DP, muhalefeti “devlet idaresini engelleyen bir düşman” olarak nitelendirerek, yasal ve idari önlemlerle, parlamento içinden ve dışından yükselen muhalefet odaklarını (siyasal partiler, üniversite, basın, sendikalar vb) susturma yoluna gitmiştir. İktidarının ilk aylarında yürürlüğe soktuğu özgürlükçü Basın Kanunu'nun bir çok maddesi, sonradan antidemokratik yönde değiştirilmiştir. Özellikle 6-7 Eylül (1955) olaylarından sonra, ordudan yardım istenerek sıkıyönetimin ilan edilmesinden sonra, basına yeni suçlar ve sınırlamalar getirilmiş²³⁵, üniversitelerin özerklikleri ortadan kaldırılmış, üniversite öğretim üyelerinin siyasi kuruluşlarda görev almaları, siyasi yayın ve beyanda bulunmaları yasaklanmış, adli ve akademik güvenceler ortadan kaldırılarak, yargıç güvenceleri ve bağımsızlığı yıpratılmış, muhalefet partilerinin radyoda konuşma hakkı sınırlandırılmış, her türlü muhalefeti izlemek ve cezalandırmak üzere ünlü Tahkikat Komisyonları kurulmuştur. İşçilere grev hakkı verilmediğı gibi, bazı sendika birlikleri, gazete ve partiler kapatılmış, muhalif partilere oy veren beldeler cezalandırılmış, ilk etapta sınırlandırılan parti faaliyetleri sonradan tümüyle yasaklanmıştır²³⁶. Görüldüğü

²³³ Nükhet Turgut; *Siyasal Muhalefet*, Birey-Toplum Yayınları, Ankara, 1984, s.270.

²³⁴ Ömer Çaha; “Birey Devlet İlişkisi Çerçevesinde Türkiye’de İnsan Hakları”, *Liberal Düşünce*, C:1, S:1, Kış 1996, s.105.

²³⁵ 6-7 olaylarının ertesinde basına getirilen yasaklamalar ve yeni suçlar arasında dikkati çekenler şunlardır: Halkı heyecanlandıracak, hükümeti eleştiren, sıkıyönetimin çalışmalarıyla, NATO devletleriyle, darlık-kıtlıkla, 6 Eylül olaylarıyla ilgili, bu olayları komünistlerden başkasının yaptığı yolunda haberler ve magazin dergilerinde çıkacak halkı heyecanlandıracak resim ve yazılar, çıplak kadın resimlerini basmak, yayınlamak yasaklanıyordu. Kabacalı; *a.g.e.*, s.169.

²³⁶ Turgut; *a.g.e.*, s.274-275, Tanör; *Osmanlı-Türk...*, *a.g.e.*, s.267-269.

üzere, yasaklama mantığıyla yola çıkıldığında varılacak sonuçlar oldukça dramatik boyutlara ulaşabilmektedir.

1954-1960 arası yaşanan ekonomik sıkıntıların aşılammaması, üstelik bunların siyasal krizi beslemesi sonucunda devletin sivil toplum üzerindeki denetimini arttırarak haklar alanında birtakım kısıtlamalara gittiğini görmekteyiz. Keyder'e göre, 1950-1960 arasında geçen on yıl, "Türk toplumuna, istatistiklerden anlaşılması kolay olmayan bir coğrafi ve toplumsal hareketlilik zihniyeti kazandırmıştı"²³⁷. Kentlerin "köyün dışı açılmasını yansıtan gecekondu aracılığıyla" büyümesiyle birlikte, kentlerde karşı karşıya gelen merkez ve çevre kültürünün çatışmaları Türkiye'de kendine özgü bir sivil toplumun oluşumunun da önemli bir kilometre taşıdır. Batı'da kentli medeni yaşamın temel niteleyeni olarak ortaya çıkan sivil toplum, bizdeki kentleşme sürecinde kentlerin biraz köyleşmesi, köylülerin ise kentlileşmemesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bunun en belirgin örneği, kentin çeperlerinde çoğu hazine arazisi üzerine inşa ettiği gecekonduarında yaşayan işçilerin, "işçi" zihniyetinden ziyade halen devletten koruma ve himaye bekleyen tipik Osmanlı köylüsü zihniyetini taşımaları, göç ettikleri kentin elit kültürü karşısında içe kapanmacı bir tavırla kendi yerel kültürlerini üretmeye devam etmeleridir.

Bu dönemde devlet-toplum ilişkisi açısından gayet açıklıkla gözleyebildiğimiz olgu ve günümüze yansıyan boyut; muhalefete karşı hoşgörü eksikliğidir. Oysa burada DP'nin gözden kaçırdığı önemli bir nokta vardır. Cumhuriyeti kuran ve siyasal süreci denetleyen geleneksel asker-sivil bürokrat ve aydın kadro muhalif kanattadır ve uygulanan politikalardan zarar görmektedir. Bu durumda DP'nin elindeki iktidar emanet bir iktidar olup, her an cumhuriyetin asli sahipleri tarafından geri alınabilecektir. Bir başka ifadeyle, 27 Mayıs 1960 darbesinin alt yapısı tamamen oluşmuştu aslında. 27 Mayıs 1960'da ülkenin yönetimini eline aldığını açıklayan ordunun DP iktidarına son vermesi, bu anlamda emanetin geri alınmasından başka bir şey değildir. 27 Mayıs darbesinden sonra Türkiye'de devlet-sivil toplum ilişkisinin doğrudan belirleyenleri içine asker kadrolar daha yoğun biçimde dahil olmuş, siyasal süreç üzerindeki etkinliklerini ve varlıklarını sık sık belli etmişlerdir.

²³⁷ Keyder, a.g.e., s.111.

27 Mayıs bir anlamda Türkiye için tarihin yeniden tekerrüründen başka bir şey değildi. Siyasal sistemin yaşadığı bunalımlar ve özgürlükçü bir demokrasinin yerleştirilememesinden kaynaklanan sorunlar sonunda yine bir anayasa sorunu haline getirilmiş, sorunların kurumsal ve yasal düzenlemelerle çözülebileceği inancı bir kez daha galip gelmiştir. Toplumun hızla değişmesi ve 1930'ların hakim ekonomik yapısının kırılarak, kalkınmacılık ve piyasa yönündeki eğilimlerin hız kazanması karşısında, devletin refleksi değişime karşı direnme, kamu alanını yeniden tanımlama olmuş ve 1960 darbesi yapılmıştı. 27 Mayıs 1960'a gidişi Keyder şöyle açıklar;

“Devlet, pre-kapitalist kalıbın hızla dışına çıkan toplumu kontrol edecek yeni araçlar geliştiremediği gibi, toplumun da hiçbir özerk örgütlenme geleneği yoktu. Kamu alanı pek az gelişmiş olduğundan kişisel dışındaki her saha politik alanla özdeşleştiriliyor ve de bu yüzden devletin yetki kapsamına girdiği düşünülüyordu. Devletin iktisadi özgürlük yaratma adına eskiden denetlediği alanın bir kısmından çekilmesi bir boşluk yaratmıştı; bu boşluk ise sivil toplum kurumlarıyla değil, bireysel yayılcılığın aşırılıklarıyla dolduruldu”²³⁸.

İzleyen darbelerde de gözlenebileceği üzere, “ülkenin sivil-demokratik güçleri ve kamuoyu büyük çapta ondan yana tutum almış”, böylece ortaya bir meşruluk sorunu da çıkmamıştır²³⁹. 27 Mayıs 1960'dan ilk genel seçimlerin yapıldığı 15 Ekim 1961'e kadar geçen sürede bir ara rejim dönemi yaşanmıştır. Bu sürede Milli Birlik Komitesi yönetimi ele almış, Yüksek Adalet Divanı kurularak, Yassıada Mahkemelerinde seçilmiş siyasiler yargılanmış, biri başbakan ikisi bakan olmak üzere üçü idam edilmiş, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi profesörlerinden oluşan Anayasa Komisyonu yeni bir anayasa projesi üzerinde çalışmalara başlamıştır. 157 sayılı yasa ile kurulan ve 1961 Anayasası'nın oluşturulması sürecine katılan Temsilciler Meclisi, siyasal partilerden, barolardan, basından, odalardan, öğretmen kuruluşlarından, tarım kuruluşlarından, yargı organlarından ve üniversitelerden seçilen

²³⁸ A.g.e., s.114-115.

²³⁹ Tanör, Osmanlı-Türk., a.g.e., s.278.

temsilcilerden oluşuyordu²⁴⁰. Bu meclis aracılığıyla 1961 Anayasası'nın yapımına belirli ölçülerde de olsa sivil katılımın sağlandığını söylenebilir²⁴¹. Hazırlanan Anayasa 9 Temmuz 1961'de halkoylamasına sunuldu ve yüzde 61.7 oyla kabul edildi. Yeni Anayasa ile, bir önceki dönemi niteleyen, “çoğunluk diktası”nı engellemek, yürütmenin dengelenmesini, eylem ve işlemlerinin denetlenmesini sağlamak için, çift meclisli bir parlamento ile “yasama ve yürütmeden bağımsız bir yargı ve Anayasa Mahkemesi oluşturuldu”²⁴². Üniversiteler ve kitle iletişim kuruluşlarına sağlanan özerklik, özgürlüklerin alanının genişletilmesi ve anayasal güvenceye kavuşturulması devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin demokratik bir temele oturtulması açısından önemli bir gelişmedir. Diğer yandan, basın üzerindeki sınırlamalar yeni Anayasa'nın yürürlüğe girmesinden önce kaldırıldı. “29 Kasım 1960'ta Basın Kanunu'nun birçok maddesi değiştirildi. Bunların çoğu, 1950'de kabul edilen kanunda 1956 yılında değişiklik yapılırken getirilen antidemokratik hükümlerdi”. Anayasa'da da basın özgürlükleri geniştiliyordu. Ancak bu dönem de uzun sürmedi. 1960'taki serbestlik getiren düzenlemeleri yapan Milli Birlik Komitesi, kısa bir süre sonra basınla ilgili antidemokratik bir yasa çıkardı. 5 Mart 1962 tarih ve 38 sayılı “Anayasa Nizamını, Milli Güvenlik ve Huzuru Bozan Bazı Fiiller Hakkında Kanun”, 27 Mayıs'ı yersiz, haksız, gayrimeşru gösterecek, DP'yi övecek her türlü haber, resim, yazı, karikatürü yasaklıyordu²⁴³.

1961 Anayasası'nın düşünce, ifade, örgütlenme, basın yayın ve kişisel haklar alanındaki özgürlükleri güvenceye alması, sosyal adalet ilkesine dayalı bir devlet modelini öngörmesi sivil toplum açısından olumlu gelişmelerdir. Ancak aynı anayasa ile oluşturulan Milli Güvenlik Kurulu, ordunun yüksek rütbeli subaylarına hükümette adeta danışmanlık ve koordinasyon yetkisi veriyordu. “Mart 1962'de MGK'nun yetki ve nüfuzu, karar tartışmalarında düzenli danışmanlık yaparak ve bu tartışmalara

²⁴⁰ Bu mecliste CHP'nin doğrudan 49, dolaylı 125 temsilcisi vardı. Yeni Anayasada, “iki meclisli parlamenter sistem, nisbi temsil, anayasayı güvencede tutmak için bir anayasa mahkemesi ve ekonomiyi düzenleyen bir devlet planlama teşkilatı gibi, doğrudan CHP 1958 programından alınma fikirler içermekteydi”. Ayşe Güneş Ayata; *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, Çev.Belkıs Tarhan, Nüvit Tarhan, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s.81.

²⁴¹ Tanör, *Osmanlı-Türk...*, a.g.e., s.280-281.

²⁴² Ersin Kalaycıoğlu; “Sivil Toplum ve Neopatrimonyal Siyaset”, Der.A.Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay, *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslâm*, Vadi Yayınları, Ankara, 1988, s.119.

²⁴³ Kabacalı; a.g.e., s.188, 192.

katılarak kabine çalışmalarına müdahale edecek bir organ haline gelmesini sağlayacak bir kanun tasarısıyla arttırıldı...(Böylece) Ordu Türkiye'yi yöneten çevrelerce, kurulmasına yardımcı olduğu yeni düzenin bekçisi ve ortağı olarak kabul edilen özerk bir kurum haline gelmişti"²⁴⁴. Ordunun siyasal alandaki etkinliği, özellikle hükümet ile ordu arasında görüş ayrılıkları çıkması durumunda kendini daha da fazla hissettirmiştir. Özellikle 12 Mart muhtırasından sonra ordunun koruyucusu olduğu "milli güvenlik" kavramının sınırlarının sivil toplumu da içine alacak kadar genişletildiği hatırlandığında, sözkonusu etkinliğin hiç de küçümsenmemesi gerekir. Nitekim, Hükümete iç ve dış güvenlik hakkında tavsiyelerde bulunmak üzere kurulan MGK "giderek devlet siyaseti üzerindeki nüfuzunu genişletti ve kimi zaman gerçek iktidar merkezi ve karar oluşturma merkezi olarak kabinenin yerini alarak devletin güçlü bir bekçisi haline geldi"²⁴⁵. Bu, ordunun resmen devlet-toplum ilişkisinin temel belirleyenlerinden birine dönüşmesinin göstergesi olarak yorumlanabilir. . .

1960-1971 döneminde dernek başına düşen nüfusun düşmesi, örgütlenme düzeyinin yükseldiğini ortaya koymaktadır. Özbudun'un bulgularına göre, "dernek başına düşen nüfus, 1950'de 20.868'den 1968'de 1.088'e düşmüştür". Bunun anlamı; sözkonusu dönemde dernek sayısının yaklaşık 20 kat arttığıdır. İkinci bulgusuna göre, "dernek başına düşen nüfus, az gelişmiş illerde, gelişmiş illere oranla çok daha yüksektir. Her iki bulgu, sosyo-ekonomik gelişme ile derneksel hayatın yoğunluğu arasında olumlu bir ilişki bulunduğu ifade etmektedir"²⁴⁶. Bunun anlamı, sosyo-ekonomik gelişme ve özgürlükler alanındaki nisbi ferahlama dönemlerinde derneksel yaşamın da canlandığıdır.

Anayasa'nın çoğulculuk, katılım ve demokrasi yönündeki vurgularıyla²⁴⁷, haklar ve özgürlükler alanında gözlenen nisbi ferahlama 12 Mart 1971'deki muhtıraya kadar

²⁴⁴ Feroz Ahmad; *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev.Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s.184.

²⁴⁵ Zürcher; *Modernleşen Türkiye'nin...*, a.g.e., s.358.

²⁴⁶ Ergun Özbudun; *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1975, s.80.

²⁴⁷ Aliefendioğlu; a.g.m., s.9-11. 1961 Anayasası'nın 46.maddesi çalışanlara sendika hakkını tanıırken, 47.madde işçilere grev ve toplu sözleşme hakkının tanınmasına ilişkin hükümleri içeriyordu. 46.maddede "çalışanlar" kelimesinin kullanılması, memurların da sendika hakkı kapsamında olduklarını belirtmesi açısından önemlidir. Işıklı; "Cumhuriyet Döneminde...", a.g.m., s.1831.

devam etmiş, haklar alanındaki serbestlik 1960-1971 arasında partiler yelpazesine, sendikalara ve derneklere de yansımıştır.

1961 seçimlerinden önce, tüm parti liderleri 5 Eylül 1961'de Çankaya'da, Milli Birlik Komitesi'nin hazırladığı "ortak" bir beyanname imzalamışlardı. Bu beyanname ile partiler, Yassı Ada yargılamalarını yürüten Yüksek Adalet Divanı kararlarını siyasal tartışma dışında tutacaklarını, idarenin tarafsızlığını koruyacaklarını, orman sorununu hiç bir şekilde siyasal istismar aracı yapmayacaklarını ve dış politika konusunda zararlı tartışmalara girmeyeceklerini kabul etmişlerdi²⁴⁸. 1961'den sonra, bazı sendikacılar tarafından kurulan ve sol için "bir çeşit laboratuvar vazifesi görmüş" olan Türkiye İşçi Partisi de dahil olmak üzere, çok sayıda yeni parti kurulmuştu²⁴⁹. Siyasal partiler açısından dönemin en önemli düzenlemesi, o güne dek Dernekler Kanunu çerçevesinde faaliyet gösteren partilere özgü bir yasanın 1965'de çıkarılmış olmasıdır. Bu yasayla siyasal partiler derneklerden ayrı birer tüzel kişilik olarak tanınmışlardır.

1961 ve sonrasında devletin toplum adına belirlediği sosyo-ekonomik, toplumsal hedefler ithal ikameci (sanayileşme) birikim modelinin çerçevesini çizmiştir. İthal ikameci sanayileşme modelinde, "birikim sürecini kontrol eden yeni bir sanayi burjuvazisi (de) ortaya çıkmıştı; sanayileşme modelinin başarısını belirleyecek olan potansiyel, onların kâr ve birikimiydi"²⁵⁰. Yeni birikim modelinin getirdiği yeni tüketim örüntüleri birçok tüketim ve ara malların üretiminde yerli sanayinin gelişmesinde etkili olmuştur. İthal ikameci modelde emeğin bir maliyet faktöründen çok talep faktörü olarak değerlendirilmesi, işverenin "sanayi barışı için ücret arttırımına gitmeyi"²⁵¹ göze alabilmesi, sendikal hareketlerin gelişimini olumlu yönde etkilemiş ise de, aynı işyerinde birden fazla sendikanın kurulabileceğini öngören 1963'deki 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nu izleyen yıllarda yaşanan sendika

²⁴⁸ Erdoğan Teziç; 100 Soruda Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler), Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976, s.289-290.

²⁴⁹ 1961-1980 arası dönemde, partilerin birleşme ve katılmaları bir yana bırakıldığında, yaklaşık 31 yeni parti kurulmuştur. Bilgi için bkz. İlhami Soysal; "Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucuları", C.D.T.A., C:8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.2017-2018.

²⁵⁰ Çağlar Keyder; Ulusal Kalkınmacılığın İflası, Metis Yayınları, İstanbul, 1993, s.71.

²⁵¹ A.g.e., s.72.

sayısındaki artış gereksiz bölünme ve etkisizleşme²⁵² gibi olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Bunun yanı sıra, 1960 sonrası ithal ikameci sanayileşme kurgusu sermayenin tekelleşmesine (küçük şirketlerin iflasına), emek ve sermaye arasındaki sanayi barışının sağlanamaması Türk-İş'in bölünerek Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) kurulmasına neden olmuştur. Artan grevler ve işçilerin 15-16 Haziran 1970'deki gösterileri "devrim provası" olarak yorumlayan ordu 12 Mart 1971'de işbaşındaki sivil hükümetten, Anayasa'da öngörülen reformları gerçekleştirecek güçlü bir (yeni) hükümet istedi²⁵³. Bunun anlamı "hükümetten çekilin yoksa darbe olabilir" demektir.

Özellikle 1970'lerdeki dünya ekonomik krizinin etkisi ve ithal ikameci sanayileşme politikalarının sürdürülebilir ekonomik gelişmeyi sağlayamaması nedeniyle girilen ekonomik kriz, dünya konjonktüründeki çift kutuplu yapının siyasal alana yansısıyla artan sol-sağ kutuplaşması ve tırmanan siyasal şiddet, 12 Mart muhtırasına giden yolu açmıştır. Muhtıranın ardından yapılan anayasa değişiklikleri ile sendikaların, basın kuruluşlarının özgürlüklerinin sınırlandırılması, TRT'nin ve üniversitelerin özerkliğinin kaldırılması yönündeki yasal düzenlemeler, sivil toplumu zayıflatıcı, toplumu demokrasinin sivil özünden uzaklaştırıcı niteliktedir. 1961 Anayasası'nın getirdiği, siyasal partilerden derneklere, sendikalardan basına, kişi haklarından düşünce hürriyetine tüm haklar ve özgürlükler alanının "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli güvenliğinin, kamu düzeninin korunması" gibi yoruma açık, oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip, kaypak, art niyetli kullanmaya açık gerekçelerle sınırlandırılması, devletin millete karşı duyduğu güvensizliğin temel göstergesi olarak kabul edilebilir. 1973 Anayasa değişiklikleri ve yasal düzenlemelerin "sivil toplum karşısında devleti güçlendirecek şekilde" olduğu, "her türlü muhalefeti hızla ve amansız biçimde bastıracak özel mahkemelerin kuruldu(ğu); üniversiteler(in) öğrenci ve fakülte radikalizmini engellemek için yeniden düzenlendi(ği), sendikalar(ın) pasifleştirildi(ği)" görülür²⁵⁴. Ancak, 1971-1973 arasında yapılan yasal düzenlemeler ile devletin askeri temsilcileri toplumu arzu ettiği

²⁵² Sakallıoğlu'nun verilerine göre, 1973'de toplam 746 olan sendika sayısı 1974'te 762'ye, 1975'te 797'ye, 1976'da 803'e, 1977'de 879'a yükselmiş, 1980'de ise 743'e düşmüştür. Sakallıoğlu; *a.g.e.*, s.237.

²⁵³ Ahmad; *Modern Türkiye'nin...*, *a.g.e.*, s.204-205.

²⁵⁴ *A.g.e.*, s.219-220.

ölçüde kontrol edemediklerini düşünmüş olacaklar ki, ordu 12 Eylül 1980’de yeni bir müdahaleye gereksinim duymuştur. Tahmin edileceği üzere, 12 Eylül’ün ardından da tüm siyasal, toplumsal ve ekonomik yapının yeniden düzenlenmesi yoluna gidilmiştir.

Sivil toplumun unsurlarının bu dönemde devletle olan ilişkilerini genel olarak değerlendirdiğimizde, 1961 sonrasının “düzen” anlayışı, Türkiye’de sorunların ancak bir “yeniden bürokratikleşmeyle” çözülebileceğine dayanıyordu. Bu yaklaşımın doğal sonucu, devletin daha da bürokratikleşmesi ve merkezileşmesi olmuştur. Söz konusu olgunun sivil topluma nasıl yansıdığına odalar örneğinde baktığımızda, meslek odalarının bu dönemde hem sayısal, hem de niteliksel bir sıçrama göstermekle birlikte bürokratikleştiğini, devletin organlarına benzer biçimde her il ve ilçede meslek kolu (ihtisas) esasına göre örgütlenmeleri yönünde yasal düzenlemelerin yapıldığı, il ve ilçe örgütlerinin hiyerarşik bir üst birliğe (Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Türk Eczacılar Birliği, Türkiye Barolar Birliği gibi) bağlandığı görülür. 1971’den sonra aynı “düzenleme” anlayışı 1630 sayılı yasa ile dernekler üzerindeki devlet denetimini arttırmış, memur sendikalarını yasaklamıştır. Bu süreçte 11 ilde ilan edilen sıkıyönetim ile, basın-yayın özgürlüğü üzerindeki kısıtlamalar daha da artmıştır.

1960’lardan itibaren sendikalarda da belirgin bir artış gözlenir. 1960’ta 282.967 olan sendikalı işçi sayısı 1971’de DPT’ye göre 1.200.000’e, Çalışma Bakanlığına göre ise 2.362.787’ye yükselmiştir²⁵⁵. 1961-1963 arasındaki anayasal ve yasal reformlarla işçi hareketlerinin, sendikal faaliyetlerin önündeki kısıtlamalar kalkmıştı. 1961 Anayasası ve 1963 tarihli Sendikalar Kanunu’yla sendikalara getirilen özgürlükler ve toplumcu fikirlerin gelişmesi bu canlanmayı önemli ölçüde etkilemiştir. Ancak, 1971’de Nihat Erim hükümeti Atatürkçü görüşe uymadığı gerekçesiyle memur sendikaları ve gençlik kuruluşlarını kapatmış, meslek örgütleri ve sendikaların bütün toplantı ve seminerlerini yasaklamıştır.

1970’li yıllar boyunca “partilerüstü” bir politika izlediğini ileri süren Türk-İş’in bir sivil toplum örgütü olmaktan çok, bir hükümet organı gibi hareket ettiğini söyleyebiliriz. Örneğin, sendika hakkını önemli ölçüde kısıtlayan 1317 sayılı yasa tasarısını hazırlayan ve savunan Türk-İş’tir. “Partilerüstü” politika izlemesinin

²⁵⁵ M.Şehmus Güzel; “Cumhuriyet Türkiye’sinde İşçi Hareketleri”, C.D.T.A., C:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.1864.

gerekçesini işçilerin çıkarını temsil edecek bir parti bulunmamasına bağlayan Türk-İş, aynı zamanda işçilerin siyasal güçlerini bağımsız bir partide birleştirmelerinin önündeki en büyük engellerden biri olarak nitelenir. Işıklı'ya göre, "Türk-İş, işçilerin gücünün, siyasal alanda çıkarlarına uygun bir çizgide oluşturacakları veya biçimlendirecekleri bir partiye kanalize olmasına araç olmaktan uzak tutulmuştur. Ama, ülkemizde siyaset sahnesine egemen olan partinin, istese de istemese de bu sahnede yer almakta olan Türk-İş'e belli ölçüde egemen olması zor olmamıştır"²⁵⁶. DİSK'in 12 Mart muhtırasına yaklaşımının da Türk-İş'in devletçiliğine benzer bir tablo çizmesi ilginçtir. "DİSK, 12 Mart muhtırası karşısında Türk-İş'den daha erken davranmış ve Türk-İş'den çok daha kesin ve tereddüte yer bırakmayacak bir biçimde muhtırayı benimsediğini açıklamıştı". DİSK askerlerin radyodan muhtıra ilanını "karanlık ufukların aydınlığa kavuşması" olarak yorumlarken, 12 Mart sonrası sıkıyönetimden ve sendikacılıkla ilgili uygulamalardan en fazla olumsuz yönde etkilenen de yine kendisi olmuştur²⁵⁷. Bu iki örnek olay, sivil toplum örgütlerinden müdahalelere gelen desteği ve bir hükümet organı gibi hareket etmeye ne kadar meyilli olduklarını göstermesi açısından dikkate değerdir.

Siyasal partiler ve seçim kanunları başta olmak üzere, 1961 Anayasası'nın siyasal alandaki düzenlemeleri Batı tipi çoğulcu bir rekabet ortamının yerleştirilmesi yönünde iken, ekonomi alanındaki düzenlemeler ve planlı gelişme düşüncesinin benimsenmesi, aslında devlet-sivil toplum ilişkilerinde devlete ağırlık verir niteliktedir. Özellikle ekonomi alanında devletin belirleyici rolü, siyasal alanda benimsenen liberalizmin ekonomik alana yansımaya engel olmuştur. Bu bağlamda, az gelişmiş kapitalist toplum örüntülerine denk düşen bir tarzda devletin ekonomi içindeki ağırlıklı rolü, diğer yapısal ve kültürel özelliklerle birlikte düşünüldüğünde, demokratikleşme sürecinin sağlıklı işleminin önündeki en büyük engellerden biri olarak değerlendirilebilir. Siyasal iktidarların devletin göreceli özerkliğinden yararlanarak, ellerindeki kaynakları dayandıkları toplumsal kesimler arasında paylaştırmaları genellikle TİSK, Türk-İş ve TOB gibi örgütler aracılığıyla olmuştur. Yine aynı örgütler, "AP iktidarınca açık bir biçimde bağımsız ve radikal bir işçi hareketi üzerinde bir sosyal kontrol aracı olarak liberal ve devlet korporatizmi

²⁵⁶ Alparslan Işıklı; *Sendikacılık ve Siyaset*, 4.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s.368, 370.

²⁵⁷ A.g.e., 386-387.

ögelerinin bir karma biçimi halinde kullanılmıştır"²⁵⁸. Kırsal nüfusun yoğun olduğu ülkemizde, devletin toplumla olan ilişkilerinde başat ve belirleyici rolünü devam ettirebilmesinin en önemli araçları, gübre fiyatları, destekleme fiyatları, tarım-ihracat ve yatırım teşvikleridir, Hükümetlerin kontrollerindeki bazı kaynakları bir tür rant dağıtma aracı şeklinde kullanmalarının görünürdeki nedenlerinden biri, bir sonraki seçimden başarılı çıkabilmek düşüncesi ise, diğeri topluma dağıttığı nemalar uğruna, toplumu denetimi altında tutma isteğidir.

Toplumsal hareketliliği denetleyemediği ve modernleş(tir)me projesinin tehlikeye girdiğini hissettiği, ya da ekonominin kendi iç dinamikleriyle gelişme zemini bulamadığı kriz zamanlarında, devlet-toplum ilişkilerinin yeniden belirlendiği askeri darbeler devreye girmekte ve kamu alanı yasalarla yeniden düzenlenmektedir. Devlet ile sivil toplum arasındaki gel-gitler 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül darbeleriyle de durmamış, her darbe döneminde kamusal alanı ilgilendiren siyasal partiler, basın (radyo-televizyon), dernekler ve sendikalar hakkında yeni hukuki düzenlemelerle toplum yukarıdan aşağıya doğru düzenlenmeye çalışılmıştır.

²⁵⁸ Sakallıoğlu; a.g.e., s.245-246.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:
1980 SONRASI TÜRKİYE'DE
DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ VE
DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ AÇISINDAN
SORUNLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

12 Eylül 1980'den, 6 Aralık 1983 genel seçimlerine kadar süren ara rejim döneminde, Milli Güvenlik Konseyi parlamento ve hükümetin tüm görevlerini kendi uhdesinde toplarken, başta Anayasa olmak üzere, siyasal partiler yasası ve seçimlere ilişkin düzenlemelerle siyasal alanın geleceğe yönelik çerçevesini çizmiştir. 1961 Anayasası'nın topluma bol geldiğini ileri süren askeri elitin gözetimi altında hazırlanan 1982 Anayasası, devlet-toplum ilişkilerinde önceki dönemden tam bir kopuşu ve yeniden yapılanma isteklerini yansıtan bir belgedir. Danışma Meclisi tarafından hazırlanan ve 7 Kasım 1982'deki halkoyunda yüzde 91.3'lük bir çoğunlukla kabul gören bu anayasa, bugün halen devlet-toplum ilişkilerini düzenleyen temel siyasal belge olarak etkisini devam ettirmektedir.

Diğer yandan, tüm olumsuzluklara rağmen, 1980'lerin ikinci yarısı Türkiye'de sivil toplum açısından genişleme yıllarıdır. Siyaset bilimi literatüründe sivil toplumun yeniden uyanışına paralel olarak, Türkiye'de süregelen demokratikleşme tartışmalarında da devlet-sivil toplum ilişkisine olan ilginin arttığı gözlenmektedir. Bir başka anlatımla, 1980 sonrasında anayasal ve yasal düzenlemeler çerçevesinde sürdürülen demokratikleşme tartışmalarında devlet-sivil toplum ilişkisinin görünümü ve sorunları ağırlığını arttırmaya başlamıştır.

Bu bölümde ilk olarak 1980 sonrası dönemde devlet-toplum ilişkisi ve belirleyenleri ele alınacak, ikinci kısımda ise Türkiye'de devlet ve sivil toplum ilişkisinin sorun boyutları demokratikleşme sürecimizdeki etkileri bağlamında değerlendirilecektir.

I. 1980 SONRASI DEVLET - SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan **düzen** anlayışı ve düzenleme projesi yaklaşımı 12 Eylül müdahalesiyle birlikte, bir kez daha su yüzüne çıkmıştır. Söz konusu düzenleme projesinin üç temel ayağı vardır: Ekonomik alanda 24 Ocak kararları ile yaşam bulan liberalleşme projesi, siyasal alanda siyasal merkezin anayasal ve yasal düzenlemelerle yeniden belirlenmesi ve kültürel alanda sol ve sağ ideolojilere alternatif olarak Türk-İslâm sentezine dayalı yeni kültür inşasıdır¹. 1980 sonrasının demokratikleşme sürecini yakından ilgilendiren bu gelişmelere devlet-sivil toplum ilişkisi bağlamında kısaca değindikten sonra, 1990'larda sivil toplumun görünümü üzerinde durulabilir.

I.1. 24 Ocak Kararları Ve Yeni Ekonomik Düzen

Türkiye'nin 1970'li yılların sonlarında girdiği bunalımın toplumsal, siyasal ve ekonomik olmak üzere üç boyutu vardır. Toplumsal ve siyasal düzeyde artan kutuplaşma eğilimi, sağ-sol çatışmaları, kısa süreli koalisyonlar döneminde oluşan siyasal boşluk toplumsal uzlaşmaların ortadan kalktığı bir tablo çiziyordu. Ekonomik boyutta ise, ithal ikameci politikaların yol açtığı kapasite düşüşü, küreselleşen sermaye hareketleri karşısında içe dönük ekonomik yapının işlevsizleşmesi, bunlara bağlı olarak ortaya çıkan fiyat artışları, yükselen grev ve lokavtlar, gerek toplum, gerekse devlet elitleri açısından oldukça karamsar bir görüntü ortaya koyuyordu. Mevcut siyasal uzlaşmazlık ortamında ekonomik uzlaşmanın bir türlü sağlanamaması ve artan dış baskılar (IMF ve Dünya Bankası reçeteleri) kaosu daha da büyütüyordu. Kısacası "12 Eylül 1980 askeri darbesi öncesinde Türkiye ithal ikameci birikim stratejisinin kriziyle birlikte devletin iç yapısını, iktidar bloğunu ve rejimin meşruiyet temellerini sarsan ciddi bir hegemonya kriziyle karşı karşıyaydı"². Bu ortam içinde Demirel

¹ Köker farklı bir terminoloji kullanarak, 1980 sonrasında Türkiye'deki geçiş sürecinin başlıca öğeleri olarak, "(1)Cumhuriyetin devletçi ekonomik kurumlaşmasını tasfiye etmeye yönelik, piyasa yönelimli bir ekonomik reform programını; (2) gelecekteki çok partili siyasi hayatı düzenleyecek olan yeni bir anayasa ile diğer siyasi mevzuatın hazırlanmasını ve (3) katı laiklik ilkesinin yumuşatılmasını içeren yeni bir kültür politikasının belirlenmesini" göstermektedir. Levent Köker, "Kimlik, Meşruluk ve Demokrasi: Türkiye'de Yeni-Muhafazakar Kültür Politikasının Eleştirisi", Der.Ergun Özbudun, Ersin Kalaycıoğlu, Levent Köker, **Türkiye'de Demokratik Siyasal Kültür**, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 1995, s.71.

² Alev Özkazanç, "Türkiye'de Yeni Sağ", C.D.T.A., C:15, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.1219.

Hükümeti'nin açıkladığı 24 Ocak 1980 tarihli istikrar paketi, serbest piyasa sisteminin genişletilmesi ve dışa açılma yönünde köklü reformları içeriyordu.

12 Eylül öncesinde alınan, müdahale sonrasında daha da genişletilerek uygulanan 24 Ocak kararları Türkiye'nin sadece ekonomik değil, siyasal ve toplumsal yaşantısında da önemli alt-üst oluşları beraberinde getirmiştir. Bir anlamda 1960 sonrasının ithal ikameci politikalarının siyasal başarısızlığının teyidi ve buna yönelik tepki olarak yorumlanabilecek olan 24 Ocak kararları, sermaye birikim sürecine devletin yeni bir müdahalesi olup, neo-liberal bir yapısal uyum sürecinde uluslararası ekonomiye entegre olmak amacıyla ihracata yönelik kalkınma modelini öneriyordu. Kararların öngördüğü sermaye birikim modelinde, yerli hammaddeye ve ucuz işgücüne dayalı sektörler (tekstil, gıda, cam, deri, seramik gibi) öne çıkarılıyor, dışa açılmayı başaramayan küçük firmalar ise dışlanıyordu. 1980 Temmuz'unda mali piyasaların serbest bırakılması (Temmuz Bankacılığı), "kaygan kuru" sistemine geçilerek döviz kurunun enflasyona göre hergün yeniden ayarlanması, 1984'te İthalat rejiminde büyük ölçü liberasyonun gerçekleştirilmesi³, gübrede sübvansiyonların kaldırılması, kamu kesimi ücret artışlarının denetime alınması ve KİT'lerin kârsız istihdam deposu olmaktan çıkarılması gibi hedefler, ekonominin alışlagelmiş işleyişi açısından önemli kırılma noktalarıydı. Bu bağlamda, bunlar sadece ekonomi için değil, siyaset için de zorlayıcı kararlardı. Çünkü, kararlardan büyük ölçüde zarar görecektir kesim sabit ücretli çalışanlar, KİT çalışanları ve köylülerdi. Genel olarak değerlendirildiğinde, 24 Ocak kararları ekonomiyi para politikalarıyla yönlendirerek, iç talebi kırmak (tüketimi azaltmak), ithalatı azaltıp ihracatı arttırmak, böylece dış borç darboğazını aşmak amacına yönelikti. Kararların sonuçlarını yansıtan gelir dağılımı tablosuna bakıldığında, 1980-1988 döneminde tarım gelirlerinin payı yüzde 24.33'ten yüzde 14'e, ücret-maaşın payı yüzde 32.79'dan yüzde 13'e düşerken, kâr-faiz ve rant gelirlerinin payının yüzde 42.88'den yüzde 73'e yükseldiği görülür⁴. Bu veriler dikkate alındığında, kararların büyük sermaye kesimi lehinde sonuçlandığı açıktır.

³ Taner Berksoy; "Ekonomideki Son Gelişmeler", Haz.Taner Berksoy, Baran Tuncer, Erdoğan Soral, *Türkiye'de Ekonomik Bunahım -Nedenleri ve Boyutları*, TESAV Yayınları No:5, Nürol Matbaası, Ankara, 1994, s.2-3.

⁴ Osman Ulagay; *Özal Ekonomisinde Paramız Pul Olurken Kim Kazandı Kim Kaybetti*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s.250 vd.

Uzun vadede paketi siyasal ödünler vermeden uygulayacak bir hükümet, ya demokratik süreçte seçimlerle işbaşından uzaklaştırılacağı, ya da eninde sonunda zarar gören kesimlerden gelen siyasal baskılar karşısında ödün vermek zorunda kalacağı için, ortada kaotik bir durum vardı. Dahası böyle bir paketin uygulanması gereği 12 Eylül'e davetiye çıkarmıştır. Nitekim 24 Ocak kararlarının mimarı olan Turgut Özal Danışma Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada bunu açıkça şöyle ifade etmiştir: "12 Eylül olmasa bu ekonomik programın neticelerini alamazdık. Anarşi yükseliyordu. İkincisi vergi kanunları Meclis'ten geçmiyordu. Çok şayanı şükrandır ki vergi reformu yapılmıştır. Bunlar olmasaydı bütçeyi denkleştiremezdik"⁵. İstanbul Sanayi Odası Meclis Başkanı İbrahim Bodur ve işadamı Rahmi Koç'un görüşleri de Özal'ın görüşlerine paralel olup, askeri yönetim altında alınan kararların parlamentodan geçme zorunluluğunun bulunmamasının hızlı hareket etmeyi sağladığı yönündedir. Kısacası, 24 Ocak kararlarının uygulanması sırasında askeri elit ihtiyaç duyduğu burjuvazinin desteğini daima arkasında hissetmiştir. 24 Ocak ve 12 Eylül'ün ortak paydasını oluşturan bu nokta, "Türkiye'de sermaye birikim modelinin tıkanmasının, sermayenin iç fraksiyonlarının politik ve ekonomik çelişkilerinin, belirgin bir program ve iktidar talebine dayanmayan kitlesel hareketin ve tüm bunları kapsayan dış politik gelişmelerin ortak ve bağlantılı sonucu"⁶ olmalarıdır.

Bu bağlamda, toplumsal sınıflar ve özellikle güçlenen burjuvazinin Türkiye'de demokratik açılımların öncüsü olmaktan uzak olması ve "bu sınıfın desteklediği siyasal iktidarların da, ekonomik krizi çözebilmek açısından ihtiyaç duyduğu toplumsal uzlaşmayı sağlamak ve toplumsal kutuplaşmayı durdurmak açısından yetersiz" kalması nedeniyle, kararların uygulanması askeri yönetime düşmüştür⁷. Koray'ın dikkat çektiği bu nokta, Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde burjuvazinin tavır alışı açısından oldukça önemli olup, Türkiye'deki burjuvazinin Batı'dakinden farkına işaret etmektedir.

Burjuvazinin askeri elitlere verdiği desteğin altında, kökeni 1960'ların sonlarına uzanan bir büyük burjuva-büyük bürokrat işbirliği yatmaktadır. Bulutay'ın verileri dikkate alındığında, 1960'dan itibaren askeri ve sivil bürokrasinin bir yandan ülke

⁵ Aktaran Osman Ulagay; **24 Ocak Deneyimi Üzerine**, Hil Yayın, İstanbul, 1983, s.18.

⁶ Suat Parlar; **Silahlı Bürokrasinin Ekonomi Politikası**, Bibliotek Yayınları, İstanbul, 1997, s.119.

⁷ Meryem Koray; **Değişen Koşullarda Sendikacılık**, TÜSES Yayınları, İstanbul, 1994, s.196.

idaresindeki ağırlığı artarken, diğer yandan kamunun hizmet gelirleri bazında milli gelir içindeki payının yükseldiği görülür (1951-1960 dönemi yüzde 8.33, 1961-1969 dönemi yüzde 9.67). AP iktidarları döneminde üst düzey bürokratların, yüksek rütbeli subayların maaşlarının sürekli artması dikkate alındığında, bu payın daha da yükseldiği söylenebilir. Ayrıca, Ordu Yardımlaşma Kurumu'nun (OYAK) kurulması, büyük firmaların üst düzey yönetim kademelerinde yüksek ücretlerle çalışanların genellikle eski üst düzey sivil-askeri bürokratlar olmaları, sermaye ile bürokrasi arasındaki yakınlaşmanın belirtileridir. Bulutay'a göre bu yakınlaşma, büyük burjuvanın devlet elitleriyle ittifak yapmasına yöneldiği yolundaki bir yorumu geçerli kılmaktadır⁸. Yazarın 1970'lerde işaret ettiği olgular, günümüzde büyük holdinglerin yönetim kurullarında emekli ordu mensuplarına üyelik verilmesi ya da eski kamu bankaları genel müdürlerinin holding müdürü yapılması şeklinde devam etmekte, sermaye kesimi ile asker/sivil üst düzey bürokratlar arasındaki yakınlaşma sürmektedir.

Bu noktada küçük bir parantez açacak olursak, demokratikleşme sürecimiz açısından sorulması gereken soru; “demokratik bir yönetim altında işleyen bir parlamento ve hükümetle ekonomideki yapısal dönüşüm kararları neden alınamıyor ? Alınsa da neden uygulanamıyor ? Burjuvazinin ekonomik kararların askeri bir rejim altında uygulanmasından rahatsız olmaması ile son dönemde, “Türkiye'nin Demokratikleşme Perspektifleri” isimli raporlar hazırlanması arasında ne gibi mantıksal bağlantılar kurulabilir?” Bu soruların yanıtları, kitlelerin, işadamlarının ve partilerin siyaseti algılayış biçiminde ve ekonomi ile siyasetin içiçe geçmişliğinde yatmaktadır.

Stratejisi “yıkıcı yaratıcılık” olarak tanımlanan 24 Ocak kararlarının asıl hedefi, şirketlerarası “zoraki evlilikler” yoluyla “sermayenin merkezileş(tiril)mesi”nin sağlanmasıydı⁹. Bunun altında Osmanlı'dan beri ekonomideki etkinliği devam eden küçük üreticilik ve köylülükten büyük şirketler düzenine geçme özlemi yatıyordu. Buna ilave olarak, Devlet Plânlama Teşkilatı'nın işlevlerinin sınırlandırılması, devletin kredi alanındaki belirleyiciliğinin azaltılması gibi, ekonomi alanında devletin rolünü azaltan düzenlemeler dikkat çekiyordu. Ancak, örgütsel bazı değişiklikler de ekonomi

⁸ Tuncer Bulutay; “Türk Toplumsal Hayatında İktisadi ve Siyasal Gelişmeler”, A.Ü. S.B.F. Dergisi, C:25, S:3, Eylül 1970, s.90-91.

⁹ Mustafa Sönmez; **Türkiye Ekonomisinde Bunalım -1.Kitap**, 3.Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1985, s.6-8.

politikalarının Başbakanlığa bağlı bir şekilde merkezileşmesi sonucunu getiriyordu. Yabancı sermaye ve teşviklere ilişkin tescil ve denetim yetkileri, dış ticaret rejimi ile kotaların belirlenmesi yetkileri ve önceden Merkez Bankası'na ait para ve kredi alanındaki yetkiler Başbakanlık Müsteşarlığı bünyesinde kurulan kurullara aktarılmıştır¹⁰. Böylece 24 Ocak kararlarının uygulanması ve denetimi amacıyla, “devlet içinde üst düzey işveren kuruluşları ile bağlantılı ve fiilen her türlü siyasi ve yasal denetimi imkansız kılan otoriter (merkezi) bir yapı oluşturuldu... ve 12 Eylül öncesinde sermaye ekonomik bürokrasi içinde kendi ‘darbesi’ni gerçekleştirmiş oldu”¹¹. Ekonominin liberalleştirilmesi yönündeki bu düzenlemeler, sermayenin bağımsızlaşması ve piyasa süreçlerinin işlemlerini kolaylaştırıyordu. Belirtmeden geçemeyeceğimiz bir nokta, 1980 sonrası belirlenen çizgiye göre ekonomi kurumları oluşturulmasına karşın, normal sürece geçildiğinde ekonomi ile siyasetin yeniden karıştırılarak, siyasetin baskın olması ve liberalleşmenin kurallarına uyulmamasıdır. Günlük kur ayarlamalarının Merkez Bankası tarafından yapılması, kamu açıklarının finansmanında büyük ölçüde borçlanmadan yararlanılması, Merkez Bankası kaynaklarının geri planda kalması¹², özelleştirme alanında başlatılan iddialı ve atak girişimlerin sonradan yavaşlatılması konuya ilişkin örneklerdir.

Uygulanma biçimi ve etkileri bir yana bırakıldığında, sözkonusu politikaların dış ticaretin gelişmesine, yatırımların ve istihdamın artmasına yol açtığı bir gerçektir. “Hem sanayi, hem hizmet sektöründe özel ekonomik faaliyetlerin genişlemesi sonucu, devlet sektörünün ekonomideki önemi azalmıştır. Bu gelişme bir yandan özel iş dünyasının kamu hayatındaki yerlerini genişletmiş, diğer yandan nispeten yüksek gelir elde eden bir profesyonel sınıfın ortaya çıkmasına yol açmıştır”¹³. Ekonomik alandaki liberalleşmenin sivil toplumun gelişimine etkisine bakıldığında; sermaye sektörünün siyasetten özerkliğini kazanması, iş yaşamının genişlemesi ve orta sınıfların gelirlerindeki iyileşme, gönüllü örgütlerin ve kuruluşların sayısını arttırarak sivil

¹⁰ A.g.e., s.73-74.

¹¹ Parlar, a.g.e., s.122.

¹² Berksoy, a.g.m., s.14.

¹³ İter Turan; “1972-1996 Döneminde İstanbul’da Derneksel Hayat”, Der.Ahmet N.Yücekök, İter Turan, Mehmet Ö.Alkan; *Tanzimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s.203.

toplumu genişletici bir çerçeve yaratmıştır¹⁴. Bir başka ifadeyle, serbest piyasa ekonomisi uygulamaları çerçevesinde devletin ekonomik yaşamdaki misyonu azaltılırken, toplumsal ve siyasal alandaki ağırlığı da tartışılarak, sivil toplum, liberalizm, özgürlük kavramları gündeme gelmiştir¹⁵. Bu gelişmelerin sivil toplumun genişlemesi üzerindeki etkisi üç yönlü olmuştur. İlki; ekonomik olarak genişleyen örgütlerin halkla ilişkilere önem vermeleri onları bazı dernekleri destekleyerek sosyal yardım faaliyetlerine katılmaya, zamanla da kamu hizmeti bilincini edinmelerine yardımcı olmuştur. İkincisi; profesyonel yönetici sınıfının oluşması, sivil toplum örgütlerinin gereksinim duyduğu liderlik vasfına sahip, kaliteli insan kaynağını sağlamıştır. Üçüncüsü ise, kişi başına düşen yıllık gelirin artması çok sayıdaki kişinin gelirlerinin bir kısmını sivil toplum faaliyetlerine ayırmalarını kolaylaştırmıştır¹⁶. Bu bağlamda, 1980'lerden sonra ekonomik yapıdaki dönüşüm çabaları ışığında sivil toplum kuruluşlarında meydana gelen değişime ilişkin söyleyebileceğimiz şey; 1970'li yıllarda etkin olan sendikaların 1980'den sonra güçlerinin zayıfladığı, TÜSİAD gibi işadamları örgütlerinin ve odaların etkinliğinin ise arttığıdır. Diğer yandan, 1980'li yıllardaki Özal iktidarının uygulamalarına yönelik en sert eleştiri küçük ve orta ölçekli işletme sahiplerinin birliği olan Türkiye Odalar Birliği'nden ve Türkiye İşveren Sendikaları Kuruluşu'ndan (TİSK) gelirken, (daha sonra bu kuruluşlar da pakete destek verecektir), TÜSİAD'ın görüşleri 24 Ocak kararlarıyla uyum içindedir¹⁷.

Ekonomik yapıdaki gelişmelere paralel olarak, toplumsal hareketlilik 1980'lerden sonra artmaya devam etmektedir. Kent çeperlerinde yoğunlaşan gecekonduların kent içinde kentler oluşturmaları, toplumsal dayanışmaya dayalı hemşehrlik derneklerinin ve gönüllü yardım örgütlerinin sayısının artmasına, "kendileri ile aynı ilgi ya da merakı paylaşan ve örgütlenmek isteyen yeterli sayıda

¹⁴ İlater Turan; "Strong State, Weak Society, Mechanical Democracy: Turkey's Democratic Predicament", *Koç University Working Paper Series*, 1997/21, s.21.

¹⁵ Ömer Çaha; "Sivil Toplum Devlet Karşıtlığında Türkiye'de Cumhuriyet", Haz.Nuri Bilgin, *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997, s.262.

¹⁶ Turan; "1972-1996 Döneminde...", *a.g.m.*, s.203-204.

¹⁷ TÜSİAD'ın 1980'de yayınlanan ekonomik çözüm önerileri, 24 Ocak kararlarına paralel biçimde, ithal ikameci politikalar vazgeçilmesi, ihracata yönelik ekonomi politikaların benimsenmesi üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Bilgi için bkz. *The Turkish Economy 1980*, TÜSİAD, İstanbul, 1980, s.77-84.

insanı bulmaları olasılığının yükselmesine”, böylece aynı merakları paylaşanların örgütlenmeleri için doğal ortamın oluşmasına yol açmıştır¹⁸.

Kararların uygulanması sırasında, özellikle enflasyonla mücadelede gelir bölüşümünün ücretliler, küçük üreticiler ve tarımsal üreticiler aleyhine bozulması, özellikle büyük şehirlerde sözkonusu kesimlerin muhalefetine örgütlenmesi için gerekli koşulların oluşmasında etkili olmuştur. Örneğin, 1980’den 1995’e 15 yıllık süre içinde İstanbul’da gönüllü örgütlerin sayısı 5.101’den 12.424’e yükselmiştir¹⁹.

I.2. 12 Eylül 1980 Müdahalesinin Getirdiği Yeni Anayasal, Siyasal Düzen İçinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi

I.2.a. 12 Eylül’ün “Yeni Siyasal Merkez” Projesi

1970’lerin ikinci yarısından itibaren kurulan koalisyon hükümetlerinin yol açtığı istikrarsızlık ortamı, siyasal alandaki uzlaşmazlık ve kutuplaşma yüzünden toplumsal alandaki değişime ayak uydurulamaması 12 Eylül müdahalesini doğurmuştur. 1970’li yılların sonunda toplum koşulları ne 1950’li, ne de 1960’lı yıllara benzemiyordu. Koalisyon hükümetleri döneminde koalisyon üyesi partiler sınırsız bir patronaj ve nepotizme girerken, kamu görevlilerine yönelik keyfi uygulamalar alabildiğine genişlemiş, önemli mevkiler partizan taraftarlarla doldurulmuştu²⁰. Toplum ise tam bir **pretöryen** toplum özelliği kazanmıştı²¹. Artan toplumsal hareketlilik ve sosyo ekonomik değişime siyasal yapıların cevap verememesi durumunda oluşan pretöryen koşullarda, toplumsal örgütler siyasallaşır ve askeri darbelere uygun ortam yaratılır. Ordunun müdahalesinin hedefi aşırı siyasallaşmış bir toplumun depolitize edilmesi

¹⁸ Turan; “1972-1996 Döneminde...”, a.g.m., s.205-206.

¹⁹ A.g.m., s.211.

²⁰ Metin Heper; *The State Tradition in Turkey*, Eothen Press, Walkington, 1985, s.114.

²¹ Nurşen Mazıcı, *Türkiye’de Askeri Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri*, Gür Yayınları, İstanbul, 1989, s.172. Huntington’un pretöryen rejim tanımlamasına benzer olarak, Dankwart Rustow’un tanımladığı pretöryen toplum; siyasal katılma ve siyasal hareketlilik düzeylerinin siyasal kurumlaşma düzeylerini belirgin bir biçimde aştığı toplum tipine karşılık gelir. “Gelişmiş toplumlarda, uzmanlaşmış toplumsal gruplar siyasetle ilgilenirlerken, pretöryen toplumlarda toplumsal grupları daha çok politize eden şey, siyasal kurumların yokluğudur... Bu toplumlarda demokratik kurumlar, özerklik, tutarlılık ve uyum sağlama açısından eksiktirler. Tüm sosyal güç ve gruplar, genel politika içinde doğrudan doğruya bağlanmış durumdadırlar. Siyasal bürokrasi, siyasal işçi sendikaları gibi, bu toplumların siyasal orduları da vardır... Pretöryen koşullarda, sivil taleplerine ulaşmada silahlı kuvvetlerin etkisini çabucak kavrayıp, onlardan bu talepleri karşılayacak eylemler beklerler”. A.g.e., s.71-73, Samuel P.Huntington; *Political Order in Changing Societies*, 2. Baskı, Yale University Press, New Haven, 1969, s.192-263.

olacaktı. 12 Eylül müdahalesi bu tabloya uymaktadır. 1960 ve 1971 ile karşılaştırıldığında, 12 Eylül siyasal yaşama etkileri ve sonuçları bakımından farklı bir yere sahiptir²². Müdahaleyi gerçekleştirenler siyasi alanda da bir yeniden yapılanma projesi hedeflemişlerdir. Bu projenin hedefi, toplumun kaldıramayacağı kadar geniş özgürlükler içeren 1961 Anayasası ve devlet otoritesini zaafa uğratan siyasal kadrolardı. “Ordunun iktidarı ele alması ile birlikte, **vesayetçi bürokratik değerler** yeniden güç kazanmaya” başlamıştır²³. 1980’lerdeki siyasal sistemi değerlendiren Kalaycıoğlu, “güçlü bir merkez karşısında, türdeş olmayan, ilkel/geleneksel bağlarla örülmüş, sanayileşmekte ve çok daha hızlı bir biçimde kentleşmekte ve hızla nüfusu artmakta olan bir toplum” portresinin altını çizerek, **neo-patrimonyal** bir siyasal yapının varlığını vurgular. Daha çok “**milli gelenek ve göreneklere**” atıf yapmasından dolayı sultani özellikleri ağır basan bir görünüm kazanan siyasal yapı bürokratik yapıya da sirayet etmiştir²⁴.

Toplumdaki aşırı kutuplaşma ve siyasallaşmanın başlıca sorumluları olarak görülen siyasal partiler ve sendikaların 12 Eylül yönetimi tarafından ilk elden faaliyetleri yasaklanırken, ardından kapatılmışlardır. İkinci aşamada sivil toplumun diğer kurumları olan basın (gazeteler, dergiler ve televizyon), dernekler, üniversitelere yönelik **düzenlemeler** yapılmıştır. Siyasal merkezi yeniden tanımlayan, merkezin işlev ve etki alanını genişleten yeni merkez projesi, 1982 Anayasası ve Siyasal Partiler Kanunu ile yürürlüğe sokulmuştur.

Milli Güvenlik Konseyi’nin 12 Eylül 1980 tarih ve 7 numaralı bildirisiyle DİSK ve Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ile, bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri durdurulmuş, yöneticileri gözaltına alınmıştı. 15 Eylül’de yayınlanan 8 numaralı bildiriyle DİSK, MİSK ve Hak-İş’in bankalardaki mevduatı bloke edilerek, kıymetli evrak ve her türlü malzemelerine el konuldu. 17 ve 18 Eylül’de ise faaliyetleri yasaklanan DİSK’e bağlı 39, MİSK’e bağlı 19, Hak-İş’e bağlı 8, Türk-İş’e bağlı 157,

²² Ahmet Evin; “Changing Patterns of Cleavages Before and After 1980”, Der.Metin Heper, Ahmet Evin, *State, Democracy and the Military Turkey in the 1980s*, Walter de Gruyter, Berlin, 1988, s.201.

²³ Ergun Özbudun; “Türkiye’de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür”, Türkiye’de Demokratik Siyasal..., a.g.e., s.29.

²⁴ Ersin Kalaycıoğlu; “1960 Sonrası Türk Siyasal Hayatına Bir Bakış:Demokrasi, Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar”, *Tarih ve Demokrasi -Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan*, Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.111-112.

Sosyal Demokrat-İş'e bağlı 7, Toplum-İş'e bağlı 4 sendika, bağımsız 471 sendika kapatıldı, tüm grevler sona erdirildi.

Müdahale döneminde, askeri elitlerin sivil toplum örgütlerine karşı çifte standartlı bir yaklaşım içinde olmaları dikkat çekmektedir. Anarşi ve terörün, sol-sağ kavgasının kaynağı olarak nitelendirilen özellikle sol eğilimli dernek ve sendikalar (TÖB-DER, TÜM-DER, Barış Derneği, DİSK, Türkiye Yazarlar Sendikası) kapatılarak, yöneticileri hakkında Türk Ceza Kanunu'nun 146/1.maddesine istinaden davalar açılırken, devlete yakın olduğu bilinen işadamı ve işveren örgütleri (TOB, TİSK) "Hür Teşebbüs Konseyi" adı altında varlıklarını sürdürmüşler, TÜSİAD'a ise kamu yararına çalışan dernek statüsü tanınmıştır. Yüksek Öğretim Kurulunun (YÖK) kurulmasından sonra, üniversitelerdeki yeniden yapılanmanın ilk aşamasında 148 öğretim üyesinin işine son verilirken, 25 Şubat 1983'de çıkarılan ünlü 1402 sayılı sıkıyönetim kanununa dayanılarak çok sayıda öğretim üyesi ve görevlisi üniversitelerden uzaklaştırıldı. Uzaklaştırılan öğretim üyelerinin yerlerine atananlar, genellikle 12 Eylül'ün ekonomi ve siyasetteki yeniden yapılanma projesinin kültür ayağını oluşturan Türk-İslâm sentezi düşüncesini paylaşan öğretim üyeleri idi. Bu örnekler, 12 Eylül'ün devlet-toplum ilişkisinde devletin toplumsal kesimlerarası tarafsız konumunu yitirerek, askeri elitin sahip olduğu yukarıdan vesayetçi değerlerin yeniden harekete geçirildiğini göstermektedir. Bu projeden, ordunun sivil bürokratik kurumlara ve sivil toplum örgütlerine güvenmediği, "bu kurumları, siyasal partilerce büyük ölçüde parçalanmış ve içlerine nüfuz edilmiş, çeşitli radikal siyasal düşüncelerin etkisine açık kurumlar olarak" gördükleri anlaşılmaktadır²⁵.

Faaliyetleri durdurulan siyasal partiler 16 Ekim 1981'de tamamen kapatılarak, partilerin ve yan organlarının her türlü taşınır, taşınmaz malları Hazineye devredildi. Konsey başkanı Evren; "Eğer mevcut partiler ve yöneticileri milletin gösterdiği anlayışı gösterebilseler, kendilerini geçmişin kin ve nefretinden temizleyebilseler, kendi içimizde halledebileceğimiz problemleri dış ülkelere jurnal ederek birtakım kuruluşlar vasıtasıyla bize baskı yaptırma denemelerine girişmeselerdi, belki bu kararı almak gereği duymayacaktık" şeklindeki açıklamasıyla, askeri elitin siyasal alanı belirleme işlevinin gerekçesinin altını çiziyordu. 3 Mart 1983'de Danışma Meclisi tarafından

²⁵ Özbudun; a.g.m., s.29.

kabul edilen yeni siyasal partiler kanunuyla, 12 Eylül öncesinin partilerine benzer, onlarla ilişkili parti kurulamayacağı, eski siyasilere getirilen 10 yıl siyaset yapma yasağının anayasa hükmü olması kabul edilmişti. Yeni yasa, siyasi partilere üye olmaya ilişkin yasakların kapsamını genişletiyor, kadın ve gençlik kollarını kaldırıyor, Mecliste grup kurmak için gerekli milletvekili sayısını 10'dan 20'ye çıkararak zorlaştırıyordu. Bu bağlamda, yeni siyasal merkez projesinde "siyasi partiler düzeni, ideal biçimiyle kapalı devre bir sistem olarak tasarlanmıştır. Devletçi zihniyetin bir 'merkez ideoloji' oluşturduğu ve tüm partilerin bunun etrafında kendilerine yer bulma yarışı içine girdikleri bir düzenleme"dir bu²⁶. Anlaşılacağı üzere 12 Eylül siyasi elitinin yeni bir siyasal merkez projesi vardı ve bu projede öncelik devlete verilecek şekilde, devlet-toplum ilişkileri yeniden düzenlenecekti.

Ara rejim döneminin Başbakanı olan Bülend Ulusu'nun 12 Eylül'ün merkez projesine sahip çıkacak merkez sağ parti kurma girişimi olsa da, gerekli desteği bulamayınca başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Siyasal parti faaliyetlerinin serbest bırakılmasından sonra 17 parti kurulmuş olmasına karşın, 6 Kasım seçimlerine sadece üç partinin (Generallerin desteklediği Turgut Sunalp'ın Milliyetçi Demokrasi Partisi, 24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) ve İsmet İnönü'nün eski özel kalem müdürü Necdet Calp'ın Halkçı Partisi) katılmasına izin verilmiştir. 1983'deki ilk genel seçimlere katılmak için başvuran siyasal partilerin ve adayların büyük ölçüde Milli Güvenlik Konseyi'nin vetosuna maruz kalması, askeri yönetimin siyasal partiler yelpazesini düzenlemede ne kadar titiz davrandığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Siyasal yelpazeye yönelik bu yeniden yapılandırma, günümüz parti sistemini de etkilemiş, partilerin seçmenleri ile olan bağları koparılmış, onların toplumsal tartışmanın taşıyıcısı olma işlevleri büyük ölçüde zedelenmiştir.

I.2.b. 1982 Anayasası'nın Getirdiği Anayasal-Siyasal Düzen Ve Devlet-Sivil Toplum İlişkisine Etkileri

12 Eylül 1980'den, 1982 Anayasası'nın halkoyuna sunulduğu 7 Kasım 1982'ye kadar geçen süre içinde, 27 Ekim 1980'de açıklanan geçici anayasa uygulanmıştır. 1961 Anayasası'nın meclis ve hükümete verdiği tüm yetkilerin Milli Güvenlik

²⁶ Etyen Mahçupyan; *Türkiye'de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, Yol Yayınları, İstanbul, 1998, s.214.

Konseyi'nde toplandığını belirten bu anayasaya göre, Milli Güvenlik Konseyi'nin kararlarına karşı yargı yoluna başvurulamayacak, çıkardığı yasaların Anayasaya aykırılığı ileri sürülemeyecek, kamu personeli hakkındaki eylem ve işlemlerde dahi yürütmenin durdurulması istenemeyecekti. Yeni anayasanın, partiler yasasının ve seçim yasasının hazırlanması için görevlendirilen Danışma Meclisi'nin 27 Ekim 1981'deki açılışında Devlet Başkanı Evren, özgürlük ve hakların sınırsız olamayacağını, kişi özgürlüğü uğruna devletin güçsüz bırakılamayacağını, devletin dernekler vasıtasıyla idare edilmeyeceğini belirterek, liderler diktasına izin vermeyecek bir partiler yasasına ihtiyaç olduğuna dikkat çekerken²⁷, aslında Danışma Meclisi'ne, hazırlayacakları yasalarda devlet-toplum ilişkilerinin mantığının nasıl olması gerektiğini ifade etmiştir.

Milli Güvenlik Konseyi'nin 29 Haziran 1981'de kabul ettiği 2485 sayılı yasa ile oluşturulan ve yeni anayasayı hazırlamakla görevlendirilen Danışma Meclisi, Konsey'in belirlediği üyelerden oluşmuştur. Danışma Meclisi içinden seçilen 15 kişilik Anayasa Komisyonu, son sözü söyleme hakkı Konsey'de olmakla birlikte, bir anayasa taslağı hazırladı. Komisyonun her türlü siyasal etki ve yönlendirmeden korunması için siyasal faaliyet ve görüş açıklama yasakları getirilmiş, tüm eski siyasal partiler kapatılmış, sendikalar ve derneklerin faaliyetleri yasaklanmıştı²⁸.

Bu ortam ve felsefe içinde hazırlanan 1982 Anayasası'nın özünün, özgürlük ve demokrasiden çok devlet ve otoriteye dayandığı söylenebilir. Özgürlüklerin anarşi getirdiği, yürütmenin zayıf kaldığı görüşünden hareketle hazırlanan anayasa, özgürlükleri güvenceye alan bir belge olmaktan çok, devletin iktisadi alan dışındaki her kesime el uzatmasını mümkün ve meşru kılan bir "yetkiler kılavuzu" şeklinde tasarlanmıştır²⁹. Yürütmeyi ve devleti güçlendirmeyi amaçlayan Anayasada, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nden pek çok alıntı yap(ıl)masına karşın, aynı zamanda ayrıntılı ve ayrık kurallara da yer ver(il)miştir... güçlü devlet ve etkili bir yürütme arayışı içinde yetkileri yasamadan yürütmeye doğru kaydırırken, özgürlükler ve haklar düzeninin ve yargısal yetkilerin de kısmen sınırlandırılması yolunu benimsemiştir.

²⁷ Milliyet, 27 Ekim 1981.

²⁸ M.Semih Gemalmaz; *Anayasada Olağanüstü Rejim Demokratikleşmede Sivil Toplum*, Kavram Yayınları, İstanbul, 1995, s.42.

²⁹ Bülent Tanör; *İki Anayasa 1961-1982*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1986, s.154.

Aslında sağlıklı bir devlet yönetimi için, yürütme güçlendirilirken, bireysel özgürlüklerin ve karşı yetki durumunda bulunan yargının etkinliğinin artırılması gerekirdi. Bu yapılmamıştır”³⁰.

Anayasa’nın haklar ve özgürlükler alanına ilişkin düzenlemelerinde ilk dikkati çeken ve onu 1961’den ayıran nokta; “insan haklarına dayalı devlet” ilkesinden “insan haklarına saygılı devlet” ilkesine geçilmesidir. Soysal’a göre bu fark basit bir üslup farkı olmaktan öte, 1982 Anayasası’nın temel bir tercihinin yansıtmaktadır. İnsan haklarının önüne “toplum huzuru”, “milli dayanışma” ve “adalet anlayışı” kavramlarını geçiren Anayasa, “bireyle toplum arasında kesinlikle toplumu, insanla devlet arasında kesinlikle devleti tercih eden bir anayasadır”³¹. Toplumu organik bir bütün olarak gören bu yaklaşım, bireysel talep ve eylemleri devlete karşı ve toplum huzurunu bozmaya yönelik hareketler olarak yorumlamaya yatkındır. Temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasını içeren 13., kötüye kullanılmamasını belirleyen 14. maddelerle, belirli hak ve özgürlüklere ilişkin özel sınırlamalar birlikte değerlendirilirse, “kişiyi güçlü iktidarlara karşı koruyacak kurum ve kuralları cılız bırakırken, temel hak ve özgürlükleri sınırlama olanaklarını iktidarlar lehine genişlettiği”³² görülebilir. 13. maddeye göre, “Temel hak ve hürriyetler, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacı ile ve ayrıca Anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla sınırlanabilir...Bu maddede yer alan genel sınırlama sebepleri temel hak ve hürriyetlerin tümü için geçerlidir”. Anayasadaki genel sınırlama ilkelerinin genişliği, devlet karşısında bireyin haklar alanının korunmasından ziyade, birey karşısında devletin müdahale alanının genişletilmesi anlamına gelmektedir. Özellikle basın özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğüne ilişkin ayrıntılı özel sınırlamalar (md.28 ve md.33) dikkate alındığında, söz konusu özgürlüklere ilişkin getirilen ayrıntılı sınırlamaları, **devletin toplum karşısındaki ayrıntılı güvenceleri** olarak değerlendirmek gerekir.

³⁰ Yılmaz Aliefendioğlu; “T.C. Anayasalarında Devlet Anlayışı”, *Amme İdaresi Dergisi*, C:26, S:2, Haziran 1993, s.15.

³¹ Mümtaz Soysal; *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 6.Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986, s.190.

³² A.g.e., s.194.

1961 Anayasası'nda yarı-resmi organlar olarak düzenlenen Mimar ve Mühendis Odaları, Tabip Odaları, Barolar, Ticaret ve Sanayi Odaları gibi kitle meslek kuruluşları, 1982 Anayasası'nın 135.maddesiyle kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları şeklinde ifade edilerek, kuruluş amaçları dışında faaliyet gösteremeyecekleri, siyasal partiler, sendikalar veya derneklerle ortak hareket edemeyecekleri, siyasetle uğraşamayacakları hükmüne bağlanmıştır. Bu anlamda sözkonusu kuruluşlar devletin idari ve mali denetimi altına alınarak, tamamen birer devlet kurumu gibi düzenlenmişlerdir. Siyasetle uğraşma yasağının kapsamı oldukça geniştir. Nitekim getirilen siyaset yasağını, baroların yasa taslaklarını, tabipler odasının sağlık politikasını eleştiremeyecekleri şeklinde de yorumlamak mümkündür. Aynı maddenin 7.fikrasında, meslek kuruluşlarının seçilmiş organlarının görevden alınmasında yargı yerine idareye yetki verilmesi, aslında birer sivil toplum örgütü olması gereken bu kuruluşları devletin denetimi altına almak isteyen korporatist yaklaşımın bir ürünüdür³³.

Dernek kurma özgürlüğü ile toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına yönelik geniş sınırlamalar getiren Anayasa'nın bu yaklaşımı, büyük ölçüde 12 Eylül öncesi kargaşa ortamından bu özgürlüklerin sorumlu tutulmasından kaynaklanmıştır. "Özellikle dernekçiliğin hiç beklenmedik alanlarda beklenmedik kutuplaşmalar yaratması ve devletin güvenlik güçleri arasına kadar sokulması da bu tepkinin oluşmasında ve aşırı boyutlara varmasında rol oynamış sayılabilir"³⁴. Uygulamaya baktığımızda, 1983'de çıkarılan Dernekler Kanununa göre, bazı meslek gruplarının (Yüksek Mahkeme üyeleri, hakim ve savcılar, Sayıştay üyeleri, mülki amirler TSK ile genel ve özel kolluk hizmeti mensupları, resmi ve özel ilk ve ortaöğretim öğretmen ve yöneticileri ve öğrencileri, özel yasalarında gösterilen diğer kamu görevlileri vb) dernek kurma hakkından yoksun oldukları görülür³⁵. Gerekçesi ne olursa olsun, dernekleşmeye yönelik sınırlamalar bugün de sivil toplum örgütlerinin gelişmesinin ve sivil toplumda çoğulculuğun yerleşmesinin önündeki en büyük engellerden biridir.

Basın özgürlüğüne ilişkin düzenlemelere bakıldığında, önce hakların verilip, daha sonra bunların kademe kademe sınırlandırıldığı görülür. Demokratik bir sistemde

³³ Taha Parla; *Türkiye'de Anayasalar*, Cep Üniversitesi Dizisi, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s.94.

³⁴ Soysal; a.g.e., s.224.

³⁵ Bülent Tanör; *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu 1-Kitap*, BDS Yay., İstanbul, 1991, s.146.

de bulunabilecek yasaklar bir yana bırakıldığında, devlet-sivil toplum ilişkisi açısından en fazla tartışma yaratan sınırlamalar, basılı yayınlarda yayın daha piyasaya sunulmadan yargıç kararıyla, gecikmesinde sakınca bulunan hallerde yasanın yetkili kıldığı mercii eliyle toplatılabilmesidir (1982 An. md.28). Bu çerçevede 1980'lerden günümüze çok sayıda gazete ve dergi yanında, Anayasa'da açık düzenleme olmamakla birlikte, kitapların da yasak yayınlar içine alınarak toplatıldığına, yakıldığına tanık olundu³⁶. Basına ilişkin tartışmalı bir başka yasak, Anayasa'nın 28.maddesinin 2.fıkrasında yer alan; "kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz" ilkesidir. Soysal'a göre, "dil ayrılığı bir azınlık statüsü doğurmadığı gibi, dil ayrılığı yüzünden vatandaşların da farklı işlemlere tabi tutulmaları yanlıştır. Tam tersine, devlet, böyle bir farklılığın doğmaması için, anadili Türkçe olmayan vatandaşlarına yardımcı olmak, onların bu engel dolayısıyla zarar görmelerini önlemek durumundadır"³⁷. Bu türden bir dil yasağı, aynı zamanda haberleşme ve düşünce özgürlüğünün de özüne zarar verebilmektedir.

Siyasal partilere ilişkin düzenlemelere göz atıldığında, kollektif olarak kullanılacak haklardan olan partileşme özgürlüğünü kitlelerden alınarak, vesayetli seçkinlere emanet eden bir anlayışın hakim olduğu görülür. Siyasal Partiler Kanunu'nda partilere tanınan işlev; "milli iradenin oluşumunu sağlamak ve çağdaş medeniyet seviyesine ulaşma amacını gütmekten ibarettir"³⁸. Anayasa'daki siyasal partilerle ilgili ayrıntılı hükümlerle (md.68 ve 69) birlikte ele alındığında, "öngörülen sistemde partiler 'parti' olamayacaktır; seçim yoluyla iktidar mücadelesinde 'siyaset' yapamayacaktır; oy ve meclis çoğunluğu sağlasa bile 'iktidar' olamayacaktır; hükümet olsa bile hükümet edemeyecektir; milli iradenin temsilcisi olduğu halde temel siyasal kararları alamayacaktır; seçim ve vekalet dönemi belli olduğu halde bunu tamamlayamayacaktır"³⁹. Bunun anlamı; siyasal partilere bile "siyaset"ın üstü kapalı bir şekilde yasaklanması, siyasette partilere araçsal bir işlev biçilerek, demokrasinin

³⁶ Sivil rejime geçildikten sonra 1983-1989 yılları arasında 458 yayın için toplatma, 368 yayın için müsadere ve imha kararı alınmış, 39 ton gazete, dergi ve kitap yakılmış, yazar, çevirmen, yayıncı ve gazetecilere toplam 2 bin yıla yakın hapis cezası verilmiştir. S.Sarılar, "Vurun Kitaba", Cumhuriyet, 25 Şubat 1989'dan aktaran A.g.e., s.119.

³⁷ Soysal; a.g.e., s.187.

³⁸ Tanör; Türkiye'nin İnsan..., a.g.e., s.188.

³⁹ Taha Parla; Demokrasi, Anayasalar, Partiler ve Türkiye'nin Siyasal Rejimi Üzerine Yazılar, Onur Yayınları, İstanbul, 1996, s.116.

biçimsel bir formaliteye indirilmesidir. Demokratik sürecin işleyişinde, toplumsal taleplerin siyasal alana taşınmasında köprü işlevi görmesi gereken partilerin seçmenleriyle ve diğer sivil toplum örgütleriyle bağlarının koparılması, onları kamusal alandaki tartışmaların taşıyıcısı olmaktan çok, siyasal alanın, özellikle de devletin birer ajanı haline getirmiştir.

Sivil otorite-askeri otorite ilişkileri konusunda 1982 Anayasası'nın nasıl bir çerçeve çizdiğine bakıldığında, bu Anayasa da 1961'de olduğu gibi, askeri otorite lehine düzenlemeler içermektedir. Örneğin, Bakanlar Kurulunun önerisi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanan Genel Kurmay Başkanı görev ve yetkileri açısından başbakana bağlı değil, sorumlu tutulmuştur. Milli Güvenlik Kurulu'nun konumuna baktığımızda (md.118), "1961 Anayasası'nda olduğu gibi tavsiye eden ve bildiren bir kurul olmaktan öte, güvenlik politikasını tayin eden, zorunlu gördüğü önlemler öncelikle dikkate alınan bir organdır"⁴⁰. Kurum olarak ise, "sivil otoritenin bir parçası değil, aksine askerlerin sivil otoriteyi kontrol edebilmeleri için donatılmış bir aygıt" olup, "asker ve sivil seçkinlerin en yüksek planlama ve denetim organı" durumundadır⁴¹. Türkiye, Milli Güvenlik Kurulu'nun görev tanımı içine giren "milli güvenlik siyasetinin belirlenmesi"nin ne ölçüde genişletilmiş ve sivil otorite aleyhine sonuçlara yolaçabileceğinin farkına ancak 28 Şubat sonrası varmıştır. Refah-Yol koalisyon hükümetinin istifasından sonra Kurul'un hazırladığı "milli güvenlik siyaset belgesi", sivil rejimin uyması gereken ilkeleri bir kere daha belirliyordu.

1982 Anayasası'nın hazırlanması sürecinde çeşitli sivil toplum kuruluşları askeri elitlerle paralel yaklaşım sergilemiş, müdahaleye destek vermişlerdir. Söz konusu destek, Danışma Meclisi'ne sunulan görüşlerde açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Odalar Birliği, Ziraat Odaları Birliği, Gazeteciler Cemiyeti ve Türkiye Barolar Birliği'nin Anayasa Komisyonuna ilettiği görüşler diğer sivil toplum örgütlerine nazaran daha liberal öneriler içeriyordu⁴².

Örneğin, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve Ankara Üniversitesi SBF'nden Anayasa Komisyonuna iletilen görüş askeri elite tamamen uyum içinde

⁴⁰ Aliefendioğlu; a.g.m., s.14.

⁴¹ Hikmet Özdemir, *Rejim ve Asker*, Afa Yayınları, İstanbul, 1989, s.241.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Gemalmaz; a.g.e., s.65-74.

olup, anti özgürlükçü bir eğilim belirgindi. Milli Güvenlik Kurulu'nun Anayasa'da kurum olarak muhafaza edilmesini benimseyen görüşte, özgürlüklere ilişkin genel sınırlamalara mutlaka yer verilmesi, Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinden yeni haklar dahil edilirken “ülkemizin ve toplumumuzun özelliklerinin gözününe alınması” önerilmekteydi. Bu bağlamda, “ifade, örgütlenme özgürlüklerine, siyasal yaşama ilişkin olarak, özgürlükleri daraltıcı ve siyasallaşma ile gerçek bir çoğulculuğu olumsuzlayan bir yaklaşım” hakimdi⁴³.

Türk-İş'in tavrına bakıldığında, müdahaleyi 10 Eylül'de haber aldıklarını ve kendilerinden bakan istendiğini belirten Türk-İş Genel Sekreteri ve askeri hükümetin Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı olan Sadık Şide, memleketi tehlikenin eşiğinden kurtaran şerefli Türk ordusu'nun ülkeyi yangından çekip çıkardığına dikkat çekerek, kurulacak hükümette bakanlık teklifi aldıklarını ve tüm icra kurulu üyelerinin bu teklifi “şeref ve onurla” kabul ettiklerini belirtmiştir⁴⁴. Böylece Türk-İş, bir yandan “demokratik rejime ikame edilen bir askeri hükümetin içinde yer almış olmakla, bağımlı sendikacılığın, hem sendikal yöneticiliği hem de hükümet üyeliğini aynı anda yüklenen özel bir örneğini hayata geçiriyor”⁴⁵, diğer yandan pragmatik partiler-üstü politikasının alanını olabildiğince genişletiyordu. Türk-İş Anayasa Komisyonu'na gönderdiği görüşte, siyasal yaşamın milli birlik ve bütünlüğü bozacak gelişmelere meydan verilmeksizin istikrarı koruyacak şekilde düzenlenmesini, yürütmenin güçlendirilmesini öneriyordu⁴⁶. Bu yaklaşım, sözkonusu kurumun askeri elitin düzenlemelerine katıldığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Komisyonu oldukça kapsamlı ve ayrıntılı bir görüş gönderen TİSK ise, anayasada liberal ekonomik modelin kesinlikle belirtilmesini, “direnme hakkı”, “sosyal devlet” gibi kavramlara, “sağlık hakkı” başlıklı 49.maddenin içerdiği kavramlara, kooperatifçiliğe yer verilmemesi gerektiğini, özgürlüklerin her biri için kendi doğalarından kaynaklanan özel sınırlamaların getirilebileceğini, fiili anarşinin fikir anarşisinden kaynaklanması nedeniyle basının yeniden düzenlenmesini talep etmiştir.

⁴³ A.g.e., s.42-49.

⁴⁴ Aktaran Parlar; a.g.e., s.128.

⁴⁵ Arif Geniş; “12 Eylül 1980 Sonrasında Demokrasi ve Sendikal Hareket”, Der.Alpaslan Işıklı, Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.270.

⁴⁶ Gemalmaz; a.g.e., s.60.

Ayrıca, siyasi, askeri ve toplum yapısına ters düşen derneklerin, sendikaların kurulmasına izin verilmemesini isterken, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kurulmasını, genel grev, dayanışma grevi ve siyasi grevlerin açıkça yasaklanmasını, işçinin grev ve toplu sözleşme hakkına karşılık işverenin ekonomik bir savaş aracı olarak lokavt hakkının verilmesini talep ediyor. İşsizliği önlerken devletin sermaye sahibini zayıf bir duruma sokamayacağını belirtiyordu⁴⁷. Gemalmaz’a göre, TİSK’in anayasa önerisiyle 1982 Anayasası o kadar örtüşmektedir ki, 1982 Anayasası’nın ciddi ölçüde bir TİSK belgesi olduğunu” düşünmek yanlış olmayacaktır⁴⁸.

Basının 12 Eylül’e ilişkin tavrını, müdahaleden birkaç gün sonraki gazetelere bakarak ortaya koyabiliriz. Cumhuriyet gazetesinde Uğur Mumcu’nun bir yazısında, “Silahlı Kuvvetlerin, emir-komuta zinciri içinde yönetime tümüyle el koyması yağmurun yağması” kadar doğal bir olay kabul edilmekte, ordunun sürekli ve kalıcı bir askeri yönetim kurmayı hiç bir zaman düşünmemiş olduğu ileri sürülerek, bunun büyük bir güvence olduğu vurgulanmaktaydı⁴⁹. 14 Eylül’de Milliyet gazetesinde yayınlanan “12 Eylül’ün Başarısı Şarttır” isimli başyazıda da, “ülkesini seven herkese yeni yönetimin hedeflerine başarı ile ulaşmasına yardımcı olmak düşüyor. Türk Silahlı Kuvvetlerini müdahaleye zorlayan şartlar normale döndüğü oranda yani 12 Eylül başarı kazandığı ölçüde Türk demokrasisi yeniden hayat bulacaktır”⁵⁰ denilerek, müdahalenin başarısıyla demokrasinin başarısı adeta özdeşleştiriliyordu. Tercüman Gazetesi’ndeki “Allah Yardımcıları Olsun” isimli başyazıda, müdahalenin amacı, Türk demokrasisine nitelik kazandırmak ve “demokrasiyi kof bir kalıp olmaktan çıkararak, ona muhtevasını kazandırmak”⁵¹ olarak belirleniyordu. Hürriyet Gazetesi’nde yer alan “Bugün Yeni Bir Gündür” isimli yazıda, anarşi ve terörün 12 Eylül’le birlikte sona erdiği, Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) rejimin güvencesi olduğu vurgulanmıştır. Yazının sonunda yeralan “Ne mutlu Türküm diyene... Haydi

⁴⁷ A.g.e., s.61-64.

⁴⁸ A.g.e., s.65.

⁴⁹ Cumhuriyet, 14 Eylül 1980.

⁵⁰ Milliyet, 14 Eylül 1980.

⁵¹ Tercüman, 14 Eylül 1980.

işbaşına..”⁵² sözleri bu dönemde, gazetelere hakim olan geleneği en iyi yansıtan ifadelerdir.

Basının bu olumsuzlayıcı tavrı sonraki günlerde de devam etmiştir. 27 Ekim 1980’de geçici anayasasını çıkararak kendi yasal meşruluk temellerini yaratan orduya karşı “anlayışlı olunması gerektiğini” yazan Cumhuriyet gazetesi, buna rağmen 11 Kasım 1980’de kapatılmaktan kurtulamamıştır. Gazetenin kapatıldığı süre içinde basın özgürlüğü konusunda basından destek gelmediği gibi, açıldığı 22 Kasım 1980’de yayınlanan “Yeniden Çıkarken” isimli başyazısında Nadir Nadi gazetenin tavrını şöyle özetlemektedir;

“Komutanlığın hakkımızda aldığı kararı burada tartışacak değiliz. Buna olanağımız yok. Öyle uygun görülmüş, öyle yapılmıştır. Ekonomik ve sosyal son derece güç engelleri aşmak, ülkemizi ve rejimi düzlüğe çıkarmak görevini üstlenen olağanüstü yeni yönetime karınca kararınca yardımcı olmayı biz de başlangıçtan beri vazgeçilmez görevimiz bilmekteyiz...

.....

Sıkıyönetim komutanlığının geniş yetkileri vardır. Uygulamada hatalı da bulsak bunları anlayışla karşılarız. Ama Atatürk’e dil uzatmış olmamızı bize yakıştıran sayın komutana yürekten kırıldığımızı buradan belirtmeden edemedik”⁵³.

Bu dönemde kendi meslektaşlarını dahi savunmaktan çekinen basında, gazeteler, sendikalar ve partilerin kapatılması sürecinde en küçük bir eleştiri yazısı yayınlanmamış, aksine siyasal parti faaliyetlerinin serbest bırakılmasından sonra kurulan partilerin çokluğundan yakınan orduya eşlik edilmiştir. Ara rejim döneminde ordu ile tam bir uyum içinde olan basın ancak 1980’lerin ikinci yarısından itibaren kendi düşünce mecralarına dönebilmiştir.

12 Eylül müdahalesiyle birlikte girilen dönemi genel olarak değerlendirdiğimizde, askeri elitin toplumu depolitizasyon yönünde biçimlendirme ve siyasal merkezi yeniden düzenleme mantığının, 1982 Anayasası’nın öngördüğü siyasal

⁵² Hürriyet, 15 Eylül 1980. 12 Eylül sonrasında gazetelerde yayınlanan başyazı ve makaleleri derleyen Saral, bu tür yazıları “her darbeye lazım yazılar” olarak nitelendirmektedir. Zeki Saral; Kalemlerin İhaneti -12 Eylül Basının İkinci Yüzü, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1991, s.55.

⁵³ Cumhuriyet, 22 Kasım 1980.

rejim tipine tamamen yansıdığını söyleyebiliriz. Anayasa'yla yürütmenin güçlendirilmesi, "hatta de jure yürütme üstünlüğüne dayanan bu parlamenter model, kapatılan siyasal partiler ve dernekler aracılığı ile cılızlaşan ve sindirilen sivil toplum sayesinde Türkiye yine kişiselleşmiş ve keyfilik eğilimi ağır basan bir siyasal yönetim uslubuna doğru" kaymıştır⁵⁴. 1982 Anayasası ve 1983 sonrası gerçekleştirilen yasal düzenlemeler toplumun depolitizasyonu ve sivil toplumun yeni kurumsal çerçevesi üzerindeki devlet kontrolünü artırıcı nitelikte olmuştur. Özellikle sivil toplum örgütlerinin siyasal partilerle bağının koparılması, sivil toplumla siyasal toplum arasındaki bağın ortadan kaldırılması ve devletle toplumun ilişkilerindeki aracı köprülerin atılması anlamına geliyordu.

I.3. 1980'lerin Yeni Kültür Projesi Ve Sonuçları

Çerçevesini büyük ölçüde askeri rejimin belirlediği katı laiklik ilkesinin yumuşatılmasına dayalı yeni kültür projesinin içi, 1980'li yıllarda ANAP iktidarı ile doldurulmuştur. Merkez sağda milliyetçi-muhafazakar-serbest piyasacı- sosyal adaletçiliğin senteziyle dört eğilimi birleştirdiğini ileri süren Özal'ın ekonomizmine eklenen gruplarla iktidar olan ANAP'ın "Türk-İslâm Sentezi" şeklinde lanse ettiği yeni kültür projesi, bir yandan gündelik yaşamda halkın geniş kesimlerinin devlete itaatini sağlamanın, diğer yandan kamu bürokrasisinin her kademesinde yeni bir siyasallaşmanın aracı olarak kullanılmıştır. 1970'lerde başlayan toplumsal hareketliliğin 1980'lerde artarak devam etmesi, özellikle büyük kentlerde birbirinden çok farklı kesimlerin biraraya gelerek "toplumsal akışkanlığı yüksek yeni sosyo-politik gruplaşmalar"ı ortaya çıkarmıştır⁵⁵. Kentsel alanlarda "dinin yeniden keşfi"nin temelinde gözlenen örgütlenmeler artmıştır. Bunda, modernitenin yaşadığı kriz, kimlik patlaması ve ulus-devlete duyulan güvenin aşınması gibi küresel nedenler yanında, 1980 sonrası uygulanan politikalar da etkili olmuştur. Bu nedenle "toplumsal söylemin islâmî yeniden inşasına yönelik analizin sanıyoruz öncelikle devlet ideolojisinin geçirdiği dönüşümde aranması gerekmektedir. Türkiye'de cumhuriyetçi ethosun temel bir vechesi olagelmış devlet politikası olarak, radikal sekülerizmin yerini, 1980'lerde

⁵⁴ Kalaycıoğlu, "Sivil Toplum ve Patrimonyal Siyaset", Der.E.Fuat Keyman, A.Yaşar Sarıbay; *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s.120.

⁵⁵ Kalaycıoğlu, "1960 Sonrası...", a.g.m., s.115.

yeni-cumhuriyetçilik denilen şey almıştır”⁵⁶. Yeni cumhuriyetçi ethos, geleneksel-dinsel değerlerin birbirine bağlayacağı toplumsal gruplar (cemaatler) aracılığıyla eski ideolojik kutuplaşmaların aşılabileceği öngörüsüne dayanıyordu. Türk-İslâm sentezi düşüncesi çerçevesinde gerçekleştirilecek bu yeniden inşa sürecinde bireylerin itaat ve sadakatle bağlanması tasarlanan en büyük cemaat aslında devletin kendisiydi. 1980 sonrasında özerk sivil toplum kurumları üzerinde devlet denetiminin güçlendirilmesinin nedenlerinden biri, bu yeniden inşa olgusuna bağlanabilir.

80’li yıllarda Özal’ı başarıya götüren temel stratejinin ardında, “hem darbecilere hem de sivil topluma yakın görünme arasında gidip gelen ustalıklı bir ikili oyun” yatıyordu. Bu nedenle, “6 Kasım 1983 seçimleri, darbenin 1980 öncesini belirleyen sınıf tabanlı siyasi çatışmaları bastırdığı bir ortamda, siyasi mücadelenin tekrar 1950’deki devlet/sivil toplum eksenine geri dönüşünü ifade eder”⁵⁷. Ancak bu geri dönüşün referansları ANAP’ın sloganlarında vurgulandığı gibi ilercilik, değişim veya liberallikle ilgili olmayıp, milli birlik, gelenekçilik, cemaat duygusu gibi dinsel değerlere gönderme yapıyordu. Bu noktadan hareketle, Özal’lı yıllara damgasını vuran ilercilik, değişim ve yenilikçilik kavramları çerçevesinde geliştirilen liberal söylemi, liberalizmin kendisinden çok, **liberal bir yanılğı** olarak yorumlamak mümkündür⁵⁸. Özal dönemiyle birlikte bürokraside 1950 öncesini hatırlatan kenar değerlerinin yavaş yavaş hakimiyetini arttırmasının önemli bir sonucu vardı. “1980’lerde merkez artık Kemalist türdeşliğini tamamen yitirmiştir. Merkez’e Kemalizm’e olan bağlılığı son derece şüphe götürebilecek çok sayıda grup dahil olmaya devam etmiştir. Özellikle üst düzey sivil kamu bürokrasisinde rol alanların izledikleri sosyo-politik yükselme çizgisi ya milliyetçi/ırkçı, ya da İslamcı/muhafazakar veya kısaca non-Kemalist bir çizgi olabilmıştır”⁵⁹. Kısa süre içinde modernleşme projesinin öncüsü sayılan bürokrat kadroları içinde geleneksel yönelimli yeni tiplerin ağırlık kazanması ve kamu bürokrasinin farklı bir biçime bürünmesi, atama, terfi ve tayinlerde tarikat ve akrabalık bağlarının, adam kayırmanın etkili olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Ancak bizzat devlet tarafından, devlete bağlılığı arttırmak için desteklenen “idareten denetli

⁵⁶ Faruk Birtok, Binnaz Toprak; “Türkiye’de Siyasal İslamın Yükselişi ile Neo-Liberal Yeniden İnşanın Oluşturduğu Çatışmalı Gündemler”, *Mürekkap*, S:1, Güz 1994, s.5.

⁵⁷ Özkazanç; *a.g.m.*, s.1220.

⁵⁸ Nilüfer Göle; “Liberal Yanılğı”, *Türkiye Günlüğü*, S:24, Güz 1993, s.12.

⁵⁹ Ersin Kalaycıoğlu; “1960 Sonrası....”, *a.g.m.*, s.114.

örtük islâmî söylem”in zaman içindeki gelişim çizgisinin, giderek devletin hiç de ummadığı biçimde denetiminden çıktığı da inkar edilemeyecek bir gerçektir.

Başlangıçta “ordu ile ekonomistleri, sadece Türkiye moderniteye geçişini tamamlayıncaya ve dinin bu işlevsel seçenekleri kök salıncaya kadar İslâm pratiğini geçici bir evre olarak telakki etmekteydiler”⁶⁰. Devletin depolitizasyon ve cemaatleştirme politikaları yanında, toplumsal hareketlilik ve değişimin getirdiği **kentileşememiş kentliler**’in sayısında gözlenen artış ile “ülke genelinde dini yaşantının daha görünür ve yaygın hal almasına koşut olarak, 80’li yıllar her türden islâmî çevre, grup, ekol, cemaat vb. faaliyetlerini daha açık yaygın ve etkili bir şekilde yürüttüğü bir dönem oldu”⁶¹. **Dinselleşme-İslâmlaşma** olarak nitelenen bu dönemde, “tarikatler, Abdülhamit dönemine nazire yaparcasına gelişen ve kabul gören bir ortam buldular. Adeta siyasal meşruluk kazanan her türlü dini örgütlenme ve yayın 1980’ler ve 1990’lar Türkiye’sinin temel kültürel ve siyasal söylemine egemen oldu”⁶². Devlet desteğinde gelişen çeşitli tarikatların siyasal partilerle organik bağlantılarının artması, üst düzey bürokrasi kadrolarının elde edilmesi, İslâmi vakıf ve işletmelerin yeni dayanışma örüntüleri altında devletin kamusal alandaki boşluğunu, MÜSİAD (Müstakil İşadamları Derneği) gibi örgütlenmelerle hızla doldurmaya girişmeleri, iş dünyasında etkinleşmeleri, 1980 ve 1990’lara damgasını vuran değişimlerdir. Tüm bu süreçte örtülü veya açık İslâmîzasyon politikasına destek veren devlet elitlerinin gözden kaçırdıkları nokta; hangi örgütlenme olursa olsun, bürokratik aygıt içinde çıkar dağıtım şebekelerine bir kez entegre olduktan sonra büyümesini durdurmanın imkansız olduğudur. Modernleşme projesinin hem ulusal, hem de küresel bağlamdaki eleştirisi, ulusalcı kalkınmacılığın iflâsı, modernleşmeci vaadlerin boşa çıkması gibi olgular Türkiye’de islâmcılığın yükselişinde etkili olmuştur⁶³.

Ayrıca, 1990’lı yıllarda RP’nin hem toplumsal tepkileri, hem de islâmî sermayenin iş dünyasında gelişmesinden sağladığı desteği muhalif “adil düzen”

⁶⁰ Birtek, Toprak; a.g.m., s.7.

⁶¹ Ruşen Çakır; “İslâmcılar ve Sistem”, C.D.T.A., C:15, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.1215.

⁶² Kalaycıoğlu; “Sivil Toplum ve...”, a.g.m., s.120-121.

⁶³ Haldun Güllalp; “Türkiye’de Modernleşme Politikaları ve İslâmcı Siyaset”, Der.Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.45-47.

söylemiyle bütünleştirerek 1994 yerel ve 1995 genel seçimlerinde sağladığı başarı dikkat çeken bir diğer gelişmedir.

RP'nin arkasındaki itici gücü oluşturan islâmi sermayenin temsilcilerinin cemaat/tarikat olanaklarını iş dünyasında rasyonel yatırımlarla değerlendirmeleriyle birlikte, yavaş yavaş ekonomi alanında “adeta sınıf atladılar...Müslüman sermayedarlar, pazar ekonomisindeki rekabette, **müslüman/mümin tüketicie** ulaşmayı bildiler. Liberal ve azınlık mensubu kapitalistlere karşı, İslâmi simgeleri kullanarak müşteri çektiler ve yükselmek için kendilerine geniş bir taban ve piyasa buldular”⁶⁴. Hatta finans sektörüne atılmalarından ve RP'li belediyelerle işbirliğine girmelerinden sonra, ekonomik faaliyetlerde o kadar başarı sağlandı ki, “bazı cemaatlerde ekonomik faaliyet, araç olmaktan çıkıp amaç haline geldi... Müslüman kapitalistleri bünyesinde toplayan MÜSİAD yaptıkları ve felsefesiyle tam da ticari amaç uğruna çalışan bir **zenginler klubü** niteliğine bürünmüştü”⁶⁵. Cemaat/parti bağlantıları ve akraba dayanışması temelinde gelişen İslâmi sermaye büyüdükçe, dini vakıfların ve derneklerin sayısının arttığı⁶⁶, vakıfların birer şirket gibi çalıştıkları gözlenir. Dernek ve vakıfların yanı sıra, vakıfların ve holdinglerin sahip oldukları eğitim kurumları ve kitle iletişim araçları dikkate alındığında, hem ekonomik alanda hem de sivil toplum alanında etkin bir konuma geldikleri söylenebilir.

27 Mart 1994 yerel seçimlerinde Refah Partisi'nin İstanbul ve Ankara gibi laik cumhuriyetin ve modernleşen Türkiye'nin iki önemli metropolünde sağladığı başarı, “bir anlamda modernleşme cephesini kendi öz sahasında yenilgiye uğratmak demekti”⁶⁷. 1995 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıkan bu partinin saklı ikilemi, Refahyol koalisyonu döneminde kendini göstermiştir. Tabanındaki radikaller ile ılımlı muhaliflerin talepleri arasında kalan RP'nin, “biri kendi **tabanına**, diğeri bu

⁶⁴ Faik Bulut; *Tarikat Sermayesinin Yükselişi İslam Ekonomisinin Eleştirisi*, Geliştirilmiş 2.Baskı, Doruk Yayınları, Ankara, 1997, s.259.

⁶⁵ A.g.e., s.262.

⁶⁶ Bulut'un verilerine göre dini vakıfların sayısı sürekli artmaktadır. 1979'da 200'den az iken, 1983'de 350'ye, 1985'de 850'ye, 1987'de 1258'e, 1994'te 3800'e, 1996'da ise 4500'e yaklaşmıştır. 1996'ya kadar kurulmuş önemli dini vakıf ve derneklerin listesi için bkz.a.g.e., s.418-423.

⁶⁷ Ömer Laçiner; “Refah'ın Yükselişi ve ‘Hayat Tarzı’nın Siyasallaşması”, *Birikim*, S:60, Nisan 1994, s.4.

tabanın dışında kalan **kamuya** seslenebilecek”⁶⁸ iki strateji geliştirmesi gerekiyordu. Ancak iktidarı dönemindeki uygulamaları dikkate alındığında, bu iki stratejiden ilkinde ağırlık veren partinin, ikinci kesime yönelik stratejisinde oldukça göstermelik ve yapay olduğu her halinden belli olan bir yaklaşımla hareket ettiği söylenebilir. Dolayısıyla, demokrasi açısından RP’nin bir alternatif olmaktan çıkmasının nedeni, muhalif olduğu Kemalist projeye sunduğu islâmcı alternatifin önceki “projeyi biçimsel bir değişiklik ile yeniden üretecek, bugünkü toplumu veri al(a)mayan gayri-demokratik” bir sosyal mühendislik denemesinden öte gidememesidir⁶⁹. RP’nin öncüsü olduğu İslami hareket ile Kemalizm arasında benzerliklerin bulunduğunu belirten İnsel’e göre, her iki siyasal söylem de, “kültür konusunda müdahaleci, devlet merkezli, otoriter, korporatist bir kalkınmacılık” anlayışına sahip olup, “siyaseti merkezin yakındaşlarına çıkar dağıtması” olarak algılamakta ve her ikisi de nihayetinde toplumu kendi tahayyül ettikleri bir ideale dönüştürme amacını taşımaktadırlar⁷⁰. Bu örnekler muhalif bir söylemle yola çıkan RP’nin değerlerinin, aslında devletçi yaklaşımın etki alanına girdiğini, merkezin değerleriyle benzeştiğini ve zamanla bizatihi bu alanın temsilciliğini üstlendiğini gösterir.

24 Aralık 1995 seçimlerinde toplumun RP’li olmayan geniş kesimlerinden aldığı kozmopolit desteği, iktidarı döneminde kozmopolit bir politikayla yönlendiremeyen parti, geniş bir demokratikleşme perspektifi edinmek yerine, Cumhuriyet’in kuruluşundan beri çekişme içinde olan “modern” ve “İslâmi” yaşam tarzlarının yıkıcı rekabetine odaklanmıştır. Bu bağlamda RP’nin biricik amacı, “İslâmi yaşam tarzına kamusal alanda yer açmak, böylece siyasal düzende ve mümkünse iktidar bloğunda yerleşik bir pay/konum edinmek”ti⁷¹. Ancak, 1980’lerden 1990’lara bu partiye eklemlenen kesimlerin bileşiminde önemli değişiklikler olmuştur. RP ekseninde yeni bir alternatif oluşturulmasına katılan bu kesimler, entellektüel, açık sözlü, sosyo-ekonomik düzeyi yüksek kesimlerdi. Bunlar giderek kendi iktisadi-toplumsal örgütlerini kurarak, “ikinci toplum görüntüsünü alan işletmeler, vakıflar, Müslüman

⁶⁸ Ahmet Çiğdem; “RP, Henüz Yolum Başında”, **Birikim**, S:91, Kasım 1996, s.42.

⁶⁹ Menderes Çınar; “Türkiye’yi Refahlaştırmak; Postmodern Zamanların Kemalist Projesi”, **Birikim**, S:91, Kasım 1996, s.37.

⁷⁰ Ahmet İnsel; “Refah Partisi ve Kemalizm”, **Birikim**, S:91, Kasım 1996, s.20-30.

⁷¹ Ömer Laçiner; “İslâmi Hareket: Umudu ‘Din’lendirmek Ya Da Dilendirmek”, **Birikim**, S:91, Kasım 1996, s.11.

siteler, sendikalar, finans kurumları, yardımlaşma örgütleri, medya kuruluşları, kültür kurumları, okullar ve dernekler ağıyla kendi içlerinde kendi kamusal mekânlarını da oluşturup diledikleri İslami hayat tarzını engelsiz yaşayabildikleri bir dünyanın inşasına hız verdiler”⁷². Yaşam tarzları arasındaki toplumsal uzaklığın artışına paralel olarak, 1990’larda devlet ile sivil toplumun en fazla karşı karşıya geldiği konuların başında “türban” gelir. Alternatif kamusal mekânların kurulması, farklı kimliklerin ve kültürlerin kamusal alana çıkması olgusu, demokratikleşme ve çoğulculuk açısından toplumun “öteki” ile tanışmasını, ama aynı zamanda da merkez’in aslî askerî unsurlarının refleksini, 28 Şubat tarihli MGK kararlarında görüldüğü üzere, beraberinde getirmiştir.

Bu bağlamda 28 Şubat kararları, 1980’lerde devlet eliyle popülerleştirilen islâmî söylemin 1990’ların ikinci yarısından itibaren siyasal alandaki önlenemez yükselişi karşısında, askerî elitler tarafından modernleşme paradigmasının önündeki en büyük engel olarak yorumlandığını göstermektedir. İslâmî söylemin yükselişi karşısında bu kez Türk-İslâm sentezi düşüncesinin Türkçülük cephesi vurgulanmaya başlanmıştır. İslâmî değerlerin yükselişi karşısında merkez’in stratejisi Atatürkçü-laik çizgide bir set oluşturmaktansa, milliyetçi değerlerin desteklenmesi yönündedir⁷³. Bora’ya göre, “Türkiye’nin 90’larda ‘maruz kaldığı’ milliyetçi kabarış, bir yönüyle de, 80’lerdeki toplumsal ve kültürel ‘patlama’ nın hasadıdır”⁷⁴.

Merkezin her iki stratejisi de aslında farkında olmadan demokratikleşmeyi ve sivil toplumu yakından etkileyecek iki çatışma ekseninin ortaya çıkmasına yol açmıştır. 1980’lerde desteklenen İslâmîzasyon politikaları laik-dinci eksenli çatışmalara yol açarken, 1990’lardan itibaren yükselişe geçen milliyetçi söylemin çatışmacı yönde doğurduğu karşı-milliyetçi söylem, Güneydoğu sorununun Kürt Sorununa dönüşmesine, hatta ikisinin ayırtedilememesine neden olmuştur. Bu nedenle, Türkiye’de devlet-sivil toplum arasındaki ilişkinin kırılğan doğasına yönelik tartışmalar eninde sonunda İslâm ve Kürt olguları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Etnik ve dinsel köktencilğin yayılması bugün Türkiye’nin demokratikleşme sorununun boyutlarını daha da vahimleştirmektedir. Bu kimlikler bugünün Türkiye’sinde birer

⁷² A.g.m., s.11.

⁷³ Laçiner, “Refah’ın Yükselişi...”, a.g.m., s.6-7.

⁷⁴ Tanıl Bora; *Milliyetçiliğin Kara Baharı*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1995, s.71.

karşı kültür odağı konumundadır. Özellikle İslâmî eğilimli Refah Partisi'nin ve bu partinin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasından sonra Fazilet Partisi'nin sahip olduğu seçmen tabanı, toplumdaki önemli bir yapısal dönüşüme işaret etmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarından beri sürekli devlet denetimi altına alınmak istenen bu kesim küçülmemiş, aksine büyümüştür. Oransal büyümenin yanında, ilginç olan; ilk başlardaki kırsal kökenli, eğitim düzeyi düşük ve yönetici elitin dışladığı kesimlerden oluşan dinsel muhalefetin tabanının, kent toplumuna özgü (kamu kesimi, serbest meslek, siyasal partiler ve basın gibi) kesimlere kayarak, bir karşı kültür haline gelmesidir⁷⁵. 24 Aralık seçimleri sonrasında ortaya çıkan tabloya göre, din ve laiklik konusu Türk siyasal hayatının merkezine yerleşmiş görünmektedir. “Eğer gelecekte Türkiye’de Batılı anlamda bir siyasal hayat ve parti yapılanması sözkonusu olacaksa, dünya görüşü bakımından bunun üç ana ekseninde biçimleneceği söylenebilir... Sosyal demokrat çizgi, liberal çizgi ve müslüman demokrat çizgi”⁷⁶. Bugün demokratikleşme sorununun önemli ölçüde çıkmaza girmesine neden olan devletin sivil toplumu biçimlendirme isteği, büyük ölçüde 1980’lerden itibaren “Kürtçülük fobisi” yüzünden her türlü gönüllü kuruluş ve dernekleşmeye güvensizlik ve şüphe ile yaklaşan devletin, “dini veya dinsel milliyetçi kuruluş ve dernekler dışında kalan her türlü girişimi engelleyen”⁷⁷ bir tavır içinde olmasından kaynaklanmıştır denilebilir.

II. 1983’DEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE’DE DEVLET-SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ VE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ GÖRÜNÜMÜ

1980’lerden itibaren Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’nde yaşanan gelişmeler, Batı ve Latin Avrupa’daki askeri cunta yönetimlerinden demokrasiye geçiş süreçlerinin başarısı, tüm dünyada sivil toplum kavramının yeniden canlanmasına öncülük eden gelişmelerdir. Demokratikleşme sürecinin motor gücünü oluşturacak potansiyel olarak görülen sivil toplum örgütlerinin mali açıdan desteklenmeleri, sözkonusu kuruluşların hibe kaynaklara ulaşması gerekiyordu. 1992’de

⁷⁵ Binnaz Toprak; “The State, Politics and Religion in Turkey”, Der.Metin Heper, Ahmet Evin; State, Democracy and the Military..., a.g.e., s.136.

⁷⁶ M.Emin Köktaş; Din ve Siyaset -Siyasal Davranış ve Dindarlık, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s.202.

⁷⁷ Kalaycıoğlu; “Sivil Toplum ve...”, a.g.m., s.121.

gerçekleştirilen Rio Konferansı sonrasında sivil toplum örgütlerinin katılımına açık uluslararası projelerin desteklenmesi eğilimi ortaya çıkmış, bunun sonuçları ülkemize de yansımıştır. Vancouver’de yapılan Dünya I.Habitat Konferansı sonrasında Türkiye’nin de aralarında bulunduğu 100’ü aşkın ülke “ulusal komiteler” oluşturarak, Ulusal Gündem 21 hazırlığı sürecine girmişlerdir⁷⁸. Globalleşmenin hız kazanmasıyla birlikte uluslararası alanda ulus-aşırı özellikleriyle karşımıza çıkan bazı sivil toplum örgütlerinin, uluslararası kurumlarda ‘danışman’ statüsüne sahip (olduğu), “özellikle 1993 Viyana İnsan Hakları Toplantısı’ndan sonra Birleşmiş Milletlerin sivil toplum kuruluşlarına daha geniş ve etkin roller vermeye başladığı” görülür⁷⁹. Haziran 1996’da İstanbul’da yapılan Habitat II Konferansı sonrasında **Yerel Gündem 21** çabalarının yoğunlaşması, sivil toplum örgütleri ile yerel yönetimler arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi yanında, sivil toplum kavramının kamusal tartışma gündemine girmesini sağlamıştır. Çünkü, Habitat Gündeminin etkin olarak pratik yaşama geçirilmesi, öncelikle yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve yurttaşların etkin katılımını öngörüyordu. Habitat Gündemi İstanbul Bildirgesi’nin 12.maddesi, hükümetlere, sivil toplum örgütlerini ve yerel yönetimleri “yapabilir kılma” stratejisinin gerçekleştirilme yolları ile “katılım”ın sağlanması yollarını gösteriyor, onları bu konuda yükümlü tutuyordu⁸⁰.

Olumsuz yasal koşullara rağmen, ülkemizde 1983 sonrası demokratikleşme yönündeki taleplerin sesini yükselttiğine, sivil toplum hareketlerinin canlandığına tanık olmaktadır. Özellikle, 1980’li yıllarda siyasal, ekonomik ve toplumsal yaşama damgasını vuran ANAP’ın iktidarı dönemindeki ekonomik liberalizm tartışmalarına eşlik eden ana tema; her on yılda bir neredeyse rutin hale gelen askeri darbelerden demokrasinin nasıl korunacağıydı. Demokratikleşme açısından bir dizi engelin varlığını 1980’ler boyunca sürdürmesine rağmen, 1980 sonrası devlet ile toplum arasındaki

⁷⁸ Sadun Emrealp; “Yerel Yönetimler İle Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki İşbirliği”, Der. Taciser Ulaş, **Merhaba Sivil Toplum**, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 1998, s.45.

⁷⁹ Nurhan Koral; “Bir Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı”, II.Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu, **Sivil Toplum Kuruluşları-Üç Sempozyum**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s.135.

⁸⁰ İstanbul Bildirgesi (İngilizce), Habitat II Konferansı, İstanbul, 1996’dan aktaran Emrealp; **a.g.m.**, s.50-51.

ilişkinin daha sağlıklı kurulmasına yönelik bir dizi politikanın olumlu sonuçlarını⁸¹ da gözardı edemeyiz. Bunlardan en önemlisi, 1980-1983 arasındaki yoğun depolitizasyon politikasını takip eden ANAP iktidarı döneminde izlenen devletin ekonomideki rolünü ve bürokrasiyi azaltmaya yönelik piyasa-yönelimli liberal ekonomi politikalarıdır. 1980 sonrasında liberalizmin yeniden keşfi ile birlikte, neredeyse liberalizm ile özdeşleştirilen sivil toplumun, siyasal ve toplumsal alanda olmasa da, piyasa ekseninde oluşturulmaya çalışıldığı dikkat çeker⁸². Piyasa mekanizmasının öne çıkarılarak, özel kesim üzerinde bürokratik kontrolün ve işlemlerin azaltılması, üçüncü sektör olarak isimlendirilen sivil toplum kesiminin canlanmasında etkili olmuştur. Ancak bu, ANAP'ın istemli bir etkisinden ziyade, tepkisel bir etkiydi. Çünkü, ekonomik alanda liberalizmi sağlama amacını güden bu partinin, özellikle 1983-1989 yılları arasında izlediği politikalar çerçevesinde devlet-sivil toplum ilişkisine bakıldığında, sivil toplumsal unsurlardan izole edilmiş bir yönetim ve liberal siyasal-ekonomik düzenden çok, yöneten ağırlıklı bir ilişkinin⁸³ egemen olduğu dikkat çeker. Söz konusu politikalar, bireylerin bireysellik ile bireyleşme arasında salınımında bireyleşmenin popülerleşmesine yol açarken, öne çıkartılan uzlaşmacılık, ılımlılık ve resmiyet dışı söylemiyle ANAP'a sözde sivil toplumcu bir görünüm kazandırmıştı⁸⁴.

20 Ekim 1991 seçimleri sonrasında iktidara gelen DYP-SHP koalisyon hükümeti döneminde vaadedilen demokratikleşme programı çerçevesinde süregelen Anayasa tartışmalarının alt yapısını da, aslında devlet-toplum ilişkisinin yeniden yapılandırılması düşüncesi oluşturuyor, doğal olarak tüm cevaplar da sivil topluma gönderme yapıyordu. Bu çerçevede 26 Temmuz 1995'de 1982 Anayasası'nın bazı maddeleri yanında, dernek kurma hürriyetini (md.33) de kısmen değiştiren bir düzenlemeye gidilmiştir. Yeni düzenlemede, derneklere siyaset yasağı getiren 4. Fıkra kaldırılmıştır. Buna göre, Anayasa'nın 13.maddesindeki genel sınırlamalar saklı

⁸¹ Ergun Özbudun; "Development of Democratic Government in Turkey: Crises, Interruptions and Reequilibrations", Der.Ergun Özbudun, *Perspectives on Democracy in Turkey*, Turkish Political Science Association, Ankara, 1988, s.45-46.

⁸² Nilüfer Göle; *Mühendisler ve İdeoloji -Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, Çev.Eli Levi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.15.

⁸³ A.Aylin Özman; "Bar Associations in Turkey in the 1980-1991 Period: A Case Study on the Interface Between the State and Civil Societal Groups", *METU Studies Development*, C:23, S:4, 1996, s.544.

⁸⁴ Ali Yaşar Sarıbay; *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslâm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.151-153.

kalmak kaydıyla, derneklerin siyasi partilerden destek görmeleri ve onlara destek olmaları ve diğer sivil toplum kuruluşlarıyla ortak hareket etmeleri mümkün olacaktır.

Ekonomik ve siyasal liberalizm yönündeki düzenlemeler yanında, sivil toplumun gelişmesinde etkili olan bir diğer politika, yerel yönetimlerin güçlendirilmesine yönelik düzenlemelerdir. 1980 sonrasında yerel yönetimlerin gelirlerinin önemli ölçüde arttırılmasına yönelik düzenlemeler, demokratik değerlerin toplumsallaşmasında önemli rol oynayan bu birimlerde görece bir iyileşme sağlarken, yürütülen ortak projeler aracılığıyla sivil toplum kuruluşlarıyla yerel yönetimler arasındaki ilişkilerin gelişmesini de sağlamıştır.

Özbudun'un işaret ettiği üçüncü grup politikalar, gönüllü derneklerin geliştirilmesine yönelik politikalardır. Genel olarak bakıldığında ara rejim döneminde duraklama dönemine giren sivil toplum örgütlerinin gelişimi, 1985'lerden sonra yeniden ivme kazanmıştır. Burada dikkati çeken bir nokta, 1980 öncesinin aşırı siyasallaşmış ortamında yaşanan kötü tecrübeler ve 1982 Anayasası'nın kısıtlayıcı hükümlerine bağlı olarak, sivil toplum örgütlerinin kendilerini siyaset-üstü tutma çabalarına girişmeleridir. Toplumun genelini içine alan depolitizasyon olgusuyla birlikte düşünüldüğünde bu anlaşılabilir bir tutumdur. Ancak, etkin ve demokratik bir sivil toplumun demokrasinin gelişebilmesi için vazgeçilmez bir önkoşul olduğu da unutulmamalıdır. Öte yandan, bir zamanlar Türk-İş'in izlediği partiler-üstü politikanın bile bir tür siyasal kutuplaşma yarattığı, tarafsızlık görüntüsünün altında bile taraf olduğu dikkate alındığında, demokratik gelişme için ikisinin arasında bir dengenin sağlanması gereği ortadadır⁸⁵. Bu çerçevede 1980'lerden 1990'lara Türkiye'de sivil toplum kuruluşlarını daha ayrıntılı olarak incelemek gerekir.

⁸⁵ Özbudun; "Development of Democratic Government...", a.g.m., s.47.

II.1. Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının Görünümü Ve Sorunlar

Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarına (STK) ilişkin veri toplama çalışmalarının tarihi oldukça yenidir⁸⁶. 1990’lardan itibaren sivil topluma ilginin artmasıyla birlikte, Haziran 1996’daki Habitat II. çalışmalarına hazırlık amacıyla, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Tarih Vakfının ortak projesine dayanarak, Mayıs 1996’da Sivil Toplum Kuruluşları Bilgi Merkezi kurulmuştur. Merkezin yayınladığı 1793 kuruluşa ait verilerin yer aldığı “Sivil Toplum Kuruluşları Rehberi” Türkiye’de bu alandaki en geniş rehberdir. Aynı proje kapsamında yayınlanan “Önde Gelen STK’lar -Araştırma Raporu” (1998) ve “Tanzimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar” (1998) isimli yayınlar ile, sivil toplum kuruluşlarına ilişkin üç sempozyumun kitaplaştırıldığı “Sivil Toplum Kuruluşları -Üç Sempozyum” (1998) isimli eserler, Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarının profilini çıkaran, bu alandaki boşluğu dolduran eserlerdir. Önde gelen STK’lara ilişkin araştırma raporuna göre, Türkiye’de Şubat 1996 itibariyle STK Bilgi Merkezi veri tabanına kayıtlı 61.587 dernek bulunmaktadır. 1997 yılında İçişleri Bakanı’nın cevaplandığı bir soru önergesine göre ise, Türkiye’deki faal dernek sayısı 69.385 olarak açıklanmaktadır⁸⁷. Şirketler dışındaki tüm sivil toplum örgütleri için tahmin edilen sayı 100.000 civarındadır⁸⁸. STK Bilgi Merkezi’nin elindeki araştırma verilerine dayanılarak yapılan bir sınıflandırmaya göre, ülke çapında STK’ların dağılımı aşağıdaki tablodaki gibidir.

⁸⁶ Konuya ilişkin öncü çalışmalar şunlardır; Ahmet N.Yücekök; **Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı, 1946-1968**, SBF Yayını, Ankara, 1971, Ahmet N.Yücekök; **Türkiye’de Dernek Gelişimleri**, A.Ü. Yayını, Ankara, 1972’dir. Çevre konusuna yönelik daha yakın tarihli iki çalışma ise **Türkiye Gönüllü Kuruluşlar Rehberi**, Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Ankara 1995 ve Meral Dinçer; **Çevre Gönüllü Kuruluşları**, Türkiye Çevre Vakfı, Ankara, 1996’dır.

⁸⁷ **Radikal**, 12 Haziran 1997.

⁸⁸ Aydın Gönel; **Önde Gelen STK’lar -Araştırma Raporu**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Numune Matbaacılık, İstanbul, 1998, s.20-21.

Tablo 1: STK Tipleri ve İllere Göre Dağılım

Kurum Tipi	İstanbul	Ankara	İzmir	Diğer	Türkiye	%
Dernek	9.588	5.502	2.685	42.949	60.724	93.7
Vakıf	860	493	132	936	2.421	3.7
Sendika	89	85	4	32	210	0.3
Oda	38	61	54	927	1.080	1.7
Kooperatif	50	84	29	130	293	0.5
Yurttaş Girişimi	32	8	8	13	61	0.1
Kültür Amaçlı Ticari Kur.	13	2	4	0	19	0.0
Toplam	10.670	6.235	2.916	44.987	64.808	100

Kaynak: Aydın Gönel; **Önde Gelen STK'lar -Araştırma Raporu**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Numune Matbaacılık, İstanbul, 1998, s.21.

Tabloya göre, en fazla örgütsel yoğunlaşma derneklerde gözlenmektedir. İstanbul ve Ankara STK'ların yaklaşık yüzde 65'ine sahip iken, İstanbul'da dernekler ve vakıflar, diğer illerde ise kooperatifler yoğunlaşmaktadır. Sendika ve kooperatif merkezlerinin Ankara'da toplanması, bu yoğunluğun nedeni olarak gösterilmektedir. Aynı araştırmanın verilerine göre, Türkiye'de STK başına düşen nüfus 968 olup, kooperatifler bu rakama dahil edildiğinde 627'ye düşmektedir. Amaçlarına göre dağılımda, kamu tesisi yaptırma, cami, kur'an kursu ve okullarla ilgili STK'lar yüzde 65.3 ile büyük yekün tutmaktadır. İllerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ile STK başına düşen nüfus arasındaki ilişkiye bakıldığında (3.derece iller hariç), sosyo-ekonomik gelişme düzeyi arttıkça STK başına düşen nüfusun azaldığı, dolayısıyla örgütlenme düzeyinin yükseldiği anlaşılmaktadır⁸⁹.

Sivil topluma yeni bir görünüm kazandıran olgu, örgütsüz sivil inisiyatif ve girişimlerin yaygınlaşması eğilimidir. "Barış İçin Bir Milyon İmza", "Kocakulak Aradan Çekil", "Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık (Aydınlık İçin Yurttaş Girişimi)", "Nükleer Karşıtı "Oy Verdik Sonra Boş Verdik. Boşvermeyin" gibi kampanyalar çerçevesinde gelişen sivil inisiyatif hareketlerine katılımın oldukça geniş olması, psikolojik olarak "örgüte girmek"ten, "örgüt mensubu" sayılmaktan rahatsız olan kitlelerin örgütsüz hareketlere katılım eğiliminin daha yüksek olmasına bağlanabilir. Söz konusu girişimler herhangi bir dernek, örgüt veya parti hegemonyası olmadan, hiç bir kurum ya da kişiden mali destek almadan, katılanların herhangi bir parti, dernek, oda, kuruluş üyesi olarak değil, salt "yurttaş" olarak katıldıkları hareketler olup, eleştirel yurttaşlık bilincinin gelişmesi açısından önemlidir.

⁸⁹ A.g.e., s.21-23.

Yine aynı dönemde 12 Eylül'ün yarattığı toplumsal ve siyasal baskı ortamına tepki olarak ortaya çıkan bazı dernek ve girişimler, sivil toplumdan yükselen muhalefetin odakları olarak dikkat çekmektedir. Bunlardan İnsan Hakları Derneği (İHD), Tutuklu ve Hükümlü Aileleri Yardımlaşma Derneği (TAYAD), Özgür-Der, Eylül-Der, Dil Derneği, Savaş Karşıtları Derneği⁹⁰, Mazlum-Der, Kayıp Yakınları Derneği, Cumartesi Anneleri gibi dernek ve girişimlerin devletin katı tutumuyla en fazla yüzyüze kalanlar olduklarını da eklemek gerekir.

Niceliksel artışa rağmen, STK'ların gelişiminin önündeki engellerden biri, hızlı nüfus artışı ve çarpık kentleşmenin yarattığı toplumsal ortamda, yerleşim merkezlerinde **yerel sahiplenme kültürünün** oluşumunun zorlaşmasıdır. Dolayısıyla, kamusal alanların yaratılması ve korunması için gerekli bir yerel **işbirlikçi aksiyonu** (cooperative action) sağlamak güçleşmektedir. Buna bağlı olarak, “kamu alanını ilgilendiren ve kişisel değil örgütsel çabalarla yerel yaşam standartlarının yükseltilmesi, mahallelerin güzellik ve sükunetinin sağlanmasına yönelik kolektif çalışmalar yok denecek kadar azdır”⁹¹. Yerel sahiplenme kültürü eleştirel ve katılımcı yurttaşlık kültürünün oluşmasının ilk basamağıdır. Ortak kamusal yarar için çalışan yerel yönetimlerin partilerin rant dağıtım araçları olarak kullanılması, belediye başkanlarının mensubu oldukları parti ve liderlerinin etkisi altında olmaları, belediyeler üzerindeki merkezîyetçi baskı, bu ortak bilincin oluşmasını engellemektedir. Ayrıca, 1980'lerden itibaren kentsel gelişime bağlı olarak, sivil örgütlenmelerde “dini, mezhepsel ve hemşehrilik bağları gibi birincil (primodial) duyguların temel al(ın)dığı ve dolayısıyla üyelerini gettolara hapsedme eğilimi taşıyan örgütlerin” sayısının arttığı dikkati çeker⁹². Merkezin tepkisinden çekinerek içe kapanan örgütler yerine, toplumsal sorumluluk ruhu taşıyan, toplum ile bireyleri birbirinden ayıran değil, yakınlaştıran örgütlenmelerin yaygınlaşması gerekir. Bu sonuçların çıkmasında, halkın sivil topluma

⁹⁰ Alper Sedat Aslandaş; “1980 Sonrası Dernekler”, C.D.T.A., C:12, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.312.

⁹¹ Aydın Uğur; “Yeni Demokrasinin Yeni Aktörleri: STK'lar”, Der.Taciser Ulaş, **Merhaba Sivil Toplum**, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 1998, s.82.

⁹² Nilüfer Narlı; “Sivil Toplum Örgütlerine İlişkin Teorik Yaklaşımlar”, **İlim ve Sanat**, S:46-47, 1997, s.30.

dahil olmadaki çekingenlikleri ve bundan kaynaklanan bilgisizlikleri⁹³ önemli rol oynamaktadır.

Örgütsel açıdan sivil toplum kuruluşlarının en önemli sorunlarından biri, STK'lar arası iletişim sorunudur. Bu sorunu aşmak ve faaliyetlere destek sağlamak üzere Nisan 1997'de, STK'ların çağrılarının ve duyurularının yer alacağı bir faks bülteni yayınlamak üzere⁹⁴ "Sivil İletişim Ağı Girişimi" kurulmuştur.

Sivil toplum örgütlerinin bolluğu ve artan sayısına karşın, yurttaş katılımının demokratik kanalları olarak STK'ların aşması gereken en önemli engel; patronaj ağlarının kınılarak, kamusal alana ilişkin projelere ağırlık verilmesidir⁹⁵. Bireysel partihami ilişkisine dayalı ilişkilerin ötesine geçerek, halkın politika üretim sürecinin aktif katılımcıları olmalarını sağlayacak projeler üretmeleri gerekir. Çünkü, "bir örgüt kendini 'sivil toplum örgütü' olarak tanımlıyorsa, 'devlet' denen kurumla arasında belirgin bir mesafe koyuyor demektir". Ancak bu devleti reddeden bir yaklaşım olmamalıdır. "Marksist ve anarşist analizlerden farklı olarak sivil toplum analizi devletin bir biçimde varlığını kabul eder. Kabul edilen, bugün varolan yapıyla bu devlet olmayabilir ve değildir. Ama sorun devletin ortadan kalkması değil, **sivil toplumun devleti olmasıdır**"⁹⁶. Burada sözkonusu olan, devletle sivil toplumun tamamen örtüşmesi değildir. Devletin sivil toplumdan gelen demokratik taleplere cevap verebilme kapasitesini arttırması, sivil denetime kendini açmasıdır. Devletsiz bir demokratik sivil toplum düşünülemez. Sivil toplum yapıları 'iyiliği' ve 'demokratikliği' kendinden menkul yapılar değildir. Devlette özledikleri demokratik yapıyı kendilerinde oluşturmaları ve kendi dışındaki örgütlerin meşru varlığını kabul etmeleri gerekir. Devletin işlevi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Çıkarların belirlediği sivil toplumun bir çatışma ve savaş alanı olmasını ve kendisinden gelecek baskılar

⁹³ Strateji-MORİ'nin 1997'de Türkiye nüfusunun 18 yaş üstünü temsil eden 1998 kişiyle yaptığı araştırmanın verilerine göre, ankete katılanların yüzde 14'i STK'larla ilişki (üyelik, etkinliklere katılım, destek) içinde iken, yüzde 61.9'u STK'lar hakkında bilgi sahibi olmadıklarını, yüzde 48'i STK'larının demokrasinin işlemesi için gerekli olduğunu, yüzde 41'i siyasetle uğraşmayıp gündelik sorunlarla uğraşmaları gerektiğini, yüzde 48'i STK'larının imkan ve yetkilerinin yetersiz olduğunu düşünmektedir. Son üç soru grubunda cevapsız bırakanların oranı yüzde 22-24 arasındadır. Bu veriler, STK'ların önemi bilinmekle birlikte, üyelik konusunda kararsız olunduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Uğur, a.g.m., s.83-85.

⁹⁴ *Radikal*, 28 Nisan 1997.

⁹⁵ Uğur, a.g.m., s.85.

⁹⁶ Murat Belge; "Sivil Toplum Örgütleri", *Merhaba Sivil...*, a.g.e., s.31-33.

kadar, sivil toplumun kendi unsurlarından yönelecek baskıları engellemek için gerekli çerçeveyi hazırlamak ise devletin görevidir.

Kısacası, sivil toplumun demokratikleşmesi ve gelişmesi önündeki engeller sadece devletten kaynaklanmamaktadır. Mali kaynak, eğitim, toplumsal alışkanlıklar, katılım, insanların kendi kendini motive etme eksikliği, örgütler arası iletişimsizlik gibi tamamen toplumsal ve yapısal engellerle de karşı karşıyadırlar. Bu noktada Göle'ye katılmamak imkansızdır; sivil toplum toplumda parçalanmışlık yaratabilir, ortak demokratik değerleri üretemeyebilir. “faşist hareketler, totaliter hareketler, sivil toplumun içinden ortaya çıkabilir”⁹⁷. Dolayısıyla demokratik bir sivil topluma yönelik en büyük tehdit yine kendi içinden çıkacak sivil toplum örgütlerinden gelebilir.

1980'lerden 1990'lara Türkiye'de devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkileri ve bunun yönünü, basın sendikalar, meslek kuruluşları bağlamında incelemek, ilişkinin niteliğine ilişkin bazı ipuçları verebilecektir.

II.2. Basın

1980 sonrası yaşanan ekonomik ve siyasal gelişmeler sivil toplum unsurlarından basın üzerinde de etkili olmuştur. Yeni dönemde gazetelerin resmi ilânlardan sağladığı gelirlerin 1970'lerde yüzde 56 olan oranının, yüzde 6.8'e düşmesi, basının büyük sermaye kesimleriyle yakınlaşmasını, kendi içinde de holdingleşmesi sürecini başlatmıştır. Diğer yandan, 1980-1990 arası dönemde tutuklanan gazeteci sayısı (2627), açılan davalar (1820) ve öldürülen basın mensubu sayısı (ki bu rakam 1988-1994 arasında 50'yi aşmaktadır)⁹⁸ basın üzerindeki ideolojik baskının da mevcut olduğunu gösterir. 1991'e dek Türk Ceza Kanunu'nun 141, 142 ve 163.maddeleri basın üzerinde baskı aracı olarak kullanılırken, 1991'de kaldırılan bu maddeler yerine, 12 Nisan 1991 tarih ve 3713 sayılı Terörle Mücadele Yasası'nda değişiklik öneren

⁹⁷ Nilüfer Göle; “Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu”, (16-17 Aralık 1994), **Sivil Toplum Kuruluşları- Üç Sempozyum**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s.127.

⁹⁸ Konuya ilişkin veriler hakkında bkz.Orhan Koloğlu; “Liberal Ekonomi Düzeninde Basın Rejimi”, **C.D.T.A., C:11, İletişim Yayınları**, İstanbul, 1996, s.134-139.

1994 tarihli yasanın 8 maddesi, basın üzerindeki baskının boyutlarını genişletmiştir⁹⁹. Ekonomik, ideolojik ve yasal sınırlamalar bir yandan devlet ile basın arasındaki gerginliği arttırırken, diğer yandan basında tekelleşme olgusunu hızlandırmıştır. “Tekelleşme batı dünyasında farklı düşüncelerin ortaya konmasına engel olduğu için eleştirilen bir gelişmedir. Türkiye’de ise farklı düşünmek yasaktır. Bu bakımdan Türkiye’de her şeyden önce devletin yarattığı bir düşünce tekelleşmesi sözkonusudur”¹⁰⁰. Tekelleşmeyi teşvik edici yönde büyük gazeteleri satın alan holdinglere düşük faizle verilen fon kaynaklı krediler bu gelişmeyi beslemiştir. Tekelleşme sürecinde dikkati çeken bir diğer nokta; medya holdinglerinin sadece basın-yayın işiyle değil, madencilikten sanayiye, ormancılıktan turizme ve ithalat-ihracata kadar pek çok işle uğraşmalarıdır. Dolayısıyla, diğer faaliyet alanlarında da devletin kaynaklarından geniş ölçüde yararlanmaktadırlar.

Devletin izlediği politikaların arka-plânında, kontrol edilemeyen küçük basın odaklarından ziyade, elinde tuttuğu bölüşüm araçları vasıtasıyla kontrol edebileceği sayıca az, ama büyük basın holdinglerini tercih etmesidir. Özellikle 1990’larda doruğa tırmanan lotaryadan promosyon savaşlarına geçiş sürecinde, basının haber ve düşünceleri alma-yayma işlevi ikinci plâna itilerek, ansiklopediden televizyona, mutfak eşyasından bilgisayara kadar her türlü küçük eşyayı pazarlayan bir işlev öne çıkarılmıştır.

Bu döneme ait en önemli gelişme, ulusal ve yerel düzeydeki özel radyo ve televizyon istasyonlarının kurulmasıdır. 1990 Mart’ında yayına geçen Türkiye’nin ilk özel televizyonu Star-1’i sonraki yıllarda diğerleri izlemiştir. Gazete sahibi her

⁹⁹ Yasanın “tahrik ve yardım” başlıklı 8.maddesinin basını ilgilendiren kısımları şöyledir; “Bu kanunun 2. 3. 4. ve 5.maddelerinde yazılı terör suçlarını alenen tahrik ve teşvik edenler, ... terör fiillerini alenen övenler, taraftar kazandırmak veya desteklemek amacıyla terör örgütlerinin bildiri ve açıklamalarını yayanlar.... iki yıldan beş yıla kadar ağır hapis ve beşyüz milyon liradan bir milyar liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılırlar.... Birinci fıkrada yazılı fiillerin film, disket, video, teyp bandı ve benzeri araçlarla işlenmesi halinde cezai sorumluluk asıl faille birlikte basana, çoğaltana, bilerek dağıtana ve satana, radyo veya televizyonla işlenmesi halinde cezai sorumluluk, tespit yoluyla yapılan yayınlarda metni yazana veya sesi tespit eden ile programı yapana ve program sorumlusuna, canlı yayınlarda fiili doğrudan işleyene aittir. Bu kanunun 7 ve 8.maddesinin birinci fıkrasında yazılı suçlamaların basın ve radyo veya televizyon yoluyla veya film, disket, video, teyp bandı ve benzeri araçlarla işlenmesi halinde bu fıkralarda yazılı cezalar üçte birden yarıya kadar arttırılır”. Yasa Tasarısı ve yorumlar için bkz. Türkiye, 13 Ekim 1994.

¹⁰⁰ **Basında Tekelleşmeler**, Haz.Hıfzı Topuz, Korkmaz Alemdar, Raşit Kaya v.d., TÜSES-İLAD Yayını, İstanbul, 1990, s.64.

holdingin en az bir radyo ve televizyon istasyonu sahibi olmaya başlaması dikkat çekicidir. Kitle iletişim araçlarının sayıca çoğalması yönündeki bu gelişme, çoğulculuğu sağlamaktan uzak olmuştur. Bu ortam, çok sesli bir koro yerine, üyelerinin sayısı artmış, ama tek sesli bir koro görüntüsü veriyordu. Ortaya çıktığı andan itibaren, özel televizyonlar bir yandan kitleleri eğlence sektörüne eklemleyerek, artan bir tempoyla, **libertenizme** de uç veren bir hazcılık ideolojisini topluma içselleştirmiş, diğer yandan ise, açık oturum, talk-show ve reality-show gibi programlarla kitlelerin **katılım** duygusunu tahrik etmeyi başararak, bireylerde demokratik bir ortamda kişisel görüşlerini açıklayabilme olanağına kavuştukları düşüncesini yaratmıştır¹⁰¹. Bu süreçte, ticari televizyon mantığına uygun bir sanal demokrasi düşüncesinin geliştirildiği ekranlara, basındaki holdingler arası çıkar çatışmaları da aynen yansımıştır.

Özel radyo ve televizyonlara ilişkin Anayasa değişikliği 1993’de gerçekleştirilmiş, yasal çerçeve ise 13 Nisan 1994 tarih 3984 sayılı yasa ile düzenlenmiştir. Anılan yasaya göre 5’i iktidar partisinin, 4’ü de muhalefet partilerinin göstereceği adaylar arasından Meclis tarafından seçilecek 9 üyeden oluşan Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) kurulmuştur. RTÜK frekans dağıtımından, kanal tahsisine, yayın izinlerinden lisans vermeye, radyo-televizyon yayınlarını izleyerek, gerektiğinde bunların uyarılmadan kapatılmasına karar verecek yetkilerle donatıldı. Ayrıca Hükümet de “milli güvenlik ve kamu düzeninin sağlanmasını” gibi nedenlerle yayın durdurabilme yetkisine sahip olmuştur¹⁰². 1995’de çıkarılan “Radyo Televizyon Yayın İzni ve Lisans Yönetmeliği”nde yer alan düzenlemeler ise, frekans tahsisinde açık arttırma yoluyla ihale sistemini getirmiştir. En yüksek fiyatı ödeyenin frekansı alması ilkesini getiren bu düzenlemenin anlamı; radyo ve televizyon yayıncılığının toplumsal ve kültürel boyutunun ihmal edilerek, tamamen ticarileştirilmesidir.

Kamusal tartışmanın yayılması açısından belli ölçülerde katkılarını gözardı edemezsek de, sayıca artan medya dünyasında **kamusal** yayıncılık ilkelerinin ve **demokratik-etik değerlerin** tamamen içselleştirildiğini söylemek mümkün değildir. Aksine, basında etik konusunu tartışma dışı bırakılmıştır. “Hızlı bir holdingleşme

¹⁰¹ Ahmet Oktay; “Televizyonla Yaşamak”, C.D.T.A., C:15, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s.1380.

¹⁰² Bülent Çaplı, Can Dündar; “80’den 2000’lere Televizyon”, C.D.T.A., C:15, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s.1385.

süreci içinde bulunan basın, herhangi bir risk üstlenmemek için, ekonomik haberlerin yanı sıra siyasal haberleri de **belirli dozda ve belirli biçimde** yansıtmak zorunluluğuyla karşılaştığı ender görülen olaylardan değildir. İşin kötüsü, sadece baskı dönemine özgü olduğu varsayılan bu eğilimin **ilkeleştirildiği**’ni tahmin etmek zor değildir¹⁰³. 6 Şubat 1988’de kurulan Basın Konseyi, İLAD (İletişim Araştırmaları Derneği), Türkiye Gazeteciler Sendikası başta olmak üzere, sayıları 78’e varan genel ve bölgesel basın derneklerinin basın mesleğindeki yozlaşmayı önleyici yöndeki çabaları mevcut ise de, bunların bir çoğunun faaliyetlerinin etkin birer sivil toplum kuruluşu olmaktan çok, “yandaşlarına resmi makamlardan bazı avantajlar sağlamaya”¹⁰⁴ yönelik olduğu söylenebilir. Tiraj sorununu düşünce ve ifade özgürlüğü sorunlarına önceleyen bu yaklaşım, basını demokratik sivil toplumun bir unsuru olmasını sağlayabilecek kamusal gündemin belirlenmesi işlevinden uzaklaştırmıştır. Oysa Batı’daki gelişim sürecine baktığımızda, devletten bağımsız ve özerk bir sivil toplum alanı kurma yönünde, burjuvaziye özellikle düşünce, edebiyat ve sanatla uğraşan kesimler ve kamuoyunun oluşmasını sağlayan özgür tartışma süreçleri harekete geçirmiştir. Bu süreçte yayınevlerinde gazetelere ve dergilere uzanan bir yelpazede ortaya çıkan “Akıl yürüten bir kamuoyu sivil toplumun devletin onu içine hapsedmeye çalıştığı edilgen, uyruk konumdan sıyrılmasına” yardımcı oldu¹⁰⁵. Türkiye örneğinde ise, kamusal tartışmanın yaygınlaşmasının vazgeçilmez araçlarını elde eden bu kesim, elindeki araçları demokrasiyi pekiştirmek ve geliştirmek üzere devletin etkinliklerini eleştirme, kamusal tartışmayı yaygınlaştırma yerine, popüler kültürü yayma, devletin ve eylemlerinin meşruiyetini pekiştirme yolunu tercih etmiştir.

II.3. Sendikalar

1980’li yıllar Türkiye’de sendikal hareket için bir dönüm noktası olmuştur. 1970’li yıllarla karşılaştırıldığında siyasal eğilimlerde gözlenen sağa kaymadan işçi kesimi de büyük ölçüde etkilenmiştir. 1984-1987 arasındaki seçim sonuçları incelendiğinde, bütün kentlerde ve işçi sınıfının ağırlık taşıdığı bölgelerde, ANAP’ın sosyal politika alanında izlediği **popülizm** sayesinde, eski sosyal demokrat seçmenleri

¹⁰³ Ahmet Oktay; **Toplumsal Değişme ve Basın**, BFS Yayınları, İstanbul, 1987, s.132.

¹⁰⁴ Koloğlu; “Liberal Ekonomi...”, **a.g.m.**, s.143.

¹⁰⁵ Gianfranco Poggi; **Çağdaş Devletin Gelişimi**, Çev.Şule Kut, Binnaz Toprak, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s.85-86.

kendine çekebildiği anlaşılıyor¹⁰⁶. Bu çerçevede sendikalar ve sosyal hakların alanı daraltılırken, gecekondü, imar affı, fak-fuk fon gibi uygulamalarla devlete bağımlılığı arttıran kanallar genişletiliyordu¹⁰⁷. Döneme egemen olan sendikaların siyasetten uzak durması yönündeki resmi görüşün tüm toplumsal gruplarca benimsendiği söylenebilir¹⁰⁸. Bu koşullar altında 1980’lerdeki sendikal hareket genelde “ ücret sendikacılığı”na yönelik olup, işlevleri toplu pazarlık ve sözleşme yapmakla sınırlı kalmıştır. “Sendikal yapılar üst düzey toplantılarıyla taleplerin oluşturulması ve bu taleplerin devletten ‘rica edilmesi’ ekseninde kurumlaştı. Ücret alanında odaklanan sendikal hareket, çalışma yaşamının diğer konularına ve politik konulara ilişkin gereksinimlerinin karşılanmasını devletten bekleme refleksi ve yönelimiyle gelişti”¹⁰⁹. Sendikalar üzerindeki kısıtlamaların sürdüğü ve toplumsal prestijlerini büyük ölçüde kaybettikleri¹¹⁰ bir dönemde bu, tahmin edilebilir bir gelişmeydi.

1980’li yıllarda sendika-hükümet ilişkilerine yön veren sorunlar, yasal sınırlamalar ve devletin işveren olarak uygulamalarından kaynaklanmıştır. Hükümetin kamu kesimindeki toplu pazarlıkları yürütmek üzere Toplu Sözleşme Koordinasyon Kurulu’nu ve 1986’da Kamu İşverenleri Sendikasını oluşturması, toplu iş sözleşmelerini merkezileştiren düzenlemelerdir¹¹¹.

1982 Anayasası’nın “toplumsal barışın sağlanabilmesi için herkesin kendi görev alanında kalması” ilkesine dayanılarak sivil toplum örgütlerine getirilen siyaset yapma yasağı, CHP-DYP koalisyonu döneminde çıkarılan 26 Temmuz 1995 tarih 22355

¹⁰⁶ Boratav; 1980’li Yıllarda..., a.g.e., s.124-125. Boratav’a göre, ANAP’ın kentli yoksul kitlelere dönük popülizminin ana hedefi, “bu kitlelerin saflarında sınıf özelliklerinden ve sınıf bilincinden mümkün mertebe yoksun ANAP yanlısı bir seçmen tabanı yaratmak olmuştur”. ANAP bu hedefin gerçekleşmesi için 1984’de büyük ölçüde kontrol edebildiği kent belediyelerini kullanmıştır.A.g.e., s.118.

¹⁰⁷ Geniş; a.g.m, s.298.

¹⁰⁸ K.Boratav ve G.Yalman’ın Türkiye’de oy verme eğilimleriyle ilgili araştırmalarının bir parçası olan 1988 İstanbul Kartal Anketi’nin verilerine göre, sendikaların siyasetten uzak durmaları yönündeki resmi görüşe katılanların oranı ücretli gruplarda yüzde 53.4 iken, ücretli olmayan gruplarda yüzde 63.6’dır. Boratav; 1980’li Yıllarda..., a.g.e., s.132.

¹⁰⁹ Çetin Uygur; *Dinazorların Krizi -Değişim ve Sendikalar*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.156.

¹¹⁰ Turan; “1972-1996 Döneminde...”, a.g.m., s.205.

¹¹¹ Koray; a.g.e., s.208.

sayılı yasayla gerçekleştirilen Anayasa değişikliği ile kaldırılmıştır¹¹². Getirilen düzenlemelerle sendikalara siyasal faaliyet yasaklarının kaldırılmasının bile, sendikaların gelişmesinde fazla etkili olduğu söylenemez. Ancak son dönemde sendikaların kendilerine sivil toplum hareketleri görüntüsü verecek, yeni yapılanma arayışları içinde oldukları dikkat çekmektedir. Söz konusu arayışlar sendika içi merkeziyetçi yönetim yapısının kırılmasına yönelik olmaktan ziyade, farklı işçi sendikaları konfederasyonlarının, hatta işveren sendikalarının çeşitli meslek örgütleriyle birlikte biraraya gelme şeklinde gerçekleşmektedir.

Türk-İş, Hak-İş ve DİSK'in yanısıra bazı meslek odalarının katılımıyla 1993'de oluşturulan Demokrasi Platformu'nun yanısıra, 1997'de dört büyük sendika (Türk-İş, DİSK, TESK, TİSK) ve TOBB birleşerek "Sivil İnisiyatif" adı altında biraraya gelmişlerdir. Beşli Sivil İnisiyatif'in başkanlığını yapan Türk-İş Genel Başkanı, sadece doğrudan temsil edilen işçilerin değil, aynı zamanda sendikasız işçinin, memurların, emekli dul ve yetimin, küçük esnaf ve sanatkârın, işsiz, köylünün hak ve çıkarlarını korumak için biraraya geldiklerini belirtmiştir. Bu beş büyük örgütü biraraya getiren ortak amaç, "Türkiye Cumhuriyeti'nin üniter devlet yapısının ve bütünlüğünü ve bağımsızlığını, laik ve demokratik sosyal hukuk devletini, insan haklarını, Atatürk ilke ve devrimlerini ve parlamenter demokratik düzeni korumak" şeklinde ifade edilmektedir¹¹³. İşçi, işveren ve esnafı biraraya getiren bu inisiyatifin temel amacı çalışma yaşamına ilişkin sorunları siyaset alanına aktarmak ve bir baskı grubu olarak taraftarlarının çıkarlarını koruma ve geliştirme işlevini yerine getirmek değil, "devletin birliğini ve bütünlüğünü korumak" gibi genel milli güvenlik siyasetine ilişkin bir amaçtır. İnisiyatifin kuruluşunun Refah-Yol hükümetine tepkilerin arttığı bir döneme rastlaması, Milli Güvenlik Kurulu'nun 28 Şubat kararlarının hemen arkasından kararları destekleyici yöndeki açıklamaları, siyasal iktidarla değil ama, devletle uyum içinde bulunduklarını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Zaten Türk-İş Başkanı'nın da açıklamasında, İnisiyatif içindeki farklılıkların ve çıkar çelişkilerinin üzerine gidilmediği, ortak noktaların (siyasetin) öne çıkarıldığı belirtilmiştir.

¹¹² 1982 Anayasası'nın sendikal faaliyeti ve getirilen özel sınırlamaları düzenleyen 52.maddesi 23.7.1995 tarih ve 4121 sayılı yasa ile yürürlükten kaldırılmıştır. Anayasa'nın 53.maddesindeki Toplu iş sözleşmesi hakkı (grev hakkını kapsamaksızın) kamu görevlilerini de içine alacak şekilde genişletilmiştir.

¹¹³ Mehmet Şakir Örs; "Sivil Toplum Hareketi", Yazı Dizisi, Yeni Asır, 18 Nisan 1998.

Örgütlenme açısından yaklaşıldığında, sendikaların örgütsel ve ideolojik anlamda birleşmiş bir görüntü vermedikleri, kurulan birliklerin kişisel inisiyatife bağlı, gevşek yapıda olduğu dikkat çeker. İşyeri esasına göre örgütlenme sendikaların zayıflığının ve parçalanmışlığının en önemli nedeni olarak gösterilmektedir¹¹⁴. Oysa sendikaların toplu pazarlık güçlerini ve siyasal etkinliklerini arttırabilmeleri için geçici değil, sürekli birliklere ve demokratik değerlere dayalı örgütlenmeye ihtiyaçları vardır.

II.4. Meslek Kuruluşları

Meslek kuruluşlarının oda ve dernek tipi örgütlenme modelleri arasındaki rekabet, 1983 sonrasında artmıştır. “1980 sonrası Türkiye’de pek çok satın alma, iktidar, erk gibi kavramların öne çıktığı bir dönem olarak göze çarpar. Bu atmosfer meslek kuruluşlarını da kuşatır. Onlar da artık nema dağıtımındaki işlevleri ile toplumsal kaynak ve gelir paylaşımında ne kadar söz sahibi olduklarına bağlı olarak değerlendirilir oldular”¹¹⁵. Ayrışma özellikle sermaye yoğun çalışan kesimle emek yoğun kesim arasındadır. Sermaye yoğun meslek grupları yönetimin gözdesi haline gelirken, emek yoğun meslek grupları muhaliflerin örgütlendikleri odaklar olarak değerlendirildi. Birer kamu kurumu olarak örgütlenmiş olan odaların, 1980’li yılların ilk yarısında getirilen yasal düzenlemeler nedeniyle suskun oldukları, mülki amirlerin doğrudan müdahalesine açık oldukları görülür. Yasakçı ortamın yumuşaması ve demokratikleşme tartışmalarının tekrar başlamasıyla birlikte, meslek odalarının da aktif hale geldikleri söylenebilir. Üst birliklerini birer birer oluşturarak güçlenen odalar, son dönemde işçi ve işveren sendikalarıyla güçbirliği ve dayanışma içinde oldukları şeklinde bir görüntü sunmaktadır.

Soruna barolar örneğinde yaklaştığımızda, Anayasa’da baroların da diğer kamu kurumu niteliğindeki meslek örgütlerine benzer şekilde devletin katı idari ve mali denetimi altındaki kuruluşlar olarak düzenlendikleri görülür. Daha 1982 Anayasası’nın yapım sürecindeki önerilerinde hak ve özgürlüklerin ve olağanüstü halin düzenlenişi konusunda somut öneriler sunamayan, birçok konuda suskun kalan Türkiye Barolar Birliğinin, 1990-1994 döneminde demokratikleşmeye ilişkin anayasa değişikliği

¹¹⁴ Koray; a.g.e., s.189-190.

¹¹⁵ Bülent Tanık; “1980 Sonrası Meslek Kuruluşları ve Etkinlik”, C.D.T.A., C:14, İletişim Yay., İstanbul, 1995, s.958.

önermeyen sivil toplum örgütleri arasında¹¹⁶ olduğu dikkat çeker. ANAP döneminde de yöneten ağırlıklı devlet-sivil toplum ilişkisinde sivil toplumsal örgütlerin siyasa tercihleri bir anlamda dikte ettirilir hale gelmişti ve barolar bunun en güzel örneğiydi¹¹⁷. Devlet ile barolar arasındaki ilişkide barolar, devlet politikalarını yasal-hukuki düzeyde doğrudan eleştirdiklerinde, devlet barolar üzerindeki kontrol ve baskıyı mümkün olduğunca arttırıyordu. Bu türden bir ilişki, baroların kendi özerkliklerini sürdürmeye ve kendi iç işlerine müdahaleyi önlemeye yönelik olması gereken mücadelelerinin genelde devlet politikalarıyla aynı yönde, o politikaları etkilemek için kendi güçlerini arttırmaya çalışmaları sonucunu vermiştir. Fakat, 1995'ten sonra meslek odalarında demokratikleşme yönünde eğilimlerin arttığı da gözardı edilemez¹¹⁸.

Türkiye'ye özgü bu devlet-sivil toplum ilişkisinde, devletin yasal alandaki belirleyiciliği meslek kuruluşlarının kurumsallaşmasında temel etken olmuştur¹¹⁹. Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları üzerindeki devlet baskısının devam ettiği günümüzde, sözkonusu kuruluşların "meslek mensuplarının hak ve çıkarlarını toplumsal statü ve prestijlerini koruyup geliştirmek"¹²⁰ amacıyla oldukları gözardı edilmektedir. İktidarın eteğine yapışmak uğruna, demokratik değerlerden taviz verilmesi meslek kuruluşları içinde bölünmelere yol açmaktadır. Toplumun her kesimine ve kurumuna egemen olan devlet hegemonyasının kırılması, kamu kurumu niteliği kazandırılan meslek kuruluşlarının kendi üyelerinin ve kamunun çıkarlarını belirlemede sözsahibi olmaları gerekmektedir. Sözkonusu kuruluşlar üzerindeki devlet

¹¹⁶ Gemalmaz; Anayasada Olağanüstü Rejim..., a.g.e., s.74, 115.

¹¹⁷ Özman; a.g.m., s.544.

¹¹⁸ 1990'larda TMMOB'un düzenlediği Demokrasi Kurultayları, Barolar Birliğinin alternatif adli yıl açılışları, Tabipler Birliğinin sivil inisiyatif geliştirme yönündeki girişimleri dikkate değerdir. Bilgi için bkz. Arif Künerer; "TMMOB ve Mühendislerin Oturma 'Odalar'ı", **Birikim**, S:29, Eylül 1991, s.29-34, Ata Soyer; "Tabip Hareketi: Yeni Bir İvmenin Eşiğinde", **Birikim**, S:41, Eylül 1992, s.38-44, İhsan Karababa; "TMMOB: 80 Öncesi Demokratik Kitle Örgütleri ve Demokrasi Kurultayı 1997", **Merhaba Sivil...**, a.g.e., s.155-175,

¹¹⁹ Özman; a.g.e., s.557. 1990-1991 yılında Yargıtay, adli yıl açılış törenlerine katılacak olan Türkiye Barolar Birliği Başkanı Önder Sav'ın yapacağı konuşmanın metnini üç ay öncesinden istemiştir. Konuşma metninin gönderilmemesi üzerine Sav'ın konuşması akıştan çıkartılmıştır. Bunun akabinde Türkiye Barolar Birliği alternatif bir adli yıl açılış düzenlemiştir. Haluk İnanıcı; "Türkiye Barolar Birliği", **C.D.T.A.**, C:14, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.966.

¹²⁰ Gencay Şaylan; "Devlet ve Demokratik Kitle-Meslek Örgütleri İlişkisinde Sorunlar, Bir Örnek: 'Kamu Yararı' İdeolojisi", **Demokratik Kitle-Meslek Örgütleri: Perspektifler-Sorunlar**, Sağlık ve Toplum Yayınları, Ankara, 1990, s.50.

baskısı nedeniyle, dernekler şeklinde örgütlenen meslek gruplarıyla aralarında farklılıkların oluşması ikili bir işleyişi de ortaya çıkarmaktadır. Sivil toplum kuruluşlarını; “yurttaşların ortak bakış, ortak çıkar, ortak duyarlılık, ortak talep vb. temelinde gönüllü olarak bir araya gelerek; devletin hukuki, idari, üretici ve kültürel organlarının dışındaki alanda meydana getirdikleri; dernek, vakıf, sivil girişim, platform, ilişki ağı, vb.’lerinden oluşan yapılar ve etkinlikler”¹²¹ olarak dikkate aldığımızda, belki de kamu kurumu niteliğindeki meslek odalarını bu kategoriye dahil etmemek gerekirdi. Ancak Walzer’in, “devlet hem sivil toplumu kendi bünyesinde toplar hem sivil toplum içinde bir alan işgal eder”¹²² şeklindeki yaklaşımından hareket ettiğimizde, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarını sivil toplum içinde devletin alanı olarak yorumlayabiliriz. Toplumun genişçe bir kesimini oluşturan, doktorlardan mühendislere, avukatlardan eczacılara serbest meslek grubundaki yurttaşların toplandığı bu kuruluşların devletin denetim aracı olmaktan çıkarılarak, ortak mesleki çıkarların, duyarlılıkların ve taleplerin ifade edildiği platformlar olması gerekmektedir. Oysa, mevcut devlete bağımlı ve onun denetimi altındaki yapı, sözkonusu kuruluşların birer demokratik sivil toplum potansiyeli olmalarının önündeki en büyük engeldir.

Mesleki kuruluşlar arasında sivil toplum potansiyeli olarak dikkati çeken bir diğer yapılanma, işverenlerin örgütlenmeleridir. 1960’ların ikinci yarısından itibaren iş yaşamında meydana gelen değişimler, işçi sendikalarının etkinliğinin ve sayısının artması, işveren çevrelerini de harekete geçirmiştir. Küçük ve orta ölçekli işletme sahipleri işçi sendikalarına ve destekleyenlerine karşı mücadeleyi benimseyip, TİSK, MESS gibi sendikal kuruluşları oluştururken, büyük sermayedarlar doğrudan işçi hareketiyle mücadeleye girmeden kendi sosyal konumlarını dernek çatısı altında güçlendirme arayışını benimsediler¹²³. 1980’lerden itibaren yaşanan liberalleşme sürecinde, isminde SİAD eki olan işadamı dernekleri giderek çoğaldı. Bunların KOBİ’leri dışlaması yanında, KİT’lerin eteklerinde, devletin ithal ikameci politikaları sayesinde yetişmeleri nedeniyle, yapı ve zihniyet olarak devlete benzedikleri iddia

¹²¹ Uğur, “Yeni Demokrasinin...”, a.g.m., s.69.

¹²² Michael Walzer, “Sivil Toplum Düşüncesi: Toplumsal Yapılaşmaya Doğru Bir Adım”, Çev. Nuran Erol, *Birikim*, S:37, Mayıs 1992, s.40.

¹²³ Ayşe Buğra; *Devlet ve İşadamları*, Çev.Fikret Adaman, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.334.

edilmekle birlikte¹²⁴, antidemokratik uygulamalardan da en fazla rahatsız olduğunu gösteren kuruluşların başında TÜSİAD'ın geldiği gerçeği gözardı edilemez¹²⁵. Bunun nedeni, ekonomide liberalleşme politikalarıyla birlikte sermayedarlar arasında da bir hareketlenme yaşanması, sermaye sınıfının kendi içinde farklılaşmaya uğrayarak, küreselleşme ortamında devletten özerkliğini kazanma zorunluluğu hissetmesidir. Bu bağlamda, 1980-1990 arasında sayıları hızla artan işadamları derneklerinin yükselen demokrasi talepleri büyük ölçekli sermayedar ile devletin merkezîyetçi-bürokratik yapısı arasındaki çelişkinin göstergeleridir. Nitekim, 20 Ocak 1997'de Meclis Başkanlığı'na sunulan "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri" isimli rapora verilen üye desteği, "Türkiye'deki sınai sermayenin en kalburüstü kesiminin, hakim iktidar bloku içindeki kuvvet dengesinde radikal bir değişiklik talep ettiği ve bu yönde bir mücadeleye girdiği"¹²⁶ izlenimi vermektedir. TÜSİAD'ın demokrasi taleplerinin özü raporun sunuş yazısında da belirtildiği üzere, devletin bir rant dağıtma aracı olarak işlevinin azaltılması, giderek bunun kalkması, Avrupa Birliği ile ilişkilere ket vuran siyasal ve ekonomik demokratikleşmenin önündeki sorunların giderilmesidir. Diğer zorunlu üyelikli kuruluşlara göre, bu kuruluşun tavır ve görüşlerinden yola çıkılarak, "işadamlarının nihayet belirli bir sınıf ahlakını ve sosyal sorumluluk bilincini içselleştirmiş bir sınıf olarak toplumsal konumunu sağlamlaştırdığı sonucuna varılabilir mi?". Buğra'ya göre TÜSİAD'ın demokratik tavırları kuruluşun içindeki küçük bir azınlığın kafasındaki toplum projesi olup, kurucuların tamamının bile bunu anlamış ve benimsemiş olduğu şüphelidir. "Türkiye'de çıkar grubu faaliyetlerinin bazı tarihsel özellikleri, bu konularda fazla iyimser olmamızı engelleyecek nitelikte"¹²⁷dir. TÜSİAD dışında İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV), Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) gibi örgütsel tabanı geniş olan kuruluşların etkinlikleri de devletle iyi ilişkiler içinde olan birkaç işadamlarının kişiliklerine bağlı kuruluşlar olup, "bu kuruluşların devlet-işadamları ilişkilerinin geleneksel partikülerizmiyle uyum içinde oldukları, iyi

¹²⁴ Erol Katırcıoğlu; "Demokrasi Talepleri ve TÜSİAD", *Radikal*, 30 Ocak 1997.

¹²⁵ TÜSİAD tarafından hazırlatılan raporlardan devletin yeniden yapılanmasına ilişkin en dikkat çekici olanları şunlardır. *Optimal Devlet*, Haz.Coşkun Can Aktan, TÜSİAD-T/95, 2-174, İstanbul, 1995, *Yerel Yönetimler -Sorunlar, Çözümler*, Haz.Selçuk Yalçındağ, TÜSİAD-T/95, 9-184, İstanbul, 1995, *Yerel Yönetimler Yasa Taslağı*, Haz.Selçuk Yalçındağ, Ziya Çoker, Fethi Aytaç, TÜSİAD-T/97, 207, İstanbul, 1997.

¹²⁶ İlker Aktükün; "TÜSİAD Neden Demokrasi İstiyor? -Piyasa Demokrasi İlişkileri Üzerine Bazı Saptamalar", *İktisat Dergisi*, S:364, Şubat 1997, s.76.

¹²⁷ Buğra; a.g.e., s.347-348.

ilişkileri devlet politikasıyla ilgili eleştirilerin dozunu iyi ayarlayarak sürdürdükleri”ni söylemek mümkündür¹²⁸.

Sivil toplumda etkinliğin örgütsel taban ve mali kaynakla doğru orantılı olduğunu düşündüğümüzde, basın, sendikalar, meslek kuruluşları ve işadamları derneklerinin etkinliğinin fazla olması beklenir. Demokratik bir sistem içinde ekonomi politikası birliklerinin (odalar-sendikalar-derneklerin) politik alanla ilişkisi çift yönlü işlemektedir. Devlet yönetimi (yasama, hükümet ve bürokrasi) üzerindeki etkileme kanalları hem siyasal partiler üzerinden, hem de kamuoyu üzerinden çalışmaktadır. Türkiye’deki işleyişe bakıldığında ise, siyasal partiler üzerinden geçen kanalların siyaset yasakları nedeniyle kapalı kaldığı¹²⁹, yasakların kalkması halinde bile zihinsel sınırlamaların aşılamadığı gözlenir. Basının elindeki kaynaklara dayanarak demokratik kamusal alanın oluşumunu desteklemesi, demokratik tartışma alanları açması gerekir. Ancak, tekelleşme, promosyon ve rating rekabeti yanında kamuoyunu oluşturma (yönlendirme değil), demokratik değerlerin yerleştirilmesi işlevinin oldukça geri plâna düştüğünü görüyoruz. Geniş örgütsel tabanlarına rağmen, işçi ve işveren sendikaları, zorunlu üyelikli meslek odaları ise, 12 Eylül’ün ağırlığını üzerinden henüz atamamışlardır.

Türkiye’nin demokratikleşme sürecinin önündeki engeller büyük ölçüde devlet ile sivil toplum ilişkisine de yansımakta ve bu ilişkiyi belirlemektedir. Bu görüntüyü veri aldığımızda, Türkiye’de rüştünü henüz ispat edememiş bir sivil toplum ve onun devleti ile karşı karşıya kalmaktayız. Sendikalar, meslek örgütleri ve devlet ilişkisinde gözlemlendiği üzere, işleyişte devlet ile sivil toplumun içiçe geçmişliği yüzünden, sivil toplum örgütleri devletin, devlet ise toplumun bir yansıması ve bütünü olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla devletleştirilmiş bir toplum görüntüsü ile karşı karşıyayız. Ne var ki, birinin demokratikleşmesi diğerini demokratikleştirmeyeceğinden, demokratikleşme sürecinin iki yönlü işlemesi gerektiğini söyleyebiliriz. Aşağıda ele aldığımız devlet-sivil toplum ilişkisinin sorun boyutları, demokratikleşme sürecinin iki yönlü işlemesinin nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin ipuçlarını verir.

¹²⁸ A.g.e., s.354.

¹²⁹ Ekonomi politikası birliklerinin etki kanalları ile ilgili karşılaştırmalı model için bkz. Hüsnü Erkan; **Demokrasi ve Piyasa Ekonomisinde Birlikler (Odalar-Sendikalar-Dernekler)**, TÜSİAD Araştırma Ödülü, Tükelmat Matb., İzmir, 1992, s.81-106.

III. TÜRKİYE’DE DEVLET - SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİNİN SORUN BOYUTLARI

Türkiye’nin, demokratikleşme sürecinde sivil toplumun rolüne ve devlet-sivil toplum ilişkisinin niteliğine ilişkin tartışmalarda öncelikle dikkate alınması gereken iki önemli nokta vardır. Bunlar aynı zamanda mevcut sorunların kaynağı durumundadır. İlki; güçlü devlet-zayıf toplum yapılanmasının beraberinde getirdiği demokrasiye geçiş problemleri ve ordunun siyasal sistem içindeki rolü, ikincisi; demokratik bir sivil toplumun varlığı için gerekli koşulların sağlanması, devlet-sivil toplum ilişkilerinin demokratikleştirilmesi sorunudur. Koşullara ilişkin sorunlar genellikle sivil toplumun örgütlenmesini belirleyen yasal çerçeveye, toplumsal kültüre, sivil toplum örgütlerinin yapısal-örgütsel sorunlarına gönderme yaparken, birinci gruptaki sorunlar kökenleri daha derinde olan siyasal kültürden, siyasal sistemin ve kurumların işleyişinden ve devletin yeniden kurgulanması sürecine ilişkin zihinsel arka-plândan kaynaklanır. Neden-sonuç ilişkisi açısından birbirinden ayrılamayacak derecede iç içe geçmiş sorun boyutlarının incelenmesi, devlet sivil toplum ilişkisinin demokratikleşmesine yönelik anahtarları da verecektir.

III.1. Siyasetin Anlamı Ve Ordunun Rolü

Türk siyasal kültüründe siyasetin olumsuz bir anlamı vardır. Osmanlı’daki “siyaset katl” kurumunun Cumhuriyet’in ilk yıllarında İstiklâl Mahkemeleri, 27 Mayıs’ta bir başbakan ve iki bakanın idamı, 12 Mart’ta 27 Mayıs’ın rövanşı olarak nitelenen idamlarla devam etmesi, siyasetin olumlu ve sağlıklı bir anlam kazanmasını engellemiştir. Anlam yönünden bu olumsuzluk eylem düzeyine de yansımıştır. Askeri müdahalelerin öncesi ve sonrasında siyasal şiddetin ve siyasal cinayetlerin artması bunun en belirgin örnekleridir. Siyasal mücadelenin uzlaşmacı yönünün gözardı edilerek, kırıcı, yıkıcı, çıkarıcı bir siyaset anlayışının yerleşmesi onu çirkinleştirmekte, kitlelerin nezdinde değerini yitirmesine neden olmaktadır. Bu olumsuzluk bir yandan kitlelerin politik örgütlenmelerden kaçarak tarikat tipi kapalı örgütlenmelere yönelmelerine, diğer yandan da çeşitli entrikalar ve komplolarla politika yapan iktidar elitlerinin doğmasına yol açmaktadır¹³⁰. Sonuçta siyaset, bir grup politikacı ve asker-

¹³⁰ Murat Belge; *Türkiye Dünyanın Neresinde?*, 1.Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, (tarihsiz), s.86.

sivil bürokratların kendi aralarındaki oyuna dönüşmekte, toplumun geniş kesimlerinin ise, seçimler dışında çeşitli yollarla bu oyuna katılımı engellenmeye çalışılmaktadır. Bir çok demokratik ülkede sivil toplum örgütleri toplumsal sorunlar ve taleplere ilişkin politikalar üreten kurumlar iken, Türkiye’de sivil toplum örgütlerinin rolü çoğu zaman sosyal dayanışma faaliyetleriyle sınırlandırılmakta, katılımın dar kalıpları bir türlü kırılamamaktadır. Siyasete etkin katılımın bir sorun haline gelmesi ancak siyasetin toplum tarafından sorun haline getirilmesiyle mümkündür. Toplumun siyasallaşmasının güdük kaldığı bir ortamda, siyasal faaliyet bürokratik düzenlemelerle sınırlı kalmakta, bürokratik düzenlemeler şahsileşip, katılaşmaktadır. “Bunun bir sonucu siyasal-toplumsal hayatın tanzimi için (toplumun) kendi önemini farketmemesi ve gayret göstermemesi, diğer sonucu ise siyasetçilerin topluma bunu hatırlatmak için ellerinden geleni yapmamalarıdır”¹³¹. Oysa devlet ile toplum arasındaki ilişkinin güçlendirilmesi ve devlet kurumları ile sivil toplum kurumları arasındaki işbirliğinin artırılması yönetimin keyfiliğini de büyük ölçüde engeleyebilecektir¹³².

Politikanın bir kavga, politikacının ise kördüğüşçü olarak betimlendiği yaklaşımın sonuçlarından biri; devletin kutsallaştırılarak, siyaset üstü, aşkın ve mutlak bir varlığa dönüştürülmesidir. Sonuçta varılacak nokta şudur; eğer politika bulaşılmaması gereken pis bir iş, politikacıların hepsi entrikacı ve çıkarıcı ise, “ülkeyi bu pislige bulaşmayanlar yönetsin”¹³³. Bu türden düz mantık yürütmelerin alttan alta gönderme yaptığı yer, pislige (politikaya) bulaşmamış ordudan başka bir kurum değildir. Geçmişte yaşanan askeri müdahalelere halk büyük ölçüde destek vermişse, altında biraz da siyasal kültürümüzdeki bu sağlıklı yaklaşım yatar. Eğer politika kirlenmişse ya da politika kirli bir iş haline gelmişse bunun denetimini ve yargılamasına yapacak olan bağımsız yargı veya halkın denetim mekanizmaları olmalıdır. Türkiye’de bu türden denetim mekanizmaları işletilmediği için, ordu bu boşluğu doldurma misyonunu kendine yüklemekte ve bu işlevi yerine getirmekte bir beis görmemektedir.

Bu bağlamda, demokratik siyasal yaşamın sürekliliği karşısındaki en büyük engellerden biri; ordunun sivil siyasette belirleyici gücü ve askeri darbelerdir.

¹³¹ Nuray Mert; “Siyasete Etkin Katılım ve Siyasal Kültürümüz”, *Diyalog*, S:1, 1996/1, Türk Demokrasi Vakfı, s.171-173.

¹³² Gökhan Çapoğlu; *Yepyeni Bir Türkiye İçin*, Anadolu Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara, 1997, s.34.

¹³³ Belge; *Türkiye Dünyanın...*, a.g.e., s.94.

Demokratikleşme sürecimiz açısından ele alındığında, darbelerin halk katında gördüğü destekte bu nokta yanında, “ordunun geçici bir süreyle ve çığrından çıkmış olan siyaset sürecini yeniden rayına oturtma niyetini açıklayarak işbaşına geçmesinin”¹³⁴ de etkisi vardır. Üzerinde durmamız gereken anahtar kelime yine egemen “siyaset” anlayışıdır. Türkiye’de siyasal sürece yön veren politikacıların ve devlet elitinin zihni dünyasında siyaset, “farklı çıkarların yarışarak uzlaştırmacı çözümlere bağlanması” anlamında bir toplumsal pratik değil, tek parti döneminden kalan bir anlayışla, toplumun yönetimin hedefleri doğrultusunda değiştirilmesinin bir aracı olarak algılanmaktadır¹³⁵. Dolayısıyla bu zihinsel inşada toplum değiştirilecek bir nesneden başka bir şey değildir ve niyet ne olursa olsun, ordunun görece özerkliğinden yararlanarak siyasal yaşama müdahalesi aslında, üstten modernleşme mantığının bir uzantısıdır. Bu bağlamda egemenlik sadece parlamento ve hükümette toplanmayıp, “Cumhurbaşkanı, Milli Güvenlik Kurulunun askeri üyeleri ve Hükümet arasında paylaşılmaktadır”¹³⁶. Dolayısıyla egemenlik siyasal iktidar ile askeri iktidar yapıları arasında, askeri otorite lehine paylaşılmış bir görünüm vermektedir. Parlamente sistemin işleyişini büyük ölçüde ideal-demokratik yapıdan uzaklaştıran bu durum, çok başlı yürütme, bağımlı yargı ve sivil hükümet ile askeri hükümet arasında gidip gelen ikili bir siyasal sistem ortaya çıkarmıştır¹³⁷.

9 Ocak 1997’de Resmi Gazete’de yayınlanan “Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi Yönetmeliği” ve 28 Şubat 1997 tarihli MGK kararları, hakim ve savcılar ile sivil toplum örgütlerine kadar verilen brifingler son dönemde askerin sivil siyasetteki etkinliğini arttırmasının göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Anılan yönetmelik, aslen Anayasa ve ilgili yasalarda düzenlenmiş olan olağanüstü hal ilanına ilişkin değişiklikler getirmekte, mücadelesi sivil yönetimi düşen tabi afet, salgın hastalıklar ve ağır ekonomik bunalım dahil olmak üzere bir çok konu “kriz yönetimini gerektiren haller” arasında sayılarak sorumluluk askeri yönetime devredilmektedir. Yönetmeliğin

¹³⁴ Tuncay; “Siyasal Gelişmenin...”, a.g.m., s.1977.

¹³⁵ İter Turan; **Siyasal Demokrasi, Siyasal Katılma, Baskı Grupları ve Sendikalar**, Türkiye Belediye-İş Sendikası, Eğitim Dizisi No:6, İstanbul, 1987, s.67.

¹³⁶ Kemali Saybaşı; **DYP-SHP Koalisyonunun Üç Yılı**, Bağlam Yay., İstanbul, 1995. s.38.

¹³⁷ A.g.e., s.34-37. Sözkonusu ikili yapının askeri kanadını Genel Kurmay Başkanı ve Milli Güvenlik Kurulu, Askeri Yargıtay, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi ve Yüksek Askeri Şura oluştururken, sivil kanatta Cumhurbaşkanı, Hükümet ve Parlamento, Yargıtay, Danıştay ve diğer kurumlar yer alır.

6/d.maddesine göre, kriz önlenemezse ya da tırmanma eğilimi gösterirse, duruma göre, olağanüstü hal sıkıyönetim, seferberlik ve savaş hallerinden birisinin ilan edilmesini ilgili mercilere önerme yetkisini MGK Genel Sekreterliğine devretmektedir¹³⁸. Merkezi Meclis'in sorumluluk alanı dışında bırakan ve Başbakan'ı Merkez'e karşı sorumlu kılan bu yönetmeliği "Türkiye'de 12 Eylül benzeri bir askeri darbeye başvurmadan, ordunun gerekli gördüğünde duruma el koymasının yasal kılıfı" olarak değerlendiren İnsel'e göre, son dönemde kesintisiz darbe dönemine girilerek, gerçek iktidar MGK'nun, gölge iktidar hükümetin olmuştur¹³⁹. Ordunun çeşitli kurumlara, üniversite öğretim üyelerine, hakim ve savcılara verdiği brifinglere katılımın yüksek olması, sivil toplum örgütlerinin brifing talebinde bulunması, sivil toplum kuruluşlarının siyasette yer almalarını meşrulaştırmaları olarak yorumlanabileceği gibi, siyasete katılmak için icazet istemeleri olarak da yorumlanabilir¹⁴⁰.

Siyasetin işleyiş sürecinde "ordu neden darbe yapar ?" sorusuna farklı yanıtlar verilmektedir. Marksist yaklaşımı benimseyenler darbenin ardında daima Amerika Birleşik Devletlerini ya da CIA'yı görürken¹⁴¹, büyük çoğunluk ekonomik darboğazı veya IMF reçetelerini göstermektedir. Kongar'a göre ise, darbelerin temel nedeni, sivillerin rejimin temel kuralları üzerindeki uzlaşmazlığıdır. Uzlaşmazlığın kökeni ise demokrasi anlayışımızdır. "Muhalefet ancak muhalefette iken demokrasiden yanadır. İktidar olur olmaz... hafiften başlattığı tahammülsüzlüğü sonradan 'hainler' edebiyatına"¹⁴² dönüştürür.

Askeri darbeler yoluyla ordunun gösterdiği refleks iki farklı açıdan yorumlanmaktadır. İlk yorumun sahibi Göle'ye göre darbeler, Kemalizmin fobisi olarak adlandırılan şeriatçılık, komünizm, Kürtçülük ve liberalizmin giderek özgürleşmesini, kendi alanını istila ve ilkelerine tehdit olarak gören ordunun hegemonya arayışıdır¹⁴³. Gellner ise Türkiye'deki demokrasi sürecini bir döngüye

¹³⁸ Zafer Üskül; "Kriz Merkezi Kriz mi Yönetecek, Kriz mi Yaratacak", *Yeni Yüzyıl*, 7 Şubat 1997.

¹³⁹ Ahmet İnsel; "Örfi Demokrasi ve Kesintisiz Darbe", *Yeni Yüzyıl*, 9 Şubat 1997.

¹⁴⁰ Ahmet İnsel; "Brifingli Sivil Toplum", *Yeni Yüzyıl*, 22 Haziran 1997.

¹⁴¹ Bkz. "Savunma 12 Eylül'ü Yargılıyor", *Türkiye Sorunları*, S:2, Ocak 1989, s.42-48.

¹⁴² Emre Kongar; *12 Eylül Kültürü*, 2.Basım. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s.136-137.

¹⁴³ Nilüfer Göle; "Liberal Yanılgı", *Türkiye Günlüğü*, S:24, Güz 1993, s.14.

bağlayarak açıklamakta, bu döngüde darbelere Göle'den farklı bir anlam yüklemektedir. Yazar ordunun darbe mantığını ve döngüyü şöyle açıklıyor:

“Adil seçimleri yapacağız. Eğer sonuç aleyhimize olursa, yani dinsel oportünistlerin ya da onlara yamanmaya çalışanların zaferi onaylanırsa, bu kararı demokrasiye olan sadakatimizle kabulleneceğiz. En azından bir süre için. Ama zaferi kazananlar fazla ileri giderlerse, Kemalist Sünnetin bekçisi olan ordu oraya girerek Geleneğe ihanet edenleri cezalandıracaktır.

.....

Ne zaman Geleneğe karşı popüler bir sırt çevirme kabul edilebilir sınırları aşsa ulusal geleneğin koyucuları tarafından yukarıdan aşağı bir Kemalist saflaştırma uygulanıyor. Bu sahnenin her iki ana oyuncusunun da içsel itkilerle hareket ettikleri düşünülürse, bu sarkacın sonsuza kadar sallanmaması için pek bir sebep yok gibi”¹⁴⁴.

Türkiye’de darbelerin halk katında kabul görmesini genel olarak değerlendirdiğimizde, toplum içine girdiği bunalımları kendi kendine aşamadığında, bir grup asker “yönetimi ele alarak” yapılması gerekenleri belirlemekte ve düzeni sağladıktan sonra yönetimi sivillere devretmektedir. Gellner’e göre ordunun kendisini topluma sevdiren şey, bu sıradışılığı ve demokrasiye bağlılığını onu sık sık yeniden kurarak göstermesidir¹⁴⁵. Askeri darbeleri meşrulaştırması bir yana, bu tablonun ortaya çıkardığı en önemli sonuç, liberal demokrasinin neden sağlıklı işlemediği sorusuna ilişkin yanıtı da içermesidir. Devletin güçlü, sivil toplumun cılız olduğu bir yapı içinde bunalımların toplumsal dinamiklerle aşılmasını sağlayacak, ne demokratik değerlerin egemen olduğu bir sivil toplum, ne de kurumsallaşmış demokratik siyasal gelenek ve kurumlar bulunmamaktadır. Sivil toplum ve devlet birbirleriyle diyalektik ilişki içindedirler. Devletin otoriter merkezîyetçi tavrıla sivil toplumu kuşattığı bir çok örnekte, toplumsal düzeyde devletin bu tip egemenlik biçiminin içselleştirildiği, devletin baskıcı eyleminin örtülü meşruiyetinin toplumsal tahayyülün derinliklerinde yattığı ileri sürülür¹⁴⁶. Çoğu zaman geçici “Bonapartist diktatörlük” olarak isimlendirilen bu olgu, bir anlamda sivil toplumun yeterince yetkinleşmediğinin

¹⁴⁴ Ernest Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, Çev.Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarık, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.118.

¹⁴⁵ A.g.e., s.114.

¹⁴⁶ İnsel; a.g.e., s.23.

göstergesidir. Çünkü yetkin bir sivil toplum, “kendisi için gereken **yönetim**’i, **siyasal toplum**’u, **devlet**’i de en azından, **toplumsal örgütleniş** ve **dünya görüşü** aracılığıyla çok karmaşık bir demokratik oluşum sürecinde”¹⁴⁷ karşılıklı etkileşim yoluyla belirleme gücüne sahip olacaktır. Sivil toplumun yetkinleşebilmesi için ise, Göle’nin belirlediği dört sorunun (dini, etnik, etik ve sosyal) uzlaşmacı toplumsal projelerle çözümlenmesi gerekmektedir. Siyasal yaşamı “tarihsellik dışı komplo teorilerinde dallanıp budaklanan” fobiler kontrol ettiği sürece, Kemalistler, İslâmcılar, Türkçüler, Kürtçüler ve sosyalistlerin birbirlerine karşı düşmanlıkları ve kinleri giderek artacaktır. Oysa, “korkunun panzehiri, hayatın doğrudan, belki ağdalı olmayan ve ilk bakışta basit gibi gözükten etkinliklerinin gelişmesidir. Bu etkinliklerin siyasal radikaller tarafından küçümsenmesi rastlantı değildir”¹⁴⁸. Siyasal alandaki her türlü radikalizmden kurtulmanın yolu, demokratik sivil toplumun benimsenmesinden, demokratik değerlerin gündelik yaşamda da hakim olmasından geçer.

Darbeler devlet-sivil toplum ilişkisi üzerinde de bazı etkilere sahiptir. Öncelikle her müdahale sonrasında siyasal partilerin, sendikalar başta olmak üzere sivil toplum örgütlerinin kapatılması, toplumsal ve siyasal çoğulculuk ortamına zarar vermektedir. Devlet ile toplumun (bireyin) ilişkilerinin tamamen ortadan kalktığı bir ortamda ordunun kendini toplumun (bireyin) tek temsilcisi olarak görmesi, bireyin de bu yanılsamayı kabullenmesi ilginç sonuçlar doğurmaktadır. Bu sonuçların birisi, müdahale sırasında ya da sonrasında sivil kesimden orduya yönelik onaylayıcı tavırlar ise, diğeri ordunun emir-komuta zinciri şeklindeki örgüt yapısının giderek sivil toplum örgütlerine de yansımalarıdır.

III.2. Devlet Geleneği Ve Muhalefete Bakış

Devlet-sivil toplum ilişkisinin sorun boyutlarından diğeri, hakim olan **güçlü devlet geleneği**’dir. Osmanlı’dan miras kalan bu gelenek ve sivil toplumun etkisizliği veri olarak “toplumsal gruplardan bağımsız bir siyasal parti sistemi, kültürel ayrışma, parti merkezli politika ve devlet güdümlü siyasal sistem”i getirmiştir¹⁴⁹. Türkiye’de devlet-toplum ilişkisi genellikle devlet geleneği üzerinden açıklanır. Demokrasinin ve

¹⁴⁷ Gevgilili; Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi..., a.g.e., s.136.

¹⁴⁸ Süleyman Seyfi Ögün; “Türk-İslâm Sentezi: İdeolojik Bir Süreklilik mi, Kesinti mi”, **Birikim**, S:44, Aralık 1992, s.55.

¹⁴⁹ Heper; The State Tradition, a.g.e., s.100.

sivil toplumun yeterince gelişmemesinin nedeni, devlet geleneğinin baskınlığına ve belirleyiciliğine bağlanır. Yanlış olmamakla birlikte eksik olan bu yaklaşımda, toplumsal dinamiklerin ihmal edildiği ileri sürülür¹⁵⁰. Ancak demokratikleşme sorunumuzun belkemiğini oluşturan bu gelenek içinde, devletin toplum üzerindeki müdahaleci tavrı, birey ve sivil toplum üzerinde **düzenleyici** ve **merkeziyetçi** mantığının egemenliği ihmal edilemez. Hegel'in sözünü ettiği "akıl devleti"nde memurların temsil ettiği "devletin aklı"nın tüm topluma hakim olmasını ifade eden mantık, devletin toplumu denetlemesine geniş ölçüde imkan tanırken, toplumun devleti denetleyecek sivil mekanizmaları kurmalarını engellemiştir. Aydın'a göre, II.Mahmud döneminde Mısır Hidivi'nin Kütahya'ya kadar ilerlemesi karşısında ortaya çıkan yeniden yapılanma ihtiyacı, devletin paranoyak bir savunma doktrini geliştirmesine neden olmuştu. "Bu paranoya altında devletin **kutsallığı** hanedandan, halifeden bağımsız bir temel niteliğine bürünüyor ve devlet kendisini düşmanlarıyla tanımlar hale geliyordu. Böylelikle her türden potansiyel ve muhtemelen muhalefete refleksif tepki göstermeye kodlanmış bir kompakt devlet anlayışı, giderek geleneksel Osmanlı sorun çözme geleneğinin yerini alıyordu"¹⁵¹. İç ve dış düşmanların sürekli tehdidi altındaki bu devletin sürekli kollanması ve korunması gerekiyordu. Bu koruma tabi ki, güçlü bir ordu eliyle gerçekleşebilirdi. Çizilen tabloda devlet toplumu ortak iyiye ulaştırmak, rehafa ve güvene kavuşturmak için araç olmaktan çıkmış, toplumun sürekli hizmet etmesi, bakması (üretim kaynaklarıyla), itaat etmesi gereken bir varlık haline dönüştürülmüştür. Bu ilişkide devlet toplumun özgür irade ve seçimleriyle biçimleyebileceği bir siyasal aygıttan ziyade, toplumu kendi hayatıyet ve meşruiyeti içinden biçimlendirecek bir aygıt işlevini üstlenmiş durumdadır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte yeni devletin yapılanmasını belirleyen Kemalist projedir. Her siyasal proje gibi onun da bir düzen önerisi, bir önceki dönemin mirası olan kapsayıcı iktidar talebi vardı. Sonuçta, "güçlü bir pozitivist eğilim, tutkulu bir Batılılaşma-modernleşme isteği, ironik biçimde geleneksele içkin bir bağlılık, yadsınmasına karşın merkeziyetçi siyasal kültür"^e, toplumsal muhalefet potansiyelini

¹⁵⁰ Suavi Aydın; Türkiye'de 'Devlet Geleneği' Söylemi Üzerine", **Birikim**, S:105-106, Ocak-Şubat 1998, s.65.

¹⁵¹ A.g.m., s. 70.

barındıran farklılıklara olumsuzluk yükleyen¹⁵² bir resmi ideoloji oluştu. Batıcı-modernleşmeci olması dışında, “devletin bekası”, “iç ve dış düşmanlar” imgelerine dayalı söylemiyle öncekinden pek farklı değildi.

Bu çerçevede devlet kendini koruma adına, demokratik düzeni kurumsallaştıracak ifade ve örgütlenme özgürlüğü ile hukuk alanındaki yasal düzenlemeleri bir türlü gerçekleştirmezken, toplum da demokrasiyi ciddiye alan bir kültür birikimi sergilememektedir¹⁵³. Köker’in de tesbit ettiği en ilginç nokta ise, yönetici seçkinlerin, “biri yürürlükteki yer yer demokratik olmayan, yer yer de düpedüz anti-demokratik özellikler taşıyan hukuk düzenine, diğeri ise **koruma refleksi**’ne dayalı pratikleri içinde oluşup üretilen siyasi iktidar ilişkilerini meşrulaştıracak toplumsal rızayı üretmeyi”¹⁵⁴ başarmalarıdır. Dolayısıyla demokratikleşememe sorunu bir yönüyle devletin bekasına dayalı gelenekten ve onun savunucusu resmi ideolojiden kaynaklanıyorsa, bir başka açıdan anti-demokratik uygulamalara direnme, bunları değiştirebilme yeteneğine ve gücüne sahip olmayan toplumdan kaynaklanmaktadır. Ortak paydayı ise devlet-toplum ilişkilerinin bir türlü demokratik ilkeler üzerine oturtulamaması konusundaki üstü kapalı uzlaşma oluşturmaktadır.

Katılım ve siyasetin anlamını dar bir çerçeveye sınırlandıran devletçi gelenek, “örgüt” kelimesine bakışta muhalefete ilişkin yaklaşımını apaçık ortaya koymaktadır. Mardin’e göre, “Osmanlı İmparatorluğu’nun en kendine özgü başarısı kuruluşundan önceki bir iki yüzyıl içindeki imparatorluk denemelerinde sağlayamamış olan bir toplumsal kontrolü sağlayabilmiş olmasıydı”¹⁵⁵. O zamanlar gıda maddelerine narh koyarak fiyatları kontrol etmek, devletin kesesinden zengin olmak isteyenlerin mallarına el koymak gibi yöntemlerle işleyen kontrol siyaseti, Cumhuriyet Türkiye’sine de yansımıştır. Kontrol felsefesinin temelini oluşturan, “toplum yönetilmelidir, bunu yapacak olan devlettir, devleti temsil eden de bürokrattır”

¹⁵² Nur Betül Çelik; “Kemalist Hegemonya Üzerine Bir Kavramsallaştırma Denemesi”, *Birikim*, S:105-106, Ocak-Şubat 1998, s.32-34.

¹⁵³ Levent Köker; “Resmi İdeoloji ve Türkiye’de Demokratikleşememe Sorunu”, *Birikim*, S:107, Mart 1998, s.80-81.

¹⁵⁴ A.g.m., s.82.

¹⁵⁵ Şerif Mardin; “Kontrol Felsefesi ve Geleceğimiz”, Çev.Mümtazer Türköne, Tuncay Önder, *Siyasal ve Sosyal Bilimler -Makaleler 2*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.112.

yaklaşımı devletin düzenlediği tüm alanlarda bugün de etkisini hissettiriyor. Merkez'in toplum üzerindeki yukarıdan aşağıya düzenleme, arada bol geldiğine inandığı elbisesini değiştirme girişimleri doğal ve kaçınılmaz olarak sivil toplum örgütlerini de kapsamıştır. Bir başka ifadeyle, 'Batı'da 'sivil toplum', politik iktidara karşı mücadele içinde biçimlenirken, Türkiye'de devletin kendisi 'sivil toplum' kurmaya çalışmıştır. Oysa bu 'sivil toplum', tanımı gereği devlet eliyle kurulamayacak bir şeydir. Çünkü devlet, kendi kurduğu şeyin içine doğru genişler, yayılır. Bu da, devlet müdahalesi dışında bir sivil hayat mekânı bırakmaz"¹⁵⁶. Bugün demokrasiden bahsederken kullandığımız referanslar, genellikle Batı'da sivil toplumun gelişim süreci içinde oluşmuş **burjuva-demokratik** kurumlarına gönderme yapar. Dolayısıyla, sivil toplumun devletin vesayet ve denetimi altında olduğu bir yapıda, demokrasinin devlet eliyle kurumsallaştırılması şeklindeki bir yaklaşım gerçekçi görünmemektedir.

Devlet geleneğinin çevrelediği bir başka kavram **muhalafet**'tir. Türk siyasal kültüründe öteden beri muhalif/muhalefet kavramlarına olumsuz anlam yüklenmiştir. Yöneten-yönetilen ilişkisinde yönetenin salt emir veren, yönetilenin ise buna itaat eden kesim olarak anlaşılması, beraberinde muhalefete karşı hoşgörüsüzlüğü, muhalefetin devlet düşmanlığı ile eşanlamlı tutulmasını getirmiştir. Osmanlı'dan miras kalan geleneğimizde devlet kendi içinde dahi muhalefeti önlemek için **kul** statüsünü geliştirmiştir. "Siyasi tarihimizin önemli kavramı olan **kul**, dünyanın Ortadoğu dışındaki yerlerinde rastlanmayan bir insan tipidir; devletin adamı olarak toplumun üstünde çok ciddi yetkilere sahip, aynı zamanda da devletin başı olan hükümdar karşısında hiçbir hakka sahip olmayan bir insan"dır¹⁵⁷. Bu sistem içinde toplumsal muhalefet isyan ve ayaklanma ile eşanlamlıdır. Cumhuriyet ve çok partili yaşama geçişle birlikte siyasal partilerin toplumsal muhalefetin demokratikleştirilmesinin platformları haline geldiği düşünülür. Oysa aynı gelenekten beslenen siyasal partilerimizin de muhalefete bakışları pek farklı değildir. Muhalefete karşı hoşgörünün bulunmaması özellikle çok partili yaşama geçişin ilk yıllarında bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. 1950'lerde Muhalefetin devlet idaresini engelleyen bir düşman olduğu"¹⁵⁸ yaklaşımı egemendir. Bugün Anayasa ve yasalardaki sivil toplum örgütlerine ilişkin

¹⁵⁶ Murat Belge; *Sosyalizm Türkiye ve Gelecek*, 2.Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 1989, s.97.

¹⁵⁷ A.g.e., s.116-117.

¹⁵⁸ Nükhet Turgut; *Siyasal Muhalefet*, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984, s.274.

düzenlemeler dikkate alındığında, muhalefetin “milletin birlik ve beraberliğini tehlikeye atacak” bir olgu olarak yorumlandığı söylenebilir. Kapatılan siyasal partilerin sayısının ne kadar yüksek olduğu¹⁵⁹ dikkate alınır, paradoksal bir şekilde muhalefete karşı muhalif tutumun sürekliliğinden bahsedebiliriz. Devletin bürokratik-vesayetçi düzen anlayışı içinde sürekli **yeniden düzenleme**’ye tabi tutulan sivil toplum örgütleri, devletin güdümünde, köksüz, dağınık ve bağımlı kuruluşlar olarak kalmışlar, “daha da ötesi çıkar örgütleri olarak hep kuşkuyla karşılanmışlardır”¹⁶⁰. Bu çerçeveden bakıldığında, Türkiye’nin demokratikleşmesi sorunu, siyasal kurumsallaşma kadar, sivil toplumun kurumsallaşması sorunuyla da yakından ilişkili görünmektedir. Oysa, yaratıcı bir muhalefetin oluşması, “hem halk çoğunluğunun ve hem de seçkinlerin gözünde meşruiyet kazanabilmesinin şartı, hoşgörünün Türk toplumunun fonksiyonel bir bütünü olmasına bağlıdır”¹⁶¹. Bunun da yolu, bireysel sorumluluk ve demokrasinin etik ilkelerinin yaygınlaşmasına öncülük edecek demokratik bir sivil toplumun oluşmasından geçmektedir.

Devlet ne kadar güçlü olursa olsun, demokratik sivil toplumun temeli oluşturan **demokratik değerler**’i yukarıdan aşağıya enjekte edemez, bu değerler devletin denetiminde ve güdümünde olan bir sivil toplum içinde gelişemez ve yerleşemez. Devletin merkezci ve bürokratik doğası gereği, bu yöndeki çabaların, bürokratik değerlerin içselleştirilmesi ve yeniden üretilmesi sonucunu vermesi kaçınılmazdır.

III.3. Otoriter Reform Anlayışı

Türkiye’de “halkı ‘insan’ yerine koymadığı için ‘adam’ etmeye çalışan toplum mühendisleriyle, ‘müşteriyi geri çevirmemek’ için ‘beş fazlasını’ verme zihniyetindeki halk dalkavukları arasındaki gerilim”lere¹⁶² dayanan egemen siyaset yaklaşımı, otoriter reform anlayışının kaynağıdır. Toplumu tepeden aşağı belirleme ilkesine dayalı bu anlayış, toplumu önceden belirlenmiş kalıplara sokmaya çalışırken, kalıplar siyasal alanda “biçimsel demokrasi”, ekonomik alanda “sosyal devlet”ten “liberalizm”e

¹⁵⁹ Cumhuriyet’in kuruluşundan 15 Ocak 1998’e kadar (RP dahil olmak üzere) 43 siyasal parti çeşitli nedenlerle kapatılmıştır. *Gazete Pazar*, “Kapatılan Partiler” Dosyası, 25 Ocak 1998.

¹⁶⁰ İlkay Sunar, “Dünyada ve Türkiye’de Demokrasiye Geçiş Sorunları”, *B.U. Journal of Economics and Administrative Studies*, C:1, S:1, Kış 1987, s.106.

¹⁶¹ Şerif Mardin, “Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol”, Çev.Fahri Unan, *Türk Modernleşmesi - Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.192.

¹⁶² Oktay Akmaner, “Bir Jakobenin Gecikmiş İtirafı”, *Radikal*, 24 Aralık 1997.

uzanan karmaşık bir söylemin ardına gizlenerek “rejim” olarak isimlendirilir. Belirlenen “rejim”in demokratik olduğu vurgulanarak, meşrulaştırılmaya çalışılırken, rejim uygulamalarının gerçekten demokratik aslına uygun olup olmadığı sorgulanmaz.

Sözkonusu yaklaşımın en fazla deformasyona uğrattığı, içini boşalttığı kavram kuşkusuz demokrasi olmuştur. “Rejim aleyhtarları”nın sürekliliğine ve varlığına dayalı otoriter söylemde yer almayan unsur, demokratik muhalefettir. Eğer demokrasi alanı “biçimsel” ilkelerle sınırlandırılıp, mümkün olduğunca daraltılmaya çalışılırsa, demokratik muhalefetin kendini ifade yolları kapatılmış olacağından, potansiyel rejim aleyhtarlığının alanı genişleyecektir. Oysa demokrasi, “sadece muhalif barındırabilen değil, muhalif olmanın yollarını açık tutan bir düzenlemedir. Bu açıdan ele alındığında, demokrasi, siyaseti mümkün kılan ve onu hukuksal koruma altına alan bir kamu sahası olarak görülebilir... Dolayısıyla demokrasilerde toplumsal taleplerin ne derece ‘meşru’ oldukları sorusuna yer yoktur, çünkü sistemin kendisi bu taleplerin varlığı sayesinde ‘meşru’ sayılmaktadır”¹⁶³. Bir başka açıdan, muhalefetin varlığı için, “toplumsal ya da siyasal alanda varolan sistematığın dışında bir şey söylemenin kendisini gene o bağlamlarda gösteren bir dayanağı bulunmalıdır... Sistem, kendisine muhalif olabileceklerin tümüyle bütünleştigiinden Türkiye bu alanları yitirmiştir. Sınıfsal bir muhalefetin ya da dar ölçekli bir tepkinin ortaya çıkabilmesi de varolan koşullar içinde olanaksız görünüyor”¹⁶⁴. Otoriter reformculuğun bir sonucu olarak demokratik sivil toplum ve demokratik kamusal alanın sınırlandırılması, bir yandan toplumsal talepleri radikalleştirirken, bunlara karşı koymak bağlamında devleti ve rejimi de radikalleştirmektedir. Devletin radikalleşmesinin belki de en göze çarpan boyutu, hükümetler ve genel siyasal sistem düzeyindeki meşruluk temellerinin zayıflamasıdır. Bürokratik-ekonomik reform hareketleri başarısız oldukça, ya da otoriterliğin dozunu arttırdıkça, demokratik kamusal alan daralmaktadır. Sonuçta sistemi meşruluk krizine sokacak uygulamaların yoğunlaşmasıyla birlikte, “üretim güçlerinde gelişme yerine tasfiye olurken, halk kitleleri kendini savunmak için eski değerler sistemine daha fazla sarılmaya”¹⁶⁵ ve muhalifler aleyhtar haline gelmeye başlamaktadır.

¹⁶³ Etyen Mahçupyan; “Aleyhtarlık ve Muhaliflik”, **Radikal**, 19 Şubat 1998.

¹⁶⁴ Hasan Bülent Kahraman; “Devlet, Muhalefet, Karatepe”, **Radikal**, 19 Kasım 1996.

¹⁶⁵ İdris Küçükömer; **Düzenin Yabancılaşması**, 2.Baskı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1989, s.133.

Otoriter reformculuğun devlet-toplum ilişkisi açısından bir diğer sonucu, bürokratik kadroların topluma yabancılaşmasına yol açmasıdır. Devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkilerin demokratikleştirilemediği bir ortamda, toplumun devletin tüm eylem ve işlemlerini sahiplenebilmesi zora girer. Bu durumda, devletin yetkilerini kullanan “bürokratların kendilerini devletin sahibi gibi algılamaları”¹⁶⁶ kolaylaşır. Otoriter reformculuğun ana hedefi de budur zaten. Devlet katında istenilen modernleşmenin yapıldığı düşünülerek, devlete sahip olan seçkinlere, buna sahip olmayan topluma ayrı birer varlık muamelesi yapılması sonucunda, “demokratik ülkelerde olduğu gibi **devletin sahibi toplumdur** ibaresi geçerli olmayıp, kendini toplumdan ayırmış, ve devlet içinde odaklanmış bir kesime, devlet ait olmaktadır”¹⁶⁷. Hukuk ve bürokrasi aracılığıyla toplumu denetleyen devlet üzerinde toplumun denetleme imkanları yoktur. “Vatandaşına güvenmeyen ve kendi varlığının korunması dışında hiç bir ilkeyi esas almayan devlet yapısı, hepimizi elimizden geldiğince devlet kurumlarından uzak durmak ve devlete ilişmemek tavrına hükümlü kılıyor”¹⁶⁸. Toplumsal bilinçaltımızı egemenliği altına alan bu yaklaşım demokratik sivil toplumun zayıf olmasının nedenlerinden biridir. Oysa bürokrasi üzerinde halka açık denetim mekanizmalarının kurulması, **toplumsal sorumluluk ilkesinin ve kamusal hizmet etiği’nin** yerleştirilmesine yardımcı olacaktır. Seçimsel katılım dışındaki katılım ve denetim yollarının sivil topluma kapalı olması nedeniyle ortaya çıkan yabancılaşma, sistemin, dolayısıyla devletin meşruiyetini zayıflatır, halkın gözünde onun otoriter ve yukarıdan düzenleyici yönünü öne çıkarır.

Egemen vesayetçi devletin otoriter varlığı koşullarında, demokrasi için gerekli olan hoşgörü, seçimi kaybetmenin sonuçlarına katlanma gibi davranış ve tutumların gelişebilmesi oldukça zordur

III.4. Ekonominin İşleyiş Biçiminden Kaynaklanan Nedenler

Demokratikleşmenin bir türlü düze çıkarılamayan sürecinde, devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin sağlıklı olmasının nedenlerinden biri de ekonominin işleyişidir. Batı’da demokratik sivil toplum yapıları kendi toplumsal-tarihsel süreçleri

¹⁶⁶ Çapoğlu; a.g.e., s.33.

¹⁶⁷ Şenol Durgun; “Tamamlanmamış Bir Proje: Modernleşme Ya Da Demokratikleşmenin Önündeki Engeller”, *Yeni Türkiye*, Y:3, S:17, Eylül-Ekim 1997, s.47.

¹⁶⁸ Ayşe Önal; “Gündelik Hayatta Demokrasi”, *Yeni Türkiye*, Y:3, S:17, Eylül-Ekim 1997, s.444.

içinde devlet eliyle değil, kendi kendine, kendi içlerinde ve devlete karşı verdikleri hak arama mücadeleleriyle eş zamanlı olarak gelişmiştir. Yine aynı tarihsel süreç içinde toplumsal formasyonunun “sivil” niteliğini kazanması ile burjuvazinin varlığı arasında doğrusal bir ilişki vardır. Dolayısıyla toplumun sivilleşmesi demek, ekonomik ve siyasal alanda yetkinlik kazanması demektir.

Türkiye’nin güçlü devlet geleneği içinde siyasal alanda olduğu kadar, ekonomi alanında da devletin kesin egemenliği ve tekeli sözkonusudur. Osmanlı’dan devralınan ekonomi anlayışında “ticareti devletleştirmek, devletin denetim ve gözetimi altında yürütmek” ilkesi, günümüzde de geçerlidir. Ticareti bir tür devlet memuriyeti haline sokan ve gerektiğinde devlet sermayesiyle finanse eden yaklaşımın genel sonucu sermaye birikiminden yoksun kalmaktır¹⁶⁹. Ekonomi üzerindeki bürokrasi vesayeti Cumhuriyet Türkiye’sinde de 1950’lere kadar varlığını sürdürmüş, özerk ve kendi kendine yetebilen bir burjuvazinin ortaya çıkabilmesi için gerekli sermaye birikiminin sağlanamamasına yol açmıştır. Devletin ekonomi üzerinde belirleyiciliğinin artması, devlet-toplum ilişkileri düzeyine de yansımış, devlet toplumu yukarıdan belirleyen ve bürokratik yasalarına göre düzenleyen bir aygıt haline dönüşmüştür. Yaşanan her askeri darbe sonrasında ilk olarak ekonomi politikalarının ele alınması ve yeniden düzenlenmeye tâbi tutulması, bunun açık bir kanıtıdır.

Tanzimat’la başlayan modernleşme sürecindeki en büyük gerilim kaynağı, hedeflenen batılılaşmanın ekonomik alanda gerçekleştirilememesi, sosyal ve siyasal alanda batı tipi demokratik kurumlar yerleştirilmeye çalışırken, ekonomi-piyasa üzerindeki devlet denetiminin devam etmesiydi. Bu durum aslında devletin yukarıdan modernleştirme projesiyle uyum içindedir. Çünkü, 1950’lerden 1980’lere ekonomik alanda gerçekleştirilen düzenlemeler, ekonominin önceki çizgisinden kopararak, ekonomi bürokratları tarafından belirlenmiş yeni bir çizgiye taşınmasından başka bir şey değildir.

Ne varki, alınan her ekonomik yeniden yapılanma kararından sonra, politikaları uygulayacak olan hükümetlerin oy kaygılarından kaynaklanan popülist tutumları nedeniyle hedeflerden sapmalar olması, kararların başarısızlığında etkili olmuştur. Bu

¹⁶⁹ Mehmet Altan; **Kapitalizm Bu Köye Uğramadı**, Afa Yayınları, İstanbul, 1994, s.68.

noktada devlet kavramının yeniden tanımlanması, ekonomideki rolünün sosyal dengelerin sağlanmasıyla sınırlandırılması gereği ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan devlet, ekonomi üzerinde belirleyici olma isteğinin bir sonucu olarak, çalışan kesimler üzerindeki etkinliğini hem yasa koyucu işlevine, hem de en büyük işveren olmasına dayanarak, çeşitli yollardan pekiştirmeye çalışmaktadır. Sendikalara getirilen siyaset yasakları sendikaların partilerle, dolayısıyla da partilerin çalışan kesimlerle ilişkilerinin kopmasına yol açmıştır. Devlet sendikaların sol eğilimli siyasal partileri oluşturmalarını ve güçlendirmesini engellemek için, görünürde varolan, ama pratikte sendika üst yönetimi düzeyinde işlemeyen siyaset yasaklarını getirirken, işçilerin genellikle sağ partilere oy verdiği dikkat çeker. Diğer sivil toplum örgütlerinin gelişiminin önündeki engeller sendikalar için de mevcut olduğu için, **koruyucu devlet şemsiyesi** altında faaliyet gösteren sendikalar, devletin “siyasal gücüne dayalı olarak bazı tavizler koparmanın ve güçlenmenin de mümkün olduğunu anlamıştır. Bu koşullar altında uzun süre ne sermaye-emek çatışmasının su yüzüne çıkması mümkün olmuş, ne de işçi sınıfı için Batı’dakine benzer bir sömürü düzeyi...”¹⁷⁰ ortaya çıkmıştır. En büyük işveren olarak devletin koruyuculuğu onun toplum üzerindeki vesayetini arttıran “baba” ve “kerim” imajını pekiştirirken, sendikaların gelişimi için gerekli bilincin ortaya çıkmasını engellemiştir.

Cumhuriyetin kuruluş sürecinde toplumsal yapının biçimlendirilmesinin aracı olarak kullanılan devlet işletmeleri, başlangıçta amaca yönelik olumlu sonuçlar veriyordu. Ancak zaman içinde giderek büyüyen KİT’ler ekonominin ana eksenine haline gelerek, kamu çıkarı/özel çıkar çatışmasında devlet ile toplumun siyaset dışı bir platformda karşı karşıya gelmelerine yol açmıştır. Türkiye’de ücretlilerin yaklaşık yüzde 36’sının kamu kesiminde istihdam edildiği¹⁷¹ dikkate alındığında, bu durum, “devlet olmasaydı bu ekonomi var olamazdı; ulus olmasaydı bu birey de var olamazdı” anlayışının yerleşmesine neden olmuştur. “Türkiye’de devletin müdahale ettiği alanın, bireyin onayı ve birimlerin rekabeti temelinde daha önceden oluşmuş bir iş piyasası niteliğinde olmaması son derece anlamlıdır. Daha oluşmaya başladığı anda iş piyasasının yapısı, devlet işletmesinin çevresinde biçimlendi. İşçilerin ücretlerini,

¹⁷⁰ Koray; a.g.e., s.192.

¹⁷¹ A.g.e., s.141.

çalışma koşullarını ve sosyal hakları belirleyen hep oydu”¹⁷². Dolayısıyla devlet işletmeleri hem devletin iktidarının toplumsal meşruiyetine zemin hazırlıyor, hem de devlete bağımlı bir çalışan kesim aracılığıyla sosyal kontrol alanını genişletiyordu.

Bu çerçeveden bakıldığında, siyasal alanda olduğu kadar, ekonomik alanda da kökeni Osmanlılara kadar uzanan **sosyal kontrol** felsefesinin işlediğini söylemek mümkündür. Serbest meslek alanına ait mesleki örgütlenmelerin korporatist bir yapı ile devlete bağlanması, devlete ait birtakım işlevleri üstlenerek onun organik bir kolu gibi hareket etmesi yanında, kontrol felsefesinin bir diğer uzantısı, devletin ekonomi üzerindeki üçüncü kolu, “milli burjuvazi” üretme gayretlerine dayanmıştır. Türkiye’de burjuvazinin zayıf olmasının bir nedeni devletin ekonomi alanındaki müdahale alanının genişliği ise, diğer nedeni burjuvazinin tercih ettiği gelişme metodudur. Devlet, kendi işletmelerinde ürettiği ürünleri kota tahsis sistemleri aracılığıyla girişimcilere dağıtıp, piyasaya sürerek, devlet bankaları aracılığıyla düşük faizli banka kredisi dağıtarak, çeşitli teşviklerle, ithalat ve ihracat izinleriyle burjuvaziye kendine bağımlı hale getiriyor, girişimciler ise devletin kendilerine sunduğu bu nimetler karşılığında onun belirlediği sınırlar içinde kalmaya özen gösteriyordu. Türkiye’nin önde gelen sanayicilerini burjuvazi buzdağının görünen kesimi olarak yorumlayan Mardin’e göre, “sanayici ve işadamlarının birkaçı, sistem içinde boy gösterme olanağına kavuşturulmuşlardır. Çünkü bunlar, tıpkı geleneksel sistemdeki faizciler kadar kolay bir biçimde denetim altında tutulabilmektedirler. Bununla birlikte piramidin geri kalan bütün bölümü, ‘görece’ eşit insanlardan meydana gelmelidir”¹⁷³. Buzdağının görünmeyen yüzünde kalan işadamları devletle girdiği yandaşmacı tipteki bağımlılık ilişkisinden memnundur ve devletin kendisine sunduğu olanaklardan sonuna kadar yararlanmak ister. Devlet ise bu ilişkiler aracılığıyla toplumun daha geniş kesimlerini denetim altında tuttuğu için memnundur ve bu konumunu sürdürmek için gerekli tüm dağıtım-bölüşüm araçlarını sonuna kadar kullanır.

Bu nedenle, “devletin hamiliği, sadece devletin egemenlik kurma isteğinin bir tezahürü olarak ele alınamaz. ‘Burjuvazi’ de devletin varlığını ve himaye edilmeyi, kendine gelir getirecek ortamların yaratılmasını vb. ister... Bu ‘tahsisli burjuvazi’ kamu

¹⁷² İnsel; a.g.e., s.224.

¹⁷³ Şerif Mardin; “Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü”, Çev.Levent Köker, **Türk Modernleşmesi -Makaleler 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.237.

piyasalarına bağımlıdır ve gümrük korumalarından, devlet işletmelerinde üretilen ürünlerin (özellikle ara malların) kotalarından, negatif faiz oranıyla verilen kredilerden kâr sağlar...”¹⁷⁴. Devlet ile burjuvazi arasındaki ilişki aslında karşılıklı bağımlılık ilişkisinden başka bir şey değildir. Bağımlılık ilişkisinin arka-plânında, devletin toplum tahayyülü ile toplumun devlet tahayyülü arasındaki uyuşma yatar. Devletin, karşısında kendinden özerk bir yapı olarak toplumu görmeye tahammülü yoktur. Sahip olduğu devlet işletmeleri aracılığıyla bir yandan toplumu denetlerken, diğer yandan kendi “kerim”liğinin meşruiyet temellerini toplumsal tahayyülde yerleştirmeye çalışır. Devlet, elindeki ekonomi araçlarını kullanarak gereksinim duyduğu meşrulaştırmanın alt yapısını sağlamlaştırır. Böyle bir durumda, sivil toplum ve burjuvazinin devletle organik bağlarının kuvvetli olması kaçınılmaz bir sonuç gibi görünmektedir.

Devlet ile burjuvazi arasındaki bu bağımlılık ilişkisinin önemli sonuçlarından biri; ekonomik yapı içinde mali kesim, tüccar kesimi, sanayi kesimi gibi bir ayrımın bulunmaması, “her üç alana da el atmış, bir tür dikey ve yatay bütünleşmelerle para getiren her alana girmiş...neredeyse üç ruhlu bir burjuvazi(nin)” yaratılmasıdır¹⁷⁵. Büyük ölçüde devletin himayeciliğinden kaynaklanan bu durum, burjuvazi içinde çıkarların kristalleşmesini zora sokmakta, paradoksal olarak devlete bağımlılığı daha da arttırmaktadır. Çünkü, özel çıkarlar arasında bir kristalleşme sağlanamadığı sürece kamu çıkarı/özel çıkar çatışmasını uzlaştırmaya bağlamak mümkün görünmemekte, devletin şahsında temsil edilen, onun tarafından belirlenen kamu çıkarı söylemi egemenliğini devam ettirmektedir.

Boratav devlet ile burjuvazi arasındaki ilişkiyi tersinden okuyarak, ekonomi üzerinde bürokrasinin egemenliğinin değil, aslında burjuvazinin egemenliğinin olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre, devlet-burjuvazi ilişkilerini açıklamaya yönelik alternatif bir açıklamanın ana çerçevesi, devletin göreceli özerkliğinin genişlediği bunalım veya geçiş dönemlerinde “devlet çarkına el koyan küçük burjuva kökenli

¹⁷⁴ İnsel; a.g.e., s.231, 232.

¹⁷⁵ Mustafa Sönmez; “Türkiye’de Egemen Sınıflar” Panelindeki Konuşması, Der.Korkut Boratav, Asu Aksoy, Çağlar Keyder vd., **Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim-Türkiye’de Egemen Sınıflar**, Toplumsal Araştırmalar Vakfı, Panel Dizisi: 3-4-5, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.36.

kadroların zaman içinde burjuvallaşması” olgusuna dayandırılmalıdır¹⁷⁶. Bir başka ifadeyle, her askeri darbe aslında devletin yeniden fethi, sermayenin devleti denetleme mekanizmalarının yeniden oluşturulması olarak yorumlanmaktadır. Aslında her askeri darbe sonrasındaki radikal ekonomi politikalarının benimsendiği, holding tipi büyük sermayenin küçük ve orta sermayeye karşı kayırıldığı¹⁷⁷ ve **Dikey Holding**’leşme yapısı içinde Türkiye ekonomisini denetleyebilecek durumdaki (güçteki) ailelerin sayısı yüzü aşmayacağı¹⁷⁸ dikkate alınırsa, bu yorum gerçekçi görünmektedir.

1980’lerden itibaren girilen ekonomik liberalleşme sürecinde devlet kontrol alanlarını tamamen kaybetmek istemezken, burjuvazi kendisine açılan fırsat alanlarında genişlemeyi ve devlet politikaları üzerinde söz sahibi olmayı istiyor görünmekteydi. Özellikle dış ekonomik konjonktür unsurları olan globalleşme ve Avrupa Birliği gümrük anlaşmaları bu gelişmeleri körüklemiştir. Son yıllarda, genel seçimler öncesi siyasal parti liderlerinin TÜSİAD önünde sırayla hükümet programlarını açıklamaları, hükümette yıpranan ve prestijini yitiren liderlerin yine TÜSİAD, Odalar ve Borsalar Birliği veya Sanayi Odası ziyaretleri ile imaj yenileme çabalarına girişmeleri ve TÜSİAD’ın hazırlattığı Demokratikleşme raporları dikkati çekmektedir. Bunlara ek olarak, “Sivil İnisiyatif” adı altında biraraya gelen Türk-İş, DİSK, TESK, TOBB ve TİSK’in Refah-Yol hükümetine karşı açıkça siyasal tavır alıp, “Demokrasi Deklarasyonu” yayınlamaları, sivil toplumun etkinliğinin artması olarak yorumlanabilir¹⁷⁹. Ancak bu noktada, üst düzey burjuvazi ile küçük ve orta-boy burjuvazinin algılama farklılıklarına, aralarındaki gerilimin varlığına dikkat çekmek gerekir. TÜSİAD’ın temsil ettiği üst düzey burjuvazi ekonomik liberalizm ile siyasal liberalizm arasındaki ilişkinin farkındadır. Girişimlerini bu bilinç doğrultusunda yorumlamak uygun olur. Sivil inisiyatifin yayınladığı ortak deklarasyonda yer alan

¹⁷⁶ Korkut Boratav; 1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1991, s.20.

¹⁷⁷ Korkut Boratav; İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar, 2.Baskı, BDS Yayınları, İstanbul, 1990, s.49.

¹⁷⁸ Boratav; 1980’li Yıllarda Türkiye’de..., a.g.e., s.67.

¹⁷⁹ Sivil İnisiyatif’in 21 Mayıs 1997’de yayınladığı deklarasyonda, demokratikleşmenin durdurulduğu, kurumların yıpratıldığı, Atatürk’ün çizdiği çağdaş, laik cumhuriyetin tehdit altında olduğu, irticai hareketlerin desteklendiği ve ülkenin karanlığa çekilmek istendiği belirtilmiştir. Sonuç olarak ise, sorunlara çözüm bulamayan Refah-Yol hükümetinin yerine birlik ve beraberliği pekiştirecek ve sorunları çözecek bir hükümetin kurulma talebi vurgulanmıştır. **Radikal**, 22 Mayıs 1997.

“Türkiye’nin acil siyasi sorunları başta irtica olmak üzere, terör, bölücülük, çeteler, ekonomik-sosyal sorunlar, adaletsiz gelir dağılımı ve yoksulluktur. Hükümet, laik-demokratik cumhuriyetin korunması ve temel sorunların çözümlenmesi için, TC tarihinde görülmeyen destekle kuruldu. Üreten kesimler, devletimizi ayakta tutan sanayici-işçi-esnaf örgütleri olarak, Parlamento ve hükümetlerin demokrasi düşmanı irticaya karşı açıklanan mücadele programını içtenlikle destekliyoruz. Bu konuda üzerimize düşeni yapmaya hazırız”¹⁸⁰ şeklindeki ifadeler, küçük ve orta-boy burjuvazinin ve çalışan kesimlerin ekonomik-sosyal yaşamının ve bölüşüm ilişkilerinin düzenlenmesine yönelik taleplerinden çok, MGK’nun 28 Şubat tarihli kararlarının ertesinde girilen süreci desteklemeye yönelik istemleri dile getirmektedir. Aradaki bu bağlantıyı çağrıştıracak şekilde, basında bildirinin “demokrasi için sivil muhtıra” olarak yorumlanması da dikkat çekicidir¹⁸¹. Bu tavırlar dikkate alındığında, Savran’ın “burjuvaziye sivil toplum içerisine koyup, bütün baskı rejimlerinin faturasını tek başına orduya çıkartmak doğru değildir”¹⁸² şeklindeki görüşüne katılmamak mümkün değildir.

Devletin sahip olduğu sosyal kontrol alanının genişliğine karşın, toplumun devleti denetleme alanı oldukça kısıtlıdır. Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet Türkiye’sine uzanan çizgide ulus devletin ideolojik temelini belirleyen olgu, “tüm toplumu denetleyen fakat kendisi toplumun denetimi dışında kalan bir devletin varlığı” ve bunun “yüzyıllar boyunca hem yönetenler hem de yönetilenler tarafından kabulü”dür¹⁸³. Bu çerçevede sivil toplum, kendi ekonomik kanunlarını, oyunun kurallarını koymak arayışında iken, devlet kendi menfaatleri için kontrol sistemi kurmak istemekte, sonuçta ekonomik mücadeleler devlet kontrolü karşısında grupların kendi özerkliklerini kazanma mücadelesi¹⁸⁴ şeklinde sürgit devam etmekte. Piyasa ekonomisi kurallarının **komuta ekonomisi**¹⁸⁵ kurallarıyla bağdaşmadığı gerçeği gözardı edildiği, iktisat ideolojisi araçsal niteliğinden kurtulmadığı sürece

¹⁸⁰ Örs; “Sivil Toplum...”, a.g.g.

¹⁸¹ Yeni Yüzyıl, 22 Mayıs 1997.

¹⁸² Sungur Savran; “Türkiye’de Egemen Sınıflar” Panelindeki Konuşması, Türkiye Ekonomisinde Yapısal..., a.g.e., s.48.

¹⁸³ Asaf Savaş Akat; Alternatif Büyüme Stratejisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.16.

¹⁸⁴ Halil İnalçık; “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, Der.E.Fuat Keyman, A.Yaşar Sarıbay; Küreselleşme, Sivil Toplum..., a.g.e., s.86.

¹⁸⁵ Bu terim Akat’a aittir. Akat; a.g.e., s.17.

mücadelenin başarıya ulaşması zordur. Ekonominin yapısal sorunlarını çözümlemek için uygulanan istikrar paketleri, toplumsal baskının arttığı, ya da seçimlere yaklaşıldığı dönemlerde kolayca **seçim ekonomisi**'ne dönüşebilmektedir. Bu nedenle, siyasal alana müdahalelerle ekonomiye müdahaleler arasında yakın ilişki vardır. Dolayısıyla siyasal demokrasiyi düşünürken, ekonomik demokrasiyi de ondan ayıramayız. Demokrasi tasarımlarımızın siyasal alandaki rekabet ve çoğulculuk kadar, ekonomik alandaki rekabet ve çoğulculuğa da ihtiyacı vardır¹⁸⁶. Bu çoğulculuğu sağlaması beklenen dernekler, odalar, sendikaların gibi kuruluşların faaliyet alanları oldukça ise daraltılmış, devletin vesayeti ve denetimi altına alınmıştır.

Ekonomi politikası birliklerinin hükümet-parlamento ve bürokrasi ile ilişkilerinde bir etki kanalı olarak siyasal partilerin devre dışı bırakılması nedeniyle, ilişkiler dolaylı, kişisel ilişkiler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu, kurumsallaşmamış (informel) etkileme tipini ortaya çıkarmaktadır. Siyasal alanı etkileme süreçlerinin kurumsallaşmamasının en önemli sonuçları, sosyo-ekonomik gücün kötüye kullanımı, rant kollama, rüşvet ve yolsuzlukların sistematik bir biçim alması, hükümeti etkileme süreçlerinin kapalı kapılar ardında gizli yapılmasıdır¹⁸⁷.

Çalışma ve iş yaşamını da kapsayacak şekilde ekonomideki devlet vesayeti altında, ne piyasa ekonomisine özgü değerler gelişebilmekte, ne de özyönetim ilkesine dayalı sivil toplum örgütlerinin gelişmesi, bunların demokrasi ve demokratik sivil topluma ait değerleri üretip, içselleştirebilmesi mümkün olmaktadır. Ancak burada tamamen liberalizmin etkisi altına girerek, bireyi salt ekonomik çıkarlarının güdümündeki, kimliksiz, "iktisadi insan" olarak değerlendirmemek, "homo economicus" ile "homo socialis"¹⁸⁸ arasında dengeyi kurmak gerekir. Demokratik bir devlet-sivil toplum ilişkisinde birey, sivil toplum ve kamusal alandaki yurttaşlık faaliyetleriyle kendini gösterir. Türkiye açısından sorun, devletin ekonomideki en büyük dağıtıcı organ olması nedeniyle, özel alan kadar kamusal alana da müdahale edebilme yeteneğiyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda devletin ekonomiyi bir sosyal

¹⁸⁶ Hüsnü Erkan; "Türkiye'de Demokrasinin Ekonomik Temelleri", Haz.Hüsnü Erkan, **Türkiye'de Demokrasi ve Demokrasi Kültürünün Gelişmesi**, Türk Demokrasi Vakfı, İzmir, 1990, s.97.

¹⁸⁷ Erkan; **Demokrasi ve Piyasa ...**, a.g.e., s.84.

¹⁸⁸ Thomas E. Weisskopf; "Homo Economicus mu, Homo Socialis mi?", Der.Kaan Atalay, **İktisat Dergisi**, Y:30, S:353-354, Ekim-Kasım 1994, s.34-39.

kontrol aracı olarak kullanması, bireylerin “sivil toplum ve kamusal alanda özgür müzakere ve eylemle beslenen **aktif yurttaşlık** potansiyelini”¹⁸⁹ ortaya koymasına imkan vermemektedir.

III.5. Devlet-Toplum İlişkisinin Niteliği

Devlet ile toplum arasındaki ilişkiye hakim olan unsur, devlet elitlerinin kendilerine yüklediği **toplum mühendisliği** misyonudur. Osmanlı’dan beri devam eden Batılılaşma ve demokratikleşme süreçleri boyunca toplumu ve kurumlarını belirli amaçlar doğrultusunda yukarıdan değiştirilip, düzenlenebilecek şeyler olarak metalaştıran¹⁹⁰ bu yaklaşımın öncüleri devlet elitleri olduğu için, devlet-toplum ilişkisi de devlet ağırlıklı olmuştur. Devlet elitlerinin toplumla organik bağları çeşitli şekillerde kesilmişti. Osmanlı’da bu devşirme sistemi aracılığıyla sağlandı. Cumhuriyet Türkiye’sinde sivil toplum örgütlerine siyasetin, memurlara ise sendikal hakların yasaklanması benzer sonucu doğurdu.

Sivil toplum örgütlerinin cılız kaldığı bir ortamda, sivil toplum Hegelci yaklaşıma paralel olarak devlete bağlı, ondan ayrılamaz bir parça olarak anlaşıldı. Hiyerarşik-merkeziyetçi devlet modeli içinde ara yapıların güçsüzlüğü nedeniyle, toplumsal taleplerin devlet elitlerine ulaşma yolları sınırlı ve popülist yönlendirmelere daima açıktı. Buna bağlı olarak, devletin refahıyla toplumun refahı arasında kurulan özdeşlikte, devlet kamu yararının ve genel refahın tek belirleyicisi olma konumuna yükseldi. Osmanlı’daki **adalet** yaklaşımının modernize edilmiş bir şekilde Cumhuriyet Türkiye’sine uyarlanması ifade eden söylem “devlet güçlüyse toplum da güçlüdür” söylemidir. Söylemin içerdiği özdeşlikte, devlet “sivil toplumdan tecrit edilmiştir ve ondan bağımsızdır... Bu durum Türkiye’de demokrasinin yerleştirilmesini yani demokrasinin yatay ve dikey boyutları arasında dengenin sağlanmasını oldukça güçleştirmiştir. Genelleştiren, bütünleştiren ve meşrulaştıran bir varlık olarak devlet kavramının kendisi, Türk siyaset felsefesine ve uygulamasına yabancı kalmıştır”¹⁹¹. Anayasalarda “devletin vatani ve milletiyle bölünmez bütünlüğü”nün sıkça

¹⁸⁹ Füsun Üstel; “Devlet-Sivil Toplum-Kamusal Alan ve Yurttaşlık”, *Birikim*, S:93-94, Ocak-Şubat 1997, s.127-129, 133.

¹⁹⁰ Sarıbay; *Postmodernite, Sivil Toplum...*, a.g.e., s.168.

¹⁹¹ Metin Heper; “Güçlü Devlet ve Demokrasi Türkiye ve Almanya Deneyimleri”, Çev.Ö.Faruk Gençkaya, *Türkiye Günlüğü*, S:15, Yaz 1991, s.165.

vurgulanması, temel hak ve özgürlüklerin tümünün birincil olarak bu bütünlüğün bozulması korkusuyla sınırlandırılması, aslında devlet ile toplum arasında arzulanan bütünlüğün bir türlü kurulamamış olmasına gönderme yapar. Bu yaklaşıma göre, “devlet yönettiği toplumun gerçek halini merak etmeyip, olması gereken halini empoze etmeye çalışıyor. Bu durum, yöneten ile yönetilen arasında kapanması çok zor olan kopuklukların varlığını ve yönetimin birincil kaygısının bu kopukluğu bir baskı ortamı olarak kullanma arzusunu gösteriyor”¹⁹². Yönetenler ile yönetilenler arasındaki kopukluk siyasetin meşruiyet zeminini kayganlaştırdığı için, devletin yumuşak karnıdır.

Devlet ile toplum arasındaki ilişkide sık sık bir toplumsal kontrol aracı olarak dine başvurulması, laiklik ya da kamusal alanın sekülerleştirilmesi sürecinin henüz tamamlanmadığına da işaret eder. Deloy’un da vurguladığı üzere Türkiye’de sorun, “yurttaşlara hala güvenmemek. Onların yetişkin demokratlar olarak dine dayalı olmayan bir kamu ahlakıyla demokrasiyi işletebileceklerine güven duymamak”tır. Yapılması gereken ise, demokrasinin kamusal alanda yerleşmesini ve pekişmesini sağlayacak demokrasi eğitimidir¹⁹³. Demokrasi ancak bireylerin özgür ve özerk özneler olarak devlet ile ilişkiye girdikleri, demokratik değerlerin egemen olduğu kamusal alanların çoğalmasıyla mümkün olur. Bu alanları çoğullaştıracak olan ise, ne tek başına yasalar, ne tek başına devlet, ne tek başına sivil toplum kuruluşlarıdır. Gerçek çoğulculuk, ancak, yurttaşların eleştirel ve katılımcı yurttaş bilinciyle demokrasinin yerleşmesi konusunda uzlaşmaya varmalarıyla, bunu gerçekten istemeleriyle mümkün olabilir.

Siyasal kültürümüzde devlet sevilir, sadık olunur, şerefi her şeyin üzerinde tutulur. Bu yönüyle **cemaatsi** bir yöne sahiptir. Zorba olsa bile kutsallaştırılmış devlete karşı sivil itaatsizlik meşrulaştırılmaz¹⁹⁴. Sivil itaatsizlik, “hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen barışçıl bir protesto

¹⁹² Etyen Mahçupyan; **Osmanlıdan Postmoderniteye**, Yol Yayınları, İstanbul, 1996, s.239.

¹⁹³ Yves Deloy İle Söyleşi; Entellektüel Bakış, **Milliyet**, 25 Aralık 1996.

¹⁹⁴ Ali Yaşar Sarıbay; “Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum”, **Liberal Düşünce**, S:6, Bahar 1997, s.36.

edimi” olarak tanımlanır¹⁹⁵. Sivil itaatsizliğin kurumsallaştırılması demokratik toplumdaki çoğunluk iradesinin ve tercihlerinin geçersiz kılınması tehlikesini içermekle birlikte, ciddi adaletsizliklerin hüküm sürdüğü bir toplumda demokratikleşme yönünde uyarıcı olabilir¹⁹⁶. Türkiye’de resmi kanallar sivil itaatsizliğin olumsuz yönünü öne çıkararak, demokratikleştirici yönünü gözardı etmektedir. Bu nedenle, her türlü gösteri, yürüyüş veya oturma eylemi gibi şiddet içermeyen sivil itaatsizlik eylemleri sert tepkiyle karşılaşmakta, en azından meşru sayılmamaktadır. Demokrasinin ancak demokratik bir siyasal kültür ortamında yerleşebileceğini veri kabul ettiğimizde, devlet-toplum ilişkisinde toplum düzeyinde demokratik siyasal kültürün göstergeleri olan toplumsal hoşgörü, başkalarına itimat etme, siyasal ve toplumsal kurumlara güven, siyasal etkinlik duygusu ve siyasete ilgi düzeyine de bakmak gerekir. 1991’de yapılan Dünya Değerler Araştırması’na göre, “Türk toplumu kendisine benzemeyen insanlardan hoşlanmayan, yabancıları sevmeyen, başka dinden olan insanlarla ilişki içinde olmak istemeyen” hoşgörüsü az bir toplum görüntüsü vermektedir. Siyasal etkinlik duygusu ve siyasete ilgi düzeyi yüksek görünmektedir¹⁹⁷. Aynı araştırmanın 1997’deki sonuçlarına göre, Türkiye’de kişiler arasında güven oldukça düşüktür (yüzde 6.5). Kurumlara güven konusunda ordu en güvenilir kurum iken (yüzde 71), siyasal partilere güven ancak yüzde 6 düzeyindedir. Güven konusunda ordunun ardından polis (yüzde 37) gelmektedir¹⁹⁸. Veriler birlikte değerlendirildiğinde, son yıllarda da başkalarına hoşgörünün az olduğu, askeri kurumlara sivil siyasal kurumlardan daha fazla güvenildiği söylenebilir. Böyle bir toplumsal yapıda, örgütlenme düzeyinin ve sivil toplumun zayıflığını anlamak kolaydır. Toplum ve devlet düzeyindeki veriler birlikte ele alındığında, vatandaşına güvenmeyen, yasalarla kendini topluma karşı savunmaya çalışan bir devlet görüntüsünün karşısında, devletine, ordusuna ve polisine komşusundan daha fazla güvenen bir toplum görüntüsü ortaya çıkmaktadır.

¹⁹⁵ Hayrettin Ökçesiz; *Sivil İtaatsizlik*, Afa Yayınları, İstanbul, 1994, s.163.

¹⁹⁶ Bülent Tanör; “Anayasa Hukuku Açısından Sivil İtaatsizlik”, *Argumentum*, Y:3-4, S:36-41, Sempozyum Özel Sayısı, Temmuz-Aralık 1993, s.703.

¹⁹⁷ Ersin Kalaycıoğlu; “Türkiye’de Siyasal Kültür ve Demokrasi”, Der.Ergun Özbudun, Ersin Kalaycıoğlu, Levent Köker, *Türkiye’de Demokratik Siyasal...*, a.g.e., s.52-56.

¹⁹⁸ Yılmaz Esmer; “Toplumsal Değerlerimiz 1997”, (Yazı Dizisi), *Milliyet*, 7-9 Nisan 1997.

Demokrasinin devlet düzeyindeki kavranılış şekli tamamen yukarıda belirttiğimiz ideolojik ve hiyerarşik zemin üzerinden gerçekleşmektedir. Laçiner'e göre, Kendini topluma tâbi saymayan, onun üzerinde ve ötesinde bir yerde konumlandırıan devletin demokrasi anlayışı ile toplumun anlayışı büyük ölçüde örtüşmektedir. Devlet geleneğinin etkisi altındaki bu ilişkide şizofrenik bir yön de vardır. "Yüceltmeyle aşağılamanın, korkup uzak durmakla medet ummanın iç içe geçtiği, düşüncenin birinden öbürüne -zıddına- gidip geldiği bir tahayyüldür bu. Türkiye toplumunun devletiyle ilişkilerinin istisnasız her kanalında bu şizofrenik tutum geçerlidir"¹⁹⁹.

Demokratikleşme sürecinde "...sosyal yapıdaki geleneksel egemen kategorilerin gücü nötralize ve demokratize edilemediği için", süreç onların yararlarına bir deformasyona uğrayarak, demokratikleşme çizgisi sık sık kesintilere uğramaktadır²⁰⁰. 27 Mayıs 1960 darbesi ile başlayan, 1971 muhtırası, 12 Eylül darbesi, 28 Şubat kararları ile devam eden süreç, askerlerin Türk siyasal yaşamında ne kadar etkin bir güç olabildiklerini gösterir. Bu bağlamda en basit kavrayışla ordu, devletin hükümlanlık hakkının ve fiziki varlığının garantörü olan kurumdur ve bu işlevlerini seçilmişlerin denetiminde yerine getirir. Ancak, devlet ve toplum arasındaki ilişki bir ideolojik alan üzerinden belirleniyorsa, siyasetin meşruiyeti bir devlet ideolojisine bağlanmışsa, "burada devletin içindeki kurumlar bu ideolojinin işlevsel olması açısından siyasete katılmaktan geri kalmazlar. Bu durumda siyasal meşruiyet bir 'demokratik meşruiyet krizi' içinde bulunuyor demektir"²⁰¹. Dolayısıyla, Türkiye örneğinde gözlemlendiği üzere, devletin kurumlarından biri olarak ordu **ideolojik meşruiyet alanına saldırı** olarak nitelendirdiği olaylar karşısında aktif siyaseti belirlemekten geri kalmayacaktır. Devlet ile toplum arasındaki ilişkinin ideolojik bir zemin üzerinden yürütülmesi sorunun kilit noktasıdır. Sorunun çözümü de burada gizlidir. Bu, ilişkinin ideolojik ve hiyerarşik zeminden çıkarılarak, siyasal meşruiyetin sivil bir kaynağa dayandırılması gereğidir.

¹⁹⁹ Ömer Laçiner, "Devlet-Toplum İlişkisi", *Birikim*, S:93-94, Ocak-Şubat 1997, s.20.

²⁰⁰ Bahri Savcı, "Ulusal Nitelikli ve Laik Toplumlu Demokrasinin Kuruluşu", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, C:29, No:1-2, Mart-Haziran 1974, s.31.

²⁰¹ Vedat Bilgin, "Ordu, Siyaset ve Demokrasi", *Köprü*, S:56, Güz 96, s.5.

Zaman zaman gündeme gelen devletin yeniden yapılandırılması sorunu, aslında toplumun yeniden yapılandırılmasına da gönderme yapar. Tüm demokrasi tasarımlarının ortak noktasını **çoğulculuk** ve **farklıların** birarada yaşamasının sağlanması sorunu oluşturur. Önerilen anayasa düzenlemeleri veya hükümet sistemleri ne olursa olsun, tasarımın gerçekleşmesi için toplumsal düzeyde **uzlaşma**'nın varlığı önkoşuldur²⁰². Devlet ile toplum arasında çoğulculuk ve farklılıkların özgür ve özerk biraradalığı konusunda gerçekleştirilecek geniş çaplı bir toplumsal uzlaşma, demokrasimizin pekiştirilmesi ve meşruiyetin sivil bir kaynağa dayandırılması açısından atılacak ilk adım olabilir.

Toplum (birey)-devlet ilişkisinde, toplumun devlet aygıtları üzerindeki denetleme yetkisinin seçimlerle sınırlı kalması, yönetimde keyfiyeti arttıracaktır. Oysa, sivil toplum kuruluşları aracılığıyla seçim ya da parti dışı yeni katılım kanallarının açılması, siyasal-idari sorumluluk ve hesap verme yükümlülüğünün (political accountability) kurumsallaştırılması, bireyin kendisini devlet kurumları ve görevlileri karşısında güçlü hissetmesini ve devleti sahiplenme duygusunu da geliştirebilir²⁰³.

III.6. Siyasal Partilerin Demokrasiyi Algılayış Biçimi

Siyasal partiler devlet-sivil toplum ilişkisinde ikili bir role sahiptir. Bir yandan sivil toplumun taleplerinin demokratik yollardan siyasal alana aktarılma (siyasallaştırılma) aracı iken, diğer yandan iktidara geldiklerinde üstlendikleri işlevlerle devletin organik bir birimi haline gelirler. Bu nedenle, iktidarda olmadıkları zamanlarda genellikle sivil toplum kuruluşu kategorisinde değerlendirilirler²⁰⁴. Öte yandan, temsili demokrasinin vazgeçilmez unsurları olarak demokratikleşme sürecindeki belirleyici işlevlerini gözardı edemeyiz. Bu çerçevede rejimin demokratikleşmesi açısından siyasal partilerin sahip oldukları işlevleri her iki yönü de dikkate alarak değerlendirmek, demokrasiyi ve sivil toplumu algılayış biçimlerini ele almak gerekir.

²⁰² Erkan demokratik bir toplumun temel kültür değeri olarak, sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik sistemde yerleşik bir uzlaşma geleneğinin var olması gereğine işaret eder. Hüsnü Erkan; **Demokrasinin Kültür Değerleri**, Ege Bölgesi Sanayi Odası, İzmir, 1995, s.7-10.

²⁰³ Çapoğlu; a.g.e., s.35.

²⁰⁴ Mete Tunçay; "Sivil Toplum Kuruluşları İle İlgili Kavramlar", Ahmet Yücekök, İlter Turan, Mehmet Ö.Alkan, Tanzimattan Günümüze İstanbul'da..., a.g.e., s.xi.

Türkiye’de siyasal partilere hakim olan demokrasi anlayışı **mekanik demokrasi** anlayışıdır. Bu anlayışa göre, “çoğunluk partisi için demokrasi, yaygın bireysel özgürlüklerin varlığı ile karakterize edilen dürüst koşullar altında, bireylerin çıkarlarının başarısı için yarışma fırsatı veren bir sistemden çok, iktidara gelmenin yani gücü elde etmenin bir yolu olarak görülmektedir”²⁰⁵. Bu yaklaşımın sonucu, partiler bireysel haklar ve özgürlükleri geliştirmeden çok, iktidarı ele geçirme üzerine odaklanmışlar, partiler arası iktidar mücadelesi her türlü değer önüne geçmiştir. Ortaya çıkan yapı içinde partilerin iktidarla ve birbirleriyle ilişkilerini betimleyen Tahir’in görüşlerine yer vermeden geçemeyeceğiz:

“Bu memleketi, Tanzimat’tan bu yana, memur devleti idare etmekte, bu memur grubu her zaman ikiye bölünmüş bulunmaktadır. İktidarda olan kısım her zaman hürriyete karşı, iktidara gelmek isteyen grup her zaman hürriyetten yanadır. Hürriyetten yana olan grup iktidara gelir gelmez hürriyete karşı olursa bu sefer, hürriyeti savunmak iktidardan uzaklaşmış gruba düşer...Bazı bazı, kapıya yapışmış grubu oradan söküp atmak lâzım gelmekte, bu işi, o zamana kadar adı duyulmamış birkaç düzine adam, kolayca başarmaktadır...İki grup sürekli olarak birbirleriyle adam alışverişi yapmakta, politika hayatına giren aileler, fertlerini ikiye bölüp iki gruba da ilişki kurmak suretiyle geleceğin bilinmez tehlikelerini önlemeyi adet edinmiş bulunmaktadırlar. Adam alışverişi, o kadar normal o kadar fikirle ilgisizdir ki, kapıdan uzaklaşması zaruri görülen gruptan hemen ayrılıp kapıya yerleşecek gruba katılanlar son derece normal karşılanmaktadır.”²⁰⁶.

Partiler arası rekabetin biçimini ve işleyişini büyük ölçüde belirleyen, yasal çerçeve yanında, üst düzey bürokrasi, ordu, yerleşik büyük sermaye ile metropol ve taşradaki orta-üst gelir katmanlarıyla olan ilişkileridir. Türkiye koşullarında iktidar olmak ve iktidarı uzun süre elinde tutmak isteyen partilerin, sayılan kesimlerle dengeli ilişkiler yürütmesi gerekiyor. Oysa, bir ülkede ordu ve bürokrasinin partilerle toplum arasındaki ilişkiye dahil olması, bu iki kurumun siyasallaşma düzeyinin yüksek olması, siyasal düzenin temelleri üzerindeki uzlaşmanın düşük olması demektir. Böyle bir durumda, normal koşullarda parti programı üzerinden yürütülmesi gereken parti-

²⁰⁵ Turan; “Strong State, Weak Society...”, a.g.m., s.20.

²⁰⁶ Kemal Tahir; *Notlar/Batılılaşma*, Haz.Cengiz Yazoğlu, Bağlam Yay., İstanbul, 1992, s.213.

toplum, parti-devlet ilişkilerinde, ideolojiler ve programlar geçerliliklerini yitirir. Sözkonusu ilişkiler “partilerin uzun vadeli perspektiflere, temel tesbit ve görüşlere bağlı politikalar yerine, seçmen kitlelerinin dönemsel eğilim ve taleplerine uyarlanıveren ‘imaj’larına”²⁰⁷ dayalı olarak yürütülürken, ilişkilerde kararsız denge durumu egemen olur, siyasetin zemini kayganlaşır.

Partilerin yapısına baktığımızda, “demokratik merkeziyetçilik”²⁰⁸ ilkesine dayalı bir yapılanma dikkati çeker. Parti merkezini oluşturan bir lider ve onun çekirdek kadrosu etrafında yukarıdan aşağıya doğru örgütlenmiş bu yapıda, liderin egemenliği bazen ‘sulta’ derecesinde kesinleşebilmektedir. Bu durumda partinin destek aldığı ileri sürdüğü toplumsal kesimler ile ilişkisi ancak parti genel başkanı aracılığıyla kurulmaktadır. Sayısal göstergelere gözetildiğinde, oylarda parçalanmanın artması²⁰⁹; ideolojik bir seçmen profilinin olmamasına²¹⁰, dolayısıyla partilerin toplumsal tabanlarındaki istikrarsızlığa ve içinde bulundukları temsiliyet krizine işaret eder. Temsiliyet krizini, siyasal partilerin devlet-toplum ilişkilerinde kendilerine biçtikleri rol çerçevesinde ele alabiliriz.

Sivil topluma ilişkin terminolojide siyasal partiler devlet-sivil toplum ayrımında sivil toplum kuruluşları arasında gösterilir. Batılı tarzdaki bu kavrayış, “devletin toplum üzerinde tahakküm kurmaması, toplumu tanımlamaması, toplumsal taleplerin hangisinin meşru olup olmayacağını söylememesi halinde” geçerlidir²¹¹. Toplumun ve taleplerin yukarıdan aşağıya belirlendiği ülkemiz örneğinde ise, siyasal partiler sivil toplumdan çok devlete yakın durmakta, devlet-toplum ilişkilerine yönelik her türlü düzenlemenin birincil öznesi olmaktadır. Siyasal partiler devlet ile toplum arasındaki hiyerarşik ilişkide yansıtıcı işlevini ancak muhalefette iken, belli ölçüler içinde yerine getirmekte, iktidara geldiklerinde ise kamu kaynaklarının dağıtıcı şebekesi işlevini

²⁰⁷ Ömer Laçiner, “ANAP: Merkezde Hala Kararsız”, *Gazete Pazar*, 11 Ocak 1998.

²⁰⁸ Hasan Bülent Kahraman, “RP ve Sonrası” *Radikal*, 23 Ocak 1998.

²⁰⁹ 1983 sonrası oylardaki parçalanma katsayıları giderek yükselmektedir. Katsayı 1983’de 0.60, 1987’de 0.51, 1991’de 0.72, 1995’de 0.77’dir. Tanju Tosun; *Türkiye’de Merkez Sağ ve Merkez Sol Partilerde Bölünme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1998, s.197.

²¹⁰ Ali Yaşar Sarıbay ile Söyleşi; “Türkiye’de Siyasi Partiler”, *Nehir Dergisi*, S:22-23-24, Temmuz-Ağusto-Eylül 1995, s.32.

²¹¹ Ali Bayramoğlu ile Söyleşi; “Türkiye’de Siyasi Partiler”, *Nehir Dergisi*, S:22-23-24, Temmuz - Ağustos-Eylül 1995, s.36.

üstlenmektedirler. “Şu andaki siyasal partilerimiz, herhangi bir sınıfın çıkarlarını koruyan siyasi örgütlerden çok, devlet aracılığıyla bir yaşama biçimini veya kimliğini, bütün topluma benimsetmek isteyen örgütler durumunda ortaya çıkıyor”²¹². Bir başka ifadeyle, partilerin de devletin düzenlediği alan içinde başka bir şekilde örgütlenme şansları kalmamaktadır. Bu çerçevede siyasal partilerimizin birinci özelliği devletçilik ise, diğeri popülist olmalarıdır²¹³. Çünkü, ancak devletçi çizgiye yaklaştıkları takdirde iktidarı elde etme şansları artmakta, dağıtım araçları üzerinde karar verici konuma gelebilmektedirler. Ve yine ancak popülist politikalar izledikleri takdirde miting kalabalıklarını oya dönüştürebilmektedirler. 1980’lerden sonraki siyasal yaşama baktığımızda tüm partilerin yeni merkez projesini büyük ölçüde benimsediklerini, bu yeni ideolojiye aday olduklarını, 1990’larda Milliyetçi Hareket Partisi ve kapatılan Refah Partisi’nin bile ısrarla birer merkez partisi olduklarını iddia etme yarışına girdiklerini gözledik. Demokratikleşme tarihimiz boyunca askeri darbelerden en fazla etkilenen kurumlardan biri olan siyasal partilerin, müdahalenin çıktıklarına yönelik olarak izlediği bu stratejinin altında, hem örgütsel yapı, hem de gelenek bakımından zayıf kalmaları yatar.

Siyasal partiler ile sivil toplum arasındaki mesafenin giderek açıldığı bu yapı içinde, devlet-toplum bağlantısının köprüleri olan partilerle toplum arasındaki bağlantı sonuçta **karizmatik** liderler ve onların **popülist** politikaları aracılığıyla kurulmaktadır²¹⁴. Sivil toplumun zayıflığı ve yükselen cemaatçilik veri alındığında, parti tercihleri ikincil kimliklere dayalı tercihler olmaktan çıkarak, “birincil kimliğin yerini alan, rasyonel olmayan, duygusal” kimliklere dayalı tercihler haline gelmektedir”²¹⁵. Kendilerini merkez’in çekiciliğine kaptıran partilerin, çekim alanına girdikleri devletin zihniyetini ve örgütsel yapısını da aynen yansıttıklarını söyleyebiliriz. Demokratik sivil toplumun birer unsuru olarak düşündüğümüzde, katılımcı ve demokratik olması beklenen partilerimizin merkeziyetçi, parti içi ve dışı faaliyetlerde lidere bağımlı bir yapılanmaya sahip oldukları dikkat çeker. Bunların

²¹² Ali Bulaç İle Söyleşi; “Türkiye’de Siyasi Partiler”, *Nehir Dergisi*, S:22-23-24, Temmuz-Ağustos-Eylül 1995, s.39.

²¹³ Bayramoğlu İle Söyleşi; “Türkiye’de Siyasi...”, *a.g.e.*, s.37.

²¹⁴ Şahin Alpay; “Türkiye’de Reform İhtiyacı ve Sol”, *Türkiye Günlüğü*, S:22, Bahar 1993, s.76.

²¹⁵ Ayşe Güneş-Ayata, Bülent Arıcı; “Bir Olgu Olarak Siyasette Kollamacılık”, *Yeni Türkiye*, Y:2, S:9, Mayıs-Haziran 1996, s.84.

merkezcil tutumları 28 Şubat MGK kararları sonrasındaki yorumlarında belirginleşir. ANAP lideri Mesut Yılmaz MGK'nun, bildirisiyle hükümete sorumluluklarını hatırlattığını ve hükümet hakkında suç duyurusu niteliği taşıdığını belirtirken, MHP lideri Alparslan Türkeş MGK'nun tavsiye, temenni ve uyarılarının çok yerinde olduğunu ifade etmiştir²¹⁶. RP'nin kapatılmasından sonra yapılan yorumlar da dikkate değerdir. ANAP kapatılma olayının siyasi parti yöneticilerine ders olması gerektiği, DSP lideri Ecevit ise rejimin kurtulduğu yönünde açıklama yapmıştır²¹⁷. Partilerin iki örnek olaya yaklaşımları dahi, devletçi hassasiyetlerinin ne kadar yüksek olduğunun birer göstergesi olarak kabul edilebilir.

III.7. Birey-Toplum İlişkisi Ve Yükselen Yeni Cemaatçilik

1990'lar Türkiye'sinde ne siyasal, ne de ekonomik demokrasinin kurumsallaşmamasının sonuçlarından biri; toplumda gözlenen yeniden cemaatleşme ve tarikatleşme olgusudur. Polisiye olaylar ve medyatik sansasyonlarla gündeme gelen **kutsalın yükselişi** olgusu, sivil toplum incelemesi açısından önem taşımaktadır. Yüksek toplumsal hareketlilik, işsizlik, köyden kente göç edenlerin kentin marjinal bölgelerinde, marjinal bir yaşam tarzını kuşaklar boyu devam ettirmeleri, kentle bütünleşememeleri, toplumsal kesimler arası ekonomik uçurumun derinleşmesi gibi faktörler kentte yaşayanların yalnızlığının artmasına, kolektif kimlik ihtiyacının doğmasına yol açar. Kültürel, kimliksel ve sosyal şokların şiddeti ise oyuna dahil olmayan kesimlerin dinsel, etnik cemaatlere katılımını teşvik eder. "Bu şokları, modernleşmenin laneti veya başarısızlığı olarak da değerlendirmek mümkün... Temel kimliklere dönüş ve kutsala yeniden sarılma, dışlanmış halk kesimleri tarafından bir otantiklik arayışı olarak yaşanırken elitler tarafından ilerlemenin değersizleşmesi ve uygarlıkta bir rahatsızlık olarak içselleştirilmiştir"²¹⁸. Bireyin bağlanma (affiliation) ihtiyacını karşılayan tarikatlar ve etnik cemaatler, dış dünyadaki dışlanmışlıklarını gizleyerek, yaratılan aidiyetlerin mekânları olma işlevi görmektedir. Özellikle son

²¹⁶ **Radikal**, 2 Mart 1997.

²¹⁷ **Milliyet**, 23 Şubat 1998.

²¹⁸ Nuri Bilgin; **Siyaset ve İnsan**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997, s.83-84.

yıllarda hızlı kentleşmeye karşı kitlelerin bir türlü kentlileşememesi, tarikatlara yönelimi arttırmaktadır²¹⁹.

Körfez krizi sonrasında Güneydoğu Anadolu'yu etkisine alan ekonomik durgunluk ve işsizlik dalgası, beklentilerini, hayallerini kaybeden insanların bu durumun sorumlusu olarak gördükleri düzene baş kaldırmayı tercih ederek PKK gibi hareketlere destek vermeye yönelmişti. "1990'ların başından itibaren Kürt kimliğinin daha yaygın bir biçimde algılanmaya başlaması çok daha genel bir kimlik sorgulamasına da temel olmuştur... Türkiye'de böylece bir de kimlik sorunlarının yaygın olarak tartışıldığı bir siyasal ortam doğmuştur. Bu irdelemeler 'Türk', 'Kürt', 'Sünni', 'Alevi' gibi kategorileri bir kez daha belirgin bir biçimde siyaset sahnesine çıkarmıştır"²²⁰. Son yıllarda, Türkiye'de tarikatlar ve etnik cemaatçiliğin yükselişi, merkez ile çevre arasındaki çatışmacı diyalektiğin yeni bir görünümü olarak yorumlanabilir.

1980'lerde ANAP'ın izlediği dört eğilimi birleştirme politikasının özü, 12 Eylül'ün "radikalizmin tasfiyesini dayalı bir **himayeci** siyasal merkez oluşturma"²²¹ projesiyle örtüşüyordu. Önermenin belki de doruğa çıktığı nokta DYP-SHP koalisyon hükümeti dönemidir. Merkezin yasal sağ ve yasal soluyla birleşmiş ve bütünleşmiş bir görüntü vermesine karşın, altan alta yaşadığı meşruluk krizi "hızla şehirleşen; değer ve kimlik bunalımını derin bir şekilde yaşayan, cevapları da modernliğin etik soyutlamaları içinde bulmakta zorlanan kitlelerin, merkez-kaç eğilimlere doğru sürüklenmesine"²²² bağlanabilir. Dolayısıyla, 1990'larda monist merkez ile radikal çevre arasında yaşanan gerilim Kemalist söylem ile anti-Kemalist söylemin dinsel ve etnik alanda karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Birey ile toplum arasındaki

²¹⁹ Murat Şeker'in 10 bine yakın kişi üzerinde tarikatlere ilişkin yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre, tarikatlar kentlerde giderek yayılıyor. Tarikat üyelerinin büyük kısmı, tüccar, esnaf ve işportacıardan oluşurken, çiftçilerin üyeler içindeki azlığı tarikatlerin kentsel bir olgu haline geldiği şeklinde yorumlanıyor. Kentlerde tarikat üyeliğinin en yaygın olduğu alanların genellikle gecekondu semtleri olduğu (yüzde 10) ve bölgesel olarak en fazla Doğu Anadolu (yüzde 13.3) ile Güneydoğu Anadolu (yüzde 12.2) bölgesinde yoğunlaşması birlikte değerlendirildiğinde, tarikatların göçler aracılığıyla kentlere taşındığı sonucu ortaya çıkmaktadır. *Gazete Pazar*, 26 Nisan 1998.

²²⁰ Ersin Kalaycıoğlu; "Türkiye'de Siyasal Değişim", *Yeni Türkiye*, Y:2, S:9, Mayıs-Haziran 1996, s.61.

²²¹ Süleyman Seyfi Ögün; *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s.107.

²²² *A.g.e.*, s.109-110.

gerilimden yararlanarak kendi siyasal meşruiyet krizlerini aşmaya çalışan partiler eliyle yükseltlen **kültürel popülizm**, postmodern toplumsal parçalanmışlık görüntüsünü sivil toplumun özgürleşimi ve zenginleştirilmesi olarak sunmuştur. Oysa gerçekte, kültürel popülizmin varış noktası, “insanların doğal, spontan ve geleneksel kültürel köklerine, entellektüel popülizm gibi dolaylı değil, doğrudan atıfta (bulunarak) cemaat ve birey gibi değerleri, en yakıcı idealist çizgilerde”²²³ algılamak olmuştur. Kültürel popülizmin en yalın görüntüsü, cemaatlere dayalı yeni kollamacılık örüntülerinin yaygınlaşmasında kendisini gösterir. Siyasal kollamacılığın modernleşmeyle birlikte siyasi yaşamdaki etkisinin ortadan kalkacağını öngörülüyordu²²⁴. Türkiye’de gözlenen durum ise; birey ile toplum arasındaki gerilimden doğan koşullarda şahsi yakınlık, sıcaklık ve prestij sağlayan kollamacılıktaki hami-adamı ilişkisinin cemaat ve aidiyet hissini öne çıkararak, birincil ilişkilere dayalı yeni bir tipte karşımıza çıkmasıdır²²⁵.

Yaygınlaşan dinsel ve etnik cemaatler, kamusal alanda kültürel taleplerin çoğulculaşmasının öncüleri olmaktan çok, siyasal partiler tarafından meşruluk krizini aşmak üzere ya rant dağıtma aracı olarak kullanılmışlar, ya da uzlaşmacı yönleri törpülenerek, gelenek ile modernin, farklı olmanın uzlaşmaz yıkıcılığına mahkum edilmişlerdir. “Devletin bize ait olduğunu ve bizim ilişkilerimizi, haklarımızı, sorumluluklarımızı, teminat altına almak üzere var olduğunu hayatın içinde yaşayamamak”²²⁶ ve toplumsal boyutta devleti sahiplenememekten kaynaklanan yabancılaşıma toplumsal kutuplaşma ve çatışma eğilimlerini arttırmaktadır.

Sivil toplumun demokratikleşmesi için, aşırı bireyciliğin getirdiği bencillik ile bireyi kendi etnik-dinsel-kültürel grubu dışındaki toplumsallıklara kapatan cemaatçilik arasında bir orta yol bulmak gerekir. “Türkiye’de birey kurulabilen bir varlık olarak anlaşılmıştır. Birey nasıl kurulacaktır? sorusuna verilen cevap aşağı yukarı aynıdır: Eğitile”²²⁷. Oysa, “kişiyi en başta insan olarak değil de, en başta grup üyesi olarak görmek ve herşeyden önce grubun ‘iyi’ bir üyesi olsun diye eğitmek, bazen onun insansal olanaklarının gelişmesini engelleyebiliyor; böylece de bu olanakların gelişmesi

²²³ A.g.e., s.110.

²²⁴ Ayata, Arıcı; a.g.m., s.83.

²²⁵ A.g.m., s.86.

²²⁶ Önal; “Gündelik Hayatta...”, a.g.m., s.444.

²²⁷ Ögün; Modernleşme, Milliyetçilik..., a.g.e., s.118.

kısıtlanmış insanlar, insanlığın gelişimine ayak uyduramayınca, kendi gelişmemişliklerini kendine özgülük sanıp yüceltiyorlar, bu durumları kendine özgü kişilikleri olarak görebiliyorlar”²²⁸. Bireyin kendi özgül değerlerinden arındırılmış, kutsallaştırılmış dinsel, milliyetçi ya da etnik değerler çerçevesinde biçimlendirilmesini hedefleyen bir eğitim büyük ihtimalle özerkleşme ya da özgürleşme boyutlarını içermeyecektir. Bu bağlamda sivil toplumsal alanda yeşerecek gruplaşmalar farklı olanın meşruiyetini tanımının mekânları olmaktan çok, kendi haklılığını ve “doğru”luğunu “öteki”lere kabul ettirmenin araçları olacaklardır. Kurgusal bireycilik ile cemaatçilik arasında birey ve toplumu birbirine yabancılaşmadan çıkaracak yol demokratik ve eleştirel yurttaş üst kimliğinin toplumun geniş kesimleri tarafından kabul görmesiyle bulunabilir. Eğer birey ya da toplum kendisini demokratik bir yapılanmanın içinde görmek istemiyorsa, şikayetçi olduğu yapıyı dönüştürmek için bir şeyler yapmıyorsa, kendisine sunulan semboller ve fetişler dünyasında kaçırdığı fırsatların ardından bakacaktır.

“Cemaatçilik, kendi cemaatini başka cemaatlere karşı konumlama ve onlarla karşılaştırma mantığıdır. Yurttaşlar arasında empati düzeyinin yükselmesi, kamu yararı düşüncesinin ve dayanışma duygularının gelişmesi, sosyal bağın çimentosudur”²²⁹. Farklılık ve çoğulculuğu reddeden cemaatçilik ile demokrasinin bağdaşmadığı açıktır. Birey ile toplum arasındaki gerilimin yeni dayanışma örüntüleri ve gönüllü kuruluşlar aracılığıyla yumuşatılması gerekmektedir. Her türlü devletçi veya toplumcu cemaatçilik ile demokratik talepler arasındaki gerilimin çatışmaya dönüştüğü noktada, sivil itaatsizlik eylemleri aracılığıyla demokratik taleplerin dile getirilmesine imkan verilmesi bir tür emniyet subabı işlevi görerek, uzlaşma arayışına yardımcı olacaktır. Bu bağlamda, “demokrasi ancak dengeli bir birey-toplum ilişkisinin arakesitinde ortaya çıkabilir... Bireyle toplumu birbirleri aleyhine bir yarışa sokan bir anlayış içinde güvenli bir ortak zemin olamayacağı gibi, demokrasi anlayışını öne çıkaran ve ona işlerlik kazandıran bir platform da olamaz”²³⁰. Bireyin toplumla ve devletle olan ilişkisinde sivil toplum örgütleri ikincil ara yapılar olarak işlevsel öneme

²²⁸ Abdullah Kaygı; *Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s.21.

²²⁹ Bilgin; a.g.e., s.122.

²³⁰ İ.Reşat Özkan; “Birey Toplum İlişkilerinde Aydının ve Siyasetin Önemi”, *Türkiye Günlüğü*, S:35, Temmuz-Ağustos 1995, s.69.

sahiptir. Ne var ki, bireylerin örgütlenme konusundaki bilinçsizlikleri, isteksizlikleri ya da üye olsalar bile çalışmalarına katılma ya da aidat ödeme konusunda duyarlılık göstermemeleri, örgütlenme düzeyini ve etkinliğini azaltan faktörlerdir.

Demokrat kişilik özelliklerinin içselleştirilmediği, bir başka ifadeyle demokrat bireyi üretememiş toplumlarda ortaya çıkacak sivil toplum kuruluşlarının da demokratiğinden söz edilemez. Devlettten özerk olmak demokratik bir sivil toplum yaratmak için gerekli, ancak yeterli bir koşul değildir. “Çünkü, sivil toplumu oluşturan topluluklar arasında da devlet iktidarını andırır bir iktidar arayışı mümkündür ve bu, iktidar tekelinin (devlet) mutlakçı anlayışı ve uygulamaları karşısına dikilmiş çoğulcu söylemlerle gizlenmiş olabilir”²³¹. Bu noktada, demokrat kişilik özelliklerine değinmek gerekir. Demokratik kişilik; inisiyatif sahibi olmayı, müteakabiliyet esasına inanmayı, yanılabilirliği kabul etmeyi, deneyselci zihniyet sahibi olmayı, eleştirel olmayı, esnek ve açık fikirli olmayı, uzlaşmacılığı, hoşgörölülüğü, güven ve sorumluluk duymayı gerektirir²³². Sayılan özellikler toplumsal, kültürel ve siyasal çevreden etkilendiği kadar, eğitim ve yayılma aracılığıyla içinde bulunduğı çevreyi de etkileyerek, demokratik değerlerin ve katılımın genişlemesini sağlayabilir.

III.8. Sivil Toplum Kuruluşlarının Örgütsel-Yapısal Özellikleri

Sivil toplum kuruluşlarının örgütsel yapılarına ilişkin sorunlar, onların devlet karşısındaki konumlanışından ve/veya merkezi-bürokratik yapılanmalarından kaynaklanır. Sivil toplum ile devlet arasındaki ilişkiyi incelemek, kolayca devlet mi, sivil toplum mu tartışmasına dönüşebilir. Dolayısıyla bu ilişkide, sivil toplum kuruluşlarının devlete göre konumları hemen ön plana çıkar. Kurumsallaşma açısından sivil toplum örgütlerinin önünde dört farklı alternatif vardır: “Devletle beraber ve ona eklemlenerek, devletle temas içinde (belki sadece onun varlığını tanıyarak) ama ondan bağımsız olarak, onun karşısında ve onunla savaş içinde, onu görmezden gelerek, onunla ilişkisiz ama onunla savaş içinde de bulunmadan”²³³. Ülkemizde, genel örgütlenme şeması içinde dört tür örgütün de bulunduğı söylenebilir. Benimsenecek konumlandırma stratejisi, devlet ile ilişkilerin gerilimi ya da yumuşaklığı, örgütün

²³¹ Ali Yaşar Sarıbay, “Sivil Toplum, Demokrasi, Birey”, *Yeni Ufuk*, 30 Haziran 1997.

²³² Ali Yaşar Sarıbay, “Kişilik ve Demokrasi”, *Bülten*, S:10, Aralık 1991, Türk Demokrasi Vakfı Yayını, s.15-16.

²³³ Akın Atauz, “Sivil Toplum ve Devlet”, *Ağaçkakan*, S:32, Güz 1997, s.11.

manevra alanının genişliği üzerinde etkili olmaktadır. Sivil toplum örgütleri devlete yaklaşmak istediğinde, genellikle yönetim kurullarında merkezi ya da yerel yönetimlerden üyelere yer verirler. İstedikleri; kamu kaynaklarının dağıtım sürecinde yetkilileri etkilemektir. Ancak “bu faydacı tutumun, bu yardımın karşılığında otorite kaynağına ödenecek bir diyet borcu da yaratabileceği olasıdır”²³⁴. Dört alternatif içinden, kuşkusuz isteyen örgüt istediği yaklaşımı benimseyebilecektir. Ancak, demokratikleşme sürecinin sağlıklı işlemesi ve demokrasinin pekiştirilmesi açısından en sağlıklı olanı, devleti tanımakla birlikte, özerkliğini kaybetmeden teması sağlayan tiptir.

Demokratik değerlerin örgütsel yapıya içkin olmaması, bir diğer sorun boyutu olarak karşımıza çıkar. Sivil toplum kavramının yerini tutan “demokratik kitle örgütleri” kavramının vurgusu, “demokratiklik” üzerinedir. Oysa demokratik değerlerin gündelik yaşam pratiklerine aktarılamamış olması, bu kuruluşların etkinlik, devlet, toplum ve diğer sivil toplum kuruluşlarıyla ilişkilerini de yakından ilgilendiren bir sorundur. Demokratik değerlerin birincil yuvası olması gereken siyasal partilerden, demokratik kitle meslek örgütlerine, sendikalara kadar **demokrasiyi içselleştirme** sorununun yaşandığı bir gerçektir. Önde gelen 1804 STK üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, yönetim kurullarının ortalama görev sürelerinin 4.4 yıl (bu, odalarda 5.5 yıla çıkmaktadır), başkanların ortalama görev sürelerinin 6.4 yıl (odalarda 10.1 yıl, sendikalarda 8.6 yıl) olduğu dikkate alınırsa, demokratik ve dinamik bir kurumsal görüntüden çok, durağan ve bireysel ilişkilere dayalı kemikleşmiş bir yapıya dikkat çekmektedir²³⁵. Çoğu zaman kendilerinin siyasal iktidara muhalif fikirler taşıdığı iddiasında olan ve devletin üzerlerindeki baskısından sıkılan sivil toplum kuruluşlarının kendi içindeki muhaliflere karşı tutumları da tam bir çelişkili görünüm sunar. Kısır örgüt-içi demokrasi çekişmeleri, sorunlar ve çözümleri üzerinde yoğunlaşmak yerine, kurumlar üzerinde yoğunlaşmayı gündeme getirmekte, çekişmelerin kamuoyuna yansıyan görüntüsü sözkonusu kurumlara güveni azaltmaktadır. Bu çerçevede demokratik ilkelerin hem örgüt içi ilişkilerde, hem de diğer sivil toplum kuruluşları ve devlet kurumları ile ilişkilerde uygulanması gerekir.

²³⁴ Gönel’in araştırmasına göre, Merkezi yönetim temsilcileri en çok dernekler içinde, yerel yönetim temsilcileri ise, en çok kooperatiflerde görev yapmaktadır. Sendika ve yurttaş girişimlerinde ne merkezi, ne de yerel yönetim temsilcisi bulunmamaktadır. Gönel; a.g.e., s.43-44.

²³⁵ A.g.e., s.40-41.

Örgütlenme açısından dağınıklık, maddi koşulların yetersizliği ve Dernekler Yasası'nda yeralan derneklerin mali yönden güçlenmesini kısıtlayıcı düzenlemeler²³⁶, sivil toplum örgütlerini sürekli ve uygun çözümler geliştirmelerini engellemektedir. Formel örgütler (dernek, vakıf, sendika vb) bu konuda informal örgütlere (sivil inisiyatifler, yurttaş girişimleri vb.oluşumlar) nazaran daha şanslı olsa da, onların da yeterli kaynaklara sahip olduğu söylenemez. Bunun en önemli sonucu, sivil toplum örgütlerinin büyüyememesi (büyümenin ne kadar istendiği de ayrı bir konudur), amaca yönelik faaliyet yerine gelir getiren işlere yönelme riskidir. Büyüyen sorunlar karşısında birbirinden kopuk küçük tip örgütler çözüm üretememekte ya da özerkliklerini kaybetmek uğruna devlete eklenmeye ya da ona yaslanmaya²³⁷ çalışmaktadırlar. Ortaya çıkacak devlet güdümündeki yapı ise, ancak temsil edilen toplumsal kesimlerin sisteme eklenme aracı işlevini yerine getirecektir.

Örneğin, sendikal örgütlenmelerin demokratikleşme sürecimizde belirleyici unsurlardan biri haline gelememesinde bunun payı büyüktür. Her ne kadar etkin olamama "Türkiye'de burjuva devriminin Batı toplumlarına göre oldukça geç fakat ülkedeki sanayileşmenin oldukça erken bir aşamasında gerçekleşmiş olmasına"²³⁸ bağlanırsa da, ülkemizde henüz demokrasi açısından güvence sayılabilecek bir düzeye ulaşamamış olan²³⁹ sendikaların demokratik bir söyleme eklenmeye çalışmalarına karşın, kendilerini halen devlet güdümlü sendikacılık anlayışından sıyıramadıkları da bir gerçektir. Özellikle 1990'lar Türkiye'sinde genel yarar (milli güvenlik) ilkesini öne çıkaran sendikaların genel siyasal talepleri gündeme getirdikleri, sendikal taleplerin siyasal yollardan gerçekleştirilmesi konusunda bir baskı grubu olarak görece zayıf oldukları gözlenmektedir. 1980 öncesinin aşırı siyasallaşmış sendika tipi ile 1980 sonrasında aşırı depolitize olmuş sendika tipi arasında bir dengenin kurulması, bunların

²³⁶ "Dernekler siyasi partilerden, sendikalardan ve meslek kuruluşlarından bağış kabul edemezler. Gayrimenkul edinimi bile İçişleri Bakanlığı'nın iznine bağlıdır. Dış ülkelerdeki gerçek ve tüzel kişilerden yardım alması İçişleri Bakanlığı'nın izniyle olur. Kamu kurum ve kuruluşları sadece bazı derneklere yardım edebilirler. Dernekler adına gazete, dergi ve öteki basılı eserleri vererek, bunlar karşılığında para veya başkaca yardım toplamak yasaktır. Derneklerde yardım toplamak ilgili makamdan alınacak izne bağlıdır. Düzenlenecek piyango ve çekilişler bir ilke olarak Milli Piyango İdaresi'nden alınacak izne tabidir". Gönel; a.g.e., s.81. Bu sınırlamalar sivil toplum örgütlerini dernekleşmeden çok vakıflaşmaya doğru itmektedir.

²³⁷ Atauz; a.g.m., s.12.

²³⁸ Geniş; a.g.m., s.294.

²³⁹ Alpaslan Işıklı; "Demokrasi ve İşçi Hareketi", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, S:82, Haziran 1986, s.17.

demokratik değerleri sadece söylemlerinde değil, örgütsel yapılanışlarında da hayata geçirmeleri gerekmektedir. Yıllarca değişmeyen genel başkanlar ve tek ses görüntüsü ile siyasal partilerin yapısal sorunlarının aynen sendikalara da yansıdığını söyleyebiliriz. Mevcut sorunlar sivil toplum örgütlerinin demokratik modelden merkezizyeti modele doğru kaymasına, her birinin kendi içinde küçük otoriter adacıklar oluşturmalarına, eleştirdikleri devlet ve partilerin minyatür birer kopyası haline gelmelerine yol açmaktadır.

Kitle meslek örgütleri de, özünde birer sivil toplum kuruluşu olarak işlev görmeleri gerekirken, yasal düzenlemelerle sadece mesleki yaşamı düzenleyen, meslek mensuplarını dolaylı yoldan devlete eklemlendiren kuruluşlar şeklinde işlev görmektedirler. Devlet düzeyinde patrimonyal egemenliğin araçları olarak yapılandırılmış olan odalar, kamu kurumu niteliğinde olup, mensuplarını devletin himaye ağlarına bağlamaktadır. Üyelerinin mesleki açıdan denetimini gerçekleştiren odalar üzerindeki devlet denetimi dolaylı yoldan devletin toplum üzerindeki denetiminin yaygınlığını gösterir. şunu da eklemek gerekir ki, kurumsallaşma sürecindeki devlet gölgesine rağmen, tarihsel süreç içinde zaman zaman Türkiye'nin demokratikleşme sorununa yakın ilgi gösterdikleri de bir gerçektir.

Sivil toplum örgütlerinin içinden gelen bir uygulayıcı olan Ensaroğlu'na göre, sivil toplum kuruluşları bir yandan sınırlayıcı yasal düzenlemeler, diğer yandan kadro, eleman, alt yapı ve malî yetersizliklerin üstesinden gelmekte zorlanmaktadırlar. “Ama daha da önemlisi zihniyet problemleri yüzünden yeterli ölçüde işlevsel olamamakta ve sivil toplumu örgütlemekte gerekli başarıyı gösterememektedirler. Bu kuruluşların en önemli zaafı ise, büyük çoğunluğunun ideolojik özelliklerinin ön planda olması ve nasıl kullandıklarında daha verimli olabileceklerine ilişkin bir geleneğin olmamasıdır”²⁴⁰.

“Türkiye’de Gramsci’nin deyişiyle ‘ilkel ve yumuşak’ sivil toplumun ‘gürbüz yapı’ haline gelmesi, ‘cebrilik’ kavramının yerini ‘hegemonya’nın alması ve ‘herşey demek olan devlet’in yerini, güçlü bir sivil toplumu korumakla yetinen, ona egemen olmaya yöneleceğine, etrafını çeviren kale niteliğindeki devletin alması henüz

²⁴⁰ Yılmaz Ensaroğlu; “İnsan Hakları Mücadelesinde Sivil Toplum Örgütlenmesinin Önemi: Mazlumder Örnek Olayı”, *Yeni Türkiye*, Y:3, S:18, Kasım-Aralık 1997, s.332.

gerçekleşmemiştir”²⁴¹. İdealize edilen demokrasiye bugün batı demokrasilerinin bile ulaştığı söylenemez. Batı’da bugün süregiden demokrasi teorisine ilişkin geniş bir literatürün varlığı bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Demokrasi ulaşılabilecek bir mutlu son değildir. Amaç, değişen tarihsel ve kültürel koşullara uygun daha hakça ve insanca bir düzenin oluşturulması için gerekli evrensel etik değerlerin yerleştirilmesi çabasıdır²⁴². Devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkide demokrasinin etik değerlerinin ilkeleştirilmesi, siyasal meşruiyetin kaynağının sivil ve kamusal alana çekilmesi gerekir. Demokratik sivil toplum kuruluşlarının ise, sözkonusu etik değerlerin taşıyıcıları olmaları beklenir.

Demokratik bir sivil toplumun oluşabilmesi için, toplumda çoğullaşan “öteki”lerin kimlik ve değerlerini “kendininki” kadar meşru ve geçerli kılan, **tahakkümsüz özgürlük** nosyonunu²⁴³ güvenceye alan bir alternatif çerçeve gerekmektedir. “Devlet ve sivil toplum arasındaki **demokratik** ilişki, mantıksal olarak ancak hiç bir toplumsal kesimin **hakim** iktidar olmamasıyla; dolayısıyla hiçbir **hakim** ideolojinin (veya **tek** hakikatin) rehberliğine ihtiyaç duyulmamasıyla mümkün olabilir”²⁴⁴. Bunun anlamı; ne Kemalist modernleşme projesinin, ne islâmileştirme projesinin, ne de bir başka ideolojinin, ne devlet alanında ne de sivil toplum alanında belirleyici, egemen veya tahakkümcü olmamasıdır. “Bugün cemaatçi demokrasi karşısında, cumhuriyetçi demokrasi anlayışını savunmak ve geliştirmek her şeyden daha önemli görünmektedir”²⁴⁵. Demokrasinin pekiştirilmesi açısından elverişli olan demokratik sivil toplum kavramı, hem sivil toplumsal örgütler arası ilişkilerde tahakkümün bulunmamasını, hem de birey-toplum ilişkisinde üye olunan topluluğun birey üzerinde tahakküm kurmasını içerir. Belki de önerilebilecek terim, teslimiyeti ifade eden **aidiyet**’ten çok, eleştirel ve özerk yurttaşlık bağlamında gerçekleşecek **gönüllü üyelik**’tir. Farklılıkların kamusalılığına, yasallığına veya çoğulluğuna sınırlama getirecek her türlü **düzenleme** mantığı **totalite**’ye gönderme yapar. Bu nedenle, hem

²⁴¹ Ali Kazancıgil; “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, Der.Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Beta Yayınları, İstanbul, 1986, s.186.

²⁴² Levent Köker; “Hangi Demokrasi, Hangi Refah?”, S:91, Kasım 1996, **Birikim**, s.48-49.

²⁴³ Philip Pettit; **Cumhuriyetçilik -Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi**, Çev.Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s.240.

²⁴⁴ Sarıbay; Postmodernite, Sivil Toplum..., **a.g.e.**, s.141.

²⁴⁵ Bilgin; **a.g.e.**, s.66.

sivil toplum grupları arasında, hem de kuruluşlar içinde demokratik değerlerin yerleştirilmesi gerekmektedir.

“Ekonomik gelişme ve demokrasi arasında sağlıklı bir ilişkinin varlığı sivil toplumun oluşmasına bağlıdır. Güçlü bir sivil toplum ise aktörlerinin, piyasa ekonomisi aracılığıyla değişimi yönlendirdiği ve aynı zamanda siyaset aracılığıyla bu değişimi denetlediği ölçüde vardır”²⁴⁶. Oysa sivil toplumun güçsüzlüğünün veri olduğu Türkiye örneğinde, demokratikleşme sürecinin sağlıklı işlemesi oldukça zordur. Öte yandan, sivil toplum örgütleri kendilerini demokrat ve sivil kuruluşlar olarak tanımlamalarına rağmen, **sivil zihniyeti ve demokratik değerleri** tamamen içselleştirebildikleri söylenemez. “Aslında görünen o ki, siyasal partiler özellikle de parlamentoda temsil edilenler, ‘devlet politikası’ üreten aygıtların (Milli Güvenlik Kurulu gibi) geliştirdiği ve yönlendirdiği siyasaya bütünüyle açık iken; sivil toplum örgütleri de, genel olarak, anılan siyasaya uygun düşün üretmekte ve öneri geliştirmektedir”²⁴⁷. Burada vurgulanması gereken, tüm siyasal ve toplumsal hayatı çevreleyen **gelenek** etkisinin sivil toplum üzerinde de hakim olduğudur. Zihinleri merkezietçi, bürokratik ve patrimonial geleneğin egemenliği altındaki toplumun unsurları, çıkış noktaları ne olursa olsun mevcut yapı içinde kendilerini devletin egemen odaklarıyla bütünleştirmekten alıkoyamıyor. Sivillik ise ancak ona uygun değerlerin üretimi ve yeniden üretiminin toplumsal kabul görmesiyle gerçekleşebilir.

Sivil toplumun siyaseti denetleme araçlarından yoksun olması yanında, “siyasal katılımın kapsamını, siyasal partilerin ve toplumsal örgütlerin tavan-taban ilişkilerini ve siyasal partilerin bu örgütlerle, bu örgütlerin kendi aralarındaki ilişkileri sınırlandırarak siyasetten arıtmak”²⁴⁸ mantığına dayalı yasaların varlığı, onun hareket ve etki alanını daha da daraltmaktadır.

Sivil toplumun yeterince gelişmemesi, örgütsel birtakım zaatlardan da kaynaklanır. “Parça bölük inisiyatifleri biraraya getirerek (kastedilen aritmetik toplam değil bir sinerji yaratmak) bütünlüklü bir toplum projesi oluşturamamak, içi boşalan yerleşik siyasetin karşısında **başka türlü** bir siyaset koyamamak... Dolayısıyla,

²⁴⁶ Göle; **a.g.e.**, s.116.

²⁴⁷ Gemalmaz; Anayasa’da Olağanüstü Rejim..., **a.g.e.**, s.129.

²⁴⁸ Sunar; “Dünyada ve Türkiye’de...”, **a.g.m.**, s.104.

özgürlükçü ve demokratik sivil inisiyatiflerin etkinliğini güvenceleyecek bir siyasal iradeyle, siyaseti yeniden tarif etme iradesiyle birleşmedikçe”²⁴⁹, içinde bulundukları açmazdan kurtulmaları çok zordur. Bu anlamda sivil toplum örgütlerinin salt içi boş bir sivillikle yetinmemesi, gerçek anlamda demokratik sivil inisiyatifi harekete geçirmeleri gerekir. Devletin tahakkümcü tutumu karşısında günümüzde sivil toplum çoğu zaman devletin ve siyasetin karşısında olan toplum olarak anlaşılmakta, siyasetin kirli ve pis bir iş olduğu yaklaşımı sivil toplum örgütlerince de geniş kabul görmektedir. Oysa sivil toplumun özü, toplumsal taleplerin dile getirilerek, kamusal alandaki tartışma gündemini belirlemekten fazlasını içerir. Dile getirilen sorunlara çözüm getirmek, önerilen çözümler üzerinde devlet ve kurumlarıyla ilişkiye geçmek ve özgürlükler içinde bir uzlaşma temeli aramak çok daha önemlidir. Bu çerçevede sivil toplum kuruluşlarının benimsemeleri gereken yapı; devlete karşı ve onunla çatışma içinde olan bir yapıdan çok, kendi özerklik ve özgürlük çerçevelerini kaybetmeksizin siyasal alanla iletişim içinde olacak bir yapıdır.

²⁴⁹ Tanıl Bora; “Sivil Toplum, Sivil İnisiyatifler ve Siyaseti Yeniden Kurmak”, **Ağaçkakan**, S:32, Güz 1997, s.9.

SONUÇ

Demokratikleşme sürecine ilişkin çalışmaların üzerinde uzlaştıkları nokta, bu sürecin hem devleti, hem de sivil toplumu kapsayacak şekilde çift yönlü işlemesi gereğidir. Demokrasiye geçiş sürecinin aşılması, demokrasinin pekiştirilmesindeki başarı, büyük ölçüde bu çift yönlü işleyişin başarısına bağlanır. Yurttaşların kendilerini ilgilendiren sorunları ortaya koydukları, tartıştıkları, söylem düzeyinde formülleştirdikleri bir özerklik alanı olarak kamusal alanın çoğulculaşması, sivil toplumun ve devletin demokratikleşmesi, sürecin ayrılmaz parçaları olarak yorumlanır. Batı kökenli kavramlar olarak kamusal alan ve sivil toplum kavramının geçirdiği tarihsel-düşünsel dönüşümü, devlet-sivil toplum ilişkisinin kazandığı farklı biçimleri dikkate aldığımızda, sürecin Batı'lı liberal demokrasiler açısından da oldukça uzun süren çabaların sonucunda başarıya ulaştığını söyleyebiliriz. Üzerinde uzlaşılan bir diğer nokta; 'demokrasi'nin, 'demokratik sivil toplum'un ve 'demokratik devlet'in idealler bütünü olduğudur. Bu çerçevede, sonu olmayan bir serüven olarak demokratikleşme sorunsalı, halen siyaset bilimi literatürünün en popüler tartışma konusu olma özelliğini korumaktadır.

19.yüzyılın liberal demokrasi kuramında demokratik toplum modern toplum, ya da modern kapitalist toplumla özdeşleştiriliyordu. Yasal pozitivizm ve kapitalist devlet ilkesi üzerine dayalı olması nedeniyle, Batı'da kapitalist devletin yaşadığı yapısal krizle birlikte liberal demokrasi kuramı da krize girmiştir. Özellikle 1980'lerde artan küreselleşme, geleneksel siyasal partiler düzeninin girdiği temsil ve meşruiyet krizi bağlamında, demokrasiye ilişkin ideal tip arayışları yeniden gündeme gelmiştir. Aşırı genişlemiş devlet iktidarı üzerinde demokratik kontrolün nasıl sağlanacağı, daha da önemlisi devlet-toplum dikotomisinin nasıl aşılacağı, yatay ilişki ağlarının nasıl yaygınlaştırılacağı sorunlarıyla yüzyüze kalınmıştır. Aynı dönemde sosyalist siyasal yapıların uğradığı değişim, hem sosyalist hem de liberal demokrasileri hedef alan eleştirileri arttırmıştır. Bu eleştirilerde demokrasiyi minimal standartların başarımla sınırlandırmanın yanlışlığı üzerinde durularak, siyasal kurumsallaşma ve katılmanın birer sonuç olduğu, asıl dikkatin sözkonusu çıktıların yaratıldığı sürece yöneltilmesi

gerektiği belirtilir. Getirilen öneriler ise, katılımcı ve demokratik yurttaşlık profilini öne çıkaran, demokratik sivil toplumun hayati önemini vurgulayan demokratik devlet-sivil toplum ilişkisinin kurulmasına gönderme yapmaktadır. Demokratikleşmenin ancak aktif yurttaşlar ve özerk kamusal alanların artmasıyla gerçekleşebileceği vurgulanır.

Demokratikleşme teorileri içinde az gelişmiş kapitalist ülkelere ilişkin değerlendirmeler, Türkiye'ye ilişkin olarak bir dereceye kadar açıklayıcı bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Az gelişmiş kapitalist ülkeyi betimleyen olgu; ekonomik, siyasal, toplumsal, kurumsal ve ideolojik düzeylerde devletin üstten belirleyici, hegemonik konumudur. Belirleyici konumu ve özellikle sermaye birikim sürecindeki dağıtıcı, aracı ve uzlaştırıcı rolüyle toplumsal dinamikler karşısında görelî bir özerklik kazanan devlet, zamanla toplumun dışında ve üzerinde bir yere yerleşmektedir. Bunun en önemli sonucu; ekonomik olanla politik olanın birbirine karışması ve giderek politik olanın diğer tüm alanlara egemen olmasıdır. En büyük kaynak dağıtıcı, koruyucu, düzenleyici, yönetici ve arabulucu olarak devletin tüm alanlar üzerindeki etkinliğinin artması, sonuçta siyasal iktidarın alanının genişlemesine neden olmaktadır. Böyle bir yapı içinde devletin demokratik devletten kleptokratik devlete doğru evrilmesi kolaylaşmakta, devlet-sivil toplum ilişkisinin demokratik bir temele dayanması güçleşmektedir.

Demokratikleşme sürecini tek başına ekonomik gelişme, kapitalistleşme düzeyine bağlamak gerçekçi değildir. Konuya ilişkin çalışmalarda ekonomik koşullar kadar, siyasal ve kültürel koşulların da etkili olduğu ortaya konulmuştur. Siyasal modernleşme paradigmasını benimseyenler piyasa yönelimli ekonomi ile demokrasi arasında doğrusal ilişki kurarken, bir kısmı siyasal kurumsallaşma düzeyi ile katılım düzeyini esas alır. Radikal demokrasi teorisyenlerine göre, sürecin belirleyici ajanı prototip bir demokrat yurttaşdır. Sonuçta söylenebilecek şey; demokratikleşme sürecinin tek bir faktöre bağlı gelişmediği, aynı anda birden fazla faktörün, ülkeden ülkeye değişen derecelerde etkili olduğudur. Dolayısıyla, siyasal kültürden siyasal liderliğin niteliğine, siyasal kurumsallaşma tipinden haklar ve özgürlüklerin düzenlenişine, bireyin (toplumun) devleti algılayış biçiminden devletin toplum üzerindeki belirleyici rolüne kadar çok çeşitli faktörlerin etkisinden bahsetmek

mümkündür. Ülkelerin demokratikleşme süreçlerini açıklamaya yönelik çalışmalarda vurgulanan bir diğer nokta, sivil toplum ve demokrasi ilişkisidir. Çalışmalarda her sivil toplumun demokratikleşme sürecini olumlu yönde geliştirmediği ortaya konulmuştur. Sivil toplumu demokratikleştiren ana unsur, farklılıkların total bir kimliğe bürünmemesidir. Eğer sivil toplum maksimalist, uzlaşmaz çıkar gruplarını veya antidemokratik amaç ve yöntemleri içeriyorsa, demokrasiyi geliştirmeye yönelik beklentileri karşılaması imkansızdır. Diğer yandan, bir ülkedeki sivil toplumun demokratik potansiyelini o ülkenin siyasal kurumsallaşma düzeyinde demokratik unsurların baskın veya zayıf olmasından, kültürel ikliminden, insan malzemesinden ayrı düşünemeyiz. Sivil toplumun demokratik potansiyelini ortaya koyabilmesi için, siyasal ve kültürel demokrasiye, dolayısıyla demokratik bir devletin varlığına, demokratik bir devletin de varlığını sürdürebilmesi için demokratik sivil toplumun varlığına ihtiyacı vardır. Bu karşılıklı ihtiyacın kabulü ve gerektirdiklerinin yerine getirilmesi, demokratikleşme sürecinin başarısını arttıracaktır.

Her toplumun demokratikleşme sürecinin başarısını, ya da başarısızlığını büyük ölçüde etkileyen faktör, aynı zamanda siyaset yapma tarzlarını da biçimlendiren kültürleri, tarihsel mirasları ve gelenekleridir. Sonuçta, demokratik bir devletin varlığı da, demokratik bir sivil toplumun varlığı da büyük ölçüde demokratik siyasal kültürün varlığına bağlıdır. Uzlaşmacı, hoşgörülü, pazarlığa açık, katılımcı bir siyasal kültür demokratik bir sivil toplumun oluşumu için vazgeçilmezdir. Ancak bu kültürel koşullar altında sivil toplumda katılımcılık ve çoğulculuk arttırılabilir, özerklik sağlanabilir. Çoğu az gelişmiş ülkede, sivil toplum alanına ait olması gereken faaliyetler, devletin tekelsel ve hiyerarşik örgütleri aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Devletin korporatist ve patronajcı düzenlemeleri aracılığıyla toplumun geniş kesimlerini kendine eklemlendirme çabaları, sivil toplumun demokratik potansiyelini açığa çıkaracak özerklik ilkesinin zedelenmesine neden olmaktadır. Oysa gerçek anlamda demokratik süreci pekiştirecek sivil toplumun, korporatist değil, çoğulcu ve özerk bir şekilde örgütlenmiş olması gerekmektedir.

Demokratikleşme sürecinde devlet-sivil toplum ilişkisinin ‘devlete karşı sivil toplum’ yaklaşımından çok, ‘devletle etkileşim içinde sivil toplum’ yaklaşımına uygun

olması gerekir. Sivil toplumun devletten özerkliği, ona karşıt ya da düşman olması demek değildir. Bu tip yaklaşımlar, özellikle yeni kurulan demokrasilerde **Yurttaş Zararı** olarak isimlendirilen kargaşa ve anomiye yol açabilecektir. Ayrıca, sivil toplumun özerklik ve örgütsel çoğulculuğunu güvence altına alan yasalar bulunmadığı sürece, sivil toplumun kendisinden beklenen demokratik işlevleri yerine getirmesi imkansızdır. Devlet-sivil toplum ilişkisinde, tarafların birbirlerini “zıtlık içinde bulunan uzlaşmaz kutuplar” olarak algılamaları, demokratikleşme sürecine zarar verecektir. Demokrasiyi yerleştirme ve pekiştirme gayreti içindeki siyasal elitlerin, sivil toplumun tamamlayıcı ve dengeleyici etkisini, sivil toplumun ise kendi haklarını güvenceye alan, koruyucu ve hakemlik işlevleri gören bir devletin varlığının ne kadar önemli olduğunu dikkate almaları, sürecin çift yönlü işlemesine yardımcı olacaktır.

Sürecin çift yönlü işlediği, devlet-sivil toplum ilişkisinin demokratik değerler üzerinde inşa edildiği bir ortamda, sivil toplum demokratikleştirici işlevlerini yerine getirebilir. Demokratikleştirici işlevlerin başında; devlet iktidarının kontrolü, katılım düzeyinin yükseltilmesi, demokratik tutumların yerleştirilmesi, çıkarların-taleplerin biçimlendirilmesi, kutuplaşmaların yumuşatılması, yeni siyasal liderlerin yetiştirilmesi, siyasal partilerin demokratikleştirilmesi, bilgi ve fikirlerin toplumsal yayılımının sağlanması ve sistemin sosyal sorumluluk düzeyinin artırılması gelir. Sivil toplum bu işlevlerini, özgür ve özerk kamusal tartışmanın taşıyıcıları olan basından siyasal partilere, meslek örgütlerinden sendikalara ve gönüllü derneklere, birliklere kadar uzanan geniş çaplı örgütsel ağı sayesinde gerçekleştirir. Güçlü, örgütlü, demokratik sivil toplum yurttaşların önünde yeni aktif katılım kanalları açarak, sistemin ve kurumlarının girdiği temsil ve meşruluk krizlerinin aşılmasını, kirlendiği düşünülen siyasete ilişkin yeni etik değerlerin üretilmesini ve yayılmasını sağlayabilecektir. Bu nedenle demokratik sivil toplumun varlığı ve devlet-sivil toplum ilişkisinin demokratikleştirilmesi, yaşanan krizlerin aşılabilmesi ve demokratikleşme sürecinin başarısı için zorunludur.

Türkiye’de sivil toplum tartışmaları genellikle doğu-batı sorunu, demokrasi geleneğinin varlığı-yokluğu¹, ya da modernleşme sürecinin başarı-başarısızlığı tartışmaları çerçevesinde yürütülmektedir. Modernleşme paradigmasını merkez aldığımızda, Batı’da burjuva toplumu modern sivil toplumu yaratmıştır, modern sivil toplum ise devletin ve toplumun demokratikleştirilmesini, demokratik değerlerin içselleştirilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla, bir toplumda burjuvazi oluşmamışsa, sivil toplum ve demokrasi de gelişemez. Bu yaklaşımda Batı’da liberal demokrasilerin üstünlüğü kamusal alan ve sivil toplumun demokratik unsurlar olarak varlığına bağlanırken, Batı-dışı toplumların demokratikleşme süreçlerinin başarısızlığı, sözkonusu unsurların yokluğu ya da zayıflığı ile açıklanmaya çalışılır. Batı-dışı toplumlara ilişkin bu açıklamalar oryantalist söyleme yakın olup, bilinçaltında Batı’nın hegemonik üstünlüğünü kabul etmek anlamına gelmektedir. Ne var ki, Batı-dışı bir toplum da sayılsa, tercihini Batı tipi liberal demokrasi yönünde yapmış bir toplumun demokratikleşme sürecini analiz ederken bu kavramlara başvurmamak mümkün değildir. Çünkü, sorunlar büyük ölçüde tercih edilen ideal sistemle işleyişi arasındaki farklılıklardan kaynaklanmakta, ideal sistemin ayrılmaz parçalarından bir veya birkaçının işleyişte ihmal edildiği gözlenmektedir. Bu nedenle, Türkiye’nin demokratikleşme sürecinin sorunlarını incelemek ve çözüm yolları önermek için, işleyiş ile ideal tip arasındaki uyumsuzlukların neler olduğunu ortaya koymak gerekir.

Küreselleşmenin getirdiği belirsizlik ve krizlerden Türkiye de payını almıştır. 1990’lı yıllar devletin egemenliğinin ve iktidarının alanının sorgulandığı, kimlik siyasetlerinin yükseldiği, partiler düzeyindeki siyasetin temsil ve meşruluk krizine girdiği, “siyasal mekanın artık toplumsal dinamiklere ve hızla değişen toplumsal yapının taleplerine yanıt veremez”² hale geldiği yıllar olmuştur.

Bu çerçevede ortaya çıkan yeni kimlik taleplerini karşılayamayan siyasal partiler üzerinden yürütülen temsiliyet ilişkisini gözden geçirmeye ve demokrasinin biçimsel, özsel içeriğinin üzerinde yeniden düşünmeye yönelik çalışmaların başlangıç noktası

¹ Gülnur Savran; “Sivil Toplumun Eleştirisi”, **Yapıt**, S:5, Haziran-Temmuz 1984, s.31.

² E.Fuat Keyman; “Globalleşme ve Türkiye:Radikal Demokrasi Olasılığı”, Der.E.Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay, **Küreselleşme Sivil Toplum ve İslâm**, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998, s.43.

devlet-sivil toplum ilişkisi olmalıdır. Türkiye’de devlet-sivil toplum ilişkisinin dinamikleri ve temelleri Osmanlı tarihsel arka-plânı incelenmeden tam olarak kavranamaz. Osmanlı mirası genel olarak değerlendirildiğinde, sivil toplum için zengin bir kaynak olabilecek potansiyele sahiptir. Ancak, Osmanlı tipi devlet yapılanması ve geleneği içinde sözkonusu potansiyellerin bugünkü anlamda özgür ve özerk olduklarını söylemek güçtür. Toplumsal ve siyasal güçler arasındaki ilişkilerin fren-denge sistemine benzetilebileceği bu yapı içinde, sivil toplum potansiyeli taşıyan kurumların özerkliğinin anlamının ve alanının Batı’dakinden farklı olması çok doğal karşılanmalıdır. Sözkonusu dengenin bozulmaya, adalet anlayışının aşınmaya başlamasıyla birlikte Osmanlı sistemi de yozlaşma sürecine girmiştir. Osmanlı siyasetini anlamada sıkça başvurulmuş merkez-çevre ilişkileri bağlamında bakıldığında, merkez ile çevre arasındaki siyasal,ekonomik ve kültürel kopukluğun çevreye belli ölçüde özerklik verdiği düşünülebilir. Ancak, bu özerklik patrimonyal devlet yapılanması içinde toplumsal gruplara ve muhalefete meşruluk tanıyan bir özerklik değildir. Bu nedenle Osmanlı devlet-toplum ilişkisinde sivil toplum potansiyeli olarak değerlendirilen millet sistemi, loncalar ve tarikatler, işleyişleri ve içsel dinamikleri açısından sözkonusu potansiyelin pek azını hayata geçiren kurumlar olarak dikkat çeker. Düzeni öne çıkaran yaklaşım içinde toplumsal muhalefet devlete karşı fesadın yuvası olarak değerlendirilmiş ve uzaktan denetim altında tutulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı siyasal ve toplumsal sisteminin bozulmasıyla birlikte, fren-denge sistemi de tamamen bozulmuş, ortaya çıkan iktidar boşluğunu doldurmaya yönelik olarak yerel odaklar güçlenmiştir. Geleneksel idari yapıyı düzeltmeye yönelik reform sürecinde, toplumu kuşatan devlet anlayışı gevşemeye, devlet ile toplum arasında bir ayrışma su yüzüne çıkmaya başlamıştır. Lonca sisteminin parçalanması ile yeni tip mesleki örgütlenmeler ortaya çıkmış, reform arayışları çerçevesinde yeni siyasal fikirler filizlenmiştir. Modernleşme ve Cumhuriyet’e geçiş süreci olarak değerlendirebileceğimiz bu dönemde, eğitim kurumları, basın, partiler ve meslek kuruluşları, sivil toplumun temelini oluşturan yurttaşlık bilincinin oluşmasına yardımcı olarak, sivil toplumun görüntüsünü renklendirmişlerdir. Geçiş süreci aynı zamanda devletin ve toplumun batı ile yüzyüze geldiği bir dönemdir. Devletin nasıl

modernleştirileceği (aslında nasıl kurtulacağı) sorusuna cevap arandığı bu dönem, devletten çok, toplumsal hareketleri etkilemiştir. Genişleyen sivil toplumun örnek alabileceği bir modelin, ya da tarihsel deneyiminin bulunmaması, devletin ise kurtarılmaya yetecek derece modernleştirilememesi nedeniyle, imparatorluktan Cumhuriyete geçiş oldukça sancılı olmuştur.

Bunun Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki en önemli yansıması, modernliğin araçsallaştırılması eğiliminde kendini gösterir. Modernleşmenin merkezine devletin yerleştirilmesi, merkeziyetçi zihniyetin Cumhuriyet'e geçişle bile kırılamaması, sivil toplumun sinerjisinin bastırılmasına veya ihmaline neden olmuştur. Osmanlı sistemi içinde devlet ile toplumun iletişim alanını biçimlendiren dinin Cumhuriyet döneminde bu işlevini yitirmesi, yerine getirilen laikliğin çağdaş Batılı içeriğe kavuşturulamaması, devletin toplumu da kendi modernleşme sürecinin bir parçası haline getirmek istemesi sivil toplumun muhalefet potansiyelinin din kaynaklı olmasına yol açmıştır. Devletin ve toplumun modernleştirilmesi sürecinde bürokrasinin artan egemenliği, sivil toplumun alanını sınırlandırıyordu. Yasal düzenlemelerle kuşatılan sivil toplumun kendi doğal gelişme alanlarını yaratabilmesi oldukça zordu. Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüz Türkiye'sine yansıyan en önemli sorun, birlik uğruna çeşitliliğin ve farklılığın yok sayılmasıdır. Sivil topluma özgü örgütlenme ve kurumsallaşma ortamının engellenmesi, devletin toplumu belirleyici ve düzenleyici misyonunu kıskançlıkla devam ettirmesi gibi faktörlerin demokratikleşme sürecimiz üzerindeki olumsuz etkileri, günümüze dek süren bir gelenek şeklinde yerleşecektir.

Çok partili döneme geçiş sivil toplumun yeniden canlandığı bir dönem olarak dikkat çeker. 1950'ler devlet eliyle yürütülen üstten modernleşme sürecine tepkinin yoğunlaştığı, toplumsal hareketliliğin arttığı ve yeni sivil toplum dinamiklerinin ortaya çıktığı yıllardır. Tek parti döneminin CHP'sine muhalif kesimleri bünyesinde toplayarak iktidar olan DP'nin 1950'lerin ikinci yarısından itibaren devletçi geleneğe sarılması, muhalefete karşı hoşgörüsüz bir tavır alması sivil toplum üzerindeki baskıların artmasına yol açmıştır. 1961 Anayasası'nın getirdiği haklar ve özgürlükler alanındaki nisbi ferahlama 1971'e kadar devam etmiştir. 1971'deki düzenlemeler yeterli görülmemiş olacak ki, 12 Eylül 1980'de yeniden köklü değişikliklere

gidilmiştir. Bu bağlamda askeri müdahalelerin tümü, modernleşmenin öncüsü rolünü kendilerine veren asker-bürokrat elitler eliyle devletin toplumu üstten modernleştirme mantığının birer uzantısıdır. Türkiye'nin demokratikleşme sürecinin kırılma noktalarını oluşturan her müdahale sonrasında devlet-sivil toplum ilişkisinin yeniden belirlendiği, ekonomik alan, siyasal alan ve kamusal alanda gerçekleştirilen düzenlemelerle sözkonusu ilişkinin yeniden kurgulandığı görülür. Buna karşılık, toplumsal gelişmenin ve hareketlenmenin hızlandığı, pazar ilişkilerinin yoğunlaştığı dönemlerde Jakoben siyasetin zayıfladığı, siyasal alanda işlevsel olma yeteneğini yitirdiğini görmekteyiz. Sivil toplumun bu kısa nefes alma aralıklarını (1878, 1908-1912, 1920-1925, 1930, 1946-1950, 1961-1963) ise, sürekli olarak devletten sivil topluma yönelen baskı dönemlerinin izlediği söylenebilir.

1980 sonrasında bir yandan devlet düzeyinde neo-patrimonyal siyasal yapı ve vesayetçi bürokratik değerlerin yükselişine, diğer yandan toplum düzeyinde demokratik sivil toplumu yerleştirme yönünde çabaların arttığına tanık olmaktadır. Sivil toplumun demokratikleşme sürecindeki rolü üzerine artan küresel vurgu, Türkiye'deki gönüllü birliklerin, yeni toplumsal hareketlerin ve örgütsüz sivil inisiyatiflerin uyanışında etkili olmuştur. Bugün geldiğimiz noktada, demokratik kamusal alanın ve sivil toplumun tam anlamıyla geliştiğini ve yerleştiğini söylemek zordur. Ne basın, ne sendikalar, ne de meslek kuruluşları sahip oldukları sivil toplum potansiyelini demokratikleşme sürecinin pekiştirilmesi yönünde kullanmaktadır. Hatta bu potansiyelin farkında bile olmadıkları söylenebilir.

Bu noktada, Batı tipi demokratik sivil toplum modeli ile Türkiye'deki mevcut sivil toplum arasındaki farklara değinmek gerekmektedir. İlk fark, ortaya çıkış koşullarındaki farklılıktır. Batı'da sivil toplumun evrimi, feodal sistem içinde kentsel unsurların özerklik taleplerine kadar uzanır. Toplumsal sözleşmeye dayalı devlet-toplum ilişkisinin de kaynağı olan özerkleşme taleplerinin benzerini Türkiye'de görmek mümkün değildir. Sivil toplum hareketleri açısından en renkli dönem olan Tanzimat sonrasında bile, sivil toplum unsurlarının talepleri özerklikten çok devletin kurtulması yönünde olmuştur. Bu durum, sadece devlet düzeyinde değil, halk düzeyinde de "devlet" merkezli bir anlayışın egemen olduğunu düşündürmektedir.

Feodal sistemin Türkiye’de yaşanmamış olmasının etkisini de unutmamak gerekir. İkinci olarak, Batı’da sivil toplum özel mülkiyet ilişkileri temelinde yükselmiştir. Örneğin, Rousseau toplumsal sözleşmeye özel mülkiyetin yasalaşması gözüyle bakıyordu. Türk toplumuna baktığımızda ise, girişimcilik ruhunun zayıflığında da gözleneceği üzere, özel mülkiyet ilişkilerinin gerek toplumsal ilişkilerde, gerekse devlet-sivil toplum ilişkisinde öncelikli temel olmadığını söyleyebiliriz. Söz konusu ilişkilerin temelini sınıf kavramından çok ahlâk ve moral kavramları oluşturmaktadır. Sosyal kişilik ile bireysel kişilik arasında bir ayrıma gidildiğinde, birey düzeyinde bağımsız ve demokratik kişiliğin gelişmediğini, bağımlı sosyal kişiliğin baskın olduğunu görmekteyiz. Sivil toplum açısından bunların sonuçları; demokratik ve bağımsız sivil toplumlar yerine, kişi egemenliğine bağımlı, devletin desteği ve güdümüne muhtaç sivil toplum yapılarının ortaya çıkmasıdır. Kişi egemenliğine bağımlı yapıyı, aileden sivil toplum kuruluşlarına, siyasal partilere ve devlete uzanan oldukça geniş bir yelpazede gözlemek mümkündür. Toplumsal yapıdan kaynaklanan bu özellikleri kendi iktidar alanını genişletmek için kullanan devlet, toplum karşısında göreceli bir özerklik kazanmıştır. Toplumsal tahayyülde itibarı oldukça yüksek olan “kamu yararı”nın, tek belirleyicisi ve üreticisi olan devlet ile “bireysel çıkar” arasındaki çelişkide öncelik daima devlete verilmiştir.

Türkiye’de sivil toplumun içinde yer alan gruplar kendilerini, ya devletten yana olma, ya da devlete karşı olma arasında tercih yapmak zorunda hissetmektedir. Oysa özerkliklerini koruyarak, devletle etkileşim içinde varolabilmenin yolunu bulmaları gerekmektedir. Öte yandan, kamusalığın belirlenmesinin ve denetiminin devletin tekelinde olduğu bir ortamda, demokratik etik değerlerin, yerel sahiplenme kültürünün ve işbirlikçi aksiyon kültürünün yerleşmesi çok zor görünmektedir. Ordunun siyaset üzerindeki belirleyiciliği ortadan kaldırılmadığı, devletin ekonomideki rolü azaltılmadığı, politikacıların ve siyasal partilerin rüşünü ispat edecek olgunluğa eriştiklerini göstermedikleri, toplumsal muhalefete yıkıcı toplumsal güçler olarak bakıldığı ve sosyal kontrol felsefesi devletin tüm süreçlerine egemen olduğu sürece, devlet-sivil toplum ilişkisinin demokratikleştirilmesi mümkün olmayacaktır. Bu noktada, devletin ekonomideki rolünün azaltılması, buna ilişkin olarak kamu alanı,

kamu yararı, kamusalılık gibi kavramların yeniden tanımlanması gerekir. Genel Kurmay Başkanlığı'nın Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı bir kuruluş haline getirilmesi, odaların kamu tüzel kişiliklerinden kurtularak, gönüllü üyelik esasına göre örgütlenmek suretiyle sivil bir görünüm kazanmaları önerilebilir. Devletin demokratikleştirilmesi yasal-kurumsal düzenlemeleri gerektirmektedir. Yıllardır söylenip, bir türlü gerçekleştirilemeyen düzenlemelerin yapılması, anayasaya toplumsal sözleşme niteliğinin kazandırılması önerilebilir. Dolayısıyla, devletin halksız demokrasi olamayacağını kabul ederek, sivil topluma kamusal ve siyasal alanda daha fazla yer açması gerekmektedir. Bu bağlamda dernekler, odalar ve sendikalarla siyasal partiler arasındaki ilişkilere yönelik yasakların kaldırılması gerekir. Sendika hakkının yaygınlaştırılması, memurların gönüllü kuruluşlara üyeliğinde izin kaldırılması gerekmektedir. Devlet-sivil toplum ilişkisinin demokratik yönde kurgulanması, devletin kendi dışındaki özerk bir sivil toplumun varlığını tanımaya, hakem rolünün dışına çıkmamasına, sivil toplumun ise içinde barındırdığı farklılıkların farkında olmasına ve onları meşru saymasına bağlıdır.

Birey ve toplum arasındaki ilişkinin farklılık ve çoğulculuğu reddeden cemaatler dolayımından gerçekleşmesi, demokratik sivil toplumun önündeki engellerden biridir. Bireyin toplumla ve devletle olan ilişkisinde demokratik bir platform işlevi görecektir. Sivil toplumun genişlemesi, demokratikleşme sürecimizin başarısı açısından işlevsel öneme sahiptir. İncelememiz sonucu ortaya çıkan bir diğer önemli nokta; demokratik sivil toplumun ancak demokratik sivil toplum örgütleri aracılığıyla kurulabileceğidir. Kendi örgütsel yapılarında ve içsel ilişkilerinde demokratik değerleri yerleştirememiş, devletin merkeziyetçi örgüt şemasını kendine örnek almış kuruluşlar, sonunda kendilerini bürokratikleşme çıkmazında bulacaktır. Bu noktada, sivil toplumun devletten talepleri arasında yer alan, şeffaflık, katılımcılık ve demokrasiyi kendi örgütsel yapılarında gerçekleştirmeleri kaçınılmazdır. Sivil toplum örgütlerinin ulusal, hatta uluslararası düzeyde güç birlikleri yoluyla, birbirleri arasındaki ilişkileri ve iletişimi geliştirmeleri gerekir. Aileden başlayarak, demokrat kişiliğin gelişimi için geniş çaplı demokrasi eğitimi projesinin yaygınlaştırılması, bunu özellikle sivil toplum kuruluşlarının üstlenmesi bir diğer önemli noktadır.

- ANDERSON, Benedict : **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri Ve Yayılması**, Çev.İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1993.
- ANDERSON, Perry : **Gramsci Hegemonya -Doğu/Batı Sorunu Ve Strateji-**, Çev. Tarık Günersel, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- ARENDT, Hannah : **İnsanlık Durumu -Seçme Eserler 1-**, Çev.Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- ARENDT, Hannah : **Geçmişle Gelecek Arasında -Seçme Eserler 2-**, Çev.Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- ASLAN, Mahmut : **Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987.
- AYATA, Ayşe Güneş : **CHP (Örgüt ve İdeoloji)**, Çev.Belkıs Tarhan, Nüvit Tarhan, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- BAECHER, Jean : **Kapitalizmin Kökenleri**, Çev.Mehmet Ali Kılıçbay, 2.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- BARBER, Benjamin : **Güçlü Demokrasi: Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset**, Çev.Mehmet Beşikçi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.
- BAŞKAYA, Fikret : **Paradigmanın İflası -Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş**, Doz Yayınları, İstanbul, 1991.
- BELGE, Murat : **Sosyalizm Türkiye ve Gelecek**, 2.Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 1989.
- BELGE, Murat : **Türkiye Dünyanın Neresinde?**, 1.Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, (tarihsiz).
- BERKES, Niyazi : **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978.
- BERNHARD, Michael H. : **The Origins of Democratization in Poland**, Columbia University Press, New York, 1993.
- BEST, Judith A. : **The Mainstream of Western Political Thought**, Human Sciences Press Inc., New York, 1980.
- BOBBIO, Norberto
Jacques Texier : **Gramsci ve Sivil Toplum**, Çev.Arda İpek, Kenan Somer, Savaş Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1982.
- BOBBIO, Norberto : **Democracy And Dictatorship -The Nature And Limits of State Power-**, İng.Çev.Peter Kennealy, Polity Press, Cambridge, 1989.

- BORA, Tanıl : **Milliyetçiliğin Kara Baharı**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1995.
- BORATAV, Korkut : **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1991.
- BORATAV, Korkut : **İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar**, 2.Baskı, BDS Yayınları, İstanbul, 1990.
- BUĞRA, Ayşe : **Devlet ve İşadamları**, Çev.Fikret Adaman, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- BULUT, Faik : **Tarikat Sermayesinin Yükselişi İslam Ekonomisinin Eleştirisi**, Geliştirilmiş 2.Baskı, Doruk Yayınları, Ankara, 1997.
- BUMİN, Kürşat : **Sivil Toplum ve Devlet: Kuramlar-Deneyler-Arayışlar**, YAZKO 1982 İnceleme Özendirme Ödülü, YAZKO, İstanbul, 1981.
- BİLGİN, Nuri : **Siyaset ve İnsan**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997.
- CEM, İsmail : **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 10.Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
- CERNY, Philip G. : **The Changing Architecture Of Politics - Structure, Agency and the Future of the State**, Sage Pub., London, 1990.
- CLAESSEN, Henri J.M., Peter Skalnik : **Erken Devlet -Kuramlar-Veriler-Yorumlar-**, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.
- COHEN Jean L., Andrew Arato : **Civil Society And Political Theory**, MIT Press, Cambridge, 1992.
- COHEN, Jean : **Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory**, University of Massachusetts Press, Amherst, 1982.
- ÇAHA, Ömer : **Sivil Kadın -Türkiye'de Sivil Toplum ve Kadın**, Çev.Ertan Özensel, Vadi Yayınları, Ankara, 1996.
- ÇAPOĞLU, Gökhan : **Yepyeni Bir Türkiye İçin**, Anadolu Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara, 1997.
- DEMİREL, Ahmet : **Birinci Meclis'te Muhalefet -İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- DİNÇER, Meral : **Çevre Gönüllü Kuruluşları**, Türkiye Çevre Vakfı, Ankara, 1996.
- DRUCKER, Peter F. : **Kapitalist Ötesi Toplum**, Çev.Belkıs Çorakçı, İnkılap Kitabevi, Yönetim Dizisi, İstanbul, 1994.

- DİLAÇAR, A. : **Kutadgu Bilig İncelemesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, A.Ü.Basımevi, Ankara, 1972.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer : **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler**, İstanbul, 1965.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer : **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplum**, İ.Ü.İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1967.
- EMREALP, Sadun : **Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar: Türkiye, Mısır, Peru (Devletin Görece Özerkliği Sorunu)**, 1.Baskı, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984.
- ERDOĞAN, Mustafa : **Liberal Toplum, Liberal Siyaset**, 1.Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993.
- ERKAN, Hüsnü : **Demokrasi ve Piyasa Ekonomisinde Birlikler (Odalar-Sendikalar-Dernekler)**, TÜSİAD Araştırma Ödülü, Tükelmat Matb., İzmir, 1992.
- ERKAN, Hüsnü : **Demokrasinin Kültür Değerleri**, Ege Bölgesi Sanayi Odası, İzmir, 1995.
- EROĞUL, Cem : **Devlet Nedir**, 1.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1990.
- ERYILMAZ, Bilâl : **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1990.
- ERYILMAZ, Bilâl : **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- FAROQHI Suraiya : **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Çev.Neyyir Kalaycıoğlu, 2.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- FRANKEL, Boris : **Sanayi Sonrası Ütopyalar**, Çev.Kamil Durand, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991.
- GELLNER, Ernest : **Milliyetçiliğe Bakmak**, Çev.Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarak, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- GEMALMAZ, M.Semih : **Anayasada Olağanüstü Rejim Demokratikleşmede Sivil Toplum**, Kavram Yayınları, İstanbul, 1995.
- GEVGİLİLİ, Ali : **Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk**, 2.Basım, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990.
- GEVGİLİLİ, Ali : **Yükseliş ve Düşüş**, 2.Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

- GIDDENS, Anthony : **The Nation State and Violence: A Contemporary Critique of Historical Materialism**, Cilt:2, 2.Baskı, Polity Press, Cambridge, 1992.
- GÖLE, Nilüfer : **Mühendisler ve İdeoloji -Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere**, Çev.Eli Levi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.
- GÖNEL, Aydın : **Önde Gelen STK'lar -Araştırma Raporu**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Numune Matbaacılık, İstanbul, 1998.
- GRAMSCI, Antonio : **Felsefe Ve Politika Sorunları**, Çev.Adnan Cemgil, Payel Yayınları, İstanbul, 1975.
- GRAMSCI, Antonio : **Hapishane Defterleri -Seçmeler-** Çev.Adnan Cemgil, 2.Baskı, Belge Yayınları, No:40, İstanbul, 1986.
- GÜLALP, Haldun : **Kapitalizm Sınıflar Ve Devlet**, 1.Baskı, Belge Yayınları No: 195, İstanbul, 1993.
- GÜNDÜZ, Mehmet : **Bürokrasi Ve Sosyalist Demokrasi**, Koral Yayınları, İstanbul, 1990.
- GÜNDÜZ, İrfan : **Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri**, Seha Neşriyat İstanbul, 1983.
- HABERMAS, Jürgens : **Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü**, Çev.Tanıl Bora, Mithat Sancar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- HELD, David : **Political Theory And The Modern State -Essays On State Power And Democracy-**, Polity Press, Oxford, 1989.
- HEPER, Metin : **State Tradition in Turkey**, The Eothen Press, Walkington, 1985.
- HODGSON, Geoff : **Sosyalizm Ve Parlamenter Demokrasi**, Çev.Ahmet Demirel, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.
- HUNTINGTON, Samuel P. : **Political Order In Changing Societies**, 2.Baskı, Yale University Press, New Haven, 1969.
- HUNTINGTON, Samuel P. : **Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma**, Çev.Ergün Özbudun, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- HUNTINGTON, Samuel P., Jorge I.Dominguez : **Siyasal Gelişme**, Çev.Ergün Özbudun, Siyasi İlimler Derneği Yayınları, İstanbul, 1975.
- IŞIKLI, Alparslan : **Sendikacılık ve Siyaset**, 4.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1990.

- İNSEL, Ahmet : **Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye - Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü**, Çev.Ayşegül Sönmezay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.
- JESSOP, Bob : **The Capitalist State**, Martin Robertson, Oxford, 1982.
- KABACALI, Alpay : **Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1990.
- KABASAKAL, Mehmet : **Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.
- KARA, Mustafa : **Tekkeler ve Zaviyeler**, 3.Baskı, İstanbul, 1990.
- KARATEPE, Şükrü : **Osmanlı Siyasi Kurumları -Klâsik Dönem**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1989.
- KARPAT, Kemal H. : **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.
- KAVANAGH, Dennis : **Political Science And Political Behaviour**, George Allen and Unwin, London, 1983.
- KAYGI Abdullah : **Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- KEANE, John : **Medya Ve Demokrasi**, Çev. Haluk Şahin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1992.
- KEANE, John : **Sivil Toplum ve Devlet -Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar**, Çev.Erkan Akın, Aksu Bora, Ahmet Çiğdem vd., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.
- KEANE, John : **Demokrasi Ve Sivil Toplum: Avrupa’da Sosyalizmin Açmazları, Toplumsal Ve Siyasal İktidarın Denetlenmesi Sorunu Ve Demokrasi Beklentileri Üzerine**, Çev.Necmi Erdoğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994.
- KEYDER, Çağlar : **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, Çev.Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- KEYDER, Çağlar : **Ulusal Kalkınmacılığın İflası**, Metis Yayınları, İstanbul, 1993.
- KONGAR, Emre : **12 Eylül Kültürü**, 2.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- KORAY, Meryem : **Değişen Koşullarda Sendikacılık**, TÜSES Yayınları, İstanbul, 1994.
- KÖKER, Levent : **Demokrasi Üzerine Yazılar**, İmge Kitabevi, İstanbul, 1992.

- KÖKER, Levent : **İki Farklı Siyaset:Bilgi Teorisi-Siyaset Bilimi İlişkileri Açısından Pozitivizm Ve Eleştirel Teori**, 1.Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1990.
- KÖKTAŞ, M.Emin : **Din ve Siyaset -Siyasal Davranış ve Dindarlık**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- KÜÇÜKÖMER, İdris : **Düzenin Yabancılaşması**, 2.Baskı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1989.
- KÜÇÜKÖMER, İdris : **Bütün Eserleri-3: Sivil ToplumYazıları**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.
- LANDAU, Jacop M. : **Türkiye’de Aşırı Akımlar -1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler**, Çev.Erdinç Baykal, Turhan Kitabevi, Ankara, 1978.
- MAHÇUPYAN, Etyen : **Osmanlı’dan Postmoderniteye**, Yol Yayınları, İstanbul, 1996.
- MAHÇUPYAN, Etyen : **İdeolojiler ve Modernite**, 2.Baskı, Yol Yayınları, İstanbul, 1997.
- MAHÇUPYAN, Etyen : **Türkiye’de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din**, Yol Yayınları, İstanbul, 1998.
- MARDİN, Şerif : **Türkiye’de Din ve Siyaset -Makaleler 3**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- MARDİN, Şerif : **Din ve İdeoloji -Toplu Eserler 2**, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.
- MARDİN, Şerif : **Türkiye’de Toplum ve Siyaset -Makaleler 1**, Der.Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- MARSHALL, T.H. : **Class, Citizenship And Social Development**, Greenwood Press, Westport, 1973.
- MAZICI, Nurşen : **Türkiye’de Askeri Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri**, Gür Yayınları, İstanbul, 1989.
- MURPHY, John W. : **Postmodern Toplumsal Analiz Ve Postmodern Eleştiri**, Çev. Hüsamettin Arslan, Eti Kitapları, 1.Baskı, İstanbul, 1995.
- NALBANT, Atilla : **Üniter Devlet -Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.
- NİZAMÜLMÜLK : **Siyasetname**, Çev.Mehemmed Şerif Cavdaroğlu, İ.U. Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları No:1, Sermet Matbaası, İstanbul, 1954.

- OKTAY, Ahmet : **Toplumsal Değişme ve Basın**, BFS Yayınları, İstanbul, 1987.
- ORTAYLI, İlber : **Türkiye İdare Tarihi**, TODAİE Yayınları, Ankara, 1979.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi : **Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.
- ÖKÇESİZ, Hayrettin : **Sivil İtaatsizlik**, Afa Yayınları, İstanbul, 1994.
- ÖZBUDUN, Ergun : **Türkiye’de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma**, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1975.
- ÖZDEMİR, Hikmet : **Rejim ve Asker**, Afa Yayınları, İstanbul, 1989.
- ÖZEK, Çetin : **Devlet ve Din**, Ada Yayınları, İstanbul, (tarihsiz).
- PARLA, Taha : **Demokrasi, Anayasalar, Partiler ve Türkiye’nin Siyasal Rejimi Üzerine Yazılar**, Onur Yayınları, İstanbul, 1996.
- PARLA, Taha : **Türkiye’de Anayasalar**, Cep Üniversitesi Dizisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- PARLA, Taha : **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- PARLAR, Suat : **Silahlı Bürokrasinin Ekonomi Politikası**, Bibliotek Yayınları, İstanbul, 1997.
- PHILLIPS, Anne : **Demokrasinin Cinsiyeti**, Çev.Alev Türker, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- POGGI, Gianfranco : **Çağdaş Devletin Gelişimi**, Çev.Şule Kut, Binnaz Toprak, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.
- PORTELLI, Hugues : **Gramsci Ve Tarihsel Blok**, Çev.Kenan Somer, Savaş Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1982.
- POULANTZAS, Nicos : **Siyasal İktidar Ve Toplumsal Sınıflar**, Çev.Şen Süer, L.Fevzi Topaçoğlu, 1.Baskı, Belge Yayınları No:140, İstanbul, 1992.
- SARAL, Zeki : **Kalemlerin İhaneti -12 Eylül Basının İkinci Yüzü**, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1991.
- SARIBAY, Ali Yaşar : **Siyasal Sosyoloji**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- SARIBAY, Ali Yaşar : **Postmodernite, Sivil Toplum ve İslâm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- SAVRAN, Gülnur : **Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1987.

- SAYBAŞILI, Kemali : **DYP-SHP Koalisyonunun Üç Yılı**, Bağlam Yay., İstanbul, 1995.
- SAYIN Mahir : **Komün'den Ekime, Ekim'den Bugüne Sosyalist Demokrasi**, Der.Mustafa Yavuz, Devrim Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- SCHNAPPER, Dominique : **Yurttaşlar Cemaati -Modern Ulus Fikrine Dair**, Çev.Özlem Okur, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- SCOTT, J.C. : **Tahakküm Ve Direniş Sanatları:Gizli Senaryolar**, Çev.Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995..
- SELIGMAN, Adam B. : **The Idea Of Civil Society**, The Free Press, New York, 1992.
- SENCER, Oya : **Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi**, Habora Kitabevi Yay., İstanbul, 1969.
- SENNET, Richard : **Kamusal İnsanın Çöküşü**, Çev.Serpil Durak, Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.
- SÖNMEZ, Mustafa : **Türkiye Ekonomisinde Bunalım -1.Kitap**, 3.Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1985.
- SOYSAL, Mümtaz : **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 6.Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986.
- SUNAR, İlkey : **State and Society in the Politics of Turkey's Development**, A.Ü. S.B.F.Yayını, Ankara, 1974.
- ŞAYLAN, Gencay : **Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji**, V Yayınları, Ankara, 1986.
- TAHİR, Kemal : **Notlar/Batılılaşma**, Haz.Cengiz Yazoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.
- TANERİ, Aydın : **Türk Devlet Geleneği -Dün Bugün**, Töre Devlet Yayınevi, Ankara, 1981.
- TANÖR, Bülent : **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, 3.Baskı, Afa Yay., İstanbul, 1996.
- TANÖR, Bülent : **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, BDS Yayınları, İstanbul, 1991.
- TANÖR, Bülent : **İki Anayasa 1961-1982**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- TANİLLİ, Server : **Devlet ve Demokrasi -Anayasa Hukukuna Giriş**, 5.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 1988.
- TAYLOR, Charles : **Modernliğin Sıkıntıları**, Çev.Uğur Canbilen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

- TEZİÇ, Erdoğan : **Siyasal Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.
- TİMUR, Taner : **Osmanlı Kimliği**, Hil Yayın, İstanbul, 1989.
- TİMUR, Taner : **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, 3.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- TİMUR, Taner : **Türk Devrimi ve Sonrası**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- TOURAINÉ, Alain : **Modernliğin Eleştirisi**, Çev.Hülya Tufan, 2.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- TOURAINÉ, Alain : **Demokrasi Nedir?**, Çev.Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.
- TUNAYA, Tarık Zafer : **Türkiye’de Siyasal Partiler (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918)**, C:1, 2.Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- TUNCAY, Mete : **T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, 2 Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
- TURAN, İlter : **Siyasal Demokrasi, Siyasal Katılma, Baskı Grupları ve Sendikalar**, Türkiye Belediye-İş Sendikası, Eğitim Dizisi No:6, İstanbul, 1987.
- TURGUT, Nükhet : **Siyasal Muhalefet**, Birey-Toplum Yayınları, Ankara, 1984.
- TÜSİAD : **Optimal Devlet**, Haz.Coşkun Can Aktan, TÜSİAD-T/95, 2-174, İstanbul, 1995.
- TÜSİAD : **The Turkish Economy 1980**, TÜSİAD, İstanbul, 1980.
- TÜSİAD : **Yerel Yönetimler -Sorunlar, Çözümler**, Haz.Selçuk Yalçındağ, TÜSİAD-T/95, 9-184, İstanbul, 1995.
- TÜSİAD : **Yerel Yönetimler Yasa Taslağı**, Haz.Selçuk Yalçındağ, Ziya Çoker, Fethi Aytaç, TÜSİAD-T/97, 207, İstanbul, 1997.
- ULAGAY, Osman : **24 Ocak Deneyimi Üzerine**, Hil Yayın, İstanbul, 1983.
- ULAGAY, Osman : **Özal Ekonomisinde Paramız Pul Olurken Kim Kazandı Kim Kaybetti**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

- UYGUR, Çetin : **Dinazorların Krizi -Değişim ve Sendikalar**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- WAGNER, Peter : **Modernliğin Sosyolojisi: Özgürlük Ve Cezalandırma**, Çev.Mehmet Küçük, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996.
- WEBER, Max : **Sosyoloji Yazıları**, Çev.Taha Parla, 3.Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
- WERNER, Ernst : **Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar**, C:1, Çev.Orhan Esen, Yılmaz Öner, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- YENİŞEHİRLİOĞLU Şahin : **Birey, Toplum, Devlet İlişkileri**, II.Baskı, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1995.
- YETKİN, Çetin : **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982.
- YÜCEKÖK, Ahmet N. : **Dinin Siyasallaşması Din-Devlet İlişkilerinde Türkiye Deneyimi**, Afa Yayınları, TÜSES Vakfı, İstanbul, 1997.
- YÜCEKÖK, Ahmet N. : **Türkiye’de Dernek Gelişimleri**, A.Ü. Yayını, Ankara, 1972’.
- YÜCEKÖK, Ahmet N. : **Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı, 1946-1968**, SBF Yayını, Ankara, 1971.
- YÜCEKÖK, Ahmet N. : **Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye’de Parlamantonun Evrimi**, A.Ü. S.B.F. Yayınları, Ankara, 1983.
- ZURCHER, Eric Jan : **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- ZURCHER, Erik Jan : **Milli Mücadelede İttihatçılık**, Çev.Nüzhet Salihoglu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

MAKALELER

- : "Democracy": **International Encyclopedia Of The Social Sciences**, MacMillan And Free Press, London, 1972.
- : "Savunma 12 Eylül'ü Yargılıyor", **Türkiye Sorunları**, S:2, Ocak 1989.
- AKARLI, Engin : "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı", Der.Engin Akarlı, **Çağdaş Kültürün Oluşumu**, İstanbul, 1980.
- AKÇAM, Taner : "Türkiye İçin Yeni Bir Toplumsal Projeye Doğru", **Birikim**, S:42, Ekim 1992, s.13.
- AKMANER, Oktay : "Bir Jakobenin Gecikmiş İtirafı", **Radikal**, 24 Aralık 1997.
- AKŞİN, Sina : "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", **Toplum ve Bilim**, S: 2, Yaz 1977.
- AKTÜKÜN, İlker : "TÜSİAD Neden Demokrasi İstiyor? -Piyasa Demokrasi İlişkileri Üzerine Bazı Saptamalar", **İktisat Dergisi**, S:364, Şubat 1997.
- ALATAS, Syed Faris : "Post-Kolonyal Devlet: Kamusal Alanın İkili İşlevi", **Birikim**, Sayı:96, Nisan 1997.
- ALKAN, Ahmet Turan : "Hürriyet ve Akıl Kavramları Etrafında Tarikat Vâkıâsına Yeniden Bakmak", **Türkiye Günlüğü**, S:45, Mart-Nisan 1997.
- ALLISON, Lincoln : "On The Gap Between Theories Of Democracy And Theories Of Democratization? ", **Democratization**, Cilt:1, No:1, Spring 1994.
- ALPAY, Şahin : "Türkiye'de Reform İhtiyacı ve Sol", **Türkiye Günlüğü**, S:22, Bahar 1993.
- ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz : " T.C. Anayasalarında Devlet Anlayışı", **Amme İdaresi Dergisi**, C:26, S:2, Haziran 1993.
- AREN, Sadun : "Demokrasi Ve Sosyalizm Üzerine", **Marksizm Ve Gelecek**, Sayı:4, Güz, 1994.
- ASLANDAŞ, Alper Sedat : "1980 Sonrası Dernekler", **C.D.T.A.**, C:12, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- ATAUZ, Akın : "Sivil Toplum ve Devlet", **Ağaçkakan**, S:32, Güz 1997.

- AYATA, Ayşe Güneş,
Bülent Arıcı : “Bir Olgı Olarak Siyasette Kollamacılık”, **Yeni Türkiye**, Y:2, S:9, Mayıs-Haziran 1996.
- AYDIN, Suavi : “Türkiye’de ‘Devlet Geleneği’ Söylemi Üzerine”, **Birikim**, S:105-106, Ocak-Şubat 1998.
- BAER, Gabriel : “Ottoman Guilds: A Reassessment”, Der.Osman Okyar, Halil İnalcık, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Meteksan Ltd.Şti., Ankara, 1980.
- BARKAN, Ömer Lütfi : “Timar”, **İslâm Ansiklopedisi**, cüz.123-124, Ankara, 1977.
- BARNES, John Robert : “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarikatlar”, Çev.Celal Türer, **Türkiye Günlüğü**, S:45, Mart-Nisan 1997.
- BAŞER, Ertuğrul : “Özelleştirme Vesilesiyle İktisada Ve Kamusala Dair (II), **Birikim**, Sayı:82, Şubat, 1996.
- BEHAR, Büşra Ersanlı : “Siyasetin Alanı Ve Kimlik Hakkı:Farklılık, Karşıtlık, Ortaklık Ve Yurttaşlık”, **Toplum Ve Ekonomi**, S:8, Temmuz 1995.
- BEKTAŞ, Arsev : “Religion, Polity and Society in Turkey”, **Marmara İletişim Dergisi**, S:2, Nisan 1993.
- BELGE, Murat : “Sivil Toplum ve Türkiye”, **C.D.T.A.**, C:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.
- BELGE, Murat : “Sivil Toplum Örgütleri”, Der.Taciser Ulaş, **Merhaba Sivil Toplum**, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 1998.
- BELLIN, Eva : “Civil Society: Effective Tool of Analysis for Middle East Politics”, **Political Science and Politics**, C:27, S:3, Eylül 1994.
- BENHABIB, Seyla : “Models Of Public Space: Hannah Arendt, The Liberal Tradition And Jürgen Habermas”, **Habermas And The Public Sphere**, Ed.Craig Calhoun, The MIT Press, Cambridge, 1992.
- BENHABIB, Seyla : “Deliberative Ratonality and Models of Democratic Legitimacy”, **Constellations**, C:1, S:1, Nisan 1994.
- BERMAN, Sheri : “Civil Society and Political Institutionalization”, **American Behavioral Scientist**, C:40, S:5, Mart-Nisan 1997.

- BERKSOY, Taner : “Ekonomideki Son Gelişmeler”, Haz.Taner Berksoy, Baran Tuncer, Erdoğan Soral, **Türkiye’de Ekonomik Bunalım -Nedenleri ve Boyutları**, TESAV Yayınları No:5, Nural Matbaası, Ankara, 1994.
- BORA, Tanıl : “Sivil Toplum Kuruluşları: Demokrasinin Meşruiyet Üreticileri”, **Gazete Pazar**, 2 Mart 1997.
- BORA, Tanıl : “Sivil Toplum, Sivil İnisiyatifler ve Siyaseti Yeniden Kurmak”, **Ağaçkakan**, S:32, Güz 1997.
- BOZOKI András,
Miklós Sükösd : “Civil Society and Populism In The Eastern European Democratic Transitions” **Praxis International**, C:33, S:3, October, 1993.
- BRAMAN, Sandra : “Entering Chaos: Designing The State in the Information Age”, Der.Slavko Splichal, Andrew Calabrese, Colin Sparks, **Information Society and Civil Society -Contemporary Perspectives on the Changing World Order-**, Purdue University, West Lafayette, 1994.
- BULUTAY, Tuncer : “Türk Toplumsal Hayatında İktisadi ve Siyasal Gelişmeler”, **A.Ü. S.B.F. Dergisi**, C:25, S:3, Eylül 1970.
- BİLGİN, Vedat : “Ordu, Siyaset ve Demokrasi”, **Köprü**, S:56, Güz 1996.
- BİRTEK, Faruk,
Binnaz Toprak : “Türkiye’de Siyasal İslamın Yükselişi ile Neo-Liberal Yeniden İnşanın Oluşturduğu Çatışmalı Gündemler”, **Mürekkap**, S:1, Güz 1994.
- CALHOUN, Craig : “Introduction”, Der. Craig Calhoun, **Habermas And The Public Sphere**, The MIT Press, Cambridge, 1992.
- COHEN, Jashua : “Deliberation and Democratic Legitimacy”, Der.Alan Hamlin, Philipp Pettit, **The Good Polity: Normative Analysis of the State**, Basil Blackwell, London, 1989.
- COLAS, Dominique : “Civil Society From Utopia To Management, From Marxism To Anti-Marxism”, **The South Atlantic Quarterly**, C:94, S:4, Güz 1995.

- CRESPIGNY, Anthony de : "F.A.Hayek, İlerleme İçin Özgürlük", Çev.Huri Türsan, Der.Anthony de Crespigny, Kenneth R.Minogue, **Çağdaş Siyaset Felsefecileri**, 2.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.
- ÇAHA, Ömer : "Birey Devlet İlişkisi Çerçevesinde Türkiye'de İnsan Hakları", **Liberal Düşünce**, C:1, S:1, Kış 1996.
- ÇAHA, Ömer : "Sivil Toplum Devlet Karşıtlığında Türkiye'de Cumhuriyet", **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Hazırlayan: Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997.
- ÇAHA, Ömer : "Osmanlı'da Sivil Toplum", **A.Ü.S.B.F. Dergisi**, C:49, S:3-4, Haziran-Aralık 1994.
- ÇAHA, Ömer : "Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk Yıllarında Sivil Toplum", **İslamî Araştırmalar**, C:8, No:2, Bahar 1995.
- ÇAKIR, Ruşen : "İslâmcılar ve Sistem", **C.D.T.A.**, C:15, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- ÇAPLI, Bülent, Can Dündar : "80'den 2000'lere Televizyon", **C.D.T.A.**, C:15, İletişim Yay., İstanbul, 1996.
- ÇELİK, Nur Betül : "Kemalist Hegemonya Üzerine Bir Kavramsallaştırma Denemesi", **Birikim**, S:105-106, Ocak-Şubat 1998.
- ÇINAR, Menderes : "Türkiye'yi Refahlaştırmak: Postmodern Zamanların Kemalist Projesi", **Birikim**, S:91, Kasım 1996.
- ÇİĞDEM, Ahmet : "RP, Henüz Yolun Başında", **Birikim**, S:91, Kasım 1996.
- DEMİRCİ, Mehmet : "Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tarikatlar", **Türkiye Günlüğü**, S:45, Mart-Nisan 1997.
- DIAMOND, Larry : "Rethinking Civil Society Toward Democratic Consolidation", **Journal Of Democracy**, Cilt:5, No:3, July 1994.
- DRYZEK, John S. : "Political Inclusion and the Dynamics of Democratization", **American Political Science Review**, C:90, S:1, Eylül 1996.
- DURGUN, Şenol : "Tamamlanmamış Bir Proje: Modernleşme Ya Da Demokratikleşmenin Önündeki Engeller", **Yeni Türkiye**, Y:3, S:17, Eylül-Ekim 1997.

- EISENSTADT, Shmuel N. : "Civilisational Frameworks, Historical Experiences And Cultural Programmes Of Modernity -The Structuring Of Protest In Modern Societies", Der.Lars Gule, Oddvar Starebo, **Development And Modernity: Perspectives On Western Theories Of Modernisation**, Ariadne, 1993.
- EMREALP, Sadun : "Yerel Yönetimler İle Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki İşbirliği", Der.Taciser Ulaş, **Merhaba Sivil Toplum**, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 1998.
- ENSAROĞLU, Yılmaz : "İnsan Hakları Mücadelesinde Sivil Toplum Örgütlenmesinin Önemi: Mazlumder Örnek Olayı", **Yeni Türkiye**, Y:3, S:18, Kasım-Aralık 1997.
- ERGUT, Ferdan : "Demokrasi, Politik Toplum Ve Parti", **Toplum Ve Bilim**, Sayı:68, Kış, 1995.
- ERKAN, Hüsnü : "Türkiye’de Demokrasinin Ekonomik Temelleri", Haz. Hüsnü Erkan, **Türkiye’de Demokrasi ve Demokrasi Kültürünün Gelişmesi**, Türk Demokrasi Vakfı, İzmir, 1990.
- ESMER, Yılmaz : "Toplumsal Değerlerimiz 1997", (Yazı Dizisi), **Milliyet**, 7-9 Nisan 1997.
- EVİN, Ahmet : "Changing Patterns of Cleavages Before and After 1980", Der.Metin Heper, Ahmet Evin, **State, Democracy and the Military Turkey in the 1980s**, Walter de Gruyter, Berlin, 1988.
- EICKELMAN, D.F. : "Foreword", Der.A.Richard Norton, E.J.Brill, **Civil Society in the Middle East (2)**, Leiden, 1996.
- FRAZER, Nancy : "Rethinking The Public Sphere: A Contribution To The Critique Of Actually Existing Democracy", Der. Craig Calhoun, **Habermas And The Public Sphere**, The MIT Press, Cambridge, 1992.
- GELLNER, Ernest : "Civil Society In Historical Context", **International Social Science Journal**, C:43, S:3, 1991.
- GENİŞ, Arif : "12 Eylül 1980 Sonrasında Demokrasi ve Sendikal Hareket", Der.Alpaslan Işıklı, **Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi**, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- GEVGİLİLİ, Ali : "Türkiye Basını", **C.D.T.A.**, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

- GINER, Salvador : "The Withering Away of Civil Society?", **Praxis International**, Cilt:5, Sayı:3, Ekim-1985.
- GLADWIN, Maree : "The Theory And Politics Of Contemporary Social Movements", **Politics**, C:14, S:2, 1994.
- GÖLE, Nilüfer : "Liberal Yanılgı", **Türkiye Günlüğü**, S:24, Güz 1993.
- GÖLE, Nilüfer : "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu" (16-17 Aralık 1994), **Sivil Toplum Kuruluşları -Üç Sempozyum**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998.
- GÜLALP, Haldun : "Türkiye'de Modernleşme Politikaları ve İslâmcı Siyaset", Der.Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- GÜZEL, M.Şehmus : "Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçi Hareketleri", **C.D.T.A.**, C:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.
- GÜZEL, Şehmus : "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- GÜZEL, Şehmus : "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C:3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- HABERMAS, Jürgen : "Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü", Çev.Ahmet Doğukan, **Defter**, Nisan-Temmuz 1991.
- HABERMAS, Jürgen : "Three Normative Models Of Democracy", **Constellations**, C:1, S:1, Nisan 1994.
- HARDERS, Cilja Harders,
Carsten Jurgensen,
Tanja Tabbara : "Sivil Toplumun Taşıyıcısı Olarak Mısır'daki Meslek Birlikleri", Der.Ferhad İbrahim, Heidi Wedel, **Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları**, Çev.Erol Özbek, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- HATEMİ, Hüseyin : "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

- HELD, David : "New Forms Of Democracy ?", **New Forms Of Democracy**, Der.David Held, Christopher Pollitt, Sage Pub., London, 1986.
- HEPER, Metin : "Güçlü Devlet ve Demokrasi Türkiye ve Almanya Deneyimleri", Çev.Ö.Faruk Gençkaya, **Türkiye Günlüğü**, S:15, Yaz 1991.
- HEPER, Metin : "Conclusion", Der.Metin Heper, Ahmet Evin, **State, Democracy and the Military Turkey in the 1980s**, Walter de Gruyter, New York, 1988.
- HEPER, Metin : "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi", **Toplum ve Bilim**, S:9-10, Bahar 1980.
- HEPER, Metin : "The Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared", **Comparative Political Studies**, C:25, S:2, Temmuz 1992.
- HIRST, Paul : "Representative Democracy And Its Limits", **Political Quarterly**, Cilt:59, 1988.
- HOWARD, Dick : "Just Democracy", **Constellations**, C:2, S:3, Ocak 1996.
- ILTING, K.H. : "The Dialectic of Civil Society", Der.Z.A. Pelczynski, **State And Civil Society: Studies in Hegel's Political Philosophy**, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.
- IŞIKLI, Alparslan : "Cumhuriyet Döneminde Türk Sendikacılığı", **C.D.T.A.**, C:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.
- IŞIKLI, Alpaslan : "Demokrasi ve İşçi Hareketi", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, S:82, Haziran 1986.
- İNALCIK, Halil : "Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar", Der.E.Fuat Keyman, A.Yaşar Sarıbay: **Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslâm**, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- İNALCIK, Halil : "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", Çev.Kemal Aydın Akagündüz, **Toplum ve Ekonomi**, S:7, Ekim 1994.
- İNANICI, Haluk : "Türkiye Barolar Birliği", **C.D.T.A.**, C:14, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

- İNCİOĞLU, Nihal Kara : “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları”, **Tarih ve Demokrasi -Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan**,Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.
- İNSEL, Ahmet : “Brifingli Sivil Toplum”, **Yeni Yüzyıl**, 22 Haziran 1997.
- İNSEL, Ahmet : “Refah Partisi ve Kemalizm”, **Birikim**, S:91, Kasım 1996.
- İNSEL, Ahmet : “Örfi Demokrasi ve Kesintisiz Darbe”, **Yeni Yüzyıl**, 9 Şubat 1997.
- KADIOĞLU, Ayşe : “Kamusal Alan İle Özel Alanın Yeniden Eklemlenmesi: Demokratik Vatandaşlık”, **Diyalog**, S:1, 1996/1, Türk Demokrasi Vakfı.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent : “Devlet, Muhalefet, Karatepe”, **Radikal**, 19 Kasım 1996.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent : “RP ve Sonrası” **Radikal**, 23 Ocak 1998.
- KALAYCIOĞLU, Ersin : “Türkiye’de Siyasal Kültür ve Demokrasi”, Ergun Özbudun, Ersin Kalaycıoğlu, Levent Köker, **Türkiye’de Demokratik Siyasal Kültür**, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 1995.
- KALAYCIOĞLU, Ersin : “Türkiye’de Siyasal Değişim”, **Yeni Türkiye**, Y:2, S:9, Mayıs-Haziran 1996.
- KALAYCIOĞLU, Ersin : “1960 Sonrası Türk Siyasal Hayatına Bir Bakış:Demokrasi, Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar”, **Tarih ve Demokrasi -Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan**, Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.
- KALAYCIOĞLU, Ersin : “Sivil Toplum ve Neopatrimonyal Siyaset”, Der.A.Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay, **Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslâm**, Vadi Yayınları, Ankara, 1988.
- KARABABA, İhsan : “TMMOB: 80 Öncesi Demokratik Kitle Örgütleri ve Demokrasi Kurultayı 1997”, Der.Taciser Ulaş, **Merhaba Sivil Toplum**, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 1998.
- KARPAT, Kemal : “Kimlik Sorununun Türkiye’de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi”, **Türk Aydın ve Kimlik Sorunu**, Haz.Sabahattin Şen, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995.

- KATIRCIOĞLU, Erol : “Demokrasi Talepleri ve TÜSİAD”, **Radikal**, 30 Ocak 1997.
- KAZANCIGİL, Ali : “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, Der.Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, Beta Yayınları, İstanbul, 1986.
- KEANE, John : “Giriş”, Çev.Levent Köker, Der.John Keane, **Sivil Toplum Ve Devlet -Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar-**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.
- KEANE, John : “Introduction”, **Democracy And Dictatorship: The Nature And Limits Of State Power**, Norberto Bobbio,İng.Çev.Peter Keneally, Polity Press, U.K., 1989.
- KEANE, John : “Sivil Toplum İle Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850”, Der.John Keane, **Sivil Toplum Ve Devlet -Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar-**, Çev.Erkan Akın, Aksu Bora, Ahmet Çiğdem, Levent Köker, Mehmet Küçük, Ayşe Nur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.
- KEYMAN, E.Fuat : “Nasıl Bir Liberal Demokrasi”, **Diyalog**, S:1, 1996/1, Türk Demokrasi Vakfı, 1996.
- KEYMAN, Fuat : “Radikal Demokrasi Kuramları: Türkiye ve Geç-Modern Zamanlarda Demokratik Yönetim”, **Deftir**, Y:11, S:33, Bahar 1998.
- KEYMAN, E.Fuat : “Globalleşme ve Türkiye:Radikal Demokrasi Olasılığı”, Der.E.Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay, **Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslâm**, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali : “Yozlaşmanın Ekonomi Politığı”, **Türkiye Günlüğü**, S:42, Eylül-Ekin 1996.
- KILOH, Margareth : “Industrial Democracy”, **New Forms Of Democracy**, Der..David Held, Christopher Pollitt, Sage Pub., London, 1986.
- KOLOĞLU, Orhan : “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- KOLOĞLU, Orhan : “Liberal Ekonomi Düzeninde Basın Rejimi”, **C.D.T.A.**, C:11, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

- KORAL, Nurhan : “Bir Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı” (II.Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu), **Sivil Toplum Kuruluşları -Üç Sempozyum**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998.
- KORTIAN, Garbis : “Subjectivity And Civil Society”, Der.Z.A. Pelczynski **State And Civil Society: Studies in Hegel’s Political Philosophy**, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.
- KÖKER, Levent : “Kimlik, Meşruluk ve Demokrasi: Türkiye’de Yeni-Muhafazakar Kültür Politikasının Eleştirisi”, Der.Ergun Özbudun, Ersin Kalaycıoğlu, Levent Köker, **Türkiye’de Demokratik Siyasal Kültür**, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 1995.
- KÖKER, Levent : “Resmi İdeoloji ve Türkiye’de Demokratikleşememe Sorunu”, **Birikim**, S:107, Mart 1998.
- KÖKER, Levent : “Hangi Demokrasi, Hangi Refah ?”, **Birikim**, S:91, Kasım 1996.
- KÖKER, Levent : “Radikal Demokrasi”, **Diyalog**, S:1, 1996/1, Türk Demokrasi Vakfı.
- KÜÇÜK, Hülya : “Osmanlılarda Tarikatlerin Fonksiyonları”, **Türkiye Günlüğü**, S:45, Mart-Nisan 1997.
- KÜÇÜKÖMER, İdris : “Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum”, **Toplum ve Bilim**, S:2, Yaz 1977.
- KUMAR, Krishan : “Civil Society: An Inquiry Into The Usefulness of an Historical Term”, **The British Journal of Sociology**, Cilt:44, No:3, 1993.
- KÜNARER, Arif : “TMMOB ve Mühendislerin Oturma ‘Odalar’ı”, **Birikim**, S:29, Eylül 1991.
- KUNT, Metin : “Siyasal Tarih”, **Türkiye Tarihi (Osmanlı Devleti 1600-1908)**, C:3, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.
- LAÇİNER Ömer : “ANAP: Merkezde Hala Kararsız”, **Gazete Pazar**, 11 Ocak 1998.
- LAÇİNER, Ömer : “Resmleşmiş İdeolojilere Eğilimimiz Üzerine Bazı Notlar”, **Birikim**, S:105-106, Ocak-Şubat 1998.
- LAÇİNER, Ömer : “Devlet-Toplum İlişkisi”, **Birikim**, S:93-94, Ocak-Şubat 1997.
- LAÇİNER, Ömer : “Refah’ın Yükselişi ve ‘Hayat Tarzı’nın Siyasallaşması”, **Birikim**, S:60, Nisan 1994.

- MARDİN, Şerif : “Sivil Toplum”, C.D.T.A., C:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- MARDİN, Şerif : “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri”, Çev.Şeniz Gönen, **Dün ve Bugün Felsefe -1.Kitap**, BFS Yayınları, Kent Basımevi, İstanbul, 1985.
- MARDİN, Şerif : “Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü”, Çev.Levent Köker, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- MARDİN, Şerif : “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci”, Der.Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder, **Türkiye’de Toplum Ve Siyaset -Makaleler I**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- MARDİN, Şerif : “Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol”, Çev.Fahri Unan, **Türk Modernleşmesi -Makaleler 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- MERT, Nuray : “Siyasete Etkin Katılım ve Siyasal Kültürümüz”, **Diyalog**, S:1, 1996/1, Türk Demokrasi Vakfı.
- MESTROVIÇ, Matko : “The Sociality of Information and Civility of Society”, Der.Slavko Splichal, Andrew Calabrese, Colin Sparks, **Information Society and Civil Society-Contemporary Perspectives on the Changing World Order-**, Purdue University Press, West Lafayette, 1994.
- MIRSKY, Yehudah : “Democratic Politics, Democratic Culture: Democratization And Civil Society”, **Current**, N:359, Ocak 1994.
- MOUFFE, Chantal : “Demokratik Yurttaşlık Ve Siyasi Topluluk”, Çev. Koray Çalışkan, **Birikim**, S.55, Kasım, 1993.
- MOUFFE, Chantal : “Radikal Demokrasi: Modern mi, Postmodern mi?”, **Modernite Versus Postmodernite**, Der.(Çev). Mehmet Küçük, Vadi Yayınları, Ankara, 1993.
- MOUSSALİ, A.S. : “Modern İslamic Fundamentalist Discourses on Civil Society, Pluralism and Democracy”, **Civil Society in the Middle East (1)**, Der.A.Richard Norton, E.J.Brill, Leiden, 1995.
- NARLI, Nilüfer : “Sivil Toplum Örgütlerine İlişkin Teorik Yaklaşımlar”, **İlim ve Sanat**, S:46-47, 1997.

- NORTON, A.Richard : "Introduction", Der.A.Richard Norton, E.J.Brill, **Civil Society in the Middle East (2)**, Leiden, 1996.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi : "Türk-İslâm Sentezi: İdeolojik Bir Süreklilik mi, Kesinti mi", **Birikim**, S:44, Aralık 1992.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi : "Türk Politik Kültürünün Şekillenmesinde Tarihin Konumu", **Defter**, Y:11, S:33, Bahar 1998.
- ÖKE, Mim Kemal : "Odalar Birliği", **C.D.T.A.**, C:14, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- OKTAY, Ahmet : "Televizyonla Yaşamak", **C.D.T.A.**, C:15, İletişim Yay., İstanbul, 1996.
- ÖNAL, Ayşe : "Gündelik Hayatta Demokrasi", **Yeni Türkiye**, Y:3, S:17, Eylül-Ekim 1997.
- ÖNCÜ, Ayşe : "Cumhuriyet Döneminde Odalar", **C.D.T.A.**, C:6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- ÖZBUDUN, Ergun : "Türkiye'de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür", Der. Ergun Özbudun, Ersin Kalaycıoğlu, Levent Köker, **Türkiye'de Demokratik Siyasal Kültür**, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 1995.
- ÖZBUDUN, Ergun : "Development of Democratic Government in Turkey: Crisis, Interruptions and Reequilibrations", Der.Ergun Özbudun, Üstün Ergüder, Ersin Kalaycıoğlu, İlter Turan, **Perspectives on Democracy in Turkey**, Turkish Political Science Association, Ankara, 1988.
- ÖZBUDUN, Ergun : "Turkey: Crises, Interruptions, and Reequilibrations", Der.Larry Diamond, Juan J.Linz, Seymour M.Lipset, **Politics in Developing Countries**, Lynne Reiner Pub., London, 1990.
- ÖZBUDUN, Ergun : "Türkiye'de Siyasal ve Kültürel Demokrasi", **Türkiye'de Demokrasi ve Demokrasi Kültürünün Gelişmesi**, Haz.Hüsnü Erkan, Türk Demokrasi Vakfı, İzmir, 1990.
- ÖZKAN, İ.Reşat : "Birey Toplum İlişkilerinde Aydın ve Siyasetin Önemi", **Türkiye Günlüğü**, S:35, Temmuz-Ağustos 1995.
- ÖZKAZANÇ, Alev : "Türkiye'de Yeni Sağ", **C.D.T.A.**, C:15, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

- ÖZMAN, A.Aylin : "Bar Associations in Turkey in the 1980-1991 Period: A Case Study on the Interface Between the State and Civil Societal Groups", **METU Studies Development**, C:23, S:4, 1996.
- PATEMAN, Carole : "Feminism And Democracy", **Democratic Theory And Practice**, G.Duncan, Cambridge University Press, London, 1983.
- PATEMAN, Carole : "Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme", Der.John Keane, **Sivil Toplum Ve Devlet -Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar-**, Çev.Erkan Akın, Aksu Bora, Ahmet Çiğdem, Levent Köker, Mehmet Küçük, Ayşe Nur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.
- PELCZYNSKI, Z.A. : "Dayanışma ve Polonya'da Sivil Toplumun Yeniden Doğuşu 1976-81", Çev.Ahmet Çiğdem, Der.John Keane, **Sivil Toplum Ve Devlet -Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar-**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.
- PRZEWORSKI, Adam : "Some Problems In The Study Of The Transition To Democracy", Der.Guillermo O'Donnell, Philippe C.Schmitter, Laurence Whitehead, **Transition From Authoritarian Rule:Comparative Perspectives**, John Hopkins University Press, Baltimore, 1986.
- RAU, Zbigniew : "Introduction", Der.Zbigniew Rau, **The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union**, Westview Press, U.S.A., 1991.
- RONIGER, Luis : "Civil Society, Patronage And Democracy", **International Journal Of Comparative Sociology**, C:35, S:3-4, 1994.
- ROSE, Richard : "Rethinking Civil Society: Postcommunism and the Problem of Trust", **Journal of Democracy**, C:2, S:3, Temmuz 1994.
- SAKAOĞLU, Necdet : "19.yy'da Şeyhülislâmlık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- SARIBAY Ali Yaşar : "Sivil Toplum-Devlet İlişkisi Veya Demokrasinin Etiği", **Postmodernite, Sivil Toplum Ve İslâm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- SARIBAY, Ali Yaşar : "Sivil Toplum: İki Sırtı Keskin Bıçak", **Radikal Gazetesi**, Forum Köşesi, 14 Mayıs 1997.
- SARIBAY, Ali Yaşar : "Türkiye'de Demokrasi ve Sivil Toplum", **Liberal Düşünce**, S:6, Bahar 1997.

- SARIBAY, Ali Yaşar : “Kişilik ve Demokrasi”, **Bülten**, S:10, Türk Demokrasi Vakfı Yayını., Aralık 1991,
- SARIBAY, Ali Yaşar : “Sivil Toplum, Demokrasi, Birey”, **Yeni Ufuk**, 30 Haziran 1997.
- SAVCI, Bahri : “Batılı İlkeler Altında Demokratikleşme”, **A.Ü.S.B.F.Dergisi**, C:29, No:1-2, Mart-Haziran 1974.
- SAVCI, Bahri : “Ölü Denge”, **A.Ü.S.B.F.Dergisi**, C:29, No:1-2, Mart-Haziran 1974.
- SAVCI, Bahri : “Türkiye’de Reform Hareketlerinin Bir Analizi”, **A.Ü.S.B.F. Dergisi**, C:20, No:4, Aralık 1965.
- SAVCI, Bahri : “Ulusal Nitelikli ve Laik Toplumlu Demokrasinin Kuruluşu”, **A.Ü.S.B.F. Dergisi**, C:29, No:1-2, Mart-Haziran 1974.
- SAVRAN, Sungur : “Türkiye’de Egemen Sınıflar” ., Panelindeki Konuşması, Der.Korkut Boratav, Asu Aksoy, Çağlar Keyder vd., **Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim-Türkiye’de Egemen Sınıflar**, Toplumsal Araştırmalar Vakfı, Panel Dizisi: 3-4-5, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- SCHMITTER, Philippe C. : “Dangers And Dilemmas Of Democracy”, **Journal Of Democracy**, Cilt:2, No:2, April, 1994.
- SCHMITTER, Philippe C. : “Still The Century Of Corporatism?”, **Private Interest Government: Beyond Market And State**, Der.Wolfgang Streeck, Philippe C.Schmitter, Sage Publications, Beverly Hills, 1984.
- SHILS, Edward : “The Virtue of Civil Society”, **Government and Opposition**, Cilt:26, Sayı:1, Kış, 1991.
- SÖNMEZ, Mustafa : “Türkiye’de Egemen Sınıflar” Panelindeki Konuşması, Der.Korkut Boratav, Asu Aksoy, Çağlar Keyder v.d., **Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim-Türkiye’de Egemen Sınıflar**, Toplumsal Araştırmalar Vakfı, Panel Dizisi: 3-4-5, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- SOYER, Ata : “Tabip Hareketi: Yeni Bir İvmenin Eşiğinde”, **Birikim**, S:41, Eylül 1992.
- SOYSAL, İlhami : “Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucuları”, **C.D.T.A.**, C:8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

- SPARKS, Colin : "Civil Society and Information Society as Guarantors of Progress", Der.Slavko Splichal, Andrew Calabrese, Colin Sparks, **Information Society and Civil Society-Contemporary Perspectives on the Changing World Order-**, Purdue University Press, West Lafayette, 1994.
- SPLICHAL, Slavko : "From Civil Society To Information Society", Der.Slavko Splichal, Andrew Calabrese, Colin Sparks, **Information Society and Civil Society-Contemporary Perspectives on the Changing World Order-**, Purdue University Press, West Lafayette, 1994.
- SPLICHAL, Slavko,
Andrew Calabrese,
Colin Sparks : "Introduction", Der.Slavko Splichal, Andrew Calabrese, Colin Sparks, **Information Society and Civil Society - Contemporary Perspectives on the Changing World Order-**, Purdue University, West Lafayette, 1994.
- STEPAN, Alfred : "Paths Toward Redemocratization: Theoretical And Comparative Considerations", Der.Guillermo O'Donnell, Philippe C.Schmitter, Laurence Whitehead, **Transition From Authoritarian Rule: Comparative Perspectives**, John Hopkins University Press, Baltimore, 1986.
- SUNAR, İlkey : "Dünyada ve Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Sorunları", **B.U. Journal of Economics and Administrative Studies**, C:1, S:1, Kış 1987.
- ŞAYLAN, Gencay : "Devlet ve Demokratik Kitle-Meslek Örgütleri İlişkisinde Sorunlar, Bir Örnek: 'Kamu Yararı' İdeolojisi", **Demokratik Kitle-Meslek Örgütleri: Perspektifler-Sorunlar**, Sağlık ve Toplum Yayınları, Ankara, 1990.
- ŞENİ, Nora : "Osmanlıdan Cumhuriyete Kadın", **Yapıt - Toplumsal Araştırmalar Dergisi**, S:9, Şubat-Mart 1985.
- TANIK, Bülent : "1980 Sonrası Meslek Kuruluşları ve Etkinlik", **C.D.T.A.**, C:14, İletişim Yay., İstanbul, 1995.
- TANÖR, Bülent : "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

- TANÖR, Bülent : “Sened-i İttifak”, **Bahri Savcı’ya Armağan**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları:7, Ankara, 1988.
- TANÖR, Bülent : “Anayasa Hukuku Açısından Sivil İtaatsizlik”, **Argumentum**, Y:3-4, S:36-41, Sempozyum Özel Sayısı, Temmuz-Aralık 1993.
- TEKELİ, Şirin : “Kadın”, **C.D.T.A.**,C:5 İletişim Yay., İstanbul, 1986.
- TOKSÖZ, Fikret : “Dernekler”, **C.D.T.A**, C:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- TOPRAK, Binnaz : “The State, Politics and Religion in Turkey”, Der.Metin Heper, Ahmet Evin: **State, Democracy and the Military Turkey in the 1980s**, Walter de Gruyter, Berlin, 1988.
- TOPRAK, Zafer : “1909 Cemiyetler Kanunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- TUNCAY, Mete : “Basın ve İstiklal Mahkemeleri”, **C.D.T.A.**, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.
- TUNCAY, Mete : “Siyasal Gelişmenin Evreleri”, **C.D.T.A.**, C: 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.
- TUNCAY, Mete : “Siyasal Tarih 1908-1923”, **Türkiye Tarihi (Çağdaş Türkiye 1908-1980)**, C:4, Cem Yay., İstanbul, 1989.
- TURAN, İlter : “1972-1996 Döneminde İstanbul’da Derneksel Hayat”, Der.Ahmet N.Yücekök, İlter Turan, Mehmet Ö.Alkan: **Tanzimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998.
- TURAN, İlter : “Sivil Toplum Kurumları ve Özerklik”, Der.Yurdakul Fincancı, **Sivil Toplum**, TÜSES, İstanbul, 1991.
- TURAN, İlter : “Strong State, Weak Society, Mechanical Democracy: Turkey’s Democratic Predicament”, **Koç University Working Paper Series**, 1997/21.
- UĞUR, Aydın : “Yeni Demokrasinin Yeni Aktörleri: STK’lar”, Der.Taciser Ulaş, **Merhaba Sivil Toplum**, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 1998.
- UĞUR, Aydın : “Sivil Toplum Göz Kırıyor”, **Gazete Pazar**, 2 Mart 1997.
- USUL, A.Resul : “Sivil Toplum, Oryantalizm, Demokrasi ve Osmanlı - Eleştirel Bir Yaklaşım”, **Türkiye Günlüğü**, S:47, Eylül-Ekim 1997.

- ÜSKÜL, Zafer : "Kriz Merkezi Kriz mi Yönetecek, Kriz mi Yaratacak", **Yeni Yüzyıl**, 7 Şubat 1997.
- ÜSTEL, Füsün : "Devlet-Sivil Toplum-Kamusal Alan ve Yurttaşlık", **Birikim**, S:93-94, Ocak-Şubat 1997.
- VERGİN, Nur : "Demokrasi ve Sivil Toplum", **Yeni Türkiye**, S:1, Kasım-Aralık 1994.
- WALLERSTEIN, Immanuel : "Kavram Ve Gerçeklik Olarak Burjuva(zi): 11.Yüzyıldan 21.Yüzyıla", Çev.Hüseyin Kamil Yıldırım, **Defter**, S:8, Şubat-Mart 1989.
- WALZER, Michael : "Sivil Toplum Düşüncesi: Toplumsal Yapılaşmaya Doğru Bir Adım", Çev.Nuran Erol, **Birikim**, C:7, S:37, Mayıs 1992.
- WEDEL, Heidi : "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sivil Toplumun Nüveleri -Demokratikleşmenin Taşıyıcısı mı, Yeni Bir Seçkinler Örgütlenmesi mi?", Der.Ferhat İbrahim, Heidi Wedel, **Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları**, Çev.Erol Özbek, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- WEIGLE, Marcia A., Jim Butterfield : "Civil Society in Reforming Communist Regimes - The Logic Of Emergence-", **Comparative Politics**, C:25, S:1, 1992-1993.
- WEISSKOPF, Thomas E. : "Homo Economicus mu, Homo Socialis mi?", Der.Kaan Atalay, **İktisat Dergisi**, Y:30, S:353-354, Ekim-Kasım 1994.
- WEINSTEIN, Michael A. : "C.B.Macpherson: Demokrasi Ve Liberalizmin Kökleri", Der.Anthony de Crespigny, Kenneth R.Minogue, **Çağdaş Siyaset Felsefecileri**, 2.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.
- WHITE, Gordon : "Civil Society, Democratization And Development (I): Clearing The Analytical Ground", **Democratization**, C:1, S:3, Sonbahar, 1994.
- WHITEHEAD, Laurence : "International Aspects Of Democratization", Der. Guillermo O'Donnell, Philippe C.Schmitter, Laurence Whitehead, **Transition From Authoritarian Rule: Comparative Perspectives**, John Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1986.
- WOLIN, Sheldon S. : "Fugitive Democracy", **Constellations**, C:1, S:1, Nisan 1994.

İTERNET KAYNAKLARI, SÖYLEŞİLER, TEZLER

- AGH, Attila : “Basic Democratic Values And Political Realities In East Central Europe”, elektronik versiyonu için bkz.<http://april.ibpm.serpukhov.su/friends/education/audem93/agh.html>
- BAYRAMOĞLU, Ali : “Türkiye’de Siyasi Partiler”, (Söyleşi) **Nehir Dergisi**, S:22-23-24, Temmuz -Ağustos-Eylül 1995, s.36.
- BULAÇ, Ali : “Türkiye’de Siyasi Partiler”, (Söyleşi) **Nehir Dergisi**, S:22-23-24, Temmuz-Ağustos-Eylül 1995.
- DELOY, Yves : Entellektüel Bakış (Söyleşi), **Milliyet**, 25 Aralık 1996.
- ÇAHA, Ömer : **The Role of Women in the Formation Civil Society in Post-1980 Turkey**, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.
- ÖRS, Mehmet Şakir : “Sivil Toplum Hareketi”, Yazı Dizisi, **Yeni Asır**, 18 Nisan 1998.
- SAKALLIOĞLU, Ü. Cizre : **Yeni Korporatizm Batı Avrupa ve Türkiye Deneyimleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987.
- SARIBAY, Ali Yaşar : “Türkiye’de Siyasi Partiler”, (Söyleşi) **Nehir Dergisi**, S:22-23-24, Temmuz-Ağustos-Eylül 1995, s.32.
- TOSUN, Tanju : **Türkiye’de Merkez Sağ ve Merkez Sol Partilerde Bölünme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1998.

SÜRELİ YAYINLAR

Ağaçkakan	Pazar Postası
Birikim	Radikal
Cumhuriyet	Tercüman
Gazete Pazar	Türkiye
Hürriyet	Türkiye Günlüğü
Köprü	Yeni Türkiye
Milliyet	Yeni Yüzyıl
Nehir Dergisi	

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**